

UDK 902/904

ISSN 0570-8958
<http://doi.org/10.21857/54jof6e3m>

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE

20

16
HAZU
1861 – 2021

ARR	Br. Nr. 20	God. Year. 2021.	S. P. 1-380, Zagreb 2021.

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM CROATICA
Classis scientiarum socialium

ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE

XX

16

HAZU
1861 – 2021

ZAGRABIAE MMXXI

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Razred za društvene znanosti

ARHEOLOŠKI RADOVI
I RASPRAVE

20

16

HAZU
1861 – 2021

ZAGREB 2021

Nakladnički savjet

Članovi Razreda za društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Urednički odbor

akad. Csanád Bálint (Magyar Tudományos Akadémia, Budimpešta, Mađarska)
Katarina Botić (Institut za arheologiju, Zagreb)
akad. Nenad Cambi (Zavod za povijesne znanosti HAZU, Split)
Nina Čuljak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, Bosna i Hercegovina)
Marko Dizdar (Institut za arheologiju, Zagreb)
Alka Domić Kunić (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)
Mitja Guštin (Filozofska fakulteta Univerze na Primorskem, Kopar, Slovenija)
Mirja Jarak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb)
Damir Karbić (Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Zagreb)
Tino Leleković (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)
Branka Migotti (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)
Ljubica Perinić (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)
akad. Alexander Ruttkay (Slovenská Akadémia Vied, Nitra, Slovačka)
akad. Željko Tomičić (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)
Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru, Zadar)
Marin Zaninović (Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb)

Glavni i odgovorni urednik

akad. Željko Tomičić

Izvršna urednica

Alka Domić Kunić

Adresa uredništva:

Odsjek za arheologiju
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ulica Ante Kovačića 5
10000 Zagreb

SADRŽAJ / CONTENTS

Riječ glavnog i odgovornog urednika.....	11
Uvodnik posvećen prof. dr. sc. Marinu Zaninoviću.....	13
Osvrt Veljka Barbierija na zbirku pjesama Marina Zaninovića, <i>Hvar – Hrid u moru</i>	17
Bibliografija prof. dr. sc. Marina Zaninovića od 2009. godine	19
<i>Tabula gratulatoria Professori Marino Zaninović dicata</i>	25

RADOVI / PAPERS

*Ivor Karavanić, Kruno Zubčić, Ivor Janković, Marko Banda, Andreja Sironić,
Ines Krajcar Bronić*

Results of the underwater survey of Kaštela Bay in 2020	31
<i>Rezultati podvodnog pregleda Kaštelanskog zaljeva u 2020.</i>	39

Katarina Botić

Two sides of the 7.1 ka BP RCC event in the southern Carpathian basin: human adaptation to the changes in environmental conditions during the Middle and Late Neolithic	41
<i>Dvije strane 7.1 ka BP RCC događaja u južnom dijelu Karpatske kotline: ljudska prilagodba promjenama okolišnih uvjeta tijekom srednjega i kasnog neolitika</i>	63

Daria Ložnjak Dizdar, Petra Rajić Šikanjić

Pogrebni običaji na početku kasnog bronzanog doba – neki primjeri ženskih grobova	65
<i>Mortuary practices at the beginning of the Late Bronze Age: some examples of female graves</i>	86

Filip Budić

Grčke opaske o jadranskom pomorskom krajoliku: veliki Rejin zaljev i Kronovo more	89
<i>The Greek perception of the Adriatic seascape: the Great Gulf of Rhea and the Cronian Sea</i>	103

Alka Domić Kunić

Marko Vipsanije Agripa – “najplemenitiji od svih ljudi toga vremena”	105
<i>Marcus Vipsanius Agrippa – “the noblest of the men of this day”</i>	170

Nenad Cambi

Atis ili netko drugi na nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji?	173
<i>Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia?</i>	198

Branka Migotti, Milan Lovenjak

Arhitektonski tip grobnih spomenika u jugozapadnoj Panoniji.....	201
<i>Architectural type of funerary monuments in south-western Pannonia</i>	220

<i>Ante Uglešić</i>	
Ranokršćanska arhitektura na obalnom prostoru između Zadra i Nina	223
<i>Early Christian architecture in the coastal area between Zadar and Nin</i>	246
<i>Mirja Jarak</i>	
Bilješke o mramornom reljefu Krista iz rapske katedrale	247
<i>Notes on the marble relief with Christ from the Rab Cathedral</i>	262
<i>Nina Čuljak, Ante Uglešić</i>	
Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški u zapadnoj Hercegovini	263
<i>Results of the archaeological excavations of the site of Old Town Ljubuški in western Herzegovina</i>	292
<i>Tomislav Bilić</i>	
A hoard of drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the City Museum Sisak	293
<i>Ostava imitacija drahmi Apolonije i Dirahija iz Gradskog muzeja Sisak</i>	316
<i>Mario Novak, Željka Bedić, Dženi Los, Zrinka Premužić</i>	
Bioarchaeological analysis of the 15 th –17 th century population from Zrin, continental Croatia	317
<i>Bioarheološka analiza stanovništva Zrina, kontinentalna Hrvatska, iz 15.–17. stoljeća</i>	335
<i>Željka Bedić</i>	
Bioarchaeological analysis of the Late Antique skeletons from the Orešac – Luka II site	337
<i>Bioarheološka analiza kasnoantičkih kostura s nalazišta Orešac – Luka II</i>	348
 PRIKAZI / REVIEWS	
<i>Alka Domić Kunić</i>	
Emilio Marin, Mursa. Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva / Colonia Aelia at the Limes of the Roman Empire, Mursa aeterna IV, HAZU – Znanstveno vijeće za antropologijska istraživanja i Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Zagreb–Osijek, 2018.	349
<i>Mirja Jarak</i>	
Željko Tomičić, Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save, Zagreb–Požega, 2019.	352
<i>Petra Jeršek</i>	
M. Jarak, M. Bunčić (ur.), Zdenko Vinski – život i znanstveni rad. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2020.	359

<i>Suzana Miljan, Ljubica Perinić</i> <i>History and Archaeology of South-Eastern Europe. From the Roman Period</i> <i>to the French Revolution, Trivent Publishing, Budapest.....</i>	364
KRATICE / ABBREVIATIONS	367
UPUTE AUTORIMA / SUBMISSION GUIDELINES.....	369
PODACI O AUTORIMA / AUTHOR INFORMATION	377

SPORTVLA DISSERTATIONVM
MARINO ZANINOVIĆ
DICATA

RIJEČ GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA

Pred nama je novi broj znanstvenog časopisa *Arheološki radovi i rasprave* u kojem su okupljeni dragocjeni prilozi uglednih autora koji su se odazvali pozivu da podare izvorne, pregledne i stručne radove, kao i prikaze monografija. Tim 20. brojem časopisa tiskanim u 2021. godini i posvećenim poštovanom profesoru Marinu Zaninoviću, koji je od 1988. do 2021. godine obnašao dužnost voditelja Akademijinog Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti, zapravo je obuhvaćeno većim dijelom i jedno plodonosno razdoblje od preko šest desetljeća povremenog tiskanja 19 brojeva, koji su zahvaljujući naraštajima vrhunskih znanstvenika obilježili pionirsko i formativno vrijeme uglednog interdisciplinarnog predstavnika unutar humanističkog znanstvenog područja.

Pružena nam je prigoda da se vrlo sažeto osvrnemo na posebno značajne trenutke vezane uz postanak i postupni rast časopisa koji je od 1959. godine pod prepoznatljivim i općenito prihvaćenim nazivom *Arheološki radovi i rasprave* (ARR) stekao vrlo ugledan profil. Valja naglasiti da je zahvaljujući akademiku Grgi Novaku, predsjedniku tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a ujedno i prvom uredniku časopisa, osmišljen prvi zapaženi svezak ARR. Taj prvijenac je zapravo jedini časopis Akademijina Razreda za društvene znanosti orijentiran humanističkom polju arheologije koji je oko akademika Grge Novaka, rođenog Hvaranina i istraživača prapovijesnih nalazišta Markove špilje i tumula na Paklenim otocima, okupio i znanstvene priloge tadašnjih renomiranih arheologa specijalista za probleme arheologije prapovijesnog razdoblja u rasponu od neolitika do mlađeg željeznog doba, uključujući i jedan uradak iz grane antičke arheologije. Prvi broj ARR potaknuo je potom brojne arheologe da podare izuzetno zanimljive znanstvene radove poglavito iz humanističkog polja arheologije, kao i komplementarnih disciplina. Zaredali su prilozi koji su obogatili spoznaje o prapovijesnom i antičkom razdoblju odnosno srednjovjekovlju.

Koncepcija časopisa ARR održala se većim dijelom i nakon što je od 8. sveska objavljenog 1982. glavnim urednikom postao naš ugledni akademik Duje Rendić-Miočević, inače student akademika Grge Novaka, duhovnog začetnika i utemeljitelja časopisa. S obzirom na razgranatu znanstvenu i stručnu djelatnost koja se može podijeliti u nekoliko izdvojenih područja, akademik Duje Rendić-Miočević je u ARR postulirao protoantičku i antičku arheologiju u širem smislu, a posebno procese grčke kolonizacije i potom romanizacije antičke Dalmacije. Radovi na polju naše grčke i latinske epigrafije, u mnogo čemu pionirskog značaja, bili su poticajni suradnicima ARR i budućim naraštajima nakon 1993., kada nas je napustio naš uvaženi profesor. Dužnost glavnog urednika ARR od 1993. do 2002. godine obnašao je akademik Mate Suić a potom od 2002. do 2019. godine akademik Nenad Cambi. Prof. dr. sc. Marin Zaninović bio je voditelj Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti od 1988. do 2021. godine.

Odsjek za arheologiju osnovan je 1949. izdvajanjem iz tadašnjeg Historijskog instituta JAZU, gdje je dotad djelovao kao Arheološka sekcija. Njeguje sustavna interdisciplinarna i multidisciplinarna arheološko-povijesna istraživanja prapovijesnog, antičkog, srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja u Hrvatskoj. Koristi se terestričkim i podvodnim metodama te daljinskom interpretacijom prostora, proučavanjem nepokretne i pokretne građe, kao i interpretacijom pisanih povijesnih izvora. U fokusu znanstvenog interesa su prostori hrvatskog Podunavlja i istočne obale Jadrana s arhipelagom. Arheološka iskopavanja većeg broja nalazišta pretežno su usmjerena prapovijesnim naseljima te antičkom, srednjovjekovnom i

novovjekovnom urbanizmu, uključujući i grobljima. Preostale teme proučavanja su religija i kultovi, grobni spomenici u kontekstu proizvodnje i trgovine, hodologija, umjetnički obrt odnosno novčarstvo i općenito organizacija te korištenje habitata.

Odsjek raspolaže priručnom knjižnicom koju koriste i stručnjaci iz drugih ustanova, a njeguje i bibliotečnu razmjenu s domaćim i stranim izdanjima na temelju *Arheoloških radova i rasprava*, časopisa Razreda za društvene znanosti i Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Podržava se i razgranata suradnja s muzejskim i znanstveno-istraživačkim ustanovama u Hrvatskoj. Odsjek obrađuje i pohranjuje te djelomično prezentira pokretnu arheološku građu pribavljenu tijekom arheoloških istraživanja.

Koristimo prigodu da potencijalne buduće suradnike ARR ovom prigodom upoznamo s intenzivnim radom na tom časopisu. Naime, ARR je prilikom posljednjeg razvrstavanja časopisa u kategorizacije A1 i A2 po Područnom vijeću za humanističke znanosti zbog neredovitosti izlaženja i nekih drugih zamjerki ostao nekategoriziran te je odlučeno da se poduzmu koraci kako bi što prije ponovo postigao što bolju kategorizaciju. U tom cilju provedena je revizija dosadašnjeg uredničkog odbora te je on nadopunjen članovima iz drugih institucija u Hrvatskoj i inozemstvu, započeta je prijava časopisa na portal HRČAK i digitalizacija starijih brojeva, dogovorena su pravila za usklađivanje s danas općenito uobičajenom formom znanstvenih časopisa međunarodnog karaktera (uključujući različite međunarodne klasifikacije, pojačano objavljivanje na stranim jezicima i sl.). Odlučeno je, nadalje, da se pojača interdisciplinarnost i prisutnost u znanstvenim institucijama kroz razmjenu te je započet postupak referiranja u različitim međunarodnim bazama podataka. Ostvarivanje dijela tih ciljeva zahtijeva ulaganje i financijska sredstva, pa su zatražena dodatna sredstva od Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Akademik Željko Tomićić

**UVODNIK POSVEĆEN PROF. DR. SC. MARINU ZANINOVIĆU,
DONEDAVNOM VODITELJU ODSJEKA ZA ARHEOLOGIJU
HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI,
UZ NEDAVNU SVEČARSKU 90. OBLJETNICU ROĐENJA**

Ἴξον δ' ἐς Πυλίων ἀνδρῶν ἄγυρῖν τε καὶ ἔδρας,
ἐνθ' ἄρα Νέστωρ ἦστο σὺν υἰάσιν, ἀμφὶ δ' ἑταῖροι
δαῖτ' ἐντυνόμενοι κρέα τ' ὥπτων ἄλλα τ' ἔπειρον.

*Tako med Piljane dođu, na iskupu sjedahu oni;
Sjedaše tu i Nestor sa sincima: okolo družu
Spremahu gozbu na ražanj nabadajuć meso i pekuć.
(Odiseja, III.31–33)*

Poštovani i dragi naš Profesore!

Kao predstavniku Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a posebice članu njezina Razreda za društvene znanosti, ali u prvom redu kao Vašem učeniku i štovatelju, pripala mi je osobita počast da Vam na simboličan način uputim izraze iskrenog poštovanja. Pritom svakako dijelim mišljenje Vaših prijatelja, arheologa i brojnih iskrenih štovatelja, studenata i epigona. Vaš blistavi duh osvjetljavao je naše puteve od prvih naših susreta s arheologijom na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na tim ste putevima, dragi naš Profesore, kontinuirano ugrađivali osobne spoznaje i dojmliive načine rada sudjelujući u oblikovanju suvremenog inter-, multi- i transdisciplinarnog znanstvenog polja arheologije. Svi smo Vas radosno slijedili, a činimo to i sada, jer smo osjećali da nikada niste željeli nad drugim zavladatai već uvijek svakome biti na usluzi. Nikada nisu zakazali Vaša dobrotu, poniznost i velikodušnost, kao ni osjećaj pravednosti povezan sa sigurnim intuitivnim razumijevanjem ljudi i ljudskih odnosa. To Vas čini istaknutom osobom, samozatajnim vođom na arheološkim istraživanjima uzduž Jadrana, kao i sudionikom brojnih znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu.

Kako ste vladali arheologijom, tako vladate i samim sobom, bez muke i uvijek mirna držanja, pun pošalica. Rese Vas jedinstveni ton glasa i fini humor koji se zrcali u Vašim očima i u osmijehu. Toj slici odgovara i svojstvo da ste unatoč punoj predanosti znanstvenoj spoznaji ipak prožeti mišlju da naše razumijevanje uopće ne može prodrijeti jako duboko u bit stvari. Neuobičajen nedostatak ljudskih slabosti kod Vas nije izazivao nelagodu kod drugih. Svatko je osjećao Vašu nadmoćnost, ali nitko se zbog nje nije osjećao potisnutim. Jer, premda ste ljude i ljudske odnose jasno i bez iluzija procjenjivali, osjećala se u Vama dobronamjerna naklonost prema svima i svemu. Niste nikada djelovali vladalački već uvijek služeći i pomažući. Krajnje savjestan, ne dopuštate da išta, osim arheologije, poprими pretjeranu važnost. Ne budimo, u visokoj životnoj dobi Vaše uznosite ličnosti, samo zadovoljni prisjećanjem na ono, teško mjerljivo, što ste podarili humanističkom polju arheologije i povijesti u impozantnom broju od oko 400 plodova Vašega neumornog rada. Moralne kvalitete Vaše ličnosti možda su čak od još većeg značaja za naš naraštaj i za tijek povijesti od čisto intelektualnih postignuća. Čak i ova posljednja zavise od karakternih crta više negoli se to općenito smatra. Moja osobna velika životna

sreća jest da sam s Vama povezan tijekom šest punih desetljeća profinjenog i nepomračenog prijateljstva. Vaša snaga, čistoća htijenja i poniznosti, strogost prema samom sebi, objektivnost, nepotkupljiv sud – sve se to rijetko nađe skupljeno u jednoj jedinosti osobi. Vi ste se svakog trenutka osjećali slugom zajednice, a Vaša duboka skromnost nikad nije ostavljala prostora za samodopadnost. Kad biste jednom prepoznali neki put kao ispravan, nastavljali ste njime bez kompromisa i s izuzetnom ustrajnošću.

Od rođenja 1930. u Velikom Grablju na mitskom otoku Hvaru krenuli ste na sjajan životni put arheologa na kojem su pored Klasične gimnazije u Splitu daljnje Vaše postaje bile studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje diplomirate 1955., a 1957. postajete asistentom za antičku arheologiju. Godine 1965. stječete doktorat te kao sveučilišni nastavnik radite do 2000. godine. Pritom ste od 1978. aktivno radili na Katedri antičke arheologije Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao redovni profesor antičke arheologije. Godine 1988. izabrani ste za člana suradnika naše krovne znanstvene ustanove Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a voditeljem njezina Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti bili ste od 1988. do siječnja 2021. Valja naglasiti da ste predavali i na drugim visokoškolskim ustanovama, primjerice u Ljubljani (1968.–1969.), na Odjelu za istraživanje rimske povijesti Sveučilišta humanističkih znanosti (*Université des Sciences Humaine*) u Strasbourgu (1990.), a potom 1995. i na poslijediplomskom studiju na Sveučilištu u Padovi (*Istituto di Archeologia e storia Antica*). Najveće znanstveno djelo Vašega života – ocrtavanje i dokazivanje helenskog i ilirskog svijeta u nizu nezaobilaznih monografija, brojnih znanstvenih članaka, kontinuiranih predavanja na Sveučilištu u Zagrebu, sudjelovanja na znanstvenim skupovima Hrvatskog arheološkog društva i Međunarodnog istraživačkog centra Pula te u inozemstvu, duguje svoje ispunjenje ne samo hrabroj intuiciji, već žaru i ustrajnosti u provedbi djela u jedva zamislivo teškim i složenim okolnostima, kakvima arheologija bijaše čest svjedok. Premda ste najveći dio života posvetili proučavanju antike na području istočnog Jadrana, itekako je prisutno Vaše terensko traganje za gradinama Delmata po vrletima istočnog zaobalja Jadrana, odnosno proučavanje vojne povijesti Ilirika – od prvih sukoba Grka s autohtonim zajednicama do njihovih sukoba s Rimljanima. Bez tih znatizeljnih traganja, koja su immanentna profilu istinskih arheologa, ne bi bile pribavljene znanstvene spoznaje koje su u mnogome pridonijele hrvatskoj povijesnoj znanosti. Posebno poglavlje Vašeg opusa je istraživanje rodno otoka Hvara, njegovih povijesnih slojeva i spomenika, uklopljenih Vašom zaslugom u veliku mediteransku ekumenu. U njoj se jasno razabire nasljeđe istraživanja neolitika akademika Grge Novaka (Grapčeva špilja), ilirskih, grčkih i rimskih slojeva, ali i zainteresiranosti njihovih ljubitelja starina i Petra Nisitea i don Šime Ljubića, prvoga arheologa akademika.

Istraživanja antičke Salone, Ridera, Epidaura, otoka Hvara i Starigradskog polja, Visa, Stonskog polja na Pelješcu, Brača i Korčule te suradnja na projektu istraživanja Nezakcija s Univerzitetom u Padovi, ističu Vas kao vrsnog poznavatelja i teoretičara prostora istočne obale Jadrana i zaleđa. Čast mi je što sam 1963. bio član Vaše istraživačke skupine u Stonu.

Do sada su objavljeni znanstveni i stručni radovi zapaženi i u inozemstvu, a poglavito su rezultat Vaših arheološko-povijesnih istraživanja antičkog razdoblja i arheologije Ilira na istočnom Jadranu u sredozemnom i europskom kontekstu. Opsežna bibliografija Vaših radova dostupna je na više mjesta, primjerice u časopisima *Opuscula archaeologica* i *Histria antiqua*, pa ju ovom prigodom iz tehničkih razloga ne donosimo. Vaša sintezna kapitalna djela *Od Helena do Hrvata*, *Ilirsko pleme Delmati* i *Ilirski ratovi* brojnim zasebnim studijama, u širokom dijakronijskom rasponu, ocrtavaju desetke područja znanstvenog i kulturološkog interesa. Ta su tematska područja: kulturna baština predantičkog pučanstva Dalmacije i Panonije; jadranski Grci s motrišta urbanizacije; rimska vojska u Dalmaciji; povijesno-

arhivska i arheološka terenska istraživanja otoka Hvara i posebice grčkog katastra – *hore* (ager Starog Grada); povijesno-epigrafska i onomastička istraživanja autohtonog pučanstva i uprave gradova i naselja na Jadranu; antičke ruralne i maritimne vile i antičko gospodarstvo Dalmacije (rad u seriji *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*); rimski katastar u Stonskom polju; antička religija te ilirski i orijentalni kultovi; gradovi (Siscija) i narodi Panonije (epigrafija); povijest antičke i starokršćanske arheologije i rasprave općeg kulturološkog značenja.

Za svoje ste izuzetne doprinose hrvatskoj humanistici primili Nagradu grada Hvara za životno djelo za polustoljetni znanstveni i pedagoški rad te istraživanje arheologije i povijesti grada i otoka Hvara (2004.). Hrvatsko arheološko društvo dodijelilo Vam je nagradu "Don Frane Bulić" za životno djelo u arheološkoj struci i radu Društva (2003.) te nagradu "Josip Brunšmid" (2009.). Najviša nagrada Hrvatskog državnog sabora za životno djelo i cjelokupni znanstvenoistraživački rad u području humanističkih znanosti dodijeljena vam je 2008. godine. Za osobite zasluge u znanosti odlikovani ste odlikovanjem reda Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića.

Uvjereni smo da će Vam posebno drago priznanje biti odluka kolega iz Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti i suradnika okupljenih u 20. broju *Arheoloških radova i rasprava* za 2021. godinu, časopisa koji ste kao voditelj Odsjeka usmjeravali s tadašnjim glavnim urednicima, da Vam kao nestoru antičke i provincijalne arheologije posvete dragocjene priloge. U Akademijinom Odsjeku za arheologiju časno ste obnašali dužnost voditelja od 1988. do siječnja 2021. godine, na čemu smo Vam trajno zahvalni.

Dragi naš Profesore, u Vašim traganjima tijekom mladenačkog formativnog razdoblja ali i tijekom sazrijevanja, usporedno s arheološkim izražavanjima, postupno je nastajala i osebujna zbirka pjesama koju ste tiskali u gradu Hvaru 2019. godine pod naslovom *Hrid u moru Hvar. Pjesme*, u izdanju Ogranka Matice hrvatske u Hvaru. Ta *Hrid*, tj. mitski otok Hvar na kojem su svjetlo života ugledali brojni znanstvenici, trajno čuva jedinstvenu aleju akademika u kojoj Vama svakako pripada zasluženo mjesto. Iz netom navedene Vaše osjećajne zbirke pjesama izdvojili smo nekoliko poticajnih misli:

*U hridi koju gledam vidim sve one
Koji su je vidjeli i koji će tek doći.
Svi smo jedan niz i veže nas stijena
Koja je ipak ista.*

Vječita je, dragi naš Profesore, Vaša želja prožeta čežnjom i ljubavlju prema otoku Hvaru, toj *Hridi*, na kojoj ste rođeni, proveli dječastvo, mladenačku dob, upoznali starine i potom se odlučili za odlazak na kopno koje Vam je toliko toga ponudilo i pružilo, a Vi ste uspješni ostvariti zavidni znanstveni opus i prenijeti ga epigonima, Vašim slijednicima.

Tu smo uz Vas odlučni da Vam podarimo naše priloge u uglednom časopisu *Arheološki radovi i rasprave* koji je osmislio Hvaranin akademik Grga Novak, predsjednik Akademije, a potom naslijedili i njegovali kao urednici akademik Duje Rendić-Miočević, akademik Mate Suić i akademik Nenad Cambi. U tom časopisu zadužili ste nas i Vi nizom dragocjenih radova. Naša je trajna želja da u Vašem duhu odlučno nastavimo život časopisa *Arheološki radovi i rasprave*, kao i vođenje Odsjeka za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

U Zagrebu, 15. svibnja 2021.

Akademik Željko Tomičić

Marin Zaninović
 Prvi predsjednik (1969.-1971.)
 obnovljenog Hrvatskog arheološkog
 društva, Knin-Biskupija 27. X,
 1969.

Snimio:
 Desen Vrsalović

OSVRT VELJKA BARBIERIJA NA ZBIRKU PJESAMA MARINA ZANINOVIĆA, HVAR – HRID U MORU

Izniman, bogat i raznolik životni opus Marina Zaninovića sustavno je prodiranje u razučeni bijeli i crveni bakreni i ferrooksidni, modri natriokoroični, zeleni klorofilni, vapnenački monolit njegova jedinstvenog otoka kojeg *auctor* otkriva u nikada do kraja istraženim pojavnostima. On ih prati i istražuje cijeli život slijedeći podjednako životne, kozmičke, duhovne, prirodne, umjetničke, posebno arheološke, povijesne i pjesničke pojavnosti Hvara kao cjeline i Hvara kao zavičajnog zasebnog bića. Punog suštinskih poruka uronjenih u more vremena, na velikoj klesanoj lađi pokrenutih značenja, erosa i nadahnuća, polu božanskih putnika ukrcanih na otok brod, usidren u prostranstvu pučine i svemira.

Sa njegove palube i potpalublja Zaninović i kao pjesnik i kao znanstvenik otkriva svoju duboku uronjenost u prostor i vrijeme njegova Hvara kao u univerzum po sebi. Iz njega on sloj po sloj, pjesmu po pjesmu, objedinjene u zbirci pjesama iz raznih, uglavnom mladenačkih razdoblja njegova života, duhovne i tjelesne empirije, razodijeva samoga sebe. Na iskren ali i dramatičan način, kako je kroz cijeli svoj znanstveni život razodijevao slojeve kultura od same zore čovječanstva, te tako stihovima i vlastitim ostraštenim eruditizmom cijedio raspricano tlo vremena i prostora, pa iz njega izvlačio eliksire upitnosti. Znakove smisla i traganja za spoznajom koja bi mogla tu obostranu razumsku i strastvenu povezanost izraziti kao istinsku cjelinu. Onu koja se uvijek ponovo otkriva, pa skriva samu sebe, tako da svaki od slojeva slijedi jedan drugoga, a potom dovodi u pitanje sve prethodne dok se ne oblikuje u sintezu otvorenu novim pitanjima.

Stoga je knjiga pjesama *Hvar – Hrid u moru*, posvećena njegovoj preminuloj supruzi Mariji Zaninović, profesorici talijanistike na istom Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a koja je kroz život dijelila i pratila izazovne okolnosti ali i pustolovine, pjesničke i znanstvene, svoga supruga istaknutog arheologa, akademika i *auctora* ove zbirke. Knjige koja je podijeljena u dva jasno razgraničena poglavlja, *Korijeni* i *Danak Erosu*, koja kao da ne mogu jedno bez drugoga i pjesmama kao niskom života i nostalgije slijede jedno drugo. Ova zbirka se zbog toga čita kao veliki palimpsest kojeg je *auctor* ispisivao i dopisivao kroz čitav svoj život, istražujući korijene vlastite pripadnosti otoku, otkrivajući dinamiku slobodnog uma i vrele sredozemne krvi nagona i senzualnosti, u sjeni pokajanja pred Kristom. A kako nam poručuje pjesnik ove zbirke, svi oni eto baš kao i epohe zakopane ispod puti njegova otoka, iz vremenske distance, koja dijeli sadašnjost od doba kada su stvarani ovi stihovi, progovaraju o trajnoj prisutnosti.

Odjekuju u stihovima Marina Zaninovića sjene djetinjstva, ruke predaka kao žilje maslina i loze, prepletene među stijenjem i gromačama, suhozidima i ograđenim tlocrtima meke, podatne zemlje, nalik na okamenjene i keramičke postelje povijesnih razdoblja koja još žive u njima, pozivajući pjesnika. No on već hita svojoj uvali, svom Hvaru, Velom Grobju, njegovoj istinskoj kolijevci okruženoj ilirskim gomilama, ili dionizijskoj starogrojskoj hori i tihim skrovitim mjestima odakle odjekuju šumovi prošlosti i vremena koje je za Marina Zaninovića i kao arheologa i pjesnika uvijek tu i uvijek živo. Baš kao i njegov puteni i ljuveni uzdah mladog i prezrelog barda, koji još uvijek, makar u ništa manje uzbudljivim sjećanjima, sudjeluje u spajanju i razdvajanju tijela na tajnovitim mjestima velike pozornice njegova otoka. Dok iznad njih, kao uzdasi i jeka podavanja miriše lavanda i kapa krv i sjeme kao vino i ulje strasti, koje procesije pokajanja odnose na more.

Stoga je *Hvar – Hrid u moru*, pjesnička zbirka kojoj ćemo se, nadahnuti Zaninovićevim stihovima i riječima, izričaju arheologa i pjesnika koji nas je uputio kako da osjećamo tijelo i ono što nam govore fragmenti i ljudi ispod zemlje, vraćati svaki put kad stupimo na njegov otok ili se sami otisnemo u pustolovinu. Zajednički, ali i moj osobni adoptivni zavičaj, i tamo potražiti njegov odgovor na neodgovorena pitanja koja sam uz ovu knjigu već uputio samome sebi. Odgovorio mi je pod Križem, iz slojeva hvarskih gomila, špilja i antičkih iskopina, iz tame katedrale ali i iz grlića amfore, toliko nalik ustima i tijelu žene u trajnom dozivanju.

Makarska, 12. studenoga 2019.

Veljko Barbieri

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. SC. MARINA ZANINOVIĆA

Dosadašnje bibliografije objavljene su u:

- Mirjana Sanader, Bibliografija prof. dr. Marina Zaninovića, u: *Opuscula archaeologica* 23–24, 1999–2000. (*Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata*), XIX–XXVII (uz Profesorov 70. rođendan)
- Iva Kaić, Dopuna bibliografije profesora Marina Zaninovića, *Opuscula archaeologica* 33, 2009., 229–236 (uz Profesorov 80. rođendan)

Bibliografija od 2009. godine

2009.

- 1) U Velom Greblju na Hvaru – Živjeti od cvijeća, u: Marin Zaninović, Nikša Petrić, Nela Zaninović, “... u levandu”, Fotomonografija, Pjover – Udruga za zaštitu i revitalizaciju Velog Grablja, Velo Grablje, 2009., 2–3.
- 2) Hrvatski arheolozi, u: Jacqueline Balen i Božidar Čečuk (ur.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Matici hrvatskoj od 24. do 26. svibnja 2007., Biblioteka XX. stoljeće, knj. 24, Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 163–199.
- 3) Grga Novak (1888.–1978.). Stodvadeseta obljetnica njegovog rođenja, trideseta obljetnica smrti i pedeseta obljetnica od pokretanja časopisa *Arheološki radovi i rasprave*, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb, 2009., 7–16.
- 4) Mario Jurišić (1956.–2007.) – Pregršt sjećanja, u: Luka Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*, Hrvatski restauratorski zavod i Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zagreb, 2009., 425–429.
- 5) Uvodna riječ glavnog urednika. *Histria antiqua in honorem ad quadragesimum anniversarium Vesnae Girardi Jurkić dicata*, *Histria antiqua* 18/1, *In honorem ad quadragesimum anniversarium Vesnae Girardi Jurkić dicata*, Pula, 2009., 11–18.
- 6) Hrvatska arheologija u XIX. stoljeću, u: Mislav Ježić (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 4. *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2009. (izašlo u siječnju 2010.), 810–819.

2010.

- 7) Pjesma “Sveti Križić” Marina Zaninovića (uvodna riječ), “Sveti Križić”, Hvar, 6. veljače 1510. (pjesma), u: *Kruvenica. List Župe sv. Stjepana I., pape i mučenika*, god. IV, br. 12, Hvar, 2010., 39.
- 8) Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli, u: Jasminka Poklečki Stošić (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske. Katalog izložbe (Galerija Klovićevi dvori, 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2010., 130–133.
- 9) Rimska vojska u Iliriku, u: Ivan Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2010., 13–30.

- 10) Cezar i južni Ilirik, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Znanstveni skup (Dubrovnik, 18.–21. listopada 2005. god.)*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 24, Zagreb – Dubrovnik, 2010., 7–84.

2011.

- 11) Od pamtivijeka do antike, u: Marin Kuzmić i Ante Mekinić (prir. i ur.), *Dalmacija – hrvatska ruža vjetrova*, CROMA Co., Split, 2011., 10–21.
12) Poslije Nezakcija, *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre* 41, Pula, 2011., 163–175.
13) *Tilurium, Aequum i Osinium: Arheološko-povijesna povezanost*, u: Hrvatin Gabrijel Jurišić (ur.), Kačić. *Zbornik u čast Emilija Marina*, god. XLI–XLIII (2009.–2011.), Split, 2011., 499–508.

2012.

- 14) Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana, u: Vesna Girardi Jurkić (ur.), *Međunarodno arheološko savjetovanje "Navigare necesse est. Od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka"*, Društvo za povijest i kulturni razvitak Istre, Pula – Centar za arheološka istraživanja Instituta "Ivo Pilar", Zagreb – Međunarodni istraživački centar za arheologiju, Brijuni – Medulin, *Materijali* 23, Pula, 2012., 22–23 i 107.
15) Otok Hvar u antičko doba, u: Zdravko Reić (ur.), *Faros maraton* 37, Hrvatski savez daljinskog plivanja, Stari Grad, 2012., 24–29.
16) Sjećanje prof. dr. sc. Marina Zaninovića na djetinjstvo i Vrtić u Hvaru, u: Hicela Ivon (ur.), *Dani otočkih dječjih vrtića Splitsko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu i Dječji vrtić "Vandela Božićković" u Hvaru, Hvar, 2012., 23–28.
17) Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana, *Histria antiqua* 21, Pula, 2012., 21–28.
18) Željku, malo sjećanja, u: Miljenko Jurković i Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Sveučilište u Zagrebu i Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Zagreb – Motovun – Split, 2012., 417–420.

2013.

- 19) Liburni iz Anatolije, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 2013., 7–54.
20) Arheolog Ante Glavičić – moj dragi prijatelj i kolega. Malo sjećanje na zajedništvo u jednom složenom vremenu, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 40(1), Senj, 2013., 63–78.
21) Nova otkrića o tijeku borbe i fizionomiji pučkog ustanka Matije Ivanića, u: Mateo Bratanić (ur.), *500. obljetnica ustanka hvarskih pučana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa (Hvar – Stari Grad – Vrbanj, 26.–28. V. 2010.)*, Muzej hvarske baštine i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hvar – Zagreb, 2014. (izašlo u lipnju 2015.), 37–46.

2015.

- 22) *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015., 495 str.
23) Nikša Petrić – u spomen, u: Tonko Maroević (prir.), *Nikša Petrić, Zavičaj Hvaru: sabrane studije i članci*, Književni krug Split i Matica hrvatska – Ogranak Hvar, Split – Hvar, 2015., 14–27.

2016.

- 24) Hrvatska jadranska obala i antičke talasokracije, u: Marko Dizdar (ur.), *Finis coronat opus. Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života*, Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 2016., 13–26.
25) Kako sam ustanovio postojanje grčkog katastra (*chora*) u Starogradskom polju, u: *Međunarodni znanstveni skup Faros. Starogradsko polje, 7.–9. rujna 2016.*, Gradska knjižnica i čitaonica Stari Grad, knjiga sažetaka, Stari Grad, 2016., 7.

2017.

- 26) Hvarske antičke vile – Kupinovik kraj Dola (pretisak iz Zbornika *Danā Cvita Fiskovića I*, Zagreb 2006.), *Arheološki radovi i rasprave* 18, Zagreb, 2017., 7–15
27) Kupinovik – dnevnik iskopavanja, *Arheološki radovi i rasprave* 18, Zagreb, 2017., 17–62.
28) Za Vukovar (pjesma), *HKZ – Hrvatsko slovo*, god. XXIII, br. 1167, Zagreb, 1. rujna 2017., 29.
29) Zašto Rider?, u: Dino Demicheli (ur.), *Illyrica antiqua II in honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference, Šibenik 12th–15th September 2013*, Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, 2017., 37–48.

2018.

- 30) Arba od Liburna do Rimljana, u: Marina Milićević Bradač i Dino Demicheli (ur.), *Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika / The Century of the Brave. Roman Conquest and Indigenous Resistance in Illyricum during the Time of Augustus and His Heirs. Radovi međunarodnog skupa održanog u Zagrebu 22.–26. 9. 2014. / Proceedings of the International Conference Held in Zagreb 22–26. 9. 2014.*, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, FF Press, Zagreb, 2018., 59–68.
31) Grobajski govor, predgovor knjizi Kuzme Petrića, *Rječnik govora Velog Grablja*, Udruga Pjover, Hvar, 2018., 1–5.

2019.

- 32) *Hrid u moru. Hvar. Pjesme*, Matica hrvatska – Ogranak Hvar, Hvar, 2019., 115 str.

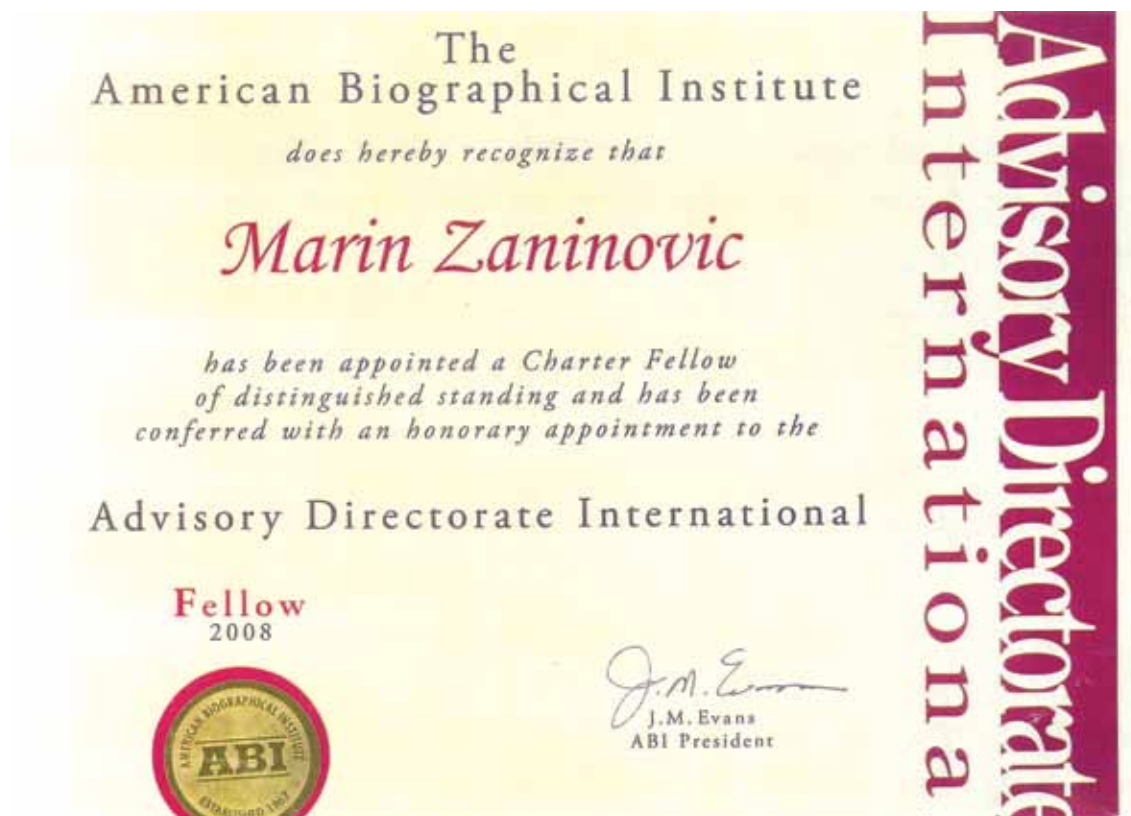
2020.

- 33) Sve su ideologije prolazne, a ljudi ostaju (intervju), *Vijenac. Književni list za umjetnost, kulturu i znanost*, god. XXVIII, br. 675, Matica hrvatska, Zagreb, 16. siječnja 2020., 4–5.

- 34) Sve što želim je mir (pjesma), *HKZ – Hrvatsko slovo*, god. XXVI, Zagreb, 17. siječnja 2020., 23.
- 35) Kako sam ustanovio postojanje grčkoga katastra (*chora*) u Starigradskom polju, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35(1), Zagreb, 2018., 291–297.
- 36) Pismo Marina Zaninovića; Prijedlog za Hrvatski zavod u Rimu, *Arheološki radovi i rasprave* 19, Zagreb, 2020., 285–287.

TV i radijske emisije

- 1) *Grga Novak*, Povijest četvrtkom, Prvi program Hrvatskoga radija, 16. prosinca 2010., 11–12 sati.
- 2) *Hrvatski arheolozi: Frane Bulić*, Obrazovni program Hrvatskog radija, 1. ožujka 2011., 11–11.30 sati.
- 3) *Iliri i vinova loza*, Radio Trsat, 2. ožujka 2011., 11–11.15 sati.
- 4) *Grga Novak*, Hrvatska radiotelevizija, Drugi program, 11. veljače 2012., 14–15 sati (s Nenadom Cambijem).
- 5) *Ilirski ratovi*, Hrvatska radiotelevizija, Drugi program, 19. listopada 2014., 20–21 sat.
- 6) *Kretska (minojska) kultura*, Treća povijest, Hrvatska radiotelevizija, Treći program, 30. studenoga 2014. (s Marinom Milićević Bradač)
- 7) *Mikenska civilizacija*, Treća povijest, Hrvatska radiotelevizija, Treći program, 17. svibnja 2015. (s Marinom Milićević Bradač).
- 8) *Mikena*, Hrvatska radiotelevizija, Prvi program, 29. svibnja 2015.
- 9) *Ilirski ratovi*, Povijest četvrtkom, Hrvatski radio, Prvi program, 18. lipnja 2015., 10–11 sati.
- 10) *Ilirski ratovi*, Povijest četvrtkom, Hrvatski radio, Prvi program, 2. srpnja 2015., 10–11 sati.

Globalno priznanje radu i djelu Marina Zaninovića

*TABVLA GRATVLATORIA
PROFESSORI MARINO ZANINOVIĆ DICATA*

Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Arheološki muzej, Dubrovački muzeji, Dubrovnik
Arheološki muzej, Osijek
Arheološki muzej, Split
Arheološki muzej, Zadar
Arheološki muzej, Zagreb
Arheološki muzej Istre, Pula
Arheološki muzej Naron, Vid kod Metkovića
Ivana Artuković Župan
Ivo Babić
Lidija Bakarić
Jacqueline Balen
Dubravka Balen Letunić
Veljko Barbieri
Vlasta Begović Dvoržak
Siniša Bilić Dujmušić
Vera Bitrakova Grozdanova
Zvonko Bojčić
Maja Bonačić Mandinić
Katarina Botić
Toni Brajković
Ivana Britvić Debeljak
Konstanta Bukovac
Ines Buljubašić
Ivanka Bunčić
Marcel Burić
Tonči Burić
Klara Buršić-Matijašić
Marija Buzov
Domagoj Bužanić
Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Mirna Cvetko

Ivan Cvitković
Lazo Čučković
Dino Demicheli
Željko Demo
Exhlale Dobruna-Salihi
Arsen Duplančić
Aleksandar Durman
Ivančica Dvoržak Schrunk
Kristina Džin
Aleksandra Faber
Ivo Fadić
Naser Ferri
Krešimir Filipec
Slavica Filipović
Igor Fisković
Kornelija Giunio
Hrvoje Gjurašin
Miroslav Glavičić
Dunja Glogović
Toni Glučina
Hermine Göricke Lukić
Blagoje Govedarica
Gradski muzej, Požega
Gradski muzej, Sisak
Gradski muzej, Vinkovci
Boris Graljuk
Adriana Gri-Štorga
Katarina Horvat Levaj
Marin Hraste
Hrvatsko arheološko društvo
Hrvatsko društvo za proučavanje antičkih mozaika, Zagreb
Enver Imamović
Institut za arheologiju, Zagreb
Janka Istenič

Jelena Jovanović

Iva Kaić

Hrvoje Kalafatić

Ivanka Kamenjarin

Ivor Karavanić

Katedra za arheologiju Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Katedra za staru povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Miroslav Katić

Darko Komšo

Peter Kos

Kuzma Kovačić

Vladimir Kovačić

Željko Krnčević

Marija Krnčević Rak

Karmen Krnčević Urličić

Anka Krstić-Legović

Maja Krznarić Škrivanko

Vanja Kukec Vodanović

Bruna Kuntić-Makvić

Maria Teresa Lachin

Goranka Lipovac Vrkljan

Josip Lozuk

Daria Ložnjak Dizdar

Nives Majnarić Pandžić

Rajka Makjanić

Jagoda Mardešić

Emilio Marin

Zorko Marković

Dražan Maršić

Matica hrvatska – Ogranak Hvar

Robert Matijašić

Vinka Matijević

Marko Mendušić

Lidija Miklik-Lozuk

Željko Miletić

Marina Milićević Bradač

Dino Milinović

Kornelija Minichreiter

Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske

Ivan Mirnik

Muzej antičkog stakla, Zadar

Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod

Muzej grada Šibenika, Šibenik

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

Muzej hvarske baštine, Hvar

Muzej Međimurja, Čakovec

Muzej Slavonije, Osijek

Muzej Turopolja, Velika Gorica

Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

Dorica Nemeth-Ehrlich

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru

Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Boris Olujić

Ivana Ožanić Roguljić

Ivančica Pavišić

Ivan Pedišić

Domagoj Perkić

Maja Petrinc

Tatjana Pintarić

Hrvoje Potrebica

Irena Radić Rossi

Petra Rajić Šikanjić

Ante Rendić Miočević

Isabel Rodà de Llanza

Guido Rosada

Silvija Salajić

Mirjana Sanader

Alka Starac
Hrvoje Strukić
Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru
Marjeta Šašel Kos
Marina Šegvić
Tomislav Šeparović
Bartul Šiljeg
Marina Šimek
Jasna Šimić
Zrinka Šimić-Kanaet
Ante Škegro
Želimir Škoberne
Jana Škrgulja
Mario Šlaus
Drago Štambuk
Francis Tassaux
Tihana Težak Gregl
Helena Tomas
Domagoj Tončinić
Ante Uglešić
Snježana Vasilj
Inga Vilogorac Brčić
Sanda Viskiće
Mojca Vomer Gojković
Snježana Vrdoljak
Jakov Vučić
John Joseph Wilkes
Marija Zaninović Rumora
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Helga Zglav Martinac
Aco Zrnić
Uredništvo *Arheoloških radova i rasprava*

IVOR KARAVANIĆ
KRUNO ZUBČIĆ
IVOR JANKOVIĆ
MARKO BANDA
ANDREJA SIRONIĆ
INES KRAJCAR BRONIĆ

DOI: 10.21857/y54jofk6jm
Preliminary communication
Received: 30.IV.2021.
Accepted: 24.VI.2021.

RESULTS OF THE UNDERWATER SURVEY OF KAŠTELA BAY IN 2020

An underwater survey was conducted in September of 2020 on several locations in Kaštela Bay, mainly around the area of Pantan near Trogir, with the aim of assessing the potential of these locations for more detailed investigations. The limited survey gave positive results, as the collected prehistoric and Roman material pointed to a great potential of specific locations for further archaeological research.

Key words: underwater archaeology; prehistory; antiquity (Roman period); Kaštela Bay; Dalmatia; Croatia / *Ključne riječi: podvodna arheologija; prapovijest; antika (rimsko doba); Kaštelanski zaljev; Dalmacija; Hrvatska*

Introduction

The Adriatic Sea is known to be rich in sites from various archaeological periods. Attention has mostly been focused on Roman sites and shipwrecks from different periods, but research on prehistoric underwater sites has intensified recently¹. Kaštela Bay is known for its Greek and Roman, as well as Neolithic² and Paleolithic³ sites and recently, the results of a lithic analysis of Middle Paleolithic finds from the site of Kaštel Štafilić – Resnik have been published⁴.

The most recent research, the results of which we present in this paper, fits within the wider efforts of research on Paleolithic sites in the area of Kaštela and Trogir, and was preceded by the systematic excavation at Mujina pećina⁵, excavation of the open-air site at Karanušići⁶, the underwater research of the Middle Paleolithic site of Kaštel Štafilić – Resnik and as of yet unpublished analyses of Paleolithic material from the vicinity of Trogir. Recent explorations were planned as a part of the research project *Last Neandertals at the Crossroads of Central Europe and the Mediterranean* (HRZZ-IP-2019-04-6649), financed by the Croatian Science Foundation. Based on the approval of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, Conservation Department in Trogir, dated 9th of September of 2020, an underwater survey of the sea bottom at five locations east from the

1 Radić Rossi *et al.* 2020.

2 Brusić 1990; Brusić 2004.

3 Karavanić *et al.* 2009.

4 Karavanić, Barbir 2020.

5 Karavanić, Kamenjarin 2020.

6 Karavanić *et al.* 2016.

Map 1. Marked locations of the land positions and diving routes. Polygons of the routes are made based on the GPS data. The letter P before the number signifies the land position at which chert finds were collected and the letter Z signifies specific dives (made by M. Banda) / Karta 1. Naznačene pregledane kopnene lokacije i trase ronjenja. Poligoni trasa izrađeni su na temelju GPS podataka. Slovo P ispred broja označava kopneni položaj na kojem su prikupljeni komadi rožnjaka, dok slovo Z označava pojedini zaron (izradio M. Banda)

Fig. 1. Divers starting a dive at Pantan (Z2) (photo by M. Banda) / Sl. 1. Ulazak ronilaca u more na položaju Pantan (Z2) (snimio M. Banda)

city of Trogir and a survey of six locations on the land was conducted from the 26th to the 30th of September 2020 (**Map 1**). The position of the underwater routes was recorded by a GPS receiver fastened to a signal buoy, which was in turn pulled by one of the divers.

Methods

Method and the course of the survey

The divers generally moved parallel to each other, tied to one another by rope, with one of the divers pulling the signal buoy onto which a GPS receiver was mounted in order to record spatial data of the routes, i.e. the surveyed area. Significant finds were photographed underwater so that the time of the photograph could be correlated with the time of a specific GPS point, and thus at least roughly record the position of the find. All chert pieces resembling artefacts were collected, while sorting between artefacts and geofacts was conducted on land due to better visibility. Archaeological finds from the sea bottom were desalinated.

During the first day of the research (26th September 2020) several locations of the coastline in the vicinity of Trogir were surveyed before diving, as well as one location on the coast of Čiovo facing Trogir (**Map 1**). Fragments of chert created by natural fracturing were found on all of the locations and were collected selectively. Except for Position 6, where three potential chert artefacts were collected, no other chert artefacts were found. Fragments of Roman pottery and human bones were found at Position 5 (**Map 1: P5**). Both human bones, a distal part of the left femur and a long bone midshaft fragment, are morphologically modern and the former was radiocarbon dated. The finds and the sediment at Position 5 are the result of recent and artificial transport from an unknown location. Position 3 is composed of material recently deposited for the construction of a pier, and is thus not marked on the map, and the material (naturally or unintentionally fractured) was not collected.

From the 26th to the 30th September of 2020 a total of five dives were conducted on different locations (**Map 1, Fig. 1**). Visibility varied during different days (from 1 to 4 m at deeper locations), as did the total duration of the dives. During dives 1–3, three divers were conducting the survey, while dives 4 and 5 were conducted by two divers. During dives 3 and 4, a boat was used to reach the locations of the planned dives, which were generally in the deeper parts (during dive 5 diving depth varied between 8 and 15 m) of the Kaštela Bay.

Among the collected material, there were significantly less chert artefacts than natural fragments. During dives 2 and 3 ceramic finds (e.g. an amphorae lid) were also found.

All collected material is currently stored at the Department of Archaeology (Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb), where it is subjected to desalinization. The finds will be permanently stored at the Museum of the Town of Trogir.

Sample preparation for radiocarbon dating, measurement and expression of results

One of two human bones was directly radiocarbon dated by applying Accelerator Mass Spectrometry (AMS) technique. For collagen extraction, bone sample (4 g) was mechanically cleaned, rinsed in ultrapure water (UPW) in the ultrasonic bath, then in acetone, then again in UPW. A bone was then demineralized at the room temperature by 4% HCl until the completely gelatinous/soft bone texture was reached. Next, the sample was treated by 1% NaOH solution (the base step) in order to remove the humic acids, molecules derived from the organic part of the soil that are soluble in bases. This was

followed by treatment in acidic solution (4% HCl) again to remove atmospheric CO₂ absorbed in the base. These steps are known as the A-B-A procedure. The gelatinous rest was treated in UPW acidified with HCl to pH 2–3 at 80°C for 12 hours, dissolving the collagen. The solution was hot-filtered, through glass fibre filters, removing the insoluble parts (e.g. roots, sediment, wood fragments, etc.). The filtrate was freeze-dried resulting in sponge-like collagen⁷. The collagen yield was 2.1%. Collagen was loaded in a quartz tube together with CuO and Ag-wool, sealed in the vacuum and put in the oven at 850°C to oxidize collagen to CO₂⁸.

A portion of CO₂ obtained by collagen combustion was separated for δ¹³C analysis on Isotope Ratio Mass Spectrometer (IRMS), while another portion was turned to graphite by zinc reduction with iron catalyst. The graphite was then pressed in aluminum targets for ¹⁴C/¹³C analyses on accelerator mass spectrometer⁹. The CO₂ gas and the graphite were produced at the Zagreb Radiocarbon Laboratory of the Ruđer Bošković Institute. Both IRMS and AMS analyses were done at the Center for Applied Isotope Studies (CAIS), the University of Georgia, Athens, USA.

Conventional radiocarbon age was calculated from ¹⁴C/¹³C values using Libby's half-life (5568 years) and was normalized to δ¹³C = -25 ‰. It was expressed as years BP ("Before Present" with "present" being the calendar year 1950, 0 BP = AD 1950). Calendar years expressed as cal AD were obtained from the conventional radiocarbon ages by the computer program OxCal v.4.4.4¹⁰ and using the calibration curve IntCal20¹¹.

Results

The artefacts found during the survey are described in the following section. The first part of the label is the surveyed region and the year of the survey. The middle designation of the finds between the two full stops indicates the location where it was found, and the number after the full stop is the artefact number of that location.

Lithics:

KZ20.P6.1 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated, but benthic foraminifera can be seen. The edges are damaged and rounded and the proximal part of the flake (including the platform) is heavily battered. The platform is undetermined due to damage. Length 35 mm, width 53.3 mm and thickness 11.5 mm. Mass is 21.5 g.

KZ20.P6.3 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated. More recent heavy edge damage (recognizable due to differentiation in patina). Furthermore, some of the edges are rounded. The platform is faceted. Length 30.3 mm, width 27.5 mm and thickness 7.7 mm. Mass is 7.1 g.

KZ20.P6.5 (**Fig. 2**) is a proximal fragment of a flake. It is patinated. There is small edge damage and rounding. The platform is fragmented but was possibly linear. Length 16.5 mm, width 13.4 mm, thickness 3.2 mm. Mass is 0.9 g.

KZ20.Z1.1 (**Fig. 2**) is a proximal fragment of a flake. It is patinated, but some benthic foraminifera can be seen. Edge damage is present, as is some small rounding. The platform is plain. Length 32 mm, width 26.6 mm and thickness 4 mm. Mass is 5.4 g.

KZ20.Z3.1 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated, but benthic foraminifera can

⁷ Sironić *et al.* 2020.

⁸ Sironić *et al.* 2013.

⁹ Krajcar Bronić *et al.* 2010; Sironić *et al.* 2013.

¹⁰ Bronk Ramsey 2009, 2021.

¹¹ Reimer *et al.* 2020.

be seen. Some parts of the edges are damages. Platform type is plain. Length 41.4 mm, width 25 mm and thickness 6.5 mm. Mass is 8.7 g.

KZ20.Z3.2 (**Fig. 2**) is a right longitudinal fragment of a flake ("Siret" accidental break). It is patinated. Edge damage is present. The platform is undetermined because it is incomplete. Length 39.2 mm, width 14.5 mm and thickness 7.1 mm. Mass is 5.2 g.

KZ20.Z4.1 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated. There is small edge damage. The platform is faceted. Length 20 mm, width 22.2 mm and thickness 5.8 mm. Mass is 3.2 g.

KZ20.Z4.2 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated, but benthic foraminifera can be seen. There is edge damage. The platform is punctiform. Length 20.5 mm, width 22.9 mm and thickness 7.5 mm. Mass is 3.1 g.

KZ20.Z5.1 (**Fig. 2**) is a complete flake. It is patinated. There is edge damage. The platform is missing. Length 16.8 mm, width 18.4 mm and thickness 3.9 mm. Mass is 1.5 g.

An additional find from Dive 1 is ambiguous, as are several more finds from Position 6 on land.

The described lithic finds may date from the Paleolithic and / or later periods.

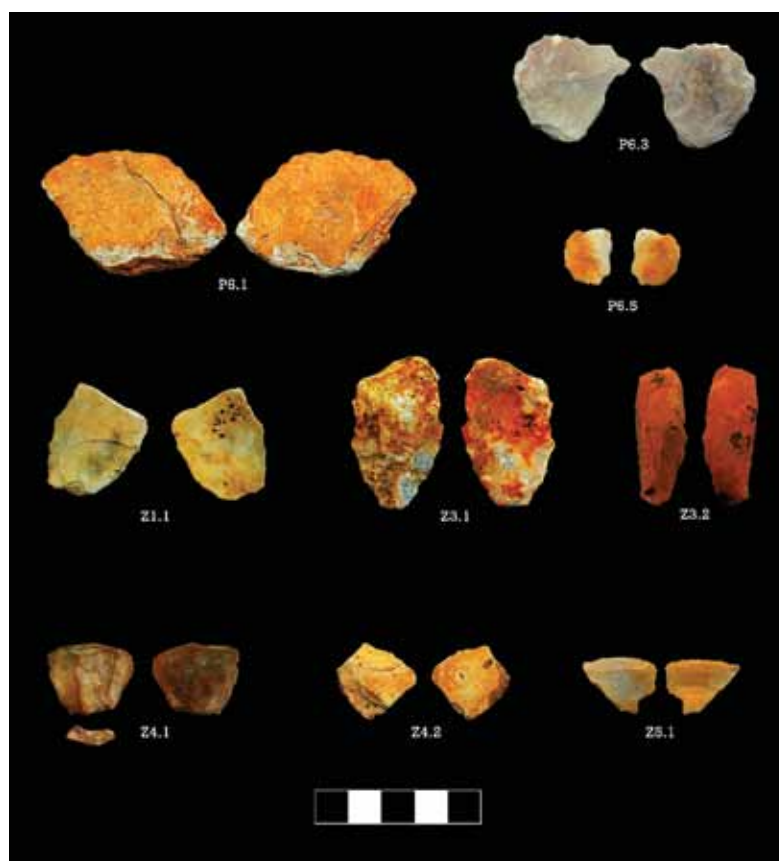

Fig. 2. Lithic artefacts found during the survey. The labels indicate the locality of the find and the find number (see the text for details). Scale is in cm (made by M. Banda) / Sl. 2. Litički artefakti pronađeni tijekom istraživanja. Oznake se odnose na mjesto i broj nalaza (detalje vidjeti u tekstu). Mjerilo je u cm (izradio M. Banda)

Pottery:

KZ20.Z2.1 (**Fig. 3**) is a rim fragment of a Roman plate. Can be conjoined to KZ20.Z2.2. Length (height) 36.9 mm, width 75.9 mm and thickness 5 mm. The thickness of the rim is 6.6 mm.

KZ20.Z2.2 (**Fig 3**) is a rim fragment of a Roman plate. Can be conjoined to KZ20.Z2.1. Length (height) 35.7 mm, width 53.7 mm and thickness 5.7 mm. The thickness of the rim is 6.9 mm.

Plate fragments can be dated between the 1st century BC and 1st century AD¹².

KZ20.Z2.3 (**Fig. 3**) is a prehistoric pot fragment with a complete handle. Length (height) 86.5 mm, width 55.3 mm and thickness 4.1 mm. The height of the handle is 71.4 mm and the thickness at the midsection is 10.6 mm.

KZ20.Z3.3 (**Fig. 3**) is a complete Roman amphora lid. The diameter of the piece is 102.7 mm and the thickness 9.2 mm, while the height of the handle is 15.9 mm and its thickness 14.3 mm. It was made in a mold. It probably dates from the 1st century BC¹³. Such finds were found at the site of Siculi¹⁴.

Fig. 3. Pottery found during the survey. The labels indicate the locality of the find and the find number (see the text for details). Scale is in cm (made by M. Banda) / Sl. 3. Keramika pronađena tijekom istraživanja. Oznake se odnose na mjesto i broj nalaza (detalje vidjeti u tekstu). Mjerilo je u cm (izradio M. Banda)

Human bones:

KZ20.P5.1 is a distal part of the left femur, morphologically modern. This bone was directly dated by radiocarbon AMS to 1725 ± 20 BP, Z-7564 (A2362), $\delta^{13}\text{C} = -19.0\text{‰}$, calibrated ages ($k = 1$): cal AD 258–280 (22.0%), cal AD 330–377 (46.3%), median cal AD 342 (**Fig. 4**). Obtained calibrated median date points to the Late Roman period in Dalmatia (the middle of 4th century AD).

KZ20.P5.2 is long bone midshaft fragment, morphologically modern.

Whether the two bone fragments belonged to the same individual is impossible to say. Small fragments of Roman pottery were found at the same location (in accordance with the radiocarbon dated bone) but not collected since they were recently transported from unknown location together with sediment and human bones.

Based on the material collected the survey showed that the underwater area between Pantan and Čiovo has potential for future research, i.e. systematic surveys and collection with adequate recording of diving positions.

¹² M. Vukov, personal communication.

¹³ I. Šuta, personal communication.

¹⁴ Šuta 2011.

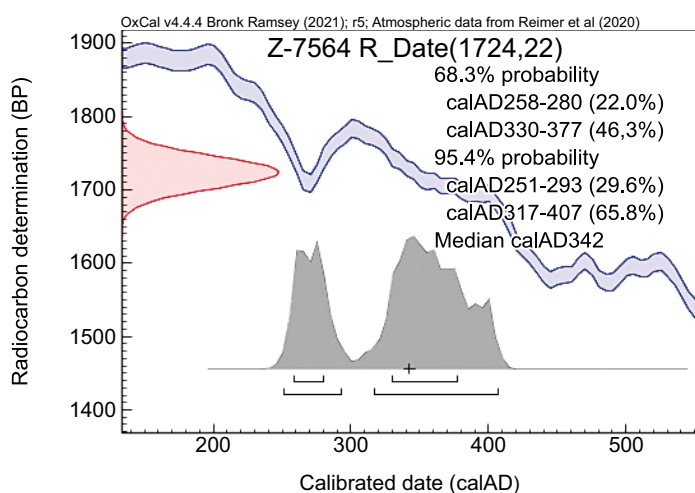

Fig. 4. Calibration of the conventional radiocarbon age for bone sample Z-7564. Software OxCal v4.4.4, calibration curve INTCAL20 / Sl. 4. Kalibracija konvencijske radiokarbonske starosti koštanog uzorka Z-7564. Softver OxCal v4.4.4, kalibracijska krivulja INTCAL20

Conclusion

Given the current knowledge on the settlement of the area of Trogir and Kaštela during prehistory and the results of previous underwater research of the Kaštela Bay, an assessment of the potential of the Bay for further research was conducted, primarily for the period of the Paleolithic. Five dives were conducted with the aim of surveying the sea bottom on the selected locations, while several locations on land were surveyed before the dives. A part of the underwater locations were selected on the basis of earlier information of the presence of lithic finds (the area between Pantan and Čiovo), while a part was chosen randomly. Given the short timeframe of the research and the participation of only two or three divers, the results exceeded our expectations. Although modest, the lithic and ceramic finds indicate a great potential of the bay for further underwater research for both prehistory and later periods. This research should be conducted systematically, primarily as systematic surveys with the collection of all finds and the recording of the collection locations with GPS, and then, if required, with more detailed research or excavation of specific locations. Because of the existence of Paleolithic sites in the hinterland of Kaštela (Mujina pećina, Karanušići), underwater finds from Kaštel Štafilić – Resnik and the sporadic Paleolithic finds collected during earlier land and underwater research of the Trogir area (Lapidarij in the Museum of the Town of Trogir, Kopilica, Malo polje – Krban), further discoveries of new locations of such finds should be expected in the Bay. Such locations point to the movement of Paleolithic hunter-gatherers from the hilly hinterland towards the coastline at that time, and vice-versa, and also probably along the coast, clearly indicating that the territory which is covered by the sea today was used by Paleolithic people.

Acknowledgements

Research was funded from the grant *Last Neandertals at the Crossroads of Central Europe and the Mediterranean* (HRZZ-IP-2019-04-6649), financed by the Croatian Science Foundation. We are grateful to Mirna Vukov and Ivan Šuta for the information they provided concerning Roman pottery finds.

LITERATURE / LITERATURA

- Bronk Ramsey 2009 Christopher Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates, *Radiocarbon* 51/1, 2009, 337–360.
- Bronk Ramsey 2021 Christoper Bronk Ramsey, OxCal v. 4.4.4., <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>
- Brusić 1990 Zdenko Brusić, Resni kod Kaštel Novog: helenističko pristanište, *AP* 29 (1988), 1990, 117–119.
- Brusić 2004 Zdenko Brusić, *Resnik – hidroarheološka istraživanja / Resnik – hydroarchaeological research*, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 2004.
- Karavanić, Barbir 2020 Ivor Karavanić, Antonela Barbir, The Middle Paleolithic from an underwater perspective: Submerged Mousterian industry from Kaštel Štafilić – Resnik (Dalmatia, Croatia) in the context of eastern Adriatic, *Journal of Archaeological Sciences: Reports* 34A, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102585>
- Karavanić, Kamenjarin 2020 Ivor Karavanić, Ivanka Kamenjarin (Eds), *Mujina pećina: geoarheologija i litička analiza / Mujina pećina: geoarchaeology and lithic analysis*, FF Press, Muzej grada Kaštela, Zagreb, 2020.
- Karavanić *et al.* 2009 Ivor Karavanić, Kruno Zubčić, Mladen Pešić, Mate Parica, Rajna Šošić Klindžić, Kaštel Štafilić – podvodno paleolitičko nalazište, *HAG* 5 (2008), 2009, 549–551.
- Karavanić *et al.* 2016 Ivor Karavanić, Nikola Vukosavljević, Natalija Čondić, Slobodan Miko, Ivan Razum, Nikolina Ilijanić, Kruno Zubčić, Rajna Šošić Klindžić, James C. M. Ahern, Antonela Barbir, Projekt “Kasni musterijen na istočnom Jadranu – temelj za razumijevanje identiteta kasnih neandertalaca i njihovog nestanka”: sažetak 2. i 3. godine istraživanja, *PIAZ* 33, 2016, 271–285.
- Krajcar Bronić *et al.* 2010 Ines Krajcar Bronić, Nada Horvatinčić, Andreja Sironić, Bogomil Obelić, Jadranka Barešić, Igor Felja, A new graphite preparation line for AMS ¹⁴C dating in the Zagreb Radiocarbon Laboratory, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 268, 2010, 943–946.
- Radić Rossi *et al.* 2020 Irena Radić Rossi, Ivor Karavanić, Valerija Butorac, Croatia: submerged prehistoric sites in karstic landscape, in: G. Bailey, N. Galanidou, H. Peeters, H. Jöns, M. Mennenga (Eds), *Prehistoric Archaeology of the European Continental Shelf*, Springer, Cham, 2020, 347–369.
- Reimer *et al.* 2020 Paula Reimer, William E. N. Austin, Edouard Bard, Alex Bayliss, Paul G. Blackwell, Christopher Bronk Ramsey, Martin Butzin, Hai Cheng, R. Lawrence Edwards, Michael Friedrich, Pieter M. Grootes, Thomas P. Guilderson, Irka Hajdas, Timoty Heaton, Alan G. Hogg, Konard A. Hughen, Bernd Kromer, Stuart W. Manning, Raimund Muscheler, Jonatan G. Palmer, Charlotte Pearson, Johannes van der Plicht, Ron W. Reimer, David A. Richards, E. Marian Scott, John R. Southon, Christian S. M. Turney, Lukas Wacker, Florian Adolphi, Ulf Büntgen, Manuela Capano, Simon M. Fahrni, Alexandra Fogtmann-Schulz, Ronny Frederick, Peter Köhler, Sabrina Kudsk, Fusa Miyake, Jesper Olsen, Frederick Reinig, Minoru Sakamoto, Adam Sookdeo, Sagra Talamo, The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP), *Radiocarbon* 62, 2020, 725–757.

- Sironić *et al.* 2013 Andreja Sironić, Ines Krajcar Bronić, Nada Horvatinčić, Jadranka Barešić, Bogomil Obelić, Igor Felja, Status report on the Zagreb Radiocarbon Laboratory – AMS and LSC results of VIRI intercomparison samples, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 294, 2013, 185–188.
- Sironić *et al.* 2020 Andreja Sironić, Ines Krajcar Bronić, Jadranka Barešić, Bone dating at the Zagreb Radiocarbon Laboratory, Croatia, in: I. Miloglav (Ed.), *Proceedings from the 6th Scientific Conference Methodology and Archaeometry*, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, 2020, 111–122.
- Šuta 2011 Ivan Šuta, Amfore iz 2. i 1. st. pr. Kr. / Amhorae (2nd and 1st Century BC), in: I. Kamenjarin, I. Šuta (Eds), *Antički Sikuli / Ancient Siculi*, Katalog izložbe / Exhibition catalogue, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 2011, 77–85.

SAŽETAK

Rezultati podvodnog pregleda Kaštelanskog zaljeva u 2020.

U rujnu 2020. obavljen je podvodni pregled više mjesta u Kaštelanskom zaljevu, napose oko područja Pantana kod Trogira, s ciljem utvrđivanja potencijala tih mjesta za detaljnija istraživanja. Ukupno je pregledano šest položaja na kopnu i provedeno šest zarona tijekom kojih su prikupljeni nalazi s morskog dna. Od litičkih nalaza pronađeno je devet artefakata te više upitnih primjeraka i prirodno razlomljenog rožnjaka. Pronađeno je i nekoliko ulomaka antičke te jedan ulomak prapovijesne keramike. Stoga je vrlo ograničen pregled dao pozitivne rezultate, odnosno prikupljen materijal iz razdoblja prapovijesti i antike upućuje na veliki potencijal pojedinih lokacija za daljnja podvodna arheološka istraživanja.

KATARINA BOTIĆ

DOI: 10.21857/mnlqgc5jzy

Original scientific paper

Received: 28.IX.2021.

Accepted: 17.XI.2021.

TWO SIDES OF THE 7.1 KA BP RCC EVENT IN THE SOUTHERN CARPATHIAN BASIN: HUMAN ADAPTATION TO THE CHANGES IN ENVIRONMENTAL CONDITIONS DURING THE MIDDLE AND LATE NEOLITHIC

One of the rapid climate change (RCC) events, which had lesser impact on the environmental conditions of the Northern Hemisphere but had stronger impact on the micro regional scale, is 7.1 ka BP event. Cooler and wetter conditions at its onset seem to have accompanied initial dispersal of the central European LBK from its core area to the regions, among other, of western Transdanubia and beyond, populating the area south of the Drava River. In the local chronology, this change in the material culture is marked by the appearance of the Middle Neolithic around 5400 BC. The end of this climate event is, however, marked by initial stage of dry and warmer conditions around 5000 BC which enabled settlement formation in the lowlands of the Eastern Slavonia. After this initial phase and the formation of the Late Neolithic tell settlements, over a period of about 500 years change in humidity and temperature occurred, eventually leading to the abandonment of most of the tell sites. Human adaptation to the changes in environmental conditions in both micro regions and archaeological contexts is discussed in this paper.

Key words: RCC 7.1 ka BP; LBK; Middle and Late Neolithic; tells / *Ključne riječi: RCC 7.1 ka BP; LTK; srednji i kasni neolitik; tel naselja*

Introduction

In Croatian archaeology, co-dependence between past societies and their immediate environment is traditionally ignored with some recent exceptions (Botić 2016a; 2016b; 2017a). Attempts of reconstructing past climate and weather patterns are more common in the field of history, based on the written records rather than on the available environmental datasets (e.g. Kužić 2014; Petrić 2014; Blöschl *et al.* 2020; Botić 2020a, etc.). Nor are there any substantial palaeoenvironmental datasets and their studies available.¹

In this paper, an attempt will be made to link certain changes in the remains of material culture from archaeological records observed during the Middle and the beginning of

¹ Only two palinological studies are available for the northern Croatia: for the Neolithic period in the Eastern Slavonia see Bakrač *et al.* 2015 and for the last 2000 years in the area south of Karlovac, i.e. central Croatia see Hruševar *et al.* 2020. Studies providing some additional environmental datasets for the continental part of Croatia, such as stable isotope records from speleothems in Nova Grdosova cave near Samobor (Surić *et al.* 2020; 2021) do not provide any link between past societies and environment/climate changes in that region.

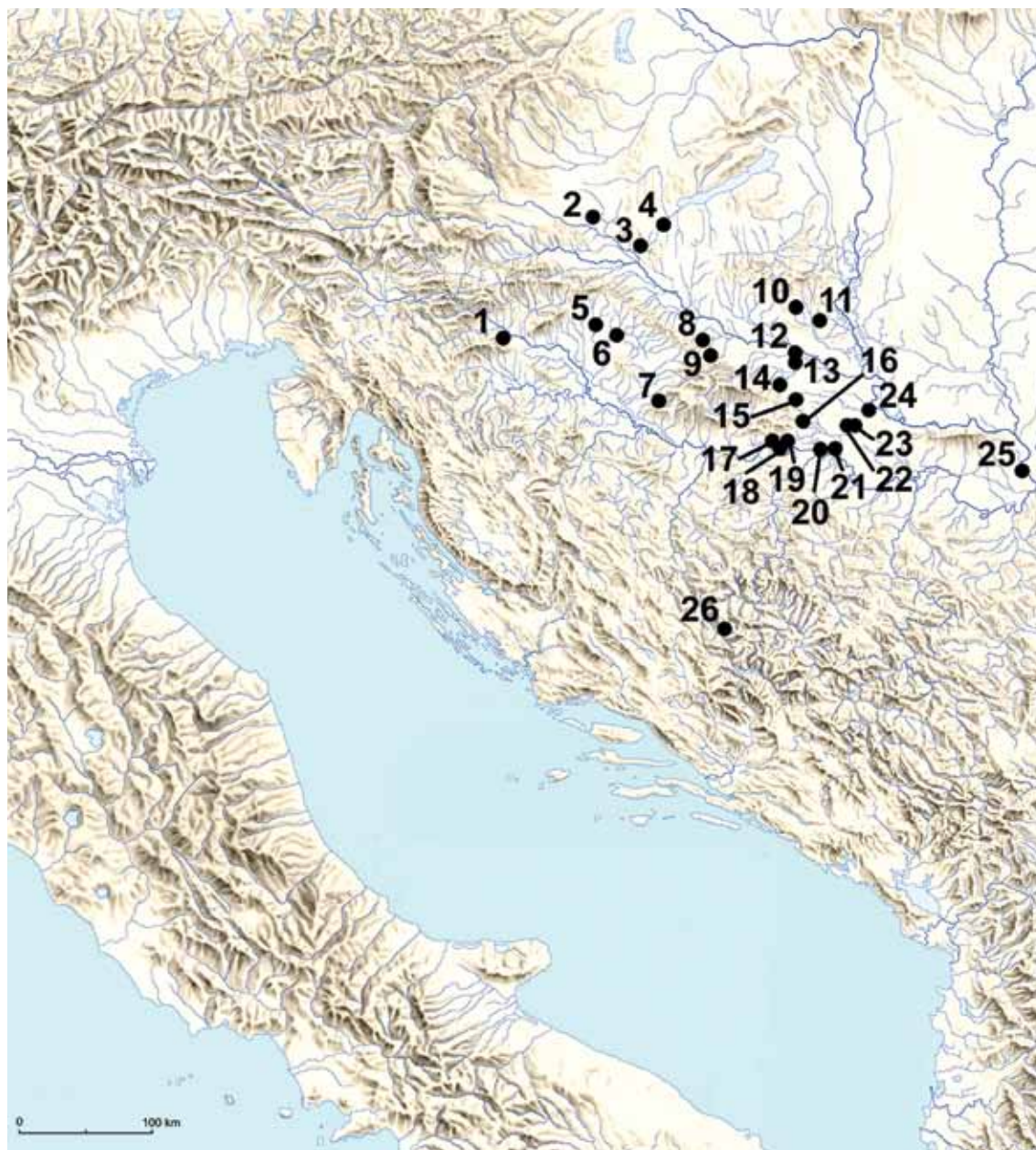

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the text (made by K. Botić; map source: Institute of Archaeology, Zagreb): / Sl. 1. Karta lokaliteta spomenutih u tekstu (izradila K. Botić; izvor: Institut za arheologiju, Zagreb):

1 Nova Grgosova cave	10 Szemely-Irtás	19 Zadubravlje – Dužine
2 Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb	11 Szederkény-Kukorica-dűlő	20 Kruševica – Njivice
3 Sormás-Török-földek	12 Donji Miholjac – Vrancari	21 Dubovo – Košno
4 Zalavar	13 Golinci – Selište	22 Vinkovci – Zablache
5 Gornji Brezovljani	14 Velimirovac – Arenda 1	23 Vinkovci – Sopot
6 Malo Korenovo	15 Podgorač – Ražište	24 Bršadin – Pašnjak pod selom
7 Kukunjevac – Brod	16 Novi Perkovi – Krčavina	25 Vinča Belo Brdo
8 Virovitica – Brekinja	17 Slavonski Brod – Galovo	26 Prokoško jezero
9 Pepelana	18 Gornja Vrba – Savsko polje	

the Late Neolithic period² in the continental part of Croatia, i.e. Sava–Drava–Danube interfluvium with global or regional climate/environmental data. Earlier attempts to this approach (Botić 2016a; 2016b; 2017a) showed striking coincidence between appearance and development of Neolithic agriculturally based societies (see Gronenborn 2010: 67 with bibliography) and their transformation at the onset of Eneolithic with the major global climate events. There are indications that the same might be true for the Middle and the beginning of the Late Neolithic. Although local palaeoenvironmental data is largely missing, certain aspects of archaeological record may corroborate this assumption.

Theoretical approach to the dynamic social changes which occurred during the process of Neolithisation is not, however, in the descriptive scope of this paper. The adaptive cycles and resilience approach, helpful in understanding quite complex interconnections between social dynamics and climate/environment (Gronenborn 2012; 2014; Gronenborn *et al.* 2020 – all with the extensive bibliography) demand more structured archaeological and environmental datasets which are still not fully available. Therefore, simpler quantitative approach, when possible, is used.

RCC and IRD definitions

Rapid Climate Change (RCC) events, the Holocene cold anomalies, were defined as repetitive global cooling anomalies which roughly appear every 1450 years (Mayewski *et al.* 1997; 2004; Weninger *et al.* 2009: 8). Six RCC periods were identified for the Holocene by Mayewski *et al.* (2004): 9000–8000, 6000–5000, 4200–3800, 3500–2500, 1200–1000, and 600–150 calBP.³ Weaker solar activity (Perry, Hsu 2000; Bond *et al.* 2001; Mayewski *et al.* 2004: 244; Marino *et al.* 2009: 3246; Wirth *et al.* 2013, Fig. 9) but mostly interchange of High (Siberian and the Azores) and Low (Iceland) atmospheric pressure gradients creating conditions that support an influx of extremely cold air from the polar regions into Europe (Weninger *et al.* 2014; Weninger, Harper 2015: 478, Fig. 2; Bento *et al.* 2015: 5) are characteristic for these events. The onset of such events consists of North Atlantic (Iceland) Low spreading in two directions – over the British isles to Scandinavia and south-east over the Iberian peninsula throughout the Mediterranean to the Middle East, while Siberian High is limited to the north-east and east Europe (Weninger, Harper 2015: 478, Fig. 2 up). During the RCC event North Atlantic Low is spreading only in the north-east direction while the cold air of pronounced Siberian High is spreading in two directions: over the east and south-east Europe to the Middle East (across the Mediterranean) and over the most of the southern Asia (Weninger, Harper 2015: 478, Fig. 2 down).

Ice rafted debris (IRD)⁴ events, on the other hand, were described as the cooling events triggered by the changes in salinity of the North Atlantic caused by melting phases of the Laurentide Ice Sheet and iceberg discharges that caused fresh-water and sediment outbursts (Alley, Agustsdottir 2005; Budja 2007; Gronenborn 2009: 97 etc.). Change in salinity influenced North Atlantic thermohaline circulation (Bond *et al.* 2001) and thus

2 In local chronology, the period considered Middle Neolithic lasts between 5400 and roughly 5000 BC which marks the beginning of the Late Neolithic (Botić 2017a; 2019; 2020b; 2020c).

3 BP = before present, i.e. before 1950. The last RCC period corresponds to the Little Ice Age (LIA).

4 Or ice rafted detritus. They are also known as Bond events, with Bond 0 corresponding to the Little Ice Age, Bond 3 slightly predating the Early Bronze Age in the local chronology and Bond 5a corresponding to the 8.2 ka BP event (Bond *et al.* 1997; 2001; Gronenborn 2009). For the specific hydrological conditions during this last cold event see Magny *et al.* 2003.

the weather patterns. IRD phases are well correlated with insolation cycles and may be triggered by them (Bond *et al.* 2001). Wirth *et al.* (2013: Fig. 9) established two scenarios for high and low solar activity in correlation with the atmospheric circulation:

1) during the high solar activity North Atlantic Oscillation (NAO) shows positive phase; strong Azores High and strong Iceland Low maintain conditions in Europe in which northern parts receive more pronounced precipitation while in southern Europe precipitation is reduced and temperature more pronounced; windiness is also reduced;

2) during the low solar activity NAO shows negative phase; pronounced Siberian High but very weak Azores High and Island Low maintain different conditions in Europe – precipitation is more pronounced in the southern parts with less pronounced temperatures while in the north of the continent pronounced temperature and precipitation prevail; windiness is pronounced.

It should be noted here that volcanic activity may influence the solar intensity during shorter or longer periods as well. Past volcanic eruptions with their confirmed explosivity indexes are listed in **Tab. 1**. Certain bias is visible in the youngest listed time span regarding the total number of confirmed VEI, as the remains of younger eruptions are probably better preserved, although all the older listed time spans show relative constant. In the time span 5999–5000 BC, under discussion in this paper, lower number of VEI 5 eruptions seems to have occurred than in the previous and later time spans (6999–6000 BC, 4999–4000 BC). It is, however, important to note that in the period between 6999 and 6000 BC a total of 104 eruptions was documented between 6400 and 6000 BC. The strongest VEI 7 eruption occurred in 5677±150 BC (Crater Lake⁵ volcano, Oregon, USA),⁶ followed by two VEI 6 eruptions in 5550±75 BC (Tao-Rusyr Caldera, Kuril Islands, situated between Japan and the Russian Kamchatka Peninsula in the Pacific) and 5550±100 BC (Mashu, Hokkaido, Japan).⁷ Intensity of emission of volcanic sulphate (SO₂) is shown on **Fig. 2**; two strong emissions coincide with the IRD 5b / 7.1 ka RCC event.

Time span	Total documented eruptions	VEI 0	VEI 1	VEI 2	VEI 3	VEI 4	VEI 5	VEI 6	VEI 7	Total confirmed VEI	Total confirmed VEI %
2999–2000 BC	294	27	2	15	32	31	20	1	1	129	43.878
3999–3000 BC	230	23	3	12	12	20	11	3	0	84	36.522
4999–4000 BC	259	28	2	22	19	11	11	4	1	98	37.838
5999–5000 BC	227	22	1	17	22	11	8	4	1	86	37.885
6999–6000 BC	198	13	0	8	17	18	11	3	1	71	35.859

Table 1. Number of documented past volcanic eruptions and eruptions with confirmed Volcanic Explosivity Index (VEI) (data source: Global Volcanism Program, <http://www.volcano.si.edu>) / *Tablica 1. Broj dokumentiranih vulkanskih erupcija i erupcija s potvrđenim indeksom vulkanske eksplozivnosti (VEI) u prošlosti (izvor podataka: Global Volcanism Program, <http://www.volcano.si.edu>)*

- 5 Collapse of Mt. Mazama created Crater Lake, possibly during this eruption. Effects of this event may have worsened weather patterns in Europe for about five years, threatening still fragile subsistence systems (e.g. Strien, Gronenborn 2005).
- 6 Somewhat earlier, in 5700±16 BC, VEI 6 eruption of Khangar volcano occurred on the Russian Kamchatka Peninsula in the Pacific.
- 7 For comparison, current eruption of Cumbre Vieja volcano on the Canary Island La Palma is classified as VEI 2 (source: Global Disaster Alert and Coordination Sytem).

7.1 ka BP event and the archaeological data (Fig. 2)

Global and macro regional environmental data⁸

Some recent studies about interconnection of environmental and archaeological data focused on RCC or IRD events, both with compelling results. Gronenborn (e.g. Gronenborn 2007; 2010; 2012; Gronenborn *et al.* 2014) links the IRD 5b phase to the time span 5700–5100 BC and to the period of the beginning of the LBK in Central Europe, starting about 5500 BC (Gronenborn 2012: Abb. 3). Period of the drop in the ¹⁴C production and reduced tree-ring width immediately predates the start of the LBK and in the northern Alpine region pronounced flooding activity is recorded (Gronenborn 2012: Abb. 3; Wirth *et al.* 2013: Fig. 6).⁹ In the global palaeoclimate proxies this period is marked by drop in temperature, slightly pronounced Siberian High and deeper Iceland Low, drop in north-east Atlantic overflow/silt size, much colder North Atlantic summer sea surface temperature (SST) etc. (Indermühle *et al.* 1999; Mayewski *et al.* 2004: 245–257, Fig. 2). At the same time, Dead Sea level is low indicating a dry phase in the Middle East (Migowski *et al.* 2006; Gronenborn 2009: 98, Fig. 1). In the southern Alpine region, however, low flood activity is recorded (Wirth *et al.* 2013: Fig. 6) as well as for the central and eastern European Plain while in the Mediterranean regions records show flood activities (Benito *et al.* 2015: Fig. 2). In the Northern Africa retreating of monsoonal rains is recorded in the period before 5300 BC at which point desiccation of the Egyptian Sahara started (Kuper, Kröpelin 2006). Short return of the humid conditions in the eastern Sahara region is recorded around 4700 BC followed by strong and rapid desiccation period in which significant depopulation is recorded by the 4000 BC (Reimer *et al.* 2013: Fig. 2).

On the other hand, Weninger *et al.* (2009; 2014 etc.) do not recognize stronger RCC event during the time span of the IRD 5b, focusing mainly on 8.2 ka and 6.0 ka BP events. In this paper we opt to observe changes in the environmental data around 5500–5100 BC as an RCC event¹⁰ although it is better explained in the frame of IRD 5b event (*sensu* Gronenborn Gronenborn 2007; 2010; 2012 etc.). Interestingly, the climate proxies show somewhat different conditions in Europe during the 7.1 cal BP event from the previous 8.2 ka BP event, especially regarding hydrological conditions.

For the central and southern Carpathian Basin several studies including environmental data were published, of which two can be mentioned here: paper regarding the appearance of the Early Neolithic settlements at the onset of IRD 5a in the period of intensified flooding (Gulyás *et al.* 2020) and the paper about environmental conditions around tell sites at the end of the IRD 5b, i.e. period from slightly before 5000 BC to the mid-5th millennium BC (Gulyás, Sümegi 2011).

8 Environmental data is dated using BP years (see note 3), making it difficult for archaeologists to follow because archaeological contexts are dated in BC years. Several papers cited here have taken a step forward in addressing this problem: Gronenborn (2009; 2010; 2012 etc.) uses only BC dates for environmental data, while Weninger uses both BP and BC dates in his recent work (Weninger *et al.* 2014; Weninger, Harper 2015 etc.). We are providing parallel dates in Fig. 2.

9 Deposition frequency of subfossil oaks in the River Main Valley accelerated slightly before 5000 BC and the same happened in the northern Germany bogs (Leuschner *et al.* 2002; Spurk *et al.* 2002).

10 Palaeoclimate proxies show the same two phases of the event, the onset and the event itself. Further elaboration of this subject is out of the scope of this paper.

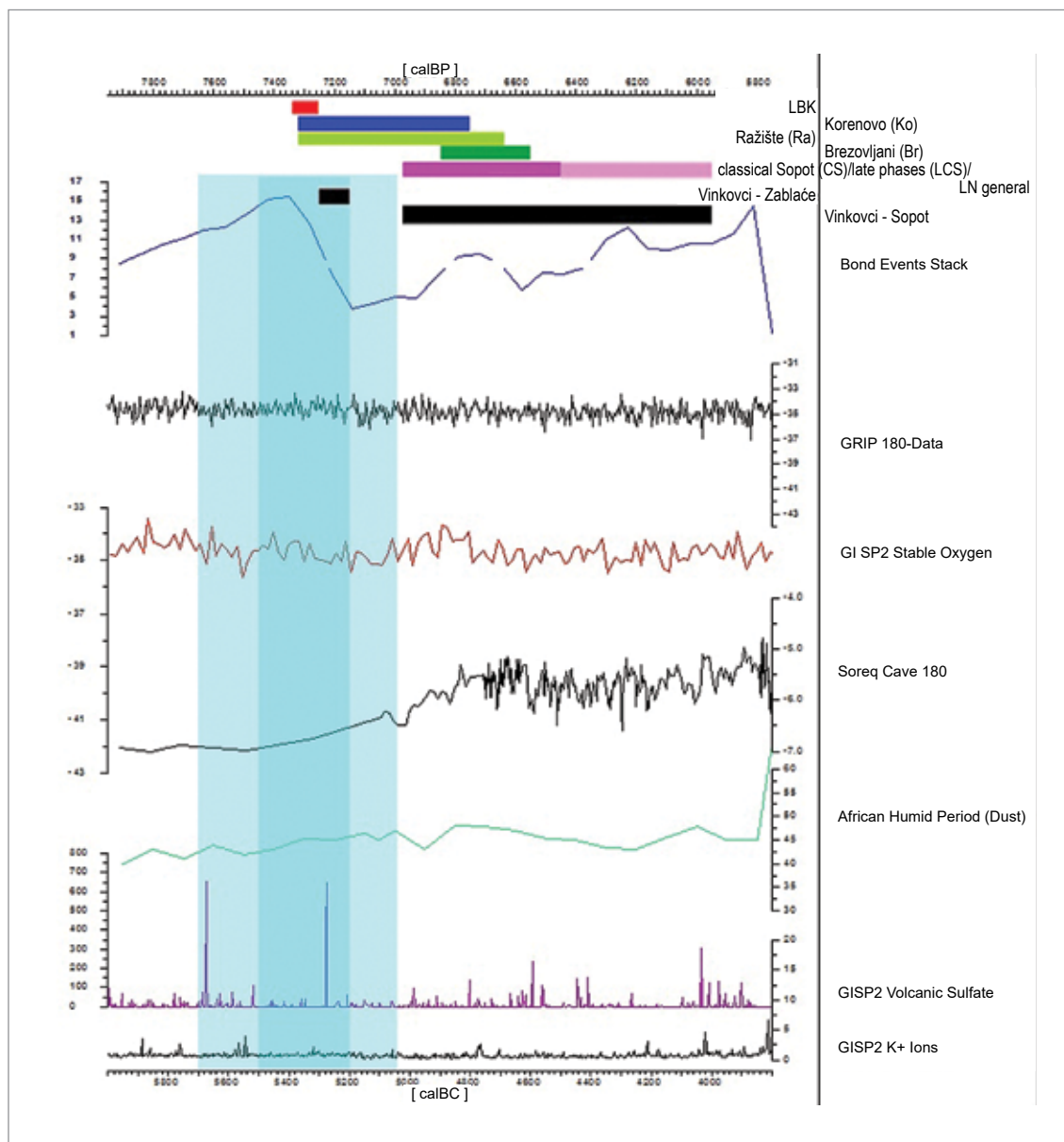

Fig. 2. Selected paleoclimatic proxies with the IRD 5b climatic event marked in pale blue: Bond events (Bond *et al.* 2001), Greenland GRIP and GISP2 ice-cores $\delta^{18}\text{O}$ as proxy for temperature (Grootes *et al.* 1993), Soreq Cave $\delta^{18}\text{O}$ as proxy for temperature in the Middle East (Bar-Matthews, Ayalon 2011), African Humid Period (Dust) as proxy for aridity (DeMenocal *et al.* 2000), GISP2 Volcanic SO_2 as proxy for reduced solar activity (Zielinski *et al.* 1994; 1997), high-resolution GISP2 nss (non-sea salt) [K+] as proxy for the Siberian High (Mayewski *et al.* 1997; Meeker, Mayewski 2002). The duration of pottery styles in the Sava–Drava–Danube interfluvium is marked at the top, according to available radiocarbon dates. Climate data modelled in CalPal v.2021.8 program / Sl. 2. Odabrani paleoklimatski podaci, klimatski događaji IRD 5b označen svjetloplavom bojom: Bond događaji (Bond *et al.* 2001), $\delta^{18}\text{O}$ Grenlandske jezgre leda GRIP i GISP2 kao pokazatelji promjene temperature (Grootes *et al.* 1993), $\delta^{18}\text{O}$ pećine Soreq kao pokazatelj promjene temperature na Bliskom istoku (Bar-Matthews, Ayalon 2011), Afričko vlažno razdoblje (fine čestice) kao pokazatelj isušivanja (DeMenocal *et al.* 2000), GISP2 vulkanski SO_2 kao pokazatelj smanjene sunčeve aktivnosti (Zielinski *et al.* 1994; 1997), GISP2 nss (non-sea salt = nemorska sol) [K+] kao pokazatelj za jačinu Sibirске anticiklone (Mayewski *et al.* 1997; Meeker, Mayewski 2002). Trajanje keramičkih stilova u međurječju Sava–Drava–Dunav, prema dostupnim radiokarbonskim datumima, označeno je na vrhu. Klimatski podaci modelirani su u CalPal v.2021.8 programu

Micro regional environmental data

Environmental datasets for the Sava–Drava–Danube interfluvium are very sparse as stated before. In the wider region several datasets were published, although their diversity prevents more detailed comparison. Palynological record was published for Prokoško jezero (lake) in central Bosnia (Dörfler 2013) but this lake is situated at 1670 m a.s.l. while the documented sites in the interfluvium lie between 80/90 and 250/260 m a.s.l. (Botić 2017a: 102, Tab. 2). Anthracological and palynological study of samples originating from the Sormás-Török-földek¹¹ Late Neolithic site and data provided by the geological core near Zalavár, both in Zala County in Southwestern Hungary (Náfrádi *et al.* 2015), present results which could probably be used as comparison in the reconstruction of the environment in the Drava River valley after 5000 BC but archaeological records for that period in the upper Drava River valley are currently not known. Speleothem data ($\delta^{18}\text{O}$ and $\delta^{13}\text{C}$ stable isotopes) from Nova Grčosova cave near Samobor in the westernmost part of the northern Croatia show pronounced peak of drier and colder conditions with abrupt change to wetter and warmer conditions after 5400 BC which continued for a long time (Surić *et al.* 2021: Figs 5–6). However, if the current weather pattern is observed, this area in the pre-Alpine region receives 1000–1100 mm of precipitation while the eastern part of the interfluvium receives only about 600–700 mm or less (Zaninović 2008: 52), so the differences in hydrological conditions between these two micro regions should be taken into consideration for the past periods as well.¹² The only preliminary palynological report published for eastern Slavonia, i.e. eastern interfluvium, and sampled at Sopot tell site shows two initial phases of settlement dated to the 6060–5890 BC (SOP-1) and to the 5050–4550 BC (SOP-2), including a temporal hiatus between the first occupation of the site by the Early Neolithic Starčevo population and the start of the second occupation at the beginning of the Late Neolithic by the Sopot population (Bakrač *et al.* 2015). Besides strong anthropogenic influence on the vegetation around the site in various phases of occupation, no precise data about other environmental changes can be found in this paper.

Archaeological record and indirect environmental data

The change in archaeological record¹³ of the interfluvium appears around 5400 BC, firstly in the Drava River valley (Botić 2019; 2017a; 2020b; Sekelj Ivančan, Balen 2006a; 2006b;

11 Difference in local chronological periodisation can be seen on the example of this paper: while in the Sava–Drava–Danube interfluvium Sopot culture is perceived as the Late Neolithic occurrence, here it is treated as the Middle Neolithic one, mostly parallel with later Lengyel culture and only slightly younger than the latest LBK phase. Our opinion is that the older pottery style in this region is not Sopot *per se* but probably Brezovljani style, especially as it is perceived as an “import” from the region south of the Drava River. Brezovljani style appeared in the western part of the interfluvium, in the region previously occupied by the Korenovo style, and spread east and northwards.

12 Mean annual temperature is about 10–11°C in most of the interfluvium, reaching 12–13°C in the easternmost parts (Zaninović 2008: 34) which is similar to the conditions in the northern or central Balkans (see Ethier *et al.* 2017: Fig. 4). Connection with the Balkans and the Carpathian Basin is further confirmed by the presence of *Sus* sp. (pigs, less than 10%), caprines (sheep/goat, above 50%) and cattle (about 25%) in the Sava river valley at the Early Neolithic sites Slavonski Brod – Galovo and Zadubravlje – Dužine (Ethier *et al.* 2017: Fig. 3; Botić 2018: 56) which slightly predate the Early Neolithic sites in the Carpathian Basin.

13 Traditionally, in local chronology Early Neolithic is marked by the presence of Starčevo culture, Middle Neolithic by the appearance of Korenovo culture in the western part of the interfluvium and its cohabitation with the Starčevo culture, and the Late Neolithic by the Sopot culture with two regional types – Ražiče and Brezovljani (Dimitrijević 1979; Minichreiter 1992; Težak-Gregl 1993; Marković 1994, etc.). This chronology was based on morphology and decoration of pottery vessels, later with the attempt of absolute dating mainly of archaeological features, without the consideration of the full context. New research, however, challenges both simplistic style approach and absolute dating without proper context (e.g. Botić 2016b; 2017a; 2019; 2020b; 2020c).

2007; Dizdar, Tonc 2016) and possibly in the western area around Bjelovar (Korenovo culture – Težak-Gregl 1993; for radiocarbon dates see Jakucs 2020),¹⁴ somewhat later in the Sava River valley (Miklik-Lozuc 2005; 2006) and the eastern Slavonia (Krzrnarić Škrivanko 2020). This change is properly archaeologically documented only on a handful of sites with complete data processing still waiting to be performed.

In the Drava River valley, the first site is Virovitica – Brekinja near Virovitica, interpreted by the excavators as an Early Neolithic Starčevo site (Sekelj Ivančan, Balen 2006a; 2006b; 2007) but later long pits of timber framed longhouses of the LBK type were recognized (Botić 2017a: 71, Figs 46–47; 2019: 91, Fig. 2:1; 2020b: 204, Fig. 5). This situation is very similar to the one at the Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb site in the western Transdanubia and both sites are similarly dated around 5400 BC (Bánffy 2004; Oross, Bánffy 2009; Bánffy, Oross 2010; Botić 2019; 2020b). This site is situated 11 km south of the Drava River, on a waterlogged and poorly drained pseudogley soil (Botić 2020b: Tab. 1).

Next in the chronological order is Donji Miholjac – Vrancari site near Donji Miholjac. This site exhibits four different pottery styles¹⁵ in the mixed context (Botić 2020b) and remains of timber framed longhouses (Botić 2019; 2020b), situation so unusual in the interfluvium that the excavators' first explanation still leans on the old interpretation of pottery styles (Dizdar, Tonc 2016). However, radiocarbon dates indicate much older appearance of Ražište style in this context, i.e. around 5400 BC or slightly later.¹⁶ This site is situated very close to the Drava river, especially the old river bed, and on the poorly drained luvisol on loess (Botić 2020b: Tab. 1). Two other sites with only Ražište style pottery are situated further south (Golinci – Selište, close to the Vrancari site and Podgorač – Ražište, about 30 km south, on the elevated ground).

In the Sava River valley, three sites with timber framed longhouses, but of somewhat different type, are known: Gornja Vrba – Savsko polje (Bodružić 2016), Kruševica – Njivice (Miklik-Lozuc 2005; 2006) and Dubovo – Košno (Marijan 2007). One radiocarbon date from Kruševica – Njivice and six from Dubovo – Košno sites were published but without full context (Miklik-Lozuc 2014; Marijan 2001; 2006; Obelić *et al.* 2002; 2004; 2011). These dates indicate possible later formation of settlements with this kind of architecture in the Sava valley.¹⁷ All three sites are located on the poorly drained soils close to the Sava River or on its left bank (Botić 2020b: Tab. 1).

14 Radiocarbon dates from the interfluvium are not known, the only partially published date comes from the recent rescue excavations at Kukunjevac – Brod site near Lipik, in the westernmost part of Slavonia, and the latest Korenovo phase with red crusted painted motifs: Beta-340932, 4940–4790 calBC 95% (Ivanković 2013: 173; 2014: 58).

15 Late Starčevo, early Vinča, early Ražište and early LBK.

16 Chronological sequence of various pottery styles appearing during the Middle and Late Neolithic in the Sava–Drava–Danube interfluvium are still in debate. Certain indications, such as early dates from this site and eponym Podgorač – Ražište site but also from the sites around Pécs in south-eastern Baranya region (e.g. Szederkény-Kukorica-dűlő and Szemely-Irtás – Jakucs 2020) as well as different morphological and decorative characteristics, clearly separate Ražište style from Sopot style which seems to form in a different micro region somewhat later. What is the chronological relationship with Korenovo style (previously established as the local variant of the LBK – see Težak-Gregl 1993) is also not known as the radiocarbon dates for this style from the interfluvium are missing. The best chronological sequence for the Middle Neolithic is, however, known from already mentioned south-eastern Baranya region (Jakucs *et al.* 2016; Jakucs 2020).

17 Obelić *et al.* (2004) interpreted these dates as the oldest Sopot phase but it is not clear from which features the samples came from and from which context because Early Neolithic Starčevo style is also reported from this settlement (Marijan 2006; 2007). Very few fragments of pottery were published (Marijan 2006: 49–50) which are interpreted as Sopot finds but may be interpreted in the frame of the later phase of Ražište style as well (e.g. compare fragments 20 and 21 on pp. 50 decorated with the zig-zag motifs with a vessel from Novi Perkovci – Krčavina site in Botić 2020b: Fig. 3). Full post excavation analyses were never done for all three sites.

Moving geographically eastwards to the eastern Slavonia region and in time to the Late Neolithic phase, one encounters multi-layered tell sites such as Vinkovci – Sopot and possibly Bršadin – Pašnjak pod selom (Krznačić Škrivanko 2012; Botić 2020c). Both settlements are located on the bank of a watercourse and on a very low altitude: Sopot at about 82 m a.s.l. near Bosut and Bršadin at about 81 m a.s.l. in the Vuka River bed. Although on different types of soil, both settlements are located in the waterlogged and/or poorly drained environment. Sopot, eponym site for the Late Neolithic Sopot culture in Eastern Slavonia, i.e. eastern Sava–Drava–Danube interfluve (Dimitrijević 1968; 1979), as all of the tell sites found only in this region,¹⁸ has a different type of architecture: houses were built of timber but the floors were made of clay and the dimensions of the houses are much smaller (Krznačić Škrivanko 2015) in comparison to the longhouses of LBK type described above. Radiocarbon dates for this pottery style, available from tells and some flat sites, group after 5000 BC (Fig. 3) with some exceptions already mentioned above. Newly published data for Vinkovci – Zablac site (Krznačić Škrivanko 2020),

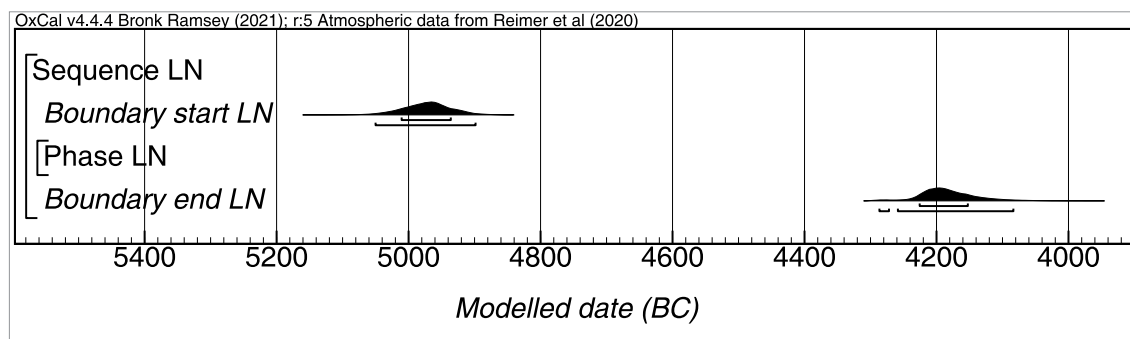

Fig. 3. Start and end sequence of Late Neolithic radiocarbon dates (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; made by K. Botić) / Sl. 3. Početni i završni slijed kasnoneolitičkih radiokarbonskih datuma (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; izradila K. Botić)

situated at the western entrance to the town of Vinkovci, may represent the missing link with the earliest Vinča phases¹⁹ in this region – four radiocarbon dates group after 5300 BC (Fig. 4). Moreover, traces of timber framed longhouses were found there, among other features, some of which are of the same type as the one from Gornja Vrba – Savsko polje (Bodružić 2016: 130). Unfortunately, these dates come without full context.

Small scale excavation of Bršadin – Pašnjak pod selom site could not provide full details of the architecture of this Late Neolithic settlement, although timber houses must be expected, but provided very interesting insight into the exact time of foundation of the excavated part of the settlement and valuable data about the treatment of this foundation (Botić 2020c). Situated in the Vuka river bed, very close to the water stream, this site provides possible indirect environmental data about the time it was founded. In 2016 two geological cores were drilled at the site with results pending (Botić 2017a: 38, Figs 17–18; 2017b). Remains of material culture are somewhat different from the Sopot tell site, although late Sopot and late Vinča pottery styles are present. Radiocarbon dates, when compared to the dates and chronological phases from Vinča Belo brdo site (Tasić *et al.* 2016a; 2016b), confirm firmer link with the Vinča finds (Botić 2020c).

18 Tell sites are only found in the eastern Slavonia and western Syrmia regions with the exception of Pepelana tell situated a few kilometres south of Virovitica.

19 The end of the Vinča A and the beginning of the Vinča B phase (for detailed discussion about the beginning of Vinča and dating of its phases see e.g. Jakucs *et al.* 2016; Jakucs 2020; Whittle *et al.* 2016; Tasić *et al.* 2016a; 2016b; Borić 2015, etc.).

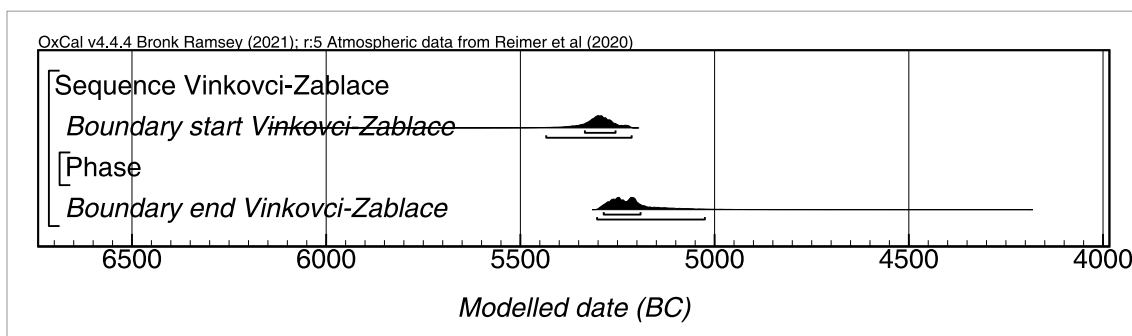

Fig. 4. Start and end sequence of radiocarbon dates for the Vinkovci – Zablaće site (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; made by K. Botić) / Sl. 4. Početni i završni slijed radiokarbonskih datuma za lokalitet Vinkovci – Zablaće (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; izradila K. Botić)

Discussion

Change in global weather patterns we are witnessing today provide us with valuable data on complex interconnections between environment and human occupation. Past extreme weather patterns may have had strong impact on subsistence strategies of the Neolithic populations along their presumed migration routes from the Middle East, through the Balkan Peninsula (see e.g. Budja 2007; Botić 2016a; 2016b; Krauß *et al.* 2018; Weninger *et al.* 2009; 2014, etc.) towards the Carpathian Basin, as well as the migration of the Central European early Neolithic in the opposite direction (e.g. Gronenborn 2012; 2020; Oross *et al.* 2020, etc.).²⁰ Although probably not the only reason for the migration and social change, environment and consequently climate change could have contributed to the diversification that can be noted in the archaeological record in the Sava–Drava–Danube interfluvium.

IRD 5b or 7.1 ka BP RCC event occurred roughly between 5700 and 5000 BC (Gronenborn 2012: Abb. 3). While during its onset Early Neolithic in Central Europe still has not appeared, in the Sava–Drava–Danube interfluvium this period is marked by Starčevo population occupation.²¹ In this period drop in ¹⁴C production, pronounced flooding in the northern Alpine regions and the Mediterranean, draught in the Middle East around the Dead Sea, low flood activity in the southern Alpine region, drop in temperature²² etc. is recorded on a macro regional scale (Indermühle *et al.* 1999; Mayewski *et al.* 2004: 245–257, Fig. 2; Migowski *et al.* 2006; Gronenborn 2009: 98, Fig. 1; 2012: Abb. 3; Wirth *et al.* 2013: Fig. 6). Retreating of monsoonal rains in the Northern Africa is recorded during the RCC onset period, culminating in rapid desiccation of Sahara after 5300 BC with a short humid interval between 5000 and 4700 BC (Kuper, Kröpelin 2006; Reimer *et al.* 2013: Fig. 2). In Central Europe, the oldest phase of LBK can be dated to around 5500 BC (Gronenborn 2012: Abb. 3) while quite rapid spread of this culture²³ occurred around 5400 BC and reached southern Transdanubia as well as the Sava–Drava interfluvium (Bánffy, Oross 2010; Gronenborn 2012; Oross *et al.* 2020; Jakucs *et al.* 2016; Jakucs 2020; Botić 2017a; 2019; 2020b).

²⁰ Recent radiocarbon models and archaeological data place the formative phase of LBK slightly before 5500 BC with its spreading eastwards to Transdanubia slightly after 5400 BC (Oross *et al.* 2020: Fig. 23).

²¹ Velimirovac – Arenda 1 site, situated in the Drava region south of the Donji Miholjac – Vrancari site, is dated by two radiocarbon dates to this period, i.e. 5700 BC (Botić 2016b: note 13).

²² Including the North Atlantic SST.

²³ Here, term ‘culture’ is used because it is not only the pottery style that spreads from its core area but other aspects of everyday life as well, e.g. construction of houses.

Site	Location	Hydrogeological parameters (HC, Aq)	Distance to major rivers (km)	Relative regional chronology (pottery styles)	Absolute age – all available dates	Bibliography
Slavonski Brod – Galovo	S	50–300, 10–20	2.7	Early Neolithic / Late Neolithic (Starčevo / ?)	6000–5150 BC / 6031±24 BP (4996–4847 calBC, 95.4%)	Botić 2016b; 2017a / unpublished
Zadubravljje – Dužine	S	10–50, 10–20	5	Early Neolithic (Starčevo)	6000–5150 BC	Botić 2016b; 2017a
Gornja Vrba – Savsko polje	S	50–300, 10–20	0 (river's bank)	Middle / Late Neolithic (?) (Ražište, classical Sopot?)	?	unpublished
Kruševica – Njivice	S	50–300, 5–10	2	Late Neolithic (LBK?, classical Sopot?)	6115±60 BP (5218–4851 calBC, 95.4%)	Botić 2020b
Dubovo – Košno	S	50–300, 10–20	1.5	?(Early / Middle / Late Neolithic?) (Starčevo, LBK?, classical Sopot?)	5900–4900 BC	Botić 2020b
Velimirovac – Arenda 1	D	10–50, 10–20	29	Early Neolithic (Starčevo)	5800–5550 BC	Botić 2020b
Pepelana	D	-	16.5	Early Neolithic (Starčevo, early LBK/Vinča A?)	-	Minichreiter 1992
Virovitica – Brekinja	D	50–300, 10–20	11	Early / Middle Neolithic (Starčevo, early LBK)	5400 BC	Botić 2019
Donji Miholjac – Vrancari	D	10–50, 10–20	3 (1.5 to old meander)	Middle Neolithic	5400–5350 BC	Botić 2019
Golinci – Selište	D	10–50, 10–20	9.5 (7.5 to old meander)	Middle Neolithic	6160±45 BP (5226–4980 calBC, 95.4%)	Botić 2019
Podgorač – Ražište	D	10–50, 20–30	28	Middle Neolithic	5350–4950 BC	Botić 2019
Novi Perkovci – Krčavina	D-S If	10–50, 20–30	14 (Sava)	Late Neolithic	5000–4600 BC	Botić 2019
Vinkovci – Sopot	D-S-D If	10–50, 30–40	0 (Bosut's bank)	Early Neolithic / Late Neolithic (classical Sopot)	6000 BC	Botić 2016b / Botić 2017a; Krznarić Škrivanko 2015
Vinkovci – Zablacé	D-S-D If	<10, 30–40	3.6 (Bosut)	Middle / Late Neolithic (? / classical Sopot)	5300–5200 BC	Krznarić Škrivanko 2020
Bršadin – Pašnjak pod selom	D-S-D If	<10, 30–40	0 (Vuka river bed)	Late Neolithic (late classical Sopot and Vinča)	4800–4621 BC	Botić 2020c
Gornji Brezovljani	D-S If	-	43 (Drava) 36 (Sava)	Late Neolithic (Brezovljani)	4900–4614 BC	Botić 2020b
Malo Korenovo	D-S If	-	38 (Drava)	Middle / Late Neolithic (Korenovo)	-	
Kukunjevac – Brod	S	-	22 km (Sava)	Middle (?) / Late Neolithic (Korenovo)	4940–4790 calBC (95%)	Ivanković 2014
HUNGARY						
Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb	W Tr	-	21.3 (Mura river)	Middle Neolithic (Starčevo, early LBK)	5480–5340 BC	Bánffy 2004; Bánffy, Oross 2010
Sormás-Török-földek	W Tr (Zala C.)	-	12.7 (Mura river)	Middle/Late Neolithic (early LBK, LBK Keszthely, Sopot/Brezovljani?, Lengyel)	5470–4610 BC	Náfrádi et al. 2015
Szederkény-Kukorica-dűlő	SE Tr	-	16 (Danube)	Middle/Late Neolithic (Vinča A, early LBK, Ražište, LBK Biňa-Bicske, LBK Milanovce, Korenovo, LBK Notenkopf/Želiezovce)	5350–5165 BC	Jakucs et al. 2016; Jakucs 2020
Szemely-Irtás	SE Tr	-	26.8 (Danube)	Middle/Late Neolithic (Ražište, Korenovo, LBK Keszthely/Notenkopf/Želiezovce, 'hybrid', Sopot or Lengyel)	5185–4780 BC	Jakucs 2020
SERBIA						
Vinča – Belo Brdo	N Se	-	0 (Danube's bank)	Late Neolithic	5300–4495 BC	Tasić et al. 2016a; 2016b

Table 2. Archaeological sites mentioned in the text. Location of sites in relation to larger rivers: S = Sava River valley, D = Drava River valley, D-S If = Drava–Sava interfluvium, D-S-D If = Drava–Sava–Danube interfluvium, W Tr = western Transdanubia, SE Tr = southeastern Transdanubia, N Se = northern Serbia. Hydrogeological parameters: HC = hydraulic conductivity (m/day), Aq = aquitard thickness (m) (after: Brkić et al. 2020: Figs 2–3) / *Tablica 2. Arheološki lokaliteti spomenuti u tekstu. Smještaj lokaliteta u odnosu na veće rijeke: S = dolina Save, D = dolina Drave, D-S If = međurječje Drave i Save, D-S D If = međurječje Drava–Sava–Dunav, W Tr = zapadna Transdanubija, SE Tr = jugoistočna Transdanubija, N Se = sjeverna Srbija. Hidrogeološki parametri: HC = hidraulička provodljivost (mjeseč/dan), Aq = debljina akvitarde (m) (prema Brkić et al. 2020: sl. 2–3)*

On the micro regional scale, in the westernmost part of the Sava–Drava interfluvial conditions seem to have been drier and colder during this onset period changing rapidly to wetter and warmer conditions around 5400 BC or slightly after, as indicated by the change in speleothem $\delta^{13}\text{C}$ values in the Nova Grgosova cave (Surić *et al.* 2021: Fig. 6); further increase in temperature and humidity continued in the 5th millennium, reaching a peak around 4500 BC. In the middle and lower Tisza region in the Pannonian Plain, settled by the Early Neolithic Körös population, conditions changed by the 5690 BC: increased rainfall triggered substantial flooding, although warmer conditions prevailed (Gulyás *et al.* 2020). At the turn of the 6th to the 5th millennium BC (at the end of the 7.1 ka BP event), this region underwent change in settlement organization, from flat to multi-layered (tells), which occurred during relatively stable hydrological and favourable warm climatic conditions (Gulyás, Sümegi 2011). Next phases of occupation of this region saw change in environmental conditions in which flooding returned; by 4500 BC this area was once again transformed by abandonment of tell sites (Gulyás, Sümegi 2011).

Change in material culture in the Sava–Drava interfluvial occurred around 5400 BC, as stated before, during the period following rapid change in environmental conditions as documented in Nova Grgosova cave. Settlements founded at that time south of the Drava River were situated on poorly drained soils in the alluvial aquifer with low to medium hydraulic conductivity and with aquitard²⁴ thickness of 10–20 m (Brkić *et al.* 2010: Figs 2–3). Sava region further south might have been settled in the middle Neolithic by the same population slightly later. Settlements there were formed on similar type of soil in the alluvial aquifer with medium hydraulic conductivity and the same aquitard thickness of 10–20 m (Brkić *et al.* 2010: Figs 2–3). Vinkovci – Zablaće site, dated to the period after 5300 BC (Krzrnarić Škrivanko 2020) is situated on low hydraulic conductivity aquifer with aquitard thickness of 20–30 m (Brkić *et al.* 2010: Figs 2–3). Several questions arise: was this type of environment sought after by the Middle Neolithic population, was the construction of timber framed longhouses necessary for the same environment and can we trace two phases of Middle Neolithic settlement, i.e. the first around 5400 BC and the second after 5300 BC?

Gradual increase of warmer and wetter conditions possibly reached optimum by the 5000 BC, a period at the end of the 7.1 ka BP event when formation of tell sites is documented both in the easternmost part of the Sava–Drava–Danube interfluvial and in the central Pannonian Plain (Surić 2021: Fig. 6; Gulyás, Sümegi 2011; Krzrnarić Škrivanko 2012; 2015; Botić 2017a; 2020c). Region of tell formation in the interfluvial is the same where Zablaće site is situated, on low hydraulic conductivity aquifer with the varying aquitard thickness between 20–30 and 30–40 m (Brkić *et al.* 2010: Figs 2–3). However, most of the tell settlements were initially placed on very edges of watercourses or in river beds as shown on the two examples (Vinkovci – Sopot and Bršadin – Pašnjak pod selom). Time of their abandonment at the end of the Neolithic and beginning of the Eneolithic (local chronology) is not very clear. Sopot tell was abandoned very late, at the turn of the 5th to the 4th millennium BC (Fig. 4) while radiocarbon dates for other such sites are not available or are conventional dates rather than AMS.²⁵ Again, question is whether abandonment of such settlements occurred because of increase in humidity by the end of the 5th millennium BC. Bakrač *et al.* (2015) concluded that the percentage of *Tilletia* (mildew) spores reached more than 60% of the sample in the youngest phase of the Sopot tell occupation (4340–3940 BC) which might indicate too wet conditions for wheat growth.

24 In northern Croatia they consist mostly of semi-permeable silty-clayey deposits (Brkić *et al.* 2010: 284).

25 For the list of Late Neolithic radiocarbon dates see Botić 2017a: 223, Tab. 2.

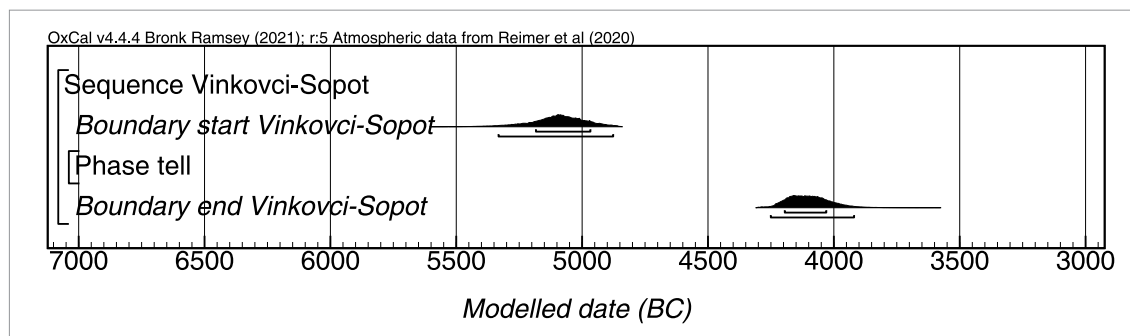

Fig. 5. Start and end sequence of radiocarbon dates for the Vinkovci – Sopot site (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; made by K. Botić) / Sl. 5. Početni i završni slijed radiokarbonskih datuma za lokalitet Vinkovci – Sopot (OxCal v. 4.4.4, ©Bronk Ramsey 2021; izradila K. Botić)

Concluding remarks

In this short overview some preliminary observations were made regarding possible interconnection between environmental changes during the 7.1 ka BP RCC event and changes present in the archaeological records in the relatively small Sava–Drava–Danube interfluvial region. Further extensive study of the archaeological record is needed, as well as new geoarchaeological datasets that would provide much needed environmental data comparable to already published datasets in the wider region, in order to answer questions raised here. The full potential of the archaeological record in overall environmental data is still not sufficiently appreciated in both archaeological and environmental studies. We hope that future research will provide a better interdisciplinary approach to this problem.

LITERATURE / LITERATURA

- Alley, Ágústssdoóttir 2005 Richard B. Alley, Anna Maria Ágústssdoóttir, The 8k event: cause and consequences of a major Holocene abrupt climate change, *Quaternary Science Reviews* 24, 2005, 1123–1149, doi:10.1016/j.quascirev.2004.12.004
- Bakrač *et al.* 2015 Koraljka Bakrač, Maja Krznarić Škrivanko, Slobodan Miko, Nikolina Ilijanić, Ozren Hasan, First palynological results from the archaeological site Sopot, Croatia, *Geologia Croatica* 68(3), 2015, 303–311, doi:10.4154/gc.2015.23
- Bánffy 2004 Eszter Bánffy, The 6th millennium BC boundary in western Transdanubia and its role in the central European Neolithic transition (Szentgyörgyvölgy – Pityerdomb settlement), *Varia Archaeologica Hungarica* XV, Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2004.
- Bánffy, Oross 2010 Eszter Bánffy, Krisztián Oross, The earliest and earlier phase of the LBK in Transdanubia, in: D. Gronengorn, J. Petrasch (Eds), *Die Neolithisierung Mitteleuropas / The spread of the Neolithic to central Europe*, Sonderdruck aus / Offprint from *Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005 / International Symposium, Mainz 24 June – 26 June 2005*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 2010, 255–272.
- Bar-Matthews, Ayalon 2011 Miryam Bar-Matthews, Avner Ayalon, Mid-Holocene climate variations revealed by high-resolution speleothem records from Soreq Cave, Israel and their correlation with cultural changes, *The Holocene* 21(1), 2011, 163–171, <https://doi.org/10.1177/0959683610384165>
- Benito *et al.* 2015 Gerardo Benito, Mark G. Macklin, Andrei Panin, Sandro Rossato, Alessandro Fontana, Anna F. Jones, Maria J. Machado, Ekaterina Matlakhova, Paolo Mozzi, Christoph Zielhofer, Recurring flood distribution patterns related to short-term Holocene climatic variability, *Nature Scientific Reports* 5(16398), 2015, 1–8, <https://doi.org/10.1038/srep16398>
- Blöschl *et al.* 2020 Günter, Blöschl, Andrea Kiss, Alberto Viglione, Mariano Barriendos, Oliver Böhm, Rudolf Brázdil, Denis Coeur, Gaston Demarée, Maria Carmen Llasat, Neil Macdonald, Dag Retsö, Lars Roald, Petra Schmocker-Fackel, Inês Amorim, Monika Bělinová, Gerardo Benito, Chiara Bertolin, Dario Camuffo, Daniel Cornel, Radosław Doktor, Líbař Elleder, Silvia Enzi, João Carlos Garcia, Rüdiger Glaser, Julia Hall, Klaus Haslinger, Michael Hofstätter, Jürgen Komma, Danuta Limanówka, David Lun, Andrei Panin, Juraj Parajka, Hrvoje Petrić, Fernando S. Rodrigo, Christian Rohr, Johannes Schönbein, Lothar Schulte, Luís Pedro Silva, Willem H. J. Toonen, Peter Valent, Jürgen Waser, Oliver Wetter, Current European flood-rich period exceptional compared with past 500 years, *Nature* 583 (7817), 2020, 560–566, <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2478-3>
- Bodružić 2016 Mario Bodružić, Lokalitet: Gornja Vrba – Savsko polje, *HAG* 12/2015, 2016, 129–131.

- Bond *et al.* 1997 Gerard Bond, William Showers, Maziet Cheseby, Rusty Lotti, Peter Almasi, Peter deMenocal, Paul Priore, Heidi Cullen, Irka Hajdas, Georges Bonani, A Pervasive Millennial-Scale Cycle in North Atlantic Holocene and Glacial Climates, *Science* 278(5341), 1997, 1257–1266, <https://doi.org/10.1126/science.278.5341.1257>
- Bond *et al.* 2001 Gerard Bond, Bernd Kromer, Juerg Beer, Raimund Muscheler, Michael N. Evans, William Showers, Sharon Hoffmann, Rusty Lotti-Bond, Irka Hajdas, Georges Bonani, Persistent Solar Influence on North Atlantic Climate During the Holocene, *Science* 294 (5549), 2001, 2130–2136, <https://doi.org/10.1126/science.1065680>
- Borić 2015 Dušan Borić, The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture, in: S. Hansen, P. Raczky, A. Anders and A. Reingruber (Eds), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from 6th to 4th millennium BCE*, Archäologie in Eurasien 31, Verlag Marie Leidorf, Bonn, 2015, 177–237.
- Botić 2016a Katarina Botić, Climatic influences on appearance and development of Neolithic cultures in southern outskirts of Carpathian Basin, *Studia Quaternaria* 33(1), 2016, 11–26, doi: 10.1515/squa-2016-0002
- Botić 2016b Katarina Botić, Neolithisation of Sava–Drava–Danube interfluvium at the end of the 6600–6000 BC period of Rapid Climate Change: a new solution to an old problem, *Documenta Praehistorica* XLIII, 2016, 183–207, <https://doi.org/10.4312/dp.43.9>
- Botić 2017a Katarina Botić, *Neolitička naselja na prostoru sjeverne Hrvatske*, unpublished doctoral thesis, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017.
- Botić 2017b Katarina Botić, Preliminarni rezultati geofizičkih istraživanja i geoloških uzorkovanja na lokalitetima istočne Slavonije 2016. godine / Preliminary results of geophysical research and geological sampling of eastern Slavonian sites in 2016, *AIA* XIII, 2017, 141–151.
- Botić 2018 Katarina Botić, Wild game in the early Neolithic diet – supplement or the survival strategy? Some examples from north Croatian Starčevo culture sites, in: O. V. Lozovskaja, A. A. Vibornov, E. V. Dolbinova (Eds), *Subsistence strategies in the Stone Age, direct and indirect evidence of fishing and gathering, Materials of the International conference dedicated to the 50th anniversary of Vladimir Mikhailovich Lozovski, 15–18 May 2018, Saint-Petersburg*, Russian Academy of Sciences Institute for the History of Material Culture, Saint-Petersburg, 2018, 55–57.
- Botić 2019 Katarina Botić, Middle Neolithic Absolute Dating in North Croatia – New Research, *Studia Universitatis Hereditati* 6(1), 2019, 89–100.
- Botić 2020a Katarina Botić, Historical weather data from *Chronicon Conventus Franciscani Brodii in Savo* (1706–1932): and attempt to reconstruct microregional weather patterns and their influence on daily life, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* XVI(16), 2020, 97–115.

- Botić 2020b Katarina Botić, Middle Neolithic transformation: Starčevo–LBK–Vinča meeting point and the emergence of Ražište style in Drava river valley, *Quaternary International* 560–561, 2020, 197–207, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.03.032>
- Botić 2020c Katarina Botić, Kasnoneolitičko naselje Bršadin – Pašnjak pod selom, kronostratigrafski prikaz tri sezone arheoloških istraživanja / Late Neolithic settlement Bršadin – Pašnjak pod selom, chronostratigraphic sequence of three seasons of archaeological research, *AIA XVI*, 2020, 54–70.
- Brkić *et al.* 2010 Željko Brkić, Ozren Larva, Kosta Urumović, The quantitative status of groundwater in alluvial aquifers in northern Croatia, *Geologia Croatica* 63(3), 2010, 283–298.
- Budja 2007 Mihael Budja, The 8200 calBP ‘climate event’ and the process of neolithisation in south-eastern Europe, *Documenta Praehistorica XXXIV*, 2007, 191–201.
- DeMenocal *et al.* 2000 Peter DeMenocal, Joseph Ortiz, Tom Guilderson, Jess Adkins, Michael Sarnthein, Linda Baker, Martha Yarusinsky, Abrupt onset and termination of the African Humid Period: rapid climate responses to gradual insolation forcing, *Quaternary Science Reviews* 19(1–5), 2000, 347–361, [https://doi.org/10.1016/S0277-3791\(99\)00081-5](https://doi.org/10.1016/S0277-3791(99)00081-5)
- Dimitrijević 1968 Stojan Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura, Monographiae Archaeologicae* 1, Arheološki institut Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1968.
- Dimitrijević 1979 Stojan Dimitrijević, Sjeverna zona, in: A. Benac (Ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja. II: Neolitsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979, 229–359.
- Dizdar, Tonc 2016 Marko Dizdar, Asja Tonc, Zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta AN 2 Donji Miholjac – Vrancari / Rescue excavations of the AN 2 Donji Miholjac – Vrancari site, *AIA XII*, 2016, 36–39.
- Dörfler 2013 Walter Dörfler, Prokoško Jezero: An environmental record from a subalpine lake in Bosnia-Herzegovina, in: J. Müller, K. Rassmann, R. Hofmann (Hrsg.), *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, Bonn, 2013, 311–340.
- Ethier *et al.* 2017 Jonathan Ethier, Eszter Bánffy, Jasna Vuković, Krassimir Leshtakov, Krum Bacvarov, Mélanie Roffet-Salque, Richard P. Evershed, Maria Ivanova, Earliest expansion of animal husbandry beyond the Mediterranean zone in the sixth millennium BC, *Nature Scientific Reports* 7(7146), 2017, 1–10, [doi:10.1038/s41598-017-07427-x](https://doi.org/10.1038/s41598-017-07427-x)
- Hruševan *et al.* 2020 Dario Hruševan, Koraljka Bakrač, Slobodan Miko, Nikolina Ilijanić, Ozren Hasan, Mirna Mamić, Tatjana Puljak, Anita Vucić, K. Husnjak Malovec, Martina Weber, Božena Mitić, Environmental history in Central Croatia for the last two millennia – vegetation, fire and hydrological changes under climate and human impact, *PIAZ* 37, 2020., 117–164, [doi:10.33254/piaz.37.5](https://doi.org/10.33254/piaz.37.5)
- Gronenborn 2007 Detlef Gronenborn, Beyond the models: ‘Neolithisation’ in Central Europe, *Proceedings of the British Academy* 144, 2007, 73–98.

- Gronenborn 2009 Detlef Gronenborn, Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory, *Documenta Praehistorica* XXXVI, 2009, 97–110, <https://doi.org/10.4312/dp.36.5>
- Gronenborn 2010 Detlef Gronenborn, Climate, crises, and the “Neolithisation” of Central Europe between IRD-events 6 and 4, in: D. Gronenborn, J. Petrasch (Hrsg.), *Die neolithisierung Mitteleuropas / The spread of the Neolithic to Central Europe, International Symposium, Mainz 24–26 June 2005, RGZM Tagungen 4*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2010, 61–80.
- Gronenborn 2012 Detlef Gronenborn, Das Ende von IRD 5b: Abrupte Klimafluktuationen um 5100 den BC der Übergang vom Alt- zum Mittel-neolithikum im westlichen Mitteleuropa, in: R. Smolnik (Hrsg.), *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik, Beiträge der internationalen Tagung “Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!”*, Leipzig, 23. bis 24. September 2010, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege Beheft 25, Druckhaus Dresden GmbH, Dresden, 2012, 241–250.
- Gronenborn et al. 2014 Detlef Gronenborn, Hans-Christoph Strien, Stephan Dietrich, Frank Sirocko, ‘Adaptive cycles’ and climate fluctuations: a case study from Linear Pottery Culture in western Central Europe, *Journal of Archaeological Science* 51, 2014, 73–83, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jas.2013.03.015>
- Gronenborn et al. 2020 Detlef Gronenborn, Hans-Christoph Strien, Kai W. Wirtz, Peter Turchin, Christoph Zielhofer, Rolf van Dick, Inherent Collapse? Social Dynamics and External Forcing in Early Neolithic and Modern Southwest Germany, in: F. Riede, Payson D. Sheets (Eds), *Going Forward by Looking Back: Archaeological Perspectives on Socio-Ecological Crisis, Response, and Collapse, Catastrophes in Context 3*, Berghahn, New York – Oxford, 2020, 333–366.
- Grootes et al. 1993 Pieter Meiert Grootes, Minze Stuiver, James W. C. White, Sigfús Jóhann Johansen, Jean Jouzel, Comparison of oxygen isotope records from the GISP2 and GRIP Greenland ice core, *Nature* 366, 1993, 552–554, <https://doi.org/10.1038/366552a0>
- Gulyás, Sümegi 2011 Sándor Gulyás, Pál Sümegi, Farming and/or foraging? New environmental data to the life and economic transformation of Late Neolithic tell communities (Tisza Culture) in SE Hungary, *Journal of Archaeological Science* 38, 2011, 3323–3339, doi:10.1016/j.jas.2011.07.019
- Gulyás et al. 2020 Sándor Gulyás, Balázs Nagy, Pál Sümegi, Gabriella Schöll-Barna, Attila Demény, Intensified mid-Holocene floods recorded by archeomalacological data and resilience of first farming groups of the Carpathian Basin, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12(170), 2020, 1–21, <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01120-3>
- Indermühle et al. 1999 A. Indermühle, T. F. Stocker, F. Joos, H. Fischer, H. J. Smith, M. Wahlen, B. Deck, D. Mastroianni, J. Tschumi, T. Blunier, R. Meyer, B. Stauffer, Holocene carbon-cycle dynamics based on CO₂ trapped in ice at Taylor Dome, Antarctica, *Nature* 398, 1999, 121–126, <https://doi.org/10.1038/18158>

- Ivanković 2013 Anita Ivanković, Lokalitet: Kukunjevac – Brod (AN 25), *HAG* 9/2012, 2013, 171–174.
- Ivanković 2014 Anita Ivanković, Kukunjevac – Brod, in: J. Balen, T. Hršak, R. Šošić Klindžić (Eds), *Darovi zemlje – neolitik između Save, Drave i Dunava, Vol. II*, katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Muzej Slavonije Osijek, Osijek – Zagreb, 2014, 57–68.
- Jakucs 2020 János Jakucs, LBK and Vinča in South-East Transdanubia: Comments on merging, interleaving and diversity, *Quaternary International* 560–561, 119–141, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.03.029>
- Jakucs *et al.* 2016 János Jakucs, Eszter Bánffy, Krisztián Oross, Vanda Voicsek, Christopher Bronk Ramsey, Elaine Dunbar, Bernd Kromer, Alex Bayliss, Daniela Hofmann, Peter Marshall, Alasdair Whittle, Between the Vinča and *Linearbandkeramik* Worlds: The Diversity of Practices and Identities in the 54th–53rd Centuries cal BC in Southwest Hungary and Beyond, *Journal of World Prehistory* 29, 2016, 267–336, <https://doi.org/10.1007/s10963-016-9096-x>
- Krauß *et al.* 2018 Raiko Krauß, Elena Marinova, Hanne De Brue, Bernhard Weninger, The rapid spread of early farming from the Aegean into the Balkans via the Sub-Mediterranean-Aegean Vegetation Zone, *Quaternary International* 496, 2018, 24–41, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.01.019>
- Krznarić Škrivanko 2012 Maja Krznarić Škrivanko, Nalazišta sopotske kulture na Vinkovačkom području, in: D. Petković (Ed.), *Opera archaeologica & historicotopographica / Arheološki i povijesnotopografski radovi, Acta musei Cibalensis* 5, Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci, 2012, 11–46.
- Krznarić Škrivanko 2015 Maja Krznarić Škrivanko, Rezultati Dimitrijevićevih istraživanja Sopota u svjetlu novih istraživanja / The results of Dimitrijević's excavations at Sopot in light of recent research, *OA* 37–38/2013–2014, 2015, 371–395.
- Krznarić Škrivanko 2020 Maja Krznarić Škrivanko, Vinkovci – Zablaće: novootkriveni lokalitet sopotske kulture na vinkovačkom području / Vinkovci – Zablaće: newly discovered site of Sopot culture in Vinkovci region, in: K. Botić, H. Kalafatić (Eds), *HOMO UNIVERSALIS: zbornik radova posvećen Zorku Markoviću povodom 65. obljetnice života*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2020, 127–139.
- Kuper, Kröpelin 2006 Rudolph Kuper, Stefan Kröpelin, Climate-Controlled Holocene Occupation in the Sahara: Motor of Africa's Evolution, *Science* 313(5788), 2006, 803–807, <https://doi.org/10.1126/science.1130989>
- Kužić 2014 Krešimir Kužić, Klimatski ekstremi na području hrvatskih krajeva od početka 7. stoljeća do 1104. godine i njihove posljedice / Climatic extremes in Croatian lands from the beginning of the 7th century to 1104 and their consequences, *ShP* 41, III. s., 2014, 99–125.
- Leuschner *et al.* 2002 Hanns Hubert Leuschner, Ute Sass-Klaassen, Esther Jansma, Michael Baillie, Marco Spurk, Sub-fossil European bog oaks: population dynamics and long-term growth depressions as indicators of changes in the Holocene hydro-regime and climate, *Holocene* 12(6), 2002, 695–706, <https://doi.org/10.1191/0959683602h1584rp>

- Magny *et al.* 2003 Michel Magny, Carole Bégeot, Joël Guiot, Odile Peyron, Contrasting patterns of hydrological changes in Europe in response to Holocene climate cooling phases, *Quaternary Science Reviews* 22(15-17), 2003, 1589-1596, [https://doi.org/10.1016/S0277-3791\(03\)00131-8](https://doi.org/10.1016/S0277-3791(03)00131-8)
- Marijan 2001 Boško Marijan, Zaštitna istraživanja arheoloških lokaliteta uz južni trak autoceste Zagreb-Lipovac, dionica V. Kopanica-Županja, poddionica Babina Greda-Županja, *ObHAD XXXIII/2*, 2001, 35-45.
- Marijan 2006 Boško Marijan, Neolitičko naselje Dubovo-Košno kod Županje, in: A. Tomaž (Ed.), *Od Sopota do Lengyela – Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo*, Založba Annales, Koper, 2006, 43-51.
- Marijan 2007 Boško Marijan, Nasebinski elementi na neolitičkome lokalitetu Dubovo-Košno kod Županje, *AAdr I*, Zadar, 2007, 55-84.
- Marković 1994 Zorko Marković, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba*, Gradski muzej Koprivnica, Koprivnica, 1994.
- Mayewski *et al.* 2004 Paul A. Mayewski, Eelco E. Rohling, J. Curt Stager, Wibjörn Karlén, Kirk A. Maasch, L. David Meeker, Eric A. Meyerson, Francoise Gasse, Shirley van Kreveland, Karin Holmgren, Julia Lee-Thorp, Gunhild Rosqvist, Frank Rack, Michael Staubwasser, Ralph R. Schneider, Eric J. Steig, Holocene climate variability, *Quaternary Research* 62(3), 2004, 243-255, <https://doi.org/10.1016/j.yqres.2004.07.001>
- Mayewski *et al.* 1997 Paul A. Mayewski, Loren D. Meeker, Mark S. Twickler, Sallie Whitlow, Qinzhaoyang, W. Berry Lyons, Michael Prentice, 1997, Major features and forcing of high-latitude northern hemisphere atmospheric circulation using a 110,000-year long glaciochemical series, *Journal of Geophysical Research* 102(C12), 1997, 26345-26366, <https://doi.org/10.1029/96JC03365>
- Meeker, Mayewski 2002 L. David Meeker, Paul A. Mayewski, A 1400-year High-resolution Record of Atmospheric Circulation over the North Atlantic and Asia, *The Holocene* 12(3), 2002, 257-266, <https://doi.org/10.1191/0959683602hl542ft>
- Migowski *et al.* 2006 Claudia Migowski, Mordechai Stein, Sushma Prasad, Jörg F. W. Negendank, Amotz Agnon, Holocene climate variability and cultural evolution in the Near East from the Dead Sea sedimentary record, *Quaternary Research* 66(3), 2006, 421-431, <https://doi.org/10.1016/j.yqres.2006.06.010>
- Miklik-Lozok 2005 Lidija Miklik-Lozok, Lokalitet: Kruševica – Njivice, *HAG* 1 (2004), 2005, 37-39.
- Miklik-Lozok 2006 Lidija Miklik-Lozok, Lokalitet: Kruševica – Njivice, *HAG* 2 (2005), 2006, 51-53.
- Miklik-Lozok 2014 Lidija Miklik-Lozok, Kruševica – Njivice, in: J. Balen, T. Hršak, R. Šošić Klindžić (Eds), *Darovi zemlje – neolitik između Save, Drave i Dunava, Vol. II*, katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Muzej Slavonije Osijek, Osijek – Zagreb, 2014, 55-56.

- Minichreiter 1992 Kornelija Minichreiter, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj, Dissertationes et Monographiae 1*, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.
- Náfrádi *et al.* 2015 Katalin Náfrádi, Judit P. Barna, Pál Sümegi, Geoarchaeological investigations at Sormás-Török-földek, a Neolithic site in South-western Transdanubia, Hungary, *Journal of Archaeological Science: Reports* 1, 2015, 8–20, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2014.09.001>
- Obelić *et al.* 2002 Bogomil Obelić, Ines Krajcar Bronić, Nada Horvatinčić, Rudjer Bošković Institute radiocarbon measurements XV, *Radiocarbon* 44(2), 2002, 601–630.
- Obelić *et al.* 2004 Bogomil Obelić, Maja Krznarić Škrivanko, Boško Marijan, Ines Krajcar Bronić, Radiocarbon dating of Sopot culture sites (Late Neolithic) in Eastern Croatia, *Radiocarbon* 46(1), 2004, 245–258.
- Obelić *et al.* 2011 Bogomil Obelić, Ines Krajcar Bronić, Nada Horvatinčić, Jadranka Barešić, Anita Rajtatić, Rudjer Bošković Institute radiocarbon measurements XVI, *Radiocarbon* 53(2), 2011, 395–417.
- Oross, Bánffy 2009 Krisztián Oross, Eszter Bánffy, Three successive waves of Neolithisation: LBK development in Transdanubia, *Documenta Praehistorica* XXXVI, 2009, 175–189, <https://doi.org/10.4312/dp.36.11>
- Oross *et al.* 2020 Krisztián Oross, Lucy J. E. Cramp, Gergely Gortva, János Jakucs, Kyra Lyublyanovics, Tibor Marton, Gábor Serlegi, Bence Vagvolgyi, Alasdair Whittle, 'It's still the same old story': The current southern Transdanubian approach to the Neolithisation process of central Europe, *Quaternary International* 560–561, 2020, 154–178, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.05.049>
- Perry, Hsu 2000 Charles A. Perry, Kenneth J. Hsu, Geophysical, archaeological, and historical evidence support a solar-output model for climate change, *PNAS* 97(23), 2000, 12433–12438, <https://doi.org/10.1073/pnas.230423297>
- Petrić 2014 Hrvoje Petrić, Some Aspects of the Interrelationship Between Humans and the River Drava in the Pre-Industrial Times with an Emphasis on the Late 18th and Early 19th Century, in: P. Štih, Ž. Zwitter (Eds), *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, *Zbirka Zgodovinskega časopisa* 48, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2014, 260–289.
- Reimer *et al.* 2013 Heiko Reimer, Mathias Lange, Karin Kindermann, When the Desert Dried Up: Late Prehistoric Cultures and Contacts in Egypt and Northern Sudan, in: D. Raue, S. J. Seidlmayer, P. Speiser (Eds), *The First Cataract of the Nile, One Region – Diverse Perspectives*, *Sonderschrift des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 36, De Gruyter, Berlin, 157–184.
- Sekelj Ivančan, Balen 2006a Tajana Sekelj Ivančan, Jacqueline Balen, Prapovijesno naselje Virovitica – Brekinja / Prehistory Settlement Virovitica – Brekinja, *AIA* II, 2006, 67–72.
- Sekelj Ivančan, Balen 2006b Tajana Sekelj Ivančan, Jacqueline Balen, Lokalitet: Virovitica – Brekinja, *HAG* 2/2005, 2006, 76–78.

- Sekelj Ivančan, Balen 2007 Tajana Sekelj Ivančan, Jacqueline Balen, Brekinja, in: D. Sabolić (Ed.), *Zapadna Virovitička obilaznica – Zaštitna arheološka istraživanja 2005./2006. godine*, katalog izložbe, Gradski muzej Virovitica, Virovitica, 2007, 19–26.
- Spurk *et al.* 2002 Marco Spurk, Hanns Hubert Leuschner, Michael G. L. Baillie, Keith R. Briffa, Michael Friedrich, Depositional frequency of German subfossil oaks: climatically and non-climatically induced fluctuations in the Holocene, *The Holocene* 12(6), 2002, 707–715, <https://doi.org/10.1191/0959683602hl583rp>
- Surić *et al.* 2020 Maša Surić, György Czuppon, Robert Lončarić, Neven Bočić, Nina Lončar, Petra Bajo, Russell N. Drysdale, Stable Isotope Hydrology of Cave Groundwater and Its Relevance for Speleothem-Based Paleoenvironmental Reconstruction in Croatia, *Water* 12(9) 2386, 2020, 1–24, <https://doi.org/10.3390/w12092386>
- Surić *et al.* 2021 Maša Surić, Andrea Columbu, Robert Lončarić, Petra Bajo, Neven Bočić, Nina Lončar, Russell N. Drysdale, John C. Hellstrom, Holocene hydroclimate changes in continental Croatia recorded in speleothem $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{18}\text{O}$ from Nova Grgosova Cave, *The Holocene* 31(9), 2021, 1401–1416, <https://doi.org/10.1177/09596836211019120>
- Strien, Gronenborn 2005 Hans-Christoph Strien, Detlef Gronenborn, Klima- und Kulturwandel während des mitteleuropäischen Altneolithikums (58./57.-51./50. Jahrhundert v. Chr.) / Climate and Culture Change during the Central European Early Neolithic (58th/57th to 51st/50th Century BC), in: D. Gronenborn (Hrsg.), *Klimaveränderungen und Kulturwandel in neolithischen Gesellschaften Mitteleuropas, 6700–2200 v. Chr. / Climate Variability and Cultural Change in Neolithic Societies of Central Europe, 6700–2200 cal BC*, RGZM Tagungen 1, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2005, 131–149.
- Tasić *et al.* 2016a Nenad Tasić, Miroslav Marić, Christopher Bronk Ramsey, Bernd Kromer, Alistair Barclay, Alex Bayliss, Nancy Beavan, Bisserka Gaydarska and Alasdair Whittle, Vinča-Belo Brdo, Serbia: The times of a tell, *Germania* 93(1–2), 2016, 1–75.
- Tasić *et al.* 2016b Nenad Tasić, Miroslav Marić, Dragana Filipović, Kristina Penezić, Elaine Dunbar, Paula Reimer, Alistair Barclay, Alex Bayliss, Bisserka Gaydarska, Alasdair Whittle, Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo, Serbia, *Radiocarbon* 58(4), 2016, 795–831, <https://doi.org/10.1017/RDC.2016.56>
- Težak-Gregl 1993 Tihomila Težak-Gregl, *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*, Dissertationes et Monographiae 2, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993.
- Weninger, Harper 2015 Bernhard Weninger, Thomas Harper, The Geographic Corridor for Rapid Climate Change in Southeast Europe and Ukraine, in: E. Schultze (Ed.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea*, *Archäologie in Eurasien* 31, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, 2015, 485–515.

- Weninger *et al.* 2009 Bernhard Weninger, Lee Clare, Eelco J. Rohling, Ofer Bar-Yosef, Utz Böhner, Mihael Budja, Manfred Bundschuh, Angelica Feurdean, Hans-Georg Gebel, Olaf Jöris, Jörg Linstädter, Paul Mayewski, Tobias Mühlenbruch, Agathe Reingruber, Gary Rollefson, Daniel Schyle, Laurens Thissen, Henrieta Todorova, Christoph Zielhofer, The Impact of Rapid Climate Change on prehistoric societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean, *Documenta Praehistorica* XXXVI, 2009, 7–59, <https://doi.org/10.4312/dp.36.2>
- Weninger *et al.* 2014 Bernhard Weninger, Lee Clare, Fokke Gerritsen, Barbara Horejs, Raiko Krauß, Jörg Linstädter, Rana Özbal, Eelco J. Rohling, Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600–6000 calBC period of Rapid Climate Change, *Documenta Praehistorica* XLI, 2014, 1–31, <https://doi.org/10.4312/dp.41.1>
- Whittle *et al.* 2016 Alasdair Whittle, Alex Bayliss, Alistair Barclay, Bisserka Gaydarska, Eszter Bánffy, Dušan Borić, Florin Draşovean, János Jakucs, Miroslav Marić, David Orton, Ivana Pantović, Wolfram Schier, Nenad Tasić, Marc Vander Linden, A Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe, *Documenta Praehistorica* XLIII, 2016, 1–60, <https://doi.org/10.4312/dp.43.1>
- Wirth *et al.* 2013 Stefanie B. Wirth, Lukas Glur, Adrian Gilli, Flavio S. Anselmetti, Holocene flood frequency across the Central Alps – solar forcing and evidence for variations in North Atlantic atmospheric circulation, *Quaternary Science Reviews* 80, 2013, 112–128, <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2013.09.002>
- Zaninović 2008 Ksenija Zaninović (Ed.), *Klimatski atlas Hrvatske / Climate atlas of Croatia 1961–1990, 1971–2000*, Državni hidrometeorološki zavod / Meteorological and Hydrological Service of Croatia, 2008.
- Zielinski *et al.* 1994 Gregory A. Zielinski, Paul A. Mayewski, L. David Meeker, Sallie I. Whitlow, Mark S. Twickler, M. C. Morrison, D. Meese, Richard Alley, A. J. Gow, Record of volcanism since 7000 B.C. from the GISP2 Greenland ice core and implications for the volcano-climate system, *Science* 264, 1994, 948–952, doi: 10.1126/science.264.5161.948
- Zielinski *et al.* 1997 Gregory A. Zielinski, Paul A. Mayewski, L. David Meeker, Karl Grönvold, Mark S. Germani, Sallie Whitlow, Mark S. Twickler, Kendrick Taylor, Volcanic aerosol records and tephrochronology of the Summit, Greenland ice cores, *Journal of Geophysical Research (Oceans)* 102(C12), 1997, 26625–26640, <https://doi.org/10.1029/96JC03547>
- Source Global Volcanism Program, Smithsonian Institution, <https://volcano.si.edu/>
 Global Disaster Alert and Coordination System, <https://www.gdacs.org/report.aspx?eventtype=VO&eventid=1000031>

SAŽETAK

Dvije strane 7.1 ka BP RCC događaja u južnom dijelu Karpatske kotline: ljudska prilagodba promjenama okolišnih uvjeta tijekom srednjega i kasnog neolitika

Odnos zajednica u prošlosti i njihovog neposrednog okoliša u hrvatskoj se arheologiji vrlo rijetko obrađuje. Također je vrlo malo paleoekoloških podataka objavljeno za prostor međurječja Save, Drave i Dunava (samo dvije: Bakrač *et al.* 2015 i Hruševac *et al.* 2020). Ovaj rad pokušaj je povezivanja pojedinih promjena u ostacima materijalne kulture iz arheoloških slojeva datiranih u srednji i početak kasnoga neolitika u kontinentalnoj Hrvatskoj, tj. prostoru međurječja Sava–Drava–Dunav s globalnim ili regionalnim klimatskim/okolišnim podacima. Već je prije ustanovljena veza između pojave i razvoja neolitičkih zajednica te njihove transformacije na početku eneolitika s globalnim klimatskim događajima, a pojedini arheološki podaci možda potvrđuju pretpostavku o sličnoj povezanosti u vrijeme srednjega i početka kasnoga neolitika (prema lokalnoj kronologiji) na istom prostoru (Sl. 1).

Definicije RCC i IRD događaja

Događaji brze klimatske promjene (*Rapid Climate Change (RCC) event*) definirani su kao ponavljajuće globalne anomalije zahlađenja koje se pojavljuju otprilike svakih 1.450 godina. Za holocen je definirano šest RCC događaja: 9000–8000, 6000–5000, 4200–3800, 3500–2500, 1200–1000 i 600–150 calBP (BP = *before present* (prije sadašnjosti), tj. prije 1950.). Ova su razdoblja karakterizirana slabijom sunčanom aktivnošću te najviše izmjenom Sibirske i Azorske anticiklone s Islandskom ciklonom tijekom kojih se stvaraju uvjeti koji podržavaju dotok ekstremno hladnog polarnog zraka u Europu.

Događaji naglog otapanja leda (*Ice rafted debris/detritus (IRD) event*) ili Bond događaji opisani su kao epizode zahlađenja potaknute promjenama u slanosti sjevernog Atlantika izazvanima otapanjem sjevernoameričkog ledenjaka, prilikom čega velike količine slatke vode i sedimenata naglo utječu u more. Time se mijenja cirkulacija tople struje sjevernog Atlantika, a onda i vremenski obrasci. Na ove događaje može dijelom utjecati i promjena u insolaciji, tj. u fazama visoke i niske solarne aktivnosti. Na insolaciju može utjecati i pojačana vulkanska aktivnost, posebno erupcije višega indeksa eksplozivnosti (VEI) (Tab. 1). U razdoblju važnom za ovaj rad (5990.–5000. pr. Kr.) zabilježene su jedna erupcija VEI 7 i dvije erupcije VEI 6 (za usporedbu, erupcija vulkana Cumbre Vieja na otoku La Palma (Kanarski otoci), trenutno u tijeku, klasificirana je kao VEI 2) (Sl. 2).

7.1 ka BP događaj i arheološki podaci (Sl. 2)

Globalni i makroregionalni podaci o okolišu

Pojedine nove studije o povezanosti okoliša i arheoloških podataka koncentrirane su na RCC ili na IRD događaje. Gronenborn (npr. Gronenborn 2007; 2010; 2012 itd.) datira IRD 5b fazu u 5700.–5100. pr. Kr. i uz početak kulture linearnotrakaste keramike (LTK) u srednjoj Europi oko 5500. pr. Kr. Nešto prije samoga početka kulture LTK pojavljuju se naglašena plavnost na prostoru sjeverno od Alpa, pad temperature, naglašenija Sibirska anticiklona i slabija Islandska ciklona itd. U područjima južno od Alpa te u istočnoj Europi i na Mediteranu zabilježene su slabija plavna aktivnost i suša na Bliskom istoku, a u sjevernoj Africi nešto prije 5300. pr. Kr. započinje sušenje egipatske Sahare (Sl. 2). Istovremeno, Weninger *et al.* (2009; 2014 itd.) ne prepoznaju jači RCC događaj u vrijeme IRD 5b, no u ovome radu promatramo promjene u okolišu (5500.–5100. pr. Kr.) kao RCC događaj.

Mikroregionalni podaci o okolišu

Na regionalnoj razini objavljeno je nekoliko grupa podataka o okolišu: palinološka studija za Prokoško jezero u središnjoj Bosni (Dörfler 2013), antrakološka i palinološka studija uzoraka kasnoneolitičkog lokaliteta Sormás-Török-földek te podaci iz geološke bušotine kraj Zalavara (oba u Zala okrugu, jugozapadna Mađarska; Náfrádi *et al.* 2015),

no ovi podaci nisu usporedivi s prostorom međurječja. Podaci iz pećine Nova Grgosova kod Samobora bilježe naglu promjenu okolišnih uvjeta nakon 5400. pr. Kr. (Surić *et al.* 2021), ali se ni ovi podaci ne mogu koristiti za istočni dio međurječja, radi različite godišnje količine oborina. Jedina preliminarna palinološka studija za istočnu Slavoniju temelji se na uzorcima iz kasnoneolitičkog tel naselja Sopot, ali bez značajnijih podataka o promjenama u okolišu osim antropogenog (Bakrač *et al.* 2015).

Arheološki zapis i indirektni podaci o okolišu (Tab. 2)

Promjene u arheološkim zapisima pojavljuju se oko 5400. pr. Kr., prvo u Podravini te možda oko Bjelovara i nešto kasnije u Posavini i istočnoj Slavoniji. Ova je promjena, međutim, arheološki dokumentirana na samo nekoliko lokaliteta koji čekaju detaljniju obradu i objavu. U Podravini to su Virovitica – Brekinja i Donji Miholjac – Vrancari na kojima se prvi puta bilježi pojava dugih kuća rane LTK uz pojavu različitih keramičkih stilova u istom kontekstu (na lokalitetu Vrancari: kasnostarčevački, ranovinčanski, rano Ražište i rana LTK), situacija slična onoj na lokalitetima Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb, Szederkény-Kukorica-dűlő i Szemely-Irtás. U ovom kontekstu, kao i na eponimnom lokalitetu Ražište kod Podgorača, nalazi sopotske kulture tzv. Ražište tipa datirani su ranije od same klasične sopotske kulture u istočnoj Slavoniji, što ih jasno odvaja, vremenski i tipološki, od ove posljednje. U lokalitete s nalazima Ražište stila u Podravini treba ubrojiti i lokalitet Golinci – Selište. Svi lokaliteti nalaze se u nizini osim lokaliteta Ražište. U Posavini se nalaze tri lokaliteta sa sličnim tipom arhitekture: Gornja Vrba – Savsko polje, Kruševica – Njivice i Dubovo – Košno, datirani nešto kasnije od onih u Posavini. Svi se nalaze u riječnoj dolini. U istočnoj Slavoniji rasprostiru se kasnoneolitička tel naselja, npr. Sopot i možda Bršadin – pašnjak pod selom. Oba su smještena na samim obalama rijeka, a datirana su nakon 5000. pr. Kr. (Sl. 3; 5). Kuće su drugačijeg tipa i veličine od onih u Podravini i Posavini. Novoistraženi lokalitet Vinkovci – Zablaće, jednoslojno naselje s dijelom arhitekture sličnom onoj LTK kruga, djelomično je datiran oko 5300. pr. Kr. (Sl. 4) i možda predstavlja poveznicu s najranijim vinčanskim fazama u ovom prostoru.

Klimatske promjene, iako možda ne jedini razlog migracija i društvenih promjena, mogle su pridonijeti promjenama koje se pojavljuju tijekom srednjega neolitika u međurječju Save, Drave i Dunava. Klimatski događaj IRD 5b / 7.1 ka BP RCC (5700.–5000. pr. Kr.) zahvatio je ovo područje u vrijeme ranoneolitičke starčevačke kulture, a tek se nakon 5500. pr. Kr. pojavljuje ranoneolitička kultura LTK u srednjoj Europi. Oko 5400. pr. Kr. kultura LTK širi se iz svog matičnog prostora u južnu Transdanubiju i u prostor međurječja Save i Drave. U početku ovog klimatskog događaja pojavljuju se znatno vlažniji uvjeti sjeverno od Alpa, dok u južnoj Europi, na Bliskom istoku i u sjevernoj Africi vladaju sušniji uvjeti, a temperatura pada. Podaci iz pećine Nova Grgosova bilježe sušnije i hladnije uvjete koji se naglo mijenjaju oko 5400. pr. Kr. u vlažnije i toplije, dosežući vrhunac oko 4500. pr. Kr. U istočnoj Slavoniji uvjeti su od 5000. pr. Kr. (po završetku klimatskog događaja) vjerojatno bili znatno suši, jer se barem dio naselja osniva u nizinama uz same vodotokove, a najvjerojatnije su napuštena oko 4500. pr. Kr. ili nešto kasnije, u vrijeme povratka znatno vlažnijih uvjeta.

DARIA LOŽNJAK DIZDAR
PETRA RAJIĆ ŠIKANJIĆ

DOI: 10.21857/ygjjwrcd63y
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20.VII.2021.
Prihvaćeno: 17.XI.2021

POGREBNI OBIČAJI NA POČETKU KASNOG BRONČANOG DOBA – NEKI PRIMJERI ŽENSKIH GROBOVA

U radu se prikazuju podaci o pogrebnim običajima na početku kasnog brončanog doba na primjeru ženskih grobova. To je vrijeme od kraja 14. do 12. st. pr. Kr., odnosno od kraja Br C, kroz Br D i Ha A1 stupanj. Fokus je na grobovima koji su antropološkom analizom određeni kao ženski te na usporedbi podataka koji se o životu tih žena mogu dobiti iz grobova i arheološkog zapisa.

Ključne riječi: pogrebni običaji; kasno brončano doba; 13. i 12. st. pr. Kr.; spaljivanje; antropološke analize; keramičke posude; igle / *Key words: funeral customs; Late Bronze Age; 13th and 12th c. BC; incineration; anthropological analyses; ceramic vessels; pins*

Ovaj je rad posvećen našem dragom profesoru Marinu Zaninoviću koji nas je uvijek poticao na čitanje i istraživanje literature. Hvala mu na tom savjetu!

Uvod

Pogrebni običaji početkom kasnog brončanog doba na prostoru sjeverne Hrvatske dobro su istraženi, počevši od slučajnih otkrića grobova tijekom 20. st. pa do sustavno i zaštitno istraživanih grobalja od šezdesetih godina 20. st. (Vinski-Gasparini 1978; Sokol 1996; Majnarić-Pandžić 1988), a osobito u posljednjih 20 godina (Marijan 2010; Dizdar *et al.* 2011; Nodilo *et al.* 2012; Ložnjak Dizdar 2012; Kalafatić, Mihaljević 2016).¹ U prvim objavama fokus je bio na tipološkoj analizi predmeta iz grobova (Vinski-Gasparini 1973: 37–51, T. 7–19) i pogrebnim običajima, ukoliko su takvi podaci prikupljeni istraživanjima (Vinski-Gasparini 1983: 558–559). Najdetaljnije analize pogrebnih običaja u pojedinim grobljima u svojim su radovima predstavili istraživači K. Minichreiter (1983) na primjeru groblja Gređani i B. Marijan (2010) na primjeru groblja Popernjak kod Bošnjaka. Sustavna i zaštitna istraživanja grobalja na jugu Karpatske kotline posljednjih desetljeća otvorila su mogućnost brojnih interdisciplinarnih istraživanja s ciljem što detaljnije rekonstrukcije pogrebnih običaja. Osim provedbe interdisciplinarnih istraživanja (antropoloških, arheozooloških, radiometrijskih, arheobotaničkih, CT i drugih) ne manje važna je interpretacija dobivenih podataka. Zajedničke interpretacije oblikuju i usmjeravaju metodologiju daljnjih istraživanja koja se tijekom posljednjih nekoliko godina vrlo brzo mijenjaju.

¹ U ovom se radu predstavlja dio rezultata uspostavnog istraživačkog projekta *Pogrebni običaji i društvo na jugu Karpatske kotline* Hrvatske zaklade za znanost (UIP 11-2013-5327).

Povijest istraživanja

Pogrebni ritus spaljivanjem početkom kasnoga brončanog doba postaje uniforman za velik dio Europe (Stig Sørensen, Rebay 2007: 120; Cardarelli *et al.* 2020: 237–239). Na prostoru Karpatske kotline paljevinsko pokapanje ima dugu tradiciju, još iz ranog brončanog doba (Harding 2000: 111). Spaljivanje se nastavlja i u srednje brončano doba kojem na prostoru sjeverne Hrvatske pripada vrlo mali broj poznatih grobova (Vinski-Gasparini 1973: 31). Početak kasnog brončanog doba također je obilježen paljevinskim načinom pokapanja, većinom u žarama s pretpostavljenom lokalnom tradicijom (Vinski-Gasparini 1973: 36; Ložnjak Dizdar 2011a). Već je više puta isticana razlika između pogrebnih rituala u odabiru recipijenta i načina polaganja kostiju između grupe Virovitica rasprostranjene na prostorima gornje Posavine i srednje Podravine te grupe Barice – Gređani raširene u srednjoj Posavini (Minichreiter 1983; Čović 1988; Marijan 2010; Gavranović 2011; Ložnjak Dizdar 2011b; Kalafatić 2011; Ložnjak Dizdar 2014). B. Čović je iznio ideju prema kojoj se specifičan pogrebni ritus grupe Barice – Gređani povezuje s lokalnom srednjobrončanodobnom tradicijom (Čović 1988: 60), a tek u II. fazi pokazuje vezu s kulturom polja sa žarama (2010: 283). Ovakva hipoteza naglašava autohtoni razvoj na rubu kulture polja sa žarama, budući da su na južnijem prostoru Dinarida, odnosno Balkana, uobičajeniji kosturni pokopi pod tumulom (Drechsler-Bižić 1983; Čović 2010). Karakterističan način pokapanja spaljenih ostataka pokojnika ispod zdjela u grupi Barice – Gređani (Minichreiter 1983; Čović 1988: 60–61; Dular *et al.* 2002: 217, sl. 47; Kalafatić 2009; Gavranović 2011: 246, Karte 70) izdvaja se svojim rubnim položajem unutar rasprostiranja kulture polja sa žarama, za razliku od sjevernije grupe Virovitica koja spaljene ostatke svojih pokojnika polaže u lonce (sl. 1).

Jugoistočni rub kulture polja sa žarama u smislu definicije R. Pittionija (1979; v. Schnurbein 2009: 138–139, Abb. 150) naglašen je na prostoru jugozapadnog dijela Panonske nizine, ne samo prema dinaridskom prostoru za koji je karakterističan potpuno drugačiji reljef koji je utjecao i na drugačije položene komunikacije, nego i prema istočnom dijelu Karpatske kotline gdje su rasprostranjene grupe kanelirane keramike prema kojima naizgled nije bilo neke prirodne barijere, osim pretpostavljenih močvara prema današnjem krajoliku i kartama balkanskog prostora prije regulacije velikih rijeka (Medović 2001: 10; 2011: sl. 269). Zajednici kanelirane keramike pripada Belegiš II grupa, istočni susjed grupe Barice – Gređani i grupe Virovitica. Grobni ritual zajednica Belegiš II grupe pokazuje također lokalne razlike u odnosu na svoje zapadne susjede. Zajednice Belegiš II grupe svoje mrtve najčešće su pokapale u velikim loncima – žarama (Tasić 1974; Vranić 2002; Todorović 1977; Della Casa 1996: 171–174, Abb. 167; Bukvić 2000; Medović 2013) specifičnoga izgleda koje su u literaturi poznate i kao “pseudovillanova” urne (Foltiny 1968; Forenbaher 1988). Na prostorima Srijema, južne Bačke i južnoga Banata istražena su ravna groblja s velikim brojem grobova (Todorović 1977; Medović 2007; Petrović 2006; Medović 2013; Bukvić 2000; Vasić 2013), koja su bila u upotrebi oko 400 godina (Della Casa 1996: 173–174).

Način pokapanja Belegiš II grupe – paljevinski u žari – različit je i od jugoistočnih susjeda – paljevinskog načina pokapanja pod tumulima na području oko Vrbanje te biritualnog u dolini rijeke Drine i u zapadnoj Srbiji. Na prostoru južnije od Save uz rijeku Drinu, odnosno u sjeveroistočnoj Bosni i sjeverozapadnoj Srbiji zabilježeni su paljevinski grobovi i/ili kosturni grobovi pod tumulima s amforicama Belegiš II grupe, pri čemu su ostaci spaljenih pokojnika položeni na tlo u organskom materijalu (Kosorić 1975; Canić, Gligorić 2001). Sličan tip paljevinskih grobova otkriven je u novijim istraživanjima na području Spačve istočno od Županje na lokalitetu Purić (Malovoz 2009; Budden-Hoskins *et al.* 2013: 137; Malovoz *et al.* 2018), što je zasad najsjeverniji zabilježen lokalitet

s paljevinskim načinom pokapanja pod tumulima i lokalnim razlikama, npr. prilaganjem razbijenog posuđa te paljenjem vatrišta pri vrhu izgrađenog tumula (Malovoz *et al.* 2018: 5). Dakle, u dolini Save susreću se četiri različite lokalne varijante u ritualu pokapanja na početku kasnog brončanog doba koje se najčešće povezuju i s kulturnim grupama kojima pripadaju (Virovitica, Barice – Gređani, Belegiš II, zapadnosrpska varijanta) (Ložnjak Dizdar 2014: 240, Tab. 1, Fig. 2).

Osim različitosti pogrebnih običaja u načinu depozicije spaljenih ostataka pokojnika između dviju grupa smještenih na granici kulture polja sa žarama (Ložnjak Dizdar 2011b), postoje i sličnosti koje povezuju te grupe: distribucija igala tipa Deinsdorf (Innerhofer 2000: Karte 57) te sličnosti u keramičkim oblicima kao u slučaju S-profiliranih zdjela različitih dimenzija (Vinski-Gasparini 1973; Sokol 1996: sl. 5,2, 12; Karavanić 2009: Fig. 38) koje se kao pokopci žara pojavljuju u virovitičkoj grupi, a kao "žare" s dnom okrenutim prema gore u grupi Barice – Gređani (Gavranović 2011: 246, Abb. 253).

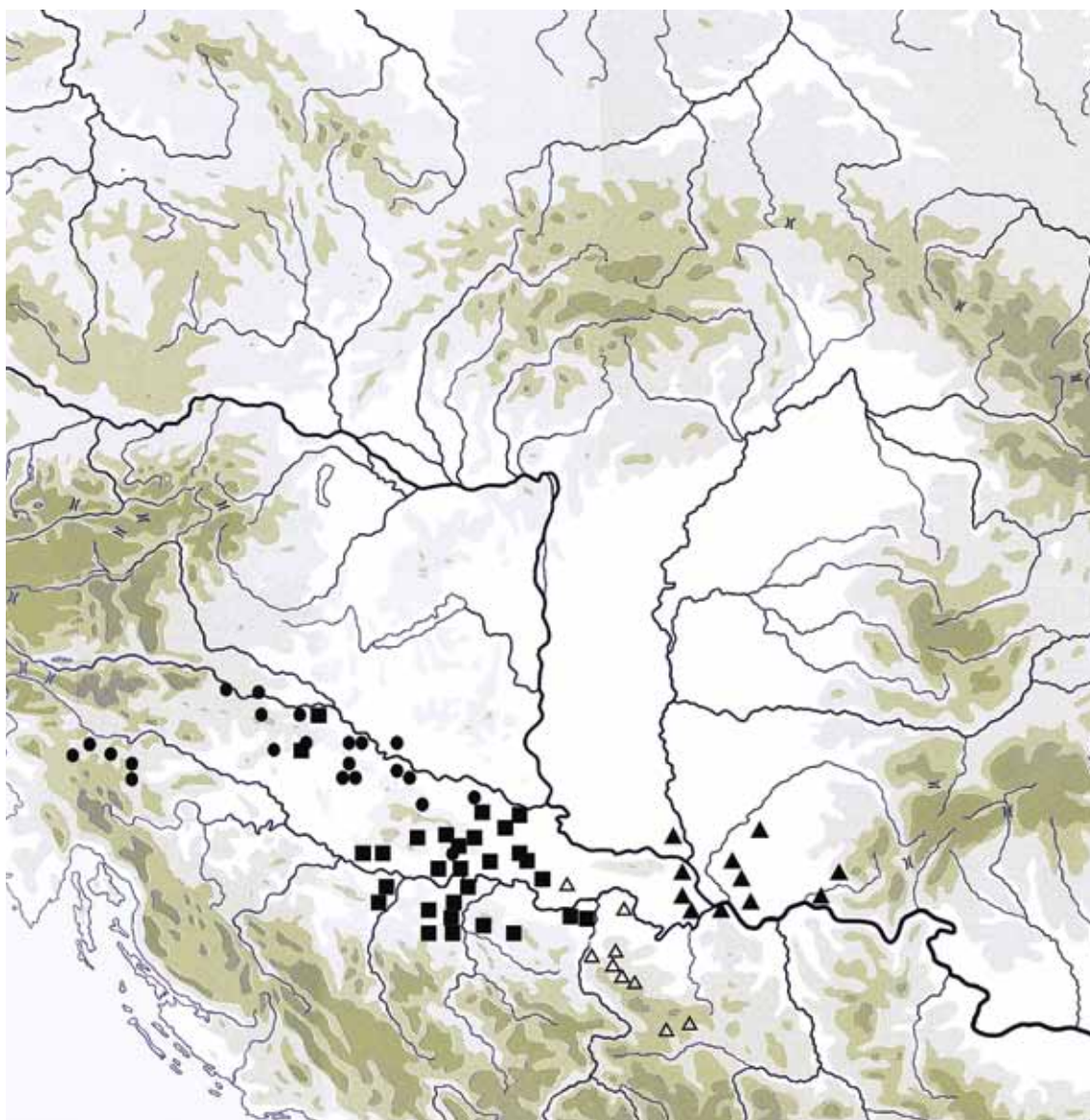
Na ovim regionalnim primjerima različitog pogrebnog rituala koji se provodio u 13. i 12. st. pr. Kr. na samom južnom rubu Panonske nizine prepoznaju se zajednice koje su dijelile isti okoliš i primjenjivale paljevinski način pokapanja, pri čemu su prepoznatljive razlike u pogrebnom ritualu zasigurno bile dio identiteta, što se vidi i u odnosima grobova s različitim depozicijama spaljenih ostataka pokojnika unutar istog groblja. Primjerice, u Poljani Križevačkoj 2, groblju virovitičke grupe, u tri primjera od 50 istraženih grobova pokojnici su bili pokopani u organskom recipijentu ispod zdjele poklopca (Ložnjak Dizdar 2012: 65). Obrnuti ritual uočen je u jednom grobu od 28 istraženih u Migalovcima, groblju grupe Barice – Gređani, gdje je pokojnik u grobu 10 bio pokopan u loncu – žari s poklopcem (Nodilo *et al.* 2012: 105).

Grobovi s pogrebnim ritualom karakterističnim za grupu Barice – Gređani pojavljuju se sporadično i na prostoru Podravine, npr. Jakopovec (Bekić 2006: 108, T. 9,2) i Malinovac (Vrkić, Maurin 2012), a uobičajen je i na đakovačko-vinkovačkom ravnjaku, npr. groblja Strossmayerovac (Hršak 2011) i Čepinski Martinci (Kalafatić 2009: 22). Razlike u načinu polaganja tijela u lonac – žaru ili u organski omotač jedan su od najvidljivijih kriterija za razlikovanje podravske i donjoposavske grupe polja sa žarama. Primjetne su i drugačije lokalne razlike – u broju metalnih predmeta i prilaganju razbijenog posuđa koji su upotrebljavani u pogrebnom ritualu i koji ne prate granice ovih definiranih grupa, već su rašireniji fenomeni.

Zajedničko svim trima grupama je prilaganje dijelova nošnje s kojima su pokojnici najvjerojatnije bili položeni na lomaču. Igle su najčešći metalni predmeti koje se pronalazi u grobovima svih triju grupa. Rjeđe se nalaze ukrasi za kosu, vrlo rijetko narukvice ili ostaci brončanih aplika. Najčešće se radi o dijelovima ženske nošnje, čime se pokazuje opći trend na području srednjopodunavske kulture polja sa žarama, koji upućuje na spaljivanje pokojnika u nošnji (Boulud 2002: 336).

Razlika je vidljiva u muškim grobovima, gdje su prilozi oružja zabilježeni na prostoru sjeverno od Balatona (Jankovits 1992: 305, 310–312, 318–319, Abb. 44,6; Abb. 52,4, 6; Abb. 62,1, 4; Darnay 1899: XII. tábla), kao i na prostoru zapadno od Balatona na groblju Galambok (Szárász 2008: 72, Fig. 7). S druge strane, na jugu Karpatske kotline oružje se nije prilagalo u grobove toga vremena.

Provedba antropoloških analiza istraženih grobova omogućila je detaljniju analizu sličnosti i razlika u pogrebnom ritualu između pojedinih istovremenih grobalja. Ovom prilikom razmatraju se objavljena groblja Migalovci na sjevernim obroncima Dilja u Požeškoj kotlini i Popernjak kraj Bošnjaka u županjskom kraju te pojedinačni grobovi sa sličnim pogrebnim ritualima u Podravini, s naglaskom na ženske grobove.

Sl. 1. Groblja na početku kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline / Fig. 1. Graves at the beginning of the Late Bronze Age in the southern part of the Carpathian basin

- Kamnik, Vrhnika, Ljubljana, Krka, Podsmreka, Ptuj, Zavrč, Lepoglava, Zbelava, Poljana Križevačka, Moravče, Barcs, Sirova Katalena, Kladare, Virovitica, Gačište, Drljanovac, Severin, Mala Pupelnica, Vočin, Golinci
- Jakopovec, Poljana Križevačka, Gređani, Mačkovac, Dubrave, Laminci, Požega, Grabarje, Vlatkovac, Migalovci, Oriovac, Kulaši, Bare – Liplje, Slavonski Brod – Galovo, Slavonski Brod – Bjeliš, Mala Brusnica, Greda, Grabovica, Paležnica, Perkovci, Štrosmajerovac, Đakovo, Čepinski Martinci, Malinovac, Osijek, Gundinci, Popernjak, Božinci, Barice, Batković, Dvorovi
- △ Purić, Mačvanski Metković, Loznica, Tolisavac, Brezovica, Belotić, Bastav, Mrčić, Barice
- ▲ Mošorin, Belegiš, Surčin, Kaluđerske livade, Karaburma, Pančevo, Kovačica, Opovo, Ilanda, Dubovac, Vršac

Sl. 2. Grob 28 iz Migalovaca, prva faza (snimio: M. Vojtek) / Fig. 2. Grave 28 from Migalovci, first phase (photo: M. Vojtek)

Sl. 3. Grob 28 iz Migalovaca, druga faza (snimio: M. Vojtek) / Fig. 3. Grave 28 from Migalovci, second phase (photo: M. Vojtek)

Groblje u Migalovcima

Groblje u Migalovcima istraživano je 2009. godine od tvrtke Geoarheo d.o.o., pri čemu je istražena površina od 314 m² te je otkriveno groblje s 27 grobova grupe Barice – Gređani (Nodilo 2011; Nodilo *et al.* 2012). Dodatnu površinu od 162,60 m² istražili su 2011. godine Institut za arheologiju i Centar za prapovijesna istraživanja u cilju definiranja južne i istočne granice groblja, pri čemu je istražen još jedan grob (grob 28) (Ložnjak Dizdar *et al.* 2012). Grob 28 se prema numeraciji nadovezao na ranije otkrivene grobove u Migalovcima (Nodilo *et al.* 2012). Otkriveni grob 28 nalazio se južno od istraženog dijela groblja, a ovom prilikom objavljuju se detaljni podaci o njemu.

Grob 28 otkriven je u ovalnoj raci dimenzija 1,04 x 0,89 m čija se sivosmeđa zapuna slabo uočava u sloju svjetlosmeđe zemlje (sl. 2–5). U zapuni su pronađeni ulomci zdjele u južnom dijelu grobne rake te ulomci još jedne zdjele i male zdjelice u sjevernom dijelu grobne rake (sl. 2, sl. 4). Ispod ovih ulomaka pronađena je velika zdjela – žara dnom okrenutim prema gore (sl. 3, sl. 4). Ispod zdjele – žare nalazila se kompaktna hrpa spaljenih kostiju odrasle ženske osobe u dobi od 20 do 35 godina. Među spaljenim kostima pronađena je topuzasta igla.

Zdjela – žara (sl. 6,1)

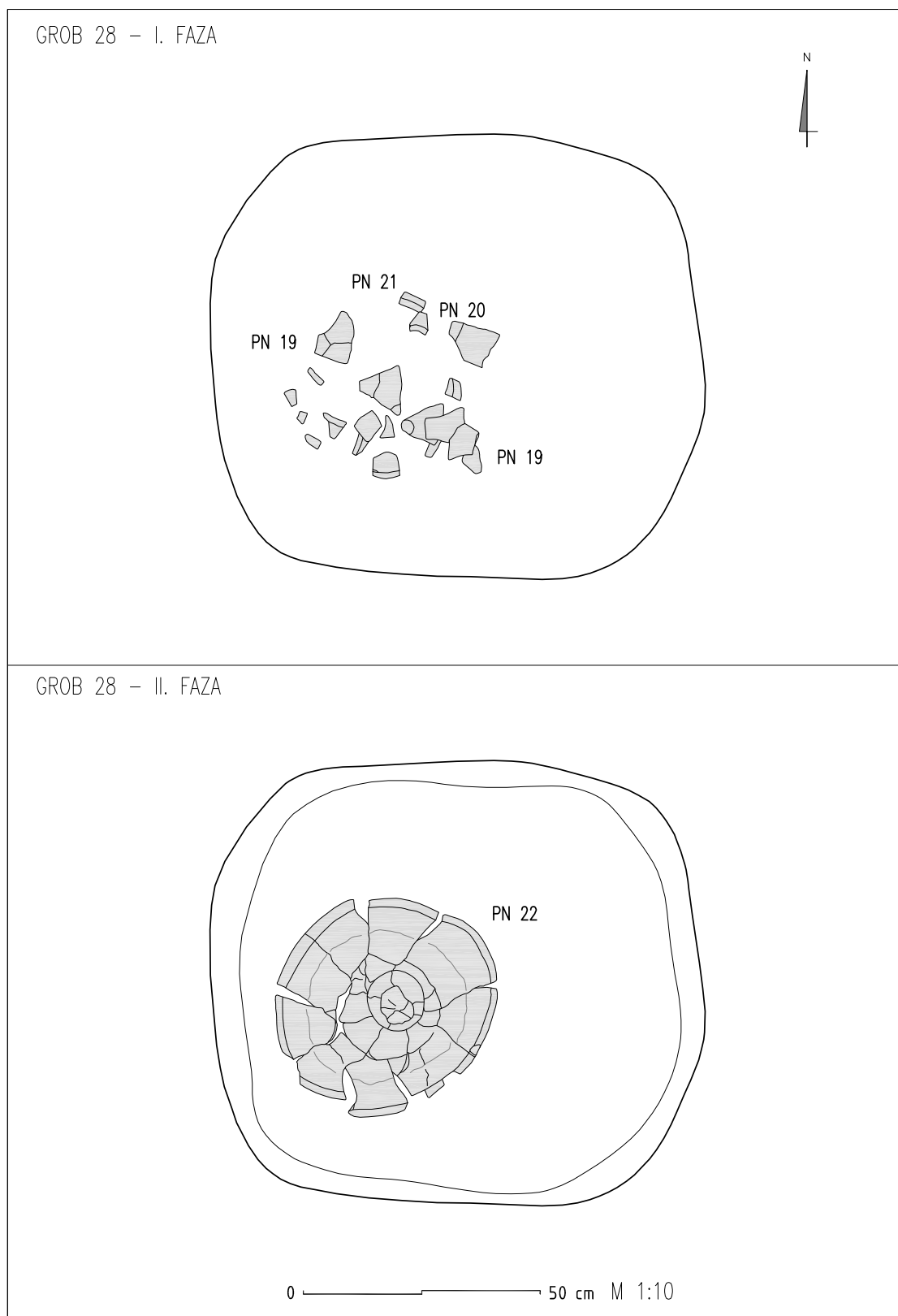
Zdjela zaobljenog tijela, izvučenog gotovo vodoravnog ruba i ravnog dna. Vanjska i unutarnja površina su tamnosmeđe boje i glatke obrade. Visina zdjele: 17,5 cm; najveći promjer zdjele: 43 cm; promjer dna: 11,5 cm. PN 22.

Takve zdjele su najbrojnije tzv. žare – poklopci u grobljima Barice – Gređani (Minichreiter 1983: 69, T. 23,1, 4–7; Marijan 2010: T. 67,3–4; Hršak 2011: 219), a kao žare upotrebljene su i u Jakopovcu kod Varaždina (Bekić 2006: 108, T. 9,2) te u Poljani Križevačkoj 2 (Ložnjak Dizdar 2012: 65).

Zdjela (sl. 7,1)

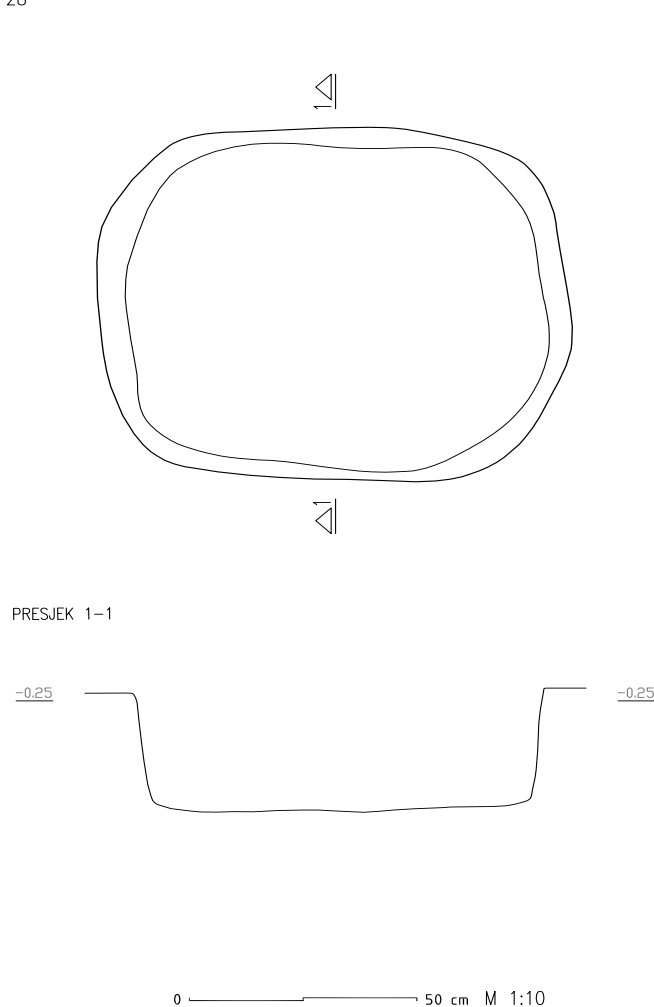
Dublja zdjela zaobljenog tijela, izvučenog ruba i ravnog dna s dvije nasuprotne trakaste ručke koje povezuju rame i trbuh posude. Kratki vrat posude naglašen je jednom fazetom s unutrašnje strane izvučenog ruba. Rame posude naglašeno je žlijebom. Na gornjem dijelu posude nalazi se dupli V ukras izveden plastičnim rebrima koji na dnu završava s dva paralelna plastična rebra. Ova posuda je bila izložena naknadnom gorenju i razbijena, što se vidi po polovici posude koja je posve deformirana gorenjem, a dio posude koji je bio izložen slabijoj vatri nije deformiran, ali bojama pokazuje kako je zdjela prije razbijanja bila izložena naknadnom gorenju. Unutarnja površina je oker do smeđe boje i glatke obrade, dok je vanjska površina oker do crne boje s vidljivim tragovima jakog naknadnog gorenja. Visina zdjele: 16,5 cm; promjer otvora: 21 cm; najveći promjer posude: 23 cm; promjer dna: 11,3 cm; širina trakaste ručke: 2,3 cm. PN 19.

Ovakve duboke zdjele rjeđe se pojavljuju u grobovima grupe Barice – Gređani. Sličan oblik određen je kao vrč (Minichreiter 1983: 77, T. 27,11). Ukrasi plastičnim trakama uobičajeni su na prostoru grupe Barice – Gređani i zabilježeni su na naselju Sječkovu kod Bosanske Gradiške (Ludajić 2010a: 118, T. VIII,4–5; T. XII,3), dok vrat ukrašen vodoravnom fazetom upućuje na mlađe oblike koji se pojavljuju od Ha A stupnja (Čović 1988: 61).

Sl. 4. Tlocrt groba 28 iz Migalovaca, prva i druga faza (za Institut za arheologiju: Arheoplan d. o. o.) / Fig. 4. Floor plan of the grave 28 from Migalovci, first and second phase (for the Institute of archaeology: Arheoplan d.o.o.)

GROB 28

Sl. 5. Tlocrt groba 28 iz Migalovaca, grobna raka (za Institut za arheologiju: Arheoplan d. o. o.) / Fig. 5. Floor plan of the grave 28 from Migalovci, the bier (for the Institute of archaeology: Arheoplan d.o.o.)

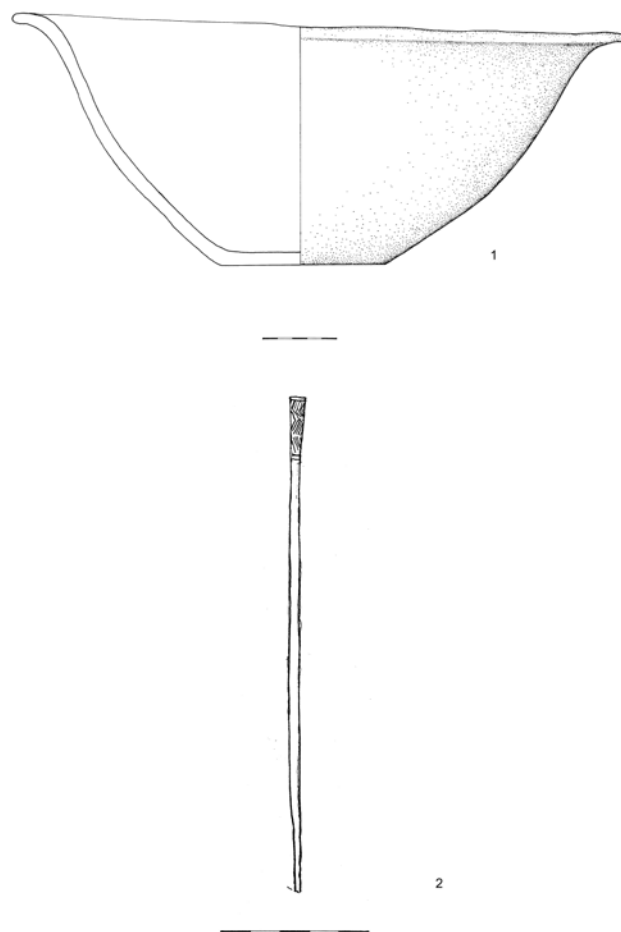
Zdjela (sl. 7,2)

Zdjela bikoničnog tijela i naglašenog prijelaza ramena u koso izvučeni rub te ravnog dna. Vanjska i unutarnja površina su oker boje i polirane površine. Na dnu posude vidljivi su tragovi naknadnog izlaganja vatri, a jedan dio stijenke posude deformiran je uslijed jake vatre. Posuda je bila razbijena i položena u grobnu raku. Sačuvane su dvije trećine posude. Sačuvana visina: 8,3 cm; sačuvana širina: 18 cm; promjer dna: 7 cm. PN 21.

Zdjele bikoničnog tijela pojavljuju se kao prilog u grobovima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983: T. 27,7–8; Ludajić 2010b: 270, T. 1,3). Slične zdjele zabilježene su u funkciji žara na groblju Popernjak (Marijan 2010: 101, Sl. 32, B4, T. 67,1–2).

Zdjelica (sl. 7,3)

Zdjelica ravnog ruba, tijela i dna. Tijelo posude ukrašeno je s pet vodoravnih žljebova s vanjske strane. Vanjska i unutarnja površina su sivosmeđe boje i glatke obrade. Posuda je bila razbijena prije polaganja u grob. Visina: 4,2 cm; promjer: 9 cm. PN 20.

Sl. 6. Inventar groba 28 iz Migalovaca, žara i igla (crtež: P. Dinjaški) / Fig. 6. Inventory of the grave 28 from Migalovci, the urn and the pin (drawing: P. Dinjaški)

Male posude nisu rijetkost u grobovima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983: T. 26,6–12), a ovakva posuda, prema dostupnim podacima, nije dosad zabilježena u grobovima.

Igla (sl. 6,2)

Igla od bakrene slitine, topuzastog oblika. U gornjem dijelu igla je ukrašena urezanim ukrasom od jedne vodoravne linije te s dva niza vodoravnih jelovih grančica i ponovno dvije urezane linije pri dnu ukrašene zone. Duljina igle: 13,5 cm; promjer igle: 0,2–0,4 cm. PN 22.

Ovakve igle otkrivene su u Perkovcima u grobovima 2 i 5 (Minichreiter 1983: 77, T. 21,2; T. 24,10), grobu iz Martijanca (Vinski-Gasparini 1973: 72, T. 25,7), grobovima 21B i 24 iz Popernjaka (Marijan 2010: 116, T. 70,4; T. 71,7) i neukrašena dva primjerka iz groba 20 u Migalovcima (Nodilo *et al.* 2012: 109–110, T. 8,4–5), zatim u grobovima u Baricama (Čović 1958: 82, sl. 7b), dok je jedna igla pronađena u blizini groba 51 u tumulu 1 na lokalitetu Dejanovića Humke kod Bosanske Gradiške (Ludajić 2010c: 146, T. IX, 11).

Igle se datiraju u II. fazu kulture polja sa žarama (Vinski-Gasparini 1973: 73) i široko su rasprostranjene na prostoru Karpatske kotline (Vasić 2003: 82–86, T. 63A; Říhovský 1983: 36; Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3; Tarbay 2015, 324, Fig. 13), a osobito su brojne u grobovima na jugu Karpatske kotline (Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3).

Antropološka analiza groba 28 iz Migalovaca

U analizi ljudskih kosturnih ostataka nađenih u grobu korištene su standardne metode (Brickley, McKinley 2004; McKinley 2004; Schmidt, Symes 2015) kako bi se prikupili podaci o makroskopskim karakteristikama kosturnih ostataka (boja, težina, očuvanost ostataka), odredio spol i dob pokojnika te evidentirale prisutne patološke promjene.

Sakupljeni materijal je pripadao jednoj osobi. Radi se o odrasloj osobi ženskog spola kojoj je doživljena dob procijenjena na mlađu odraslu (20 do 35 godina).

Ukupna težina ostataka iznosi 825,2 g. Najveći ulomak, dio tijela duge kosti, velik je 68,7 mm, dok je prosječna veličina ulomaka 20–30 mm. U analiziranom uzorku bili su prisutni svi dijelovi skeleta, uključujući i male kosti šake i stopala. Za većinu kostiju nije bilo moguće odrediti od koje su kosti, već ih je bilo moguće staviti u širu kategoriju, kao što su duge kosti, kosti trupa ili kosti glave. U najvećem broju bili su prisutni ulomci iz kategorije dugih kostiju, dok je najmanje bilo kostiju šake/stopala i trupa (**tablica 1**).

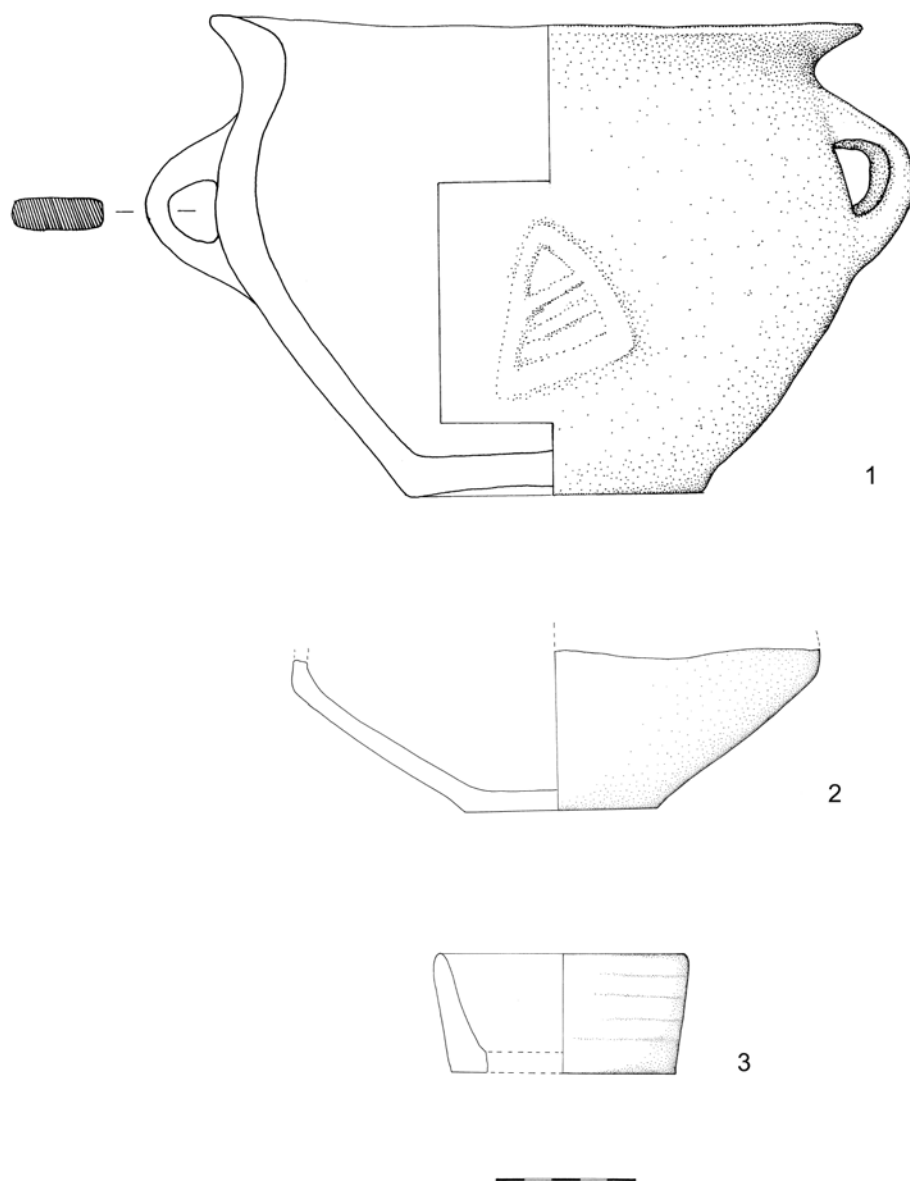
Težina sakupljenih ostataka odgovara rasponu težine koja se očekuje za odrasle osobe (375 do 1200 g) (Grévin *et al.* 1998; McKinley 1993; 2004). Iako su bili prisutni ulomci iz svih kosturnih kategorija, u dvije kategorije bilo ih je svega nekoliko. Radi se o kostima šake/stopala i trupa. Jedno od mogućih objašnjenja zbog čega nema sitnih kostiju šake i stopala jest da se one najčešće nalaze na rubovima lomače te da ih je teže sakupiti jednom kada se tijelo spali. Za razliku od ovih sitnih kostiju, kosti trupa imaju veću količinu trabekularne kosti koja se uslijed djelovanja vatre i tafonomskih procesa može lako uništiti.

Sve sakupljene kosti u grobu bile su izložene vatri. Boja ostataka je bila ujednačena, sivo-bijela. Bijela boja kostiju označava da je većina ostataka bila izložena temperaturi iznad 800°C.

Na pet ulomaka kostiju glave uočena je ektokranijalna poroznost. Riječ je o lezijama na vanjskoj površini kostiju glave koje se povezuju s razdobljima loše prehrane, ali i skorbutom, rahitisom, upalnim procesima i tumorima (Roberts, Manchester 2005).

Tablica 1

Anatomski dio	Težina (g)
UKUPNO	825,2
Kosti glave	132,2
Zubi	1,5
Duge kosti	453,5
Kosti trupa	6,3
Kosti šake i stopala	4,7
Neidentificirani elementi	227,0

Sl. 7. Inventar groba 28 iz Migalovca, rekonstruirane razbijene posude (crtež: P. Dinjaški) / Fig. 7. Inventory of the grave 28 from Migalovci, reconstruction of shattered vessels (drawing: P. Dinjaški)

Scenarij pokopa pokojnice u grobu 28 u Migalovcima

Tijelo odrasle žene u dobi od 20 do 35 godina bilo je položeno na lomaču u mrtvačkom ruhu. Među spaljenim kostima pronađena je topuzasta igla koja je mogla biti dio mrtvačkog ruha ili spona organskog omotača kojim su bile omotane kosti prije polaganja u grobnu jamu. Na igli nisu uočeni tragovi gorenja, što može upućivati na ovo drugo tumačenje. Uz lomaču na koju je bilo položeno tijelo pokojnice bile su postavljene posude, vjerojatno s hranom i pićem. Tragovi naknadnog gorenja i deformirane stijenke posuda upućuju na to da su posude bile izložene jakoj vatri s bočne strane (sl. 8). Nakon spaljivanja i hlađenja lomače, prikupljeni su ulomci kostiju svih dijelova tijela, odnosno kosti pokojnice zastupljene su sa svim anatomskim dijelovima, pri čemu su u najmanjem broju zastupljene kosti šaka i stopala te trupa. Sakupljene kosti potom su bile položene u grobnu raku u nekom organskom omotaču, sudeći prema kompaktnosti pronađene hrpe kostiju. Taj omotač bio je poklopljen zdjelom čije je dno bilo okrenuto prema gore. U blizini groba razbijene su posude koje su se tijekom spaljivanja nalazile uz lomaču – dvije zdjele i manja zdjelica čiji su ulomci pronađeni iznad žare. S južne strane grobne rake bila je razbijena zdjela, a sa sjeverne druga manja zdjela i najmanja zdjelica.

Nakon što su položeni svi predmeti, grobna raka je zatrpana zemljom. Grob je vjerojatno imao vanjsku oznaku, sudeći prema rasporedu ostalih grobova koji su bili ukopani u grupama, a da pri tome nisu bili oštećeni stariji grobovi. Grob se prema nalazima i ritualu datira u 13.–12. st. pr. Kr.

Sl. 8. Tragovi naknadnog izlaganja vatri na dubljoj zdjeli iz groba 28 iz Migalovca (snimila: D. Ložnjak Dizdar) / Fig. 8. Traces of additional exposure to fire on the deeper bowl from the grave 28 from Migalovci (photo: D. Ložnjak Dizdar)

Pogrebni običaji primijenjeni u ženskim grobovima 13. i 12. st. pr. Kr. na jugu Karpatske kotline

Arheološka analiza zabilježenog konteksta dobiva na značenju u zajedničkoj interdisciplinarnoj interpretaciji prikupljenih i analiziranih podataka te usporedbom s istovremenim kontekstima na drugim nalazištima.

Drugo istraženo i u potpunosti objavljeno groblje je Popernjak nedaleko Županje, iskopavano 2004. godine prilikom zaštitnih radova na autocesti Županja–Lipovac. U objavi groblja B. Marijan je uključio i analizu pogrebnih običaja interpretirajući podatke dobivene arheološkom i antropološkom analizom (Marijan 2010). Ovom će se prilikom u detaljnije razmatranje povezanosti pogrebnih običaja, kao i dobnih te spolnih skupina

u obzir uzeti grobovi žena koje su preminule u dobi između 20 i 35 godina. One su zastupljene s devet osoba među ostacima 31 pokojnika koji su otkriveni tijekom ranijih istraživanja na nalazištu Migalovci (Nodilo *et al.* 2012). Doživljena dob pokojnica bila je od 15 do 50 godina, pri čemu je većina bila u dobi od 30 do 45 godina.

Na nalazištu Popernjak bili su prisutni ostaci 31 osobe (Marijan 2010). Među njima bilo je 15 žena čija je doživljena dob bila od 15 do 50 godina. Većina ih je bila dobi od 20 do 35 godina, dok je samo jedna bila starija od 40 godina. Težina njihovih skeletnih ostataka bila je od 5,1 do 820 g, u prosjeku 276,35 g. Samo kod dvije osobe uočene su patološke promjene. Kod žene starije od 40 godina iz groba 21B uočene su degenerativne promjene na zglobojnoj ploštini kralješka i istrošenost zubi, promjene koje se inače povezuju sa starijom životnom dobi. Uočena je i jedna perimortalna trauma kod mlađe ženske osobe iz groba 27 koja je bila dobi od 18 do 27 godina.

Podatke dobivene analizom ostataka žene iz groba 28 moguće je samo djelomično usporediti s objavljenim podacima za ranije istražene grobove u Migalovcima, kao i za one s nalazišta Popernjak. Prema procijenjenoj doživljenoj dobi od 20 do 35 godina, žena iz groba 28 odgovara prosjeku oba uzorka (30 do 45 za Migalovce i 20 do 35 za Popernjak). Ukupna težina sakupljenih ostataka iznosila je 825,2 g, što je znatno više od prosjeka za grobove s nalazišta Popernjak (276,35 g). Iako je težina većine grobova s Popernjaka bila manja od 500 g, u tri groba (725 g, 711 g, 820 g) ona je odgovarala onoj evidentiranoj u analiziranom grobu. Težine na oba lokaliteta odgovaraju rasponu težine koja se očekuje za odrasle osobe.

Na nalazištu Popernjak na ženskim ostacima uočene su samo dvije patološke promjene. Jedna je povezana sa starijom dobi osobe, dok druga svjedoči o ozljedi koja je vjerojatno bila odgovorna za smrt osobe. Budući da kod spaljenih kosturnih ostataka nikada nije očuvan cijeli skelet, nije moguće uspoređivati te dvije promjene s onom uočenom na ostacima žene iz groba 28 (ektokranijalna poroznost).

Pogrebni običaji u Migalovcima prilično su ujednačeni bez obzira na spol i dob. Samo jedan grob (grob 10) razlikuje se po tome da su ostaci pokojnika položeni u žaru – lonac (Nodilo *et al.* 2012: 92, sl. 6). Slična slika zabilježena je u detaljnijoj analizi pogrebnih običaja groblja Popernjak (Marijan 2010: 119–124, sl. 32). Istraživači groblja u Popernjaku i Migalovcima analizirali su i raspored pokapanja prema spolu na spomenutim grobljima. Zamijećene su grupe grobova muškaraca, žena i djece – u Popernjaku 5 grupa, a u Migalovcima 4 grupe, pri čemu su doneseni hipotetski zaključci da se radi o obiteljskim ili familijarnim grupama (Marijan 2010: 107–108, sl. 30; Nodilo *et al.* 2012: 91, sl. 4).

Grobovi žena u dobi od 20 do 35 godina na groblju u Migalovcima pojavljuju se u sve četiri grupe. U dva primjera (grobovi 2 i 5) radi se o zajedničkim grobovima žene i djeteta (Nodilo *et al.* 2012: 91, sl. 4) što može upućivati na njihovu blisku vezu i/ili istovremenu smrt. Tada su žene bile u reproduktivnoj dobi, pa se može pretpostaviti da se možda radilo o majci i djetetu. U oba groba dob djece (grob 2: 1–4 godine; grob 5: 3–7 godina) može upućivati na mogućnost zajedničke smrti uslijed neke bolesti ili nesretnih životnih okolnosti.

Slična raspostranjenost ženskih grobova u dobi od 20 do 35 godina zabilježena je na groblju Popernjak gdje se također pojavljuju u svih pet skupina (Marijan 2010: 107–108, sl. 30). U grobu 14 pokopana je trudna žena, sudeći prema nalazu kostiju fetusa u dobi od 7–10 lunarnih mjeseci. Svi ostali grobovi su pojedinačni.

Uz Migalovce gdje je istraženo 28 grobova, i Popernjak u kojem su istražena 32 groba, poznata su i druga istovremena groblja u srednjoj i donjoj Posavini koja broje

od nekoliko desetaka do stotine grobova (**karta 1**). Prilično ujednačen grobni ritual (polaganje spaljenih kostiju ispod zdjele – žare) izdvaja ovu skupinu unutar kulture polja sa žarama po načinu pokopavanja. Osobito je zanimljiva pojava pojedinačnih grobova s takvim ritualom na susjednom sjevernom i zapadnom području, npr. Podravina – Jakopovec (Bekić 2006: 108, T. 9,2), Malinovac (Vrkić i Maurin 2012: 135–136), Osijek (Janeš, Krmpotić 2016: 61) i sjeverozapadna Hrvatska – Poljana Križevačka 2 (Ložnjak Dizdar 2012: 65) gdje je bio rasprostranjen ritual polaganja spaljenih ostataka pokojnika u lonac – žaru koji je potom bio poklopljen zdjelom.

B. Marijan zaključio je u svojoj analizi kako je pri izboru žare spol žena bio odlučujuć za upotrebu žare tipa A. Radi se o zdjelama zaobljenog tijela i ljevkasto izvučenog ruba, tipičnih za grupu Barice – Gređani (Marijan 2010: 120, sl. 32A). S druge strane, na groblju u Migalovcima najuobičajenije žare bile su zdjele zaobljenog tijela i uvučenog ruba (Nodilo *et al.* 2012, 99, T. 1,1, *passim*).

Metalni prilozi rijetko se pojavljuju u grobovima na početku kulture polja sa žarama. Otkriveni su u 5 grobova u Starim Perkovcima (Minichreiter 1983: 73, T. 22), u 9 grobova u Popernjaku, pri čemu su antropološkom analizom označeni kao ženski (7) i/ili dječji (2) (Marijan 2010), te u 7 grobova u Migalovcima, uglavnom dječjim grobovima a u 3 slučaja u ženskim i u 1 muškom grobu (Nodilo *et al.* 2012). Najbrojniji metalni nalazi u analiziranim grobovima su igle, a potom slijede narukvice. S obzirom na rijetke obavljene antropološke analize, igle s bikoničnom glavicom pojavljuju se u grobovima žena starosti 25–40 godina (Vrkić, Maurin 2012: 139). Time je zanimljiviji slučaj pojave takvih igala pretežno u grobovima gdje su pokojnice/pokojnici pokopani u zdjele okrenute s dnom prema gore, ne nužno na području grupe Barice – Gređani, poput groba iz Malinovca (Vrkić, Maurin 2012: 138, sl. 6). Igle bez obzira na tip i na groblju u Popernjaku uglavnom se pojavljuju u grobovima žena starosti 20–35 godina (Marijan 2010: 114–115). Igle se pojavljuju u najvećem broju u grobovima na području Posavine (Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3), što se poklapa s područjem s najvećom koncentracijom ostava u Brodskom Posavlju. Na prostoru istočnog Srijema, također bogatog nalazima istovremenih ostava, igle su, osobito topuzaste, češće deponirane u ostavama (Vasić 2003: 70–74, T. 26–28). Na groblju u Migalovcima zamijećeni su dječji grobovi bogati metalnim nalazima s nošnje. Taj fenomen zabilježen je i u najbogatijem grobu 24 u Popernjaku i uklapa se u širi fenomen bogatih grobova mlađih osoba zabilježen na prostoru Karpatske kotline (Rajić Šikanjić, Ložnjak Dizdar 2019: 132; Ložnjak Dizdar *et al.* 2019: 92, Map 2).

Osim polaganja spaljenih kostiju u nekom organskom materijalu i prekrivanja zdjelom, dio rituala činilo je i prilaganje ulomaka razbijenih posuda koje su bile slomljene negdje u blizini groba, sudeći prema mogućnostima rekonstrukcije pojedinih posuda nakon arheoloških istraživanja. Na primjerima objavljenih inventara grobalja u Popernjaku i Migalovcima zamjetne su i manje lokalne razlike pri odabiru tipa žara te količini ostalih priloga – ulomaka razbijenih posuda koje su zastupljenije u Migalovcima nego u Popernjaku. Na groblju u Migalovcima u 24 groba pronađeni su ulomci namjerno razbijenih posuda, dok je u Popernjaku taj običaj zabilježen samo u jednom slučaju, u grobu 10. To svakako može biti i odraz očuvanosti grobova, ali na primjeru groba 10 u Popernjaku vidljivo je kako je taj običaj primijenjen i na ovom groblju (Marijan 2010: 140, T. 54,1–3). U Popernjaku su među spaljenim kostima u većini grobova pronađeni sitni ulomci razbijenih posuda, što upućuje na to da je posuđe razbijano na lomači (Marijan 2010: 140) no nije s namjerom sakupljano s lomače, niti su posude razbijane blizu grobova, osim u slučaju groba 10.

Običaj pogrebnih gozbi u smislu polaganja posuda koje su sadržavale hranu i piće uz lomaču (Fülöp, Váczi 2016) te kasnijeg ritualnog razbijanja posuda uz grob i prilaganja njihovih ulomaka u grob bio je raširen na početku kulture polja sa žarama srednjopodunavskog kruga, od područja Donje Austrije (Lochner 2013), zapadne Mađarske (Jankovits 1992; Jankovits, Vaczi 2013; Vaczi 2020, 212–214), gornje i srednje Podravine te gornje i srednje Posavine, osobito u grupi Virovitica (Vinski-Gasparini 1983), a zamijećen je i na grobljima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983; Čović 1988; Nodilo *et al.* 2012). Ova razlika između grobalja Migalovci i Popernjak možda se može tumačiti regionalno. Popernjak je zasad najistočnije zabilježeno groblje grupe Barice – Gređani na prostoru sjeverne Hrvatske, pa mogu biti primjetne razlike u ritualu kao što je slučaj i na drugim lokalitetima u ovom rubnom području spačvanskih šuma. Zabilježene istovremene strukture, npr. na nalazištu Purić Lubanj, upućuju na izuzetnu fragmentiranost keramike i običaj razbijanja posuda Belegiš II kulture, ali i ostalih keramičkih oblika (Malovoz *et al.* 2018: 21–22), što nije bio slučaj na istovremenim grobljima u Srijemu. Stoga se ove razlike možda mogu tumačiti rubnim područjem zajednica koje su primjenjivale slične, a opet u detaljima različite pogrebne običaje.

Ovaj pokušaj interpretacije pogrebnih običaja određene dobne i spolne skupine – žena u dobi od 20 do 35 godina potvrdio je neke hipoteze od ranije poznate u literaturi, proširio spoznaje i kriterije u proučavanju pogrebnih običaja te otvorio nova pitanja u sagledavanju takvih tema koje su bile jedna od osnova definiranja kulturnih grupa i/ili povezivanja zajednica u povijesti istraživanja kasnog brončanog doba.

Na primjeru analize ženskih grobova iz Migalovaca i Popernjaka može se zaključiti kako su žene bile spaljivane u svojoj nošnji, jer su u 7 od 10 grobova s nalazima igala ostaci igala bili slomljeni, deformirani vatrom i pronađeni među spaljenim kostima pokojnica. Antropološka analiza groba 28 iz Migalovaca te usporedba s ostalim grobovima analiziranim i antropološkim analizama pokazala je kako su žene u dobi od 20–35 godina jedna od najzastupljenijih skupina u dosad istraženim grobljima s 30-ak pokojnika. U Popernjaku su njihovi grobovi najbrojniji, dok su u Migalovcima izjednačeni s brojem dječjih grobova. Razlozi njihove smrtnosti mogli su biti raznoliki – npr. u svakodnevnim aktivnostima mogle su biti izložene ozljedama i nesretnim slučajevima koji su mogli završiti smrću. Drugi mogući razlog su bolesti koje su mogle dovesti do smrtnog ishoda, kao što su akutne infekcije koje su bile jedan od glavnih uzroka smrtnosti u prošlosti. Osim toga, ne treba zaboraviti da su žene u toj dobi još uvijek u reproduktivnom razdoblju, a svaka trudnoća je bila potencijalna opasnost kako za majku tako i dijete.

S obzirom na to da su žene najzastupljenija skupina, podaci o pogrebnom ritualu su brojni i vrlo raznoliki. Tijela pokojnica su spaljivana u nošnji sudeći prema ostacima spaljenih metalnih predmeta u grobovima. Na groblju u Popernjaku uočeni su i tipovi zdjela – žara koji su isključivo vezani uz ženske grobove. Zdjele koje su bile najučestalije upotrebljavane za žare na području srednje i donje Posavine – zdjele zaobljenog tijela i izvučenog ruba – prema analizi groblja u Popernjaku izdvojene su kao najčešće i karakteristične za ženske grobove. U Migalovcima su najčešće upotrebljavan tip žare bez obzira na spol pokojnika zdjele zaobljenog tijela i uvučenog ruba. Ovakva razlika između ta dva groblja može se tumačiti lokalno – povezano s mogućnostima lončara, ali možda i značenjem pojedinih tipova posuda u upotrebi u kućanstvu. Upotreba posuda kao žara, ali i ostalih posuda u pogrebnom ritualu može dobiti daljnja značenja primjenom

residio analiza posuda (ORA 2017), pri čemu se pokušava otkriti njihov sadržaj. Za takve usporedbe potrebni su primjeri istih tipova posuda iz istovremenih naselja, koji bi mogli upućivati i na njihovu funkciju u svakodnevnom životu te moguću usporedbu s ulogom u pogrebnom ritualu.

Uz priloge i tragove pogrebnog rituala pojedinih žena zanimljivi su i istraženi dvojni grobovi. Upravo je ova dobna skupina žena bila najčešće u kombinaciji s djecom, što može upućivati na njihove bliske veze. Raspored grobova žena na groblju može upućivati na princip pokopa prema obiteljskoj povezanosti, a takve hipoteze će biti moguće opovrgnuti ili dokazati aDNA istraživanjima koja su na samim počecima što se tiče spaljenih ostataka pokojnika.

Interdisciplinarne analize materijalnih ostataka i arheološkog zapisa u grobovima otvaraju mnoge mogućnosti interpretacije pogrebnih rituala – događaja koji su se odvijali tijekom ispraćaja pokojnika, ali i podataka o njegovom životu koji su ostali zapisani u antropološkim ostacima (Sofaer 2006). Na primjeru detaljne analize groba 28 iz Migalovaca, kao i pokušaja rekonstrukcije scenarija takvog ispraćaja, vidljivo je da se mogu rekonstruirati brojni detalji davnih događaja. Usporedbe dva bliska groblja iz istog kruga pogrebnih običaja upućuju na postojanje lokalnih razlika između zajednica koje su svjesno primjenjivale poznati i rašireni ritual, ali na svoj način i prema svojim prilikama.

Izdvajanjem samo ženskih grobova u dobi od 20 do 35 godina dobili smo podatke o njihovoj važnoj ulozi u tadašnjim zajednicama – s obzirom na dvojne grobove može se govoriti o njihovoj reproduktivnoj ulozi, dok patološke promjene upućuju na njihov radni doprinos zajednici. Pojava metalnih dijelova nakita/nošnje u grobovima, i to najčešće ženskima, pokazuje da je njihova uloga u zajednici bila vrednovana i vizualnim vanjskim znakovima (Stig Sørensen 1997). To je možda naglašeno i nakitom u bogato opremljenim dječjim grobovima za koje se pretpostavlja kako su u njima pokopane djevojčice koje nisu doživjele tu ulogu (Ložnjak Dizdar *et al.* 2019, 92, Map 2). Prilozi brončanih predmeta u grobovima na području koje je osobito bogato brojem ostava brončanih predmeta možda upućuju na ekonomske mogućnosti zajednica koje su te predmete vjerojatno i proizvodile, sudeći prema nalazima kalupa u pojedinim naseljima u okolici (Kulenović 2016, 64, T. 17,1–1a).

Objave cjelovitih grobalja poput Popernjaka (Marijan 2010) i Migalovaca (Nodilo *et al.* 2012) omogućavaju interpretacije procesa u svakodnevnom životu. Podaci prikupljeni iskopavanjem i daljnjim analizama otvaraju mogućnosti rekonstrukcije brojnih detalja u životu pojedinih zajednica. Takve mogućnosti usmjeravaju sve češće primjenu *bottom-up* pristupa u proučavanju svakodnevice kasnog brončanog doba (Harding 2013) od pojedinih zatvorenih cjelina – grobova, preko zajednica – groblja, prema širem regionalnom pristupu. Proučavanje arheoloških konteksta i podataka koji proizlaze iz njega otvaraju mogućnosti rekonstrukcije scenarija kako su se pojedini događaji i procesi odvijali u različitim prilikama i zajednicama ovisno o njihovoj svakodnevici, okolišu i resursima.

Izabrani primjeri iz 13. i 12. st. pr. Kr. na jugu Karpatske kotline pokazuju poveznice sa širokim europskim prostorom u načinu tretiranja tijela: spaljivanje, depozicija spaljenih ostataka u grobnu jamu te prilaganje ritualno slomljenih keramičkih posuda. Regionalne modifikacije predstavljaju specifične zdjele – poklopci korištene u ritualu te veći broj grobova s dijelovima nošnje, pretežno iglama, što može upućivati na prilagodbu rituala njihovim mogućnostima. Svaki grob ima zasebni scenarij pokopa i male razlike koje ga čine osobitim događajem zabilježenim arheološkim zapisom u dugom vremenskom trajanju.

LITERATURA / LITERATURE

- Bekić 2006 Luka Bekić, *Zaštitna arheologija u okolini Varaždina*, Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2006.
- Belić 1964 Branko Belić, Prilozi za poznavanje kasnog bronzanog doba severne Bosne, *Zbornik krajiških muzeja* 2, 1964., 19–35.
- Boulud 2002 Sylvie Boulud, *Les nécropoles à incinération de Balatonmagyaród-Hídvégpuszta et Balatonmagyaród-Kiskányavár. L'étape initiale de l'âge du Bronze final en Transdanubie*, Thèse de doctorat, Bourgogne, Budapest, 2002.
- Brickley, McKinley 2004 Megan Brickley, Jacqueline Mckinley, *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, IFA Paper No. 7. Southampton, British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology, Institute of Field Archaeologists, Reading, 2004.
- Buden-Hoskins *et al.* 2013 Sandra Buden-Hoskins, Andreja Malovoz, Mu-Chun Wu, The prehistoric tumuli complex of Purić – Ljubanj near Vrbanja in the Spačva Basin, *Županjska Posavina, PIAZ* 30, 2013., 133–156.
- Bukvić 2000 Ljubomir Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Novi Sad, 2000.
- Canić-Tešanović, Gligorić 2001 Jagoda Canić-Tešanović, Rada Gligorić, *Praistorijska nekropola Paulje kod Loznice*, katalog izložbe, Centar za kulturu "Vuk Karadžić", Loznica, 2001.
- Cardarelli *et al.* 2020 Andrea Cardarelli, Claudio Cavazzuti, Michaela Fritzl, Mario Gavranović, Tamás Hajdu, Viktória Kiss, Kitti Köhler, Gabriella Kulcsár, Eszter Melis, Katharina Rebay-Salisbury, Géza Szabó, Vajk Szeverényi, The connections between the plains of the Po and the Danube during the Bronze Age seen through the spread of the 'urnfield model', u: M. Bernabò Brea (ed.), *Italia tra Mediterraneo ed Europa: mobilità, interazioni e scambi*, *Rivista di Scienze Preistoriche* LXX/S1, 2020., 231–243.
- Čović 1958 Borivoj Čović, Barice – Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice, *GZM* n. s. 13, 1958., 77–96.
- Čović 1988 Borivoj Čović, Barice-Gređani – Kulturna grupa, u: B. Čović (ur.), *Arheološki leksikon BiH* (1), Sarajevo, 1988., 60–61.
- Čović 2010 Borivoj Čović, Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja, *GZM* n. s. 52, 2010., 277–286.
- Darnay 1899 Kálmán Darnay, Sümegh és vidékének őskora, *Archaeologiai Közlemények* XXII, 1899., 5–85.
- Della Casa 1996 Philippe Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda* (Opš. Kotor, Montenegro), *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 33, Bonn, 1996.
- Dizdar *et al.* 2011 Marko Dizdar, Daria Ložnjak Dizdar, Sanjin Mihelić (ur.), *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – Novi izazovi / Early Urnfield Culture in Northern Croatia – New Challenges*, katalog izložbe, Arheološki muzej Osijek, Arheološki muzej u Zagrebu, Osijek, 2011.
- Drechsler-Bižić 1983 Ružica Drechsler-Bižić, Japodska kulturna skupina, u: A. Benac (ur.), *PJZ IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 374–389.

- Dular *et al.* 2002. Janez Dular, Irena Šavel, Sneža Tecco-Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana, 2002.
- Foltiny 1968 Stephen Foltiny, Zum Problem der sogenannten "pseudo-Protovillanovaurnen", *Origini* II, 1968., 333–356.
- Forenbaher 1988 Stašo Forenbaher, On Pseudoprotovillanova Urns in Yugoslav Danube Area, *OA* 13, 1988., 23–41.
- Fülöp, Váczi 2016 Kristóf Fülöp, Gábor Váczi, Late Bronze Age cremation burials: A complex event with few remains, *Hungarian Archaeology* 2016, spring (e-journal), 1–7.
- Gavranović 2011 Mario Gavranović, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn, 2011.
- Grévin *et al.* 1998 Gilles Grévin, Paul Bailet, Gérard Quatrehomme, Amédée Ollier, Anatomical reconstruction of fragments of burned human bones: a necessary means for forensic identification, *Forensic Science International* 96, 1998., 129–134.
- Harding 2000 Anthony Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Harding 2013 Anthony Harding, World Systems, Cores, and Peripheries in Prehistoric Europe, *European Journal of Archaeology* 16(3), 2013., 378–400.
- Hršak 2011 Tomislav Hršak, Štrosmajerovac, u: Dizdar *et al.* 2011, 216–219.
- Innerhofer 2000 Florian Innerhofer, *Die mittelbronzezeitliche Nadeln zwischen Vogesen und Karpaten*, Studien zur Chronologie, Typologie und regionalen Gliederung der Hügelgräberkultur, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 71, Bonn, 2000.
- Janeš, Krmpotić 2016 Andrej Janeš, Marijana Krmpotić, Osijek – Ciglana i Zeleno polje, r. br. 27, *HAG* 12 (2015.), 2016., 60–61.
- Jankovits 1992 Katalin Jankovits, Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó, *AArchH* XLIV/1–4, 1992., 261–343.
- Jankovits 2008 Katalin Jankovits, Die Gräber mit den Waffenbeigaben: Die sogenannten Kriegergräber in der Späthügel – Frühurnenfelderkultur /Bz D-Ha A1/ in Transdanubien, Rapport préliminaire sur une nécropole de la Culture des Tumulus à Lébény, u: Zs. Czajlik, C. Mordant, (éds), *Nouvelles approches en anthropologie et en archéologie funéraire*, Actes de la table ronde tenue du 18 au 19 mai 1999 à l'Institut archéologique de l'université Eötvös Loránd, Budapest, 2008., 83–91.
- Jankovits, Váczi 2013 Katalin Jankovits, Gábor Váczi, Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd-Tringer-Tanya (Komitat Fejér) in Ost-Transdanubien, *AArchH* 64, 2013., 33–74.
- Kalafatić 2009 Hrvoje Kalafatić, Zaštitna istraživanja lokaliteta Čepinski Martinci – Dubrava na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj 2007. i 2008. g., *AIA* V, 2009., 20–26.
- Kalafatić 2011 Hrvoje Kalafatić, Prilog poznavanju odnosa grupe Barice – Gređani, "bebrinskog tipa hatvanske kulture", "brodske kulture" i "posavske kulture", *OA* 35, 2011., 41–63.
- Karavanić 2009 Snježana Karavanić, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*, BAR IS 2036, Oxford, 2009.

- Kosorić 1975 Milica Kosorić, Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XI, 1975., 5–9.
- Kulenović 2016 Igor Kulenović, Kasnobrončanodobno naselje Podgajac – Glogovnica kod Slavonskog Broda, *PIAZ* 33, 2016., 53–87.
- Lochner 2013 Michaela Lochner, Bestattungssitten auf Gräberfeldern der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur, u: Lochner, Ruppenstein 2013, 11–31.
- Lochner, Ruppenstein 2013 M. Lochner, F. Ruppenstein (Hrsg.) *Brandbestattungen von der Mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.–12. Februar 2010*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Tagungsband 77, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 32, Verlag der ÖAW, Wien, 2013.
- Ložnjak Dizdar 2011a Daria Ložnjak Dizdar, Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi / Early Urnfield Culture in Northern Croatia – New Challenges, u: Dizdar *et al.* 2011, 12–35.
- Ložnjak Dizdar 2011b Daria Ložnjak Dizdar, Graves of the early Urnfield culture in northern Croatia – some remarks and questions, u: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*, Internationale Archäologie, Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15, Maria Leidorf Verlag GmbH, Rahden/Westf., 2011., 37–49.
- Ložnjak Dizdar 2012 Daria Ložnjak Dizdar, Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena – GP Gola, *AIA* VIII, 2012., 63–68.
- Ložnjak Dizdar 2014 Daria Ložnjak Dizdar, Southeastern Periphery of the Urnfield Culture? The Croatian Perspective, u: D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar (eds), *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011*, Serta Instituti Archaeologici vol. 1, Zagreb, 2014., 235–247.
- Ložnjak Dizdar *et al.* 2012 Daria Ložnjak Dizdar, Hrvoje Potrebica, Marko Dizdar, Probna istraživanja kasnobronzanodobnog groblja Migalovci – Vivodine, *AIA* VIII, 2012., 29–32.
- Ludajić 2010a Nebojša Ludajić, Sječkov, *GZM* n. s. 52, 2010., 115–139.
- Ludajić 2010b Nebojša Ludajić, Statističko-tipološka analiza keramike kulturne grupe Barice – Gređani na području sjeverne Bosne. Zaključna razmatranja, *GZM* n. s. 52, 2010., 263–276.
- Ludajić 2010c Nebojša Ludajić, Dejanovića humke kod Bosanske Gradiške, *GZM* n. s. 52, 2010., 141–166.
- Majnarić-Pandžić 1988 Nives Majnarić-Pandžić, Prilog poznavanju kasnoga bronzanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *ARR* 11, 1988., 9–32.
- Malovoz 2009 Andreja Malovoz, Purić – Ljubanj, *HAG* 5 (2008.), 2009., 86–89.
- Malovoz *et al.* 2018 Andreja Malovoz, Sandra Alys Budden, Mu-Chun Wu, Lisa Waldock, *Svijet od gline. Purić Ljubanj i skrivena groblja spačvaških šuma*, katalog izložbe, Zavičajni muzej “Stjepan Gruber” Županja, Županja, 2018.

- Marijan 2010 Boško Marijan, *Crtice iz prapovijesti Slavonije (Brončano doba)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet Osijek, Osijek, 2010.
- McKinley 1993 Jacqueline McKinley, Bone fragment size and weights of bone from modern British cremations and the implications for the interpretation of archaeological cremations, *International Journal of Osteoarchaeology* 3, 1993., 283–287.
- McKinley 2004 Jacqueline McKinley, Compiling a skeletal inventory: cremated human bone, u: M. Brickley, J. McKinley (eds), *Guidelines to the standards for recording human remains*, IFA paper no. 7, BABAO, Southampton, Institute of Field Archaeologists, Reading, 2004., 9–13.
- Medović 2001 Predrag Medović, *Praistorija na tlu Vojvodine, Od Panonskog mora do dolaska Rimljana*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2001.
- Medović 2007 Predrag Medović, *Stubarlija, Nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka)*, Muzej Vojvodine, Posebna izdanja, Knjiga XX, Novi Sad, 2007.
- Medović 2013 Predrag Medović, Brandbestattungen in Urnen im serbischen Donaugebiet von 1300 bis 750 v. Chr., u: Lochner, Ruppenstein 2013, 159–171.
- Medović, Medović 2011 Predrag Medović, Ildiko Medović, *Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba*, Novi Sad, 2011.
- Mihaljević, Kalafatić 2016 Marija Mihaljević, Hrvoje Kalafatić, Mačkovac – Crišnjevi i Oštrovi (naselje i nekropola), *HAG* 12 (2015.), 2016., 135–137.
- Minichreiter 1983 Kornelija Minichreiter, Pregled istraživanja nekropola grupe "Gređani" u Slavoniji, *Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 2 (1982.–1983.), 1983., 7–122.
- Nodilo, Vrkić 2011 Helena Nodilo, Šime Vrkić, Migalovci – Vojvodine, r. br. 75, *HAG* 7 (2010.), 2011., 143–145.
- Nodilo et al. 2012 Helena Nodilo, Šime Vrkić, Goran Skelac, Igor Kulenović, Vojvodine – Migalovci: nekropola s početka kulture polja sa žarama, *PIAZ* 29, 2012., 89–124.
- ORA 2017 *Organic Residue Analysis and Archaeology*, Historic England, 2017.
- Petrović 2006 Bisenija Petrović, *Kaluđerske livade, Nekropola bronzanog doba*, Muzej grada Beograda, Monografije 12, Beograd, 2006.
- Pittioni 1979 Richard Pittioni, Urnenfelderkultur und "Urnenfelderkulturen", *Schild von Steier* 15/16 (1978.–1979.), 1979., 17–21.
- Říhovský 1983 Jiří Říhovský, *Die Nadeln in Westungarn I*, Prähistorische Bronzefunde XIII/10, Verlag C. H. Beck, München, 1983.
- Roberts, Manchester 2005, Charlotte Roberts, Keith Manchester, *The archaeology of disease*. Cornell University Press, Ithaca, 2005.
- Schmidt, Symes 2015 Christopher Schmidt, Steven Symes *The analysis of burned human remains*, 2nd ed., Academic Press, London, 2015.
- v. Schnurbein 2009 Siegm. v. Schnurbein (Hrsg.), *Atlas der Vorgeschichte. Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2009.
- Sofaer 2006 Joanna Rachel Sofaer, *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*, Cambridge University Press, 2006.
- Sokol 1996 Vladimir Sokol, Nekropola kulture žarnih polja u Moravču kod Sesveta, *IzdHAD* 17, Zagreb, 1996., 29–57.

- Stig Sørensen 1997 Marie Louise Stig Sørensen, Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe, *Journal of European Archaeology* 5/1, 1997., 93–114.
- Stig Sørensen, Rebay 2007 Marie Louise Stig Sørensen, Katharina Rebay, Changing Social Practices of Death Later European Prehistory, u: R. Karl, J. Leskovar (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten, Fallstudien, Methoden, Theorie, Tagungsbeiträge der 2. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 19, Linz, 2007., 119–123.
- Száráz 2008 Csilla Száráz, Késő bronzkori urnasírok Galambok-Hársas-erdő lelőhelyen, *Zalai Múzeum* 17, 2008., 65–78.
- Tarbay 2015 János Gábor Tarbay, The Reanalysis of the Eponymous Hoard from Gyemerly-Szomor and the Ha A2 in the Territory of Hungary, u: R. E. Németh, B. Rezi (eds), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica VIII, Editura Mega, Târgu Mureș, 2015., 311–371.
- Tasić 1974 Nikola Tasić, Bronzano doba, u: *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974., 185–256.
- Todorović 1977 Jovan Todorović, *Praistorijska Karaburma II, Nekropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographiae Tome XIX / Monografije 4, Beograd, 1977.
- Váczi 2020 Gábor Váczi, Az urnás-hamvasztásos temetkezés eseményosrának elemzése au urnamezős időszak balatonendrédí temetőjének példáján, u: P. Csengeri, A. Kalli, Á. Király, J. Koós (eds), *ΜΩΜΟΣ IX. A rituál régészete. Őskoros Kutatók IX. Összejövetelének konferenciakötete*, Miskolc, 2015., október 14–16., *Dissertationes Archaeologicae Supplementum* 3, Budapest, 2020., 193–214.
- Vasić 2003 Rastko Vasić, *Die Nadeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde XIII/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2003.
- Vasić 2013 Rastko Vasić, Cremation burials in the Morava valley between 1300 and 750 BC, u: Lochner, Ruppenstein 2013, 173–183.
- Vinski-Gasparini 1973 Ksenija Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 1, Zadar, 1973.
- Vinski-Gasparini 1978 Ksenija Vinski-Gasparini, Osvrt na istraživanja kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj, *IzdHAD* 2, Zagreb, 1978., 129–148.
- Vinski-Gasparini 1983 Ksenija Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: A. Benac (ur.), *PJZ IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 547–646.
- Vranić 2002 Snežana Vranić, *Belegiš, Stojića gumno – nekropola spaljenih pokojnika*, Muzej grada Beograda, Posebna izdanja X, Beograd, 2002.
- Vrkić, Maurin 2012 Šime Vrkić, Domagoj Maurin, Žarni grob kulturne grupe Barice – Gređani iz Malinovca kod Našica, *PIAZ* 29, 2012., 135–142.

SUMMARY

Mortuary practices at the beginning of the Late Bronze Age: some examples of female graves

This paper provides summarized information on the funerary customs at the beginning of the Late Bronze Age on the example of female graves. It is the period from the end of the 14th century BC to the 12th century BC, i.e. the end of phase Br C, phase Br D, and phase Ha A1. It focuses on the graves that have been identified as female by the anthropological analysis and on the comparison of the data about their life that can be gathered from the graves and the archaeological record.

The funerary customs at the beginning of the Late Bronze Age in the territory of northern Croatia have been well researched, from chance finds of graves during the 20th century to the systematic and rescue excavations of cemeteries after the 1960s (Vinski-Gasparini 1978; Sokol 1996; Majnarić-Pandžić 1988), especially in the last 20 years (Marijan 2010; Dizdar *et al.* 2011; Nodilo *et al.* 2012; Ložnjak Dizdar 2012; Kalafatić, Mihaljević 2015).

The cemetery of Migalovci was excavated in 2009 by the company Geoarheo d.o.o., which explored an area of 314 m² and uncovered a cemetery with 27 graves of the Barice Gređani group (Nodilo 2011; Nodilo *et al.* 2012). An additional area of 162,60 m² was explored in 2011 by the Institute of Archaeology and the Center for Prehistoric Research in order to define the southern and eastern border of the cemetery; additionally, they excavated grave 28 (Ložnjak Dizdar *et al.* 2012).

Grave 28 was discovered in an oval grave pit measuring 1,04 x 0,89 m, with a grey-brown fill that was hard to notice in the layer of light brown earth. The fill included the fragments of a bowl in the southern part of the grave pit and the fragments of another bowl and a small bowl in the northern part of the grave pit (Figs 2, 4). Under these fragments there was a large overturned bowl/urn (Figs 3, 4). Under the bowl/urn there was a compact pile of cremated bones of an adult woman aged 20 to 35. A mace-headed pin was found among the cremated bones (Fig. 6).

The body of the adult woman aged 20 to 35 was placed on the pyre in burial clothes. The mace-headed pin found among the cremated bones could have been an item of burial clothes or the pin of an organic material wrapped around the bones before they were placed in the grave pit. The fact that the pin has no traces of burning points to the second interpretation. Vessels, probably containing food and drink, were placed next to the pyre with the body. Traces of subsequent burning and deformed vessel walls indicate that the vessels were exposed to an intense fire from the side.

After the cremation and the cooling of the pyre, fragments of bones from the entire body of the dead woman were collected; the fewest in number are the bones of the hands, feet, and torso. The collected bones were then placed in the grave pit inside an organic wrapping, judging by the compactness of the found pile of bones. The wrapping was covered with an overturned bowl. Near the grave there were broken vessels that stood next to the pyre during the cremation – two bowls and a small bowl, found in fragments above the urn. One broken bowl was in the southern part of the grave pit, while the other two bowls, the smaller and the smallest one, were in the northern part.

When all the objects were placed in the grave pit, it was filled with earth. The grave probably had an outside mark, considering the arrangement of other graves, which were buried in groups without damaging older graves. The finds and the rites date the grave to the 13th or 12th century BC.

This attempt to interpret the funerary rites of a particular age and sex group – women aged 20 to 35 – has confirmed some hypotheses that were already known from sources, widened the knowledge and criteria in researching funerary customs, and opened new questions regarding the subjects that were basic for defining cultural groups and/or linking communities in the history of research of the Late Bronze Age.

It can be concluded from the example of the analysis of the female graves from Migalovci and Popernjak that women were cremated in their costume. The anthropological analysis of grave 28 from Migalovci and its comparison with other graves that were subjected to anthropological analyses showed that women aged 20 to 35 are among

the largest groups in the explored cemeteries with around 30 bodies. In Popernjak, their graves are the most numerous; in Migalovci, they are as numerous as child graves. Such mortality could have various causes. Their everyday activities could have exposed them to injuries and accidents resulting in death. Another possible cause are potentially deadly diseases, such as acute infections that were among the leading causes of death in the past. Also, we should not forget that women of that age are still in the reproductive period, with every pregnancy being a risk for the mother as well as the child.

Since they are the biggest group, there is a large quantity of very diverse data on their funerary rite. They were cremated wearing their costume, judging by the burnt remains of metal items in the graves. Some types of bowls/urns in the Popernjak cemetery were found only in female graves. The bowls that most often served as urns in the area of the middle and lower Sava – the bowls with a rounded body and everted rim according to the analysis of the Popernjak cemetery – have been singled out as the most frequent and characteristic for female graves. In Migalovci, the most frequent type of urn for both sexes is the bowl with a rounded body and inverted rim. This difference between the two cemeteries can be interpreted locally as reflecting the potter's abilities, but possibly also reflecting the significance of particular types of vessels in their household use.

Aside from grave goods and traces of funerary rites of particular women, things of interest include the explored double graves. This age group of women is most often combined with children, which may point to their close relationships. The arrangement of female graves in the cemetery could indicate the principle of burial according to family ties.

By singling out only the graves of women aged 20 to 35, we obtained data on their important role in the communities of the time: double graves highlight their reproductive role, and pathological changes show how their work contributed to the community. Discoveries of metal jewellery/costume items in graves – most often in female graves – indicate that their role in the community was appreciated through external visual signs too (Stig Sørensen 1997). This is probably emphasised by rich jewellery in the child graves that are assumed to contain girls who died before taking that role (Ložnjak Dizdar *et al.* 2019: 92, Map 2). Bronze goods in graves in a territory that is particularly rich in bronze item hoards could point to the economic capabilities of the communities that probably also produced these items, considering the moulds found in some settlements in the region (Kulenović 2016: 64, T. 17, 1–1a).

Publications of entire cemeteries like Popernjak (Marijan 2010) and Migalovci (Nodilo *et al.* 2012) make it possible to interpret the processes of everyday life. The data collected through excavations and further analyses open the possibilities of reconstructing numerous details in the life of particular communities. More and more often, such possibilities inspire a bottom-up approach when researching everyday life in the Late Bronze Age (Harding 2013), from specific closed complexes (graves), across communities (cemeteries), to a wider regional approach. The examination of archaeological contexts and the resulting data open the possibilities of reconstructing the scenarios of particular events and processes in different circumstances and communities depending on their everyday life, environment, and resources.

Translated by Marko Maras

FILIP BUDIĆ

DOI: 10.21857/y26kec4vr9

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23.IV.2021.

Prihvaćeno: 24.VI.2021.

GRČKE OPASKE O JADRANSKOM POMORSKOM KRAJOLIKU: VELIKI REJIN ZALJEV I KRONOVO MORE

Među različitim grčkim terminima za Jadran ističu se dva neuobičajena – veliki Rejin zaljev (ὁ μέγας κόλπος Ρέας) i Kronovo more (ἡ Κρονίη ἅλς). Prvi se pojavljuje u redcima Eshilova *Okovanog Prometeja* (837), a drugi u *Spjevu o Argonautima* (IV.327; 509; 548–549) helenističkog pjesnika Apolonija Rođanina. Oba su pojma srodna i mogu se povezati s Titanima – generacijom božanstava koju je Zeus zbacio i prognao u Tartar. Cilj rada je problematizirati poistovjećivanje pomorskog prostora s Titanima i odrediti odnos prema specifičnim obilježjima jadranskog pomorskog krajolika uz pomoć antičkih pisanih izvora te suvremenih meteoroloških i klimatoloških podataka. Također, težimo pojasniti zašto se termin prvotno pojavljuje kao veliki Rejin zaljev, a zatim kao Kronovo more.

Ključne riječi: Grci; Jadran; veliki Rejin zaljev; Kronovo more; pomorski krajolik /
Key words: the Greeks; the Adriatic; the Great Gulf of Rhea; the Cronian Sea; a seascape

U zbiru raznovrsnih podataka što nam pružaju antički izvori sačuvalo se i ponešto onih koji svjedoče o grčkom promatranju sredozemnih krajolika. Dio takvih vijesti vrlo vjerojatno potječe od prospektora čiji je cilj bio prepoznati potencijal prekomorskog teritorija za trgovačku eksploataciju ili trajno naseljavanje. Kasnije su spletom okolnosti mogle završiti u pisanim djelima raznovrsnih žanrova. Takve su opaske uglavnom usmjerene na kopneni krajolik (npr. Archil. F 21–22; 228; Strab. VI.2,2), no određeni pojmovi sugeriraju da bi se slična paradigma mogla primijeniti i na iskustva s pomorskim krajevima.¹ U tom svjetlu promatramo dva grčka termina – veliki Rejin zaljev i Kronovo more.

U *Okovanom Prometeju* (837) pojavljuje se jedinstveni spomen Jadrana pod grčkim nazivom veliki Rejin zaljev (ὁ μέγας κόλπος Ρέας). Taj je neustaljeni zemljopisni pojam Eshil² iskoristio u četvrtom činu tragedije, opisujući lutanja argivske svećenice Ije koju je Zeus pretvorio u bijelu junicu kako bi je skrio od ljubomorne Here. Međutim, kraljica bogova prozrela je lukavstvo i na kravu poslala obada koji ju je imao progoniti diljem

1 U engleskoj arheološkoj terminologiji pojavljuje se pojam *seascape* (pomorski krajolik) koji je fenomenološki pandan pojmu *landscape* (kopneni krajolik). Vidi u McNiven 2008: 150.

2 Iako je u povijesti književnosti uvriježeno da je *Okovanog Prometeja* napisao Eshil, valja imati na umu da postoje interpretacije koje odbacuju njegovo autorstvo zbog stilskih i sadržajnih različitosti od ostalih Eshilovih tragedija. Vidi detaljnije u Sommerstein 1996; West 1990: xix.

svijeta. Od epirskog proročišta Dodone obad je prognao Iju u veliki Rejin zaljev. Kao sjećanje na taj čin, zaljev je promijenio ime u Jonski (PV 837–838).

Iz srednjeg vijeka dolaze dva komentara čiji je cilj pobliže odrediti Eshilov zemljopisni termin. Grčki gramatičar Hezihije iz Aleksandrije (*Lex.* III.424–425) koji je pisao u 6. stoljeću prenosi: *Rejino more* (Ρέαζ πόντος) – kod Jadranskog zaljeva gdje se poštuje *Reja i Bospor*. Tri stoljeća kasnije konstantinopolski je patrijarh Focije (II.130) u *Leksikonu* zapisao: *Rejino more* (Ρέαζ πόντος) – *Bospor*. *Zove se još i Jadran po rijeci Jadru koja utječe u njega.*³ Osim zemljopisnih okolnosti Eshilove tragedije, srednjovjekovne sholije dodatno sugeriraju da Rejin zaljev valja promatrati kao Jadran.

U 3. st. pr. Kr. aleksandrijski je pjesnik Apolonije Rođanin u *Spjevu o Argonautima* upotrijebio sličan pojam. Opisujući povratak Argonauta iz Kolhide u tesalski Jolk, pisac spominje da su protagonisti i Kolšani uplovili iz rijeke Istar u Kronovo more (ἡ Κρονὴ ἄλς) (IV.327; 509; 548–549). Prema mnoštvu toponima što se opisuju u četvrtoj knjizi Apolonijeva epa daje se bez mnogo dvojbe zaključiti da iza Kronova stoji Jadransko more. To dodatno osnažuju vijesti anonimnog Eshilova sholijasta (837), Apolonijeva sholijasta (IV.327) i sholijasta Likofronove *Aleksandre* (630).

Jadran kao pomorska cjelina

Ako se Sredozemlje promatra kao morska cjelina, Jadran se doima kao velik i uzak zaljev što se proteže od Otrantskog tjesnaca na jugu do Tršćanskog zaljeva na sjeveru. Specifično je zemljopisno obličje potaknulo francuskog povjesničara Fernanda Braudela da ga okarakterizira kao najcjelovitiju sredozemnu pomorsku regiju.⁴ Iako su obale koje ga okružuju reljefno vrlo heterogene,⁵ u pomorskom smislu zaljev je odvojena i zatvorena cjelina. Primjerice, klimatski i vremenski uvjeti specifični su za cijelo područje, a opće meteorološke uvjete diktiraju strmi obronci Dinarida na istoku te Apenini i široka dolina rijeke Pada na zapadu.⁶

Grčka predodžba o jadranskom prostoru bila je prvenstveno pomorska. Potencijalan argument tome je mnoštvo različitih termina za Jadran. Iz sačuvanih ulomaka Hekatejeva *Vodiča po svijetu* (Γῆς περίοδος) s početka 5. st. pr. Kr. potječu četiri različita imena: ὁ κόλπος Ἀδρίας (FGrHist 1 F 90), ὁ Ἀδριατικὸς κόλπος (F 93), ὁ Ἰόνιος κόλπος (F 91 i 92) ili naprosto ὁ Ἀδρία (F 101; 102b). Nešto kasnije, Herodot (I.163; IV.33; V.9), Lizija (XXXII) ili Pseudo Skilak (5) nazivaju Jadran također ὁ Ἀδρίας. Različito ili slično nazivlje sačuvalo se i u brojnim djelima kasnijih grčkih i rimskih pisaca.

Iako se samo u nekim terminološkim primjerima pomorski prostor izravno naziva ὁ κόλπος čije je osnovno značenje *morski tjesnac* ili *zaljev*,⁷ analiza ostalih imena za Jadran sugerira da su ga grčki i rimski autori shvaćali kao veliki zaljev.⁸ Štoviše, ako se promotre najstariji poznati izvori kao što su Hekatejev *Vodič po svijetu* ili Eshilov *Okovani Prometej*, primjećuje se da je primarna grčka percepcija Jadrana pomorski krajolik, a u strogo zemljopisnom smislu – morski zaljev.

3 Prijevođe grčkog teksta na hrvatski učinio je Radoslav Katičić (1995a: 64).

4 Braudel 1966: 113.

5 Botrić 1952: 5–6; Botrić 1953: 4–5.

6 Botrić 1952: 12–17.

7 Senc 1910: 527; Liddel, Scott 1996: 974.

8 Vidi opširnije Kozličić 1990.

Veliki Rejin zaljev i Kronovo more – udaljen i opasan pomorski prostor?

Veliki Rejin zaljev, kao i Kronovo more, zasnivaju se na poistovjećivanju pomorskog prostora s imenima grčkih božanstava starije generacije. Kron i Reja glavni su među Titanima koje je Zeus protjerao u Tartar, uvevši novi i trajni olimpski poredak u svijet bogova i ljudi. Od početaka grčke književnosti titanska je generacija bila asocijacija za progonstvo, patnju, zatočenost i udaljenost od ovozemaljskog. Homer je dočarao njihovo sijelo na sljedeći način: *More i zemlje ondje, gdje i Kron sjedi i Japet, Gdje ih nikada sjaj ne razveseli Hiperionov. A ni vjetrova duh, a oko njih je duboki Tartar (Il. VIII.478–481).*⁹ Ni za Hezioda (*Theog.* 620–623) njihovo počivalište nije vedrije mjesto: *pa [Zeus] protjera njih pod zemlju širokih staza. Ondje jadajuć jade, pod zemljom živeći otad, čamljahu nakraj svijeta, na međama prostrane zemlje, dugo, zlovoljni silno, sa velikom patnjom u srcu.*¹⁰

Tendencija grčkog poistovjećivanja pomorskog prostora s Rejom i Kronom očigledno je pjesnička metafora. Razlog takvog identificiranja mogao je biti potaknut raznovrsnim motivima. Budući da ni Eshil niti Apolonije Rođanin nisu ostavili izravnu referencu ili komentar, univerzalni odgovor ne postoji niti ga treba očekivati. Međutim, sudeći prema mitološkim i pjesničkim okolnostima, dvije se opcije ističu kao vjerojatne.

Prvo, ukĺapanje imena Titana u zemljopisni termin može se razumjeti kao metafora za prostornu udaljenost od matične Grčke. Naime, Grci su vjerovali da je Zeus protjerao Titane daleko izvan granica poznatog svijeta.¹¹ Budući da je sustav sredozemne pomorske povezanosti u velikoj mjeri propao krajem brončanog doba, u osvitu prvog tisućljeća pr. Kr. Grcima se Jadranski zaljev mogao činiti kao mitsko mjesto daleko od matične zemlje. Valjanost tog koncepta zasniva se na proučavanju kasnijih izvora o položaju Kronovih krajeva. Naime, kako je zemljopisno znanje o udaljenim teritorijima na zapadu raslo, tako se pomicala i predodžba o lokaciji Kronova mora. Ono je za Plinija (*HN* IV.95; 104) na rubovima sjevernog Oceana, dok ga Dionizije Perieget (27–28; 30–32) identificira s Ledenim morem pored ratničkih Arimaspa daleko na sjeveru. Plutarh (*De. def. or.* 420 A) opisuje da je Zeusov otac obitavao na otocima nedaleko od Britanije.¹²

Iako je Eshilu zemljopis daljeg zapada morao biti dobro poznat,¹³ moguće je pretpostaviti da je tragičar upotrijebio staru predarhajsku zemljopisnu predodžbu, kako bi ju uklopio u predaju o Ijinom progonstvu koje se zbilo u drevnim mitološkim vremenima.

9 Prijevod Maretić, Dukat 2007: 193.

10 Prijevod Glavičić 2005: 129.

11 Opširnije u Hard 2004: 22 s izdvojenim izvorima.

12 Takav koncept razumijevanja velikog Rejina zaljeva istaknuo je Radoslav Katičić (1995a: 64–66). Slično ističe i Benedetta Rossignoli (2004: 374), naglasivši povezanost Sjevernog i Jadranskog mora jantarnim rutama.

13 Nakon bitke kod Salamine 480. g. pr. Kr. Eshil je u nekoliko navrata boravio i živio na Siciliji. Čini se da je onamo prvi puta došao sredinom sedamdesetih godina 5. st. pr. Kr. kad je izveo tragediju *Etnjanke* u čast novoosnovane Etna. Drugi boravak smješta se u 471. ili 469. godinu, kad je u Sirakuzi postavio tragediju *Perzijanci*, nakon atenske praizvedbe 472. godine. Ponovo se vratio u Atenu najkasnije 468. g. pr. Kr., jer ga je iste godine pobijedio Sofoklo. Dva velika atenska uspjeha polučio je 467. godine, pobijedivši s Tebanskom trilogijom, te 458. godine kad je priredio slavnu *Orestiju*. Nakon velikog uspjeha uslijedio je još jedan kratak boravak na Siciliji. Umro je u Geli 456./455. g. pr. Kr. (Murray 1962: 10–11; Herington 1967: 77; Lesky 2001: 246–248). Recentnija se literatura zalaže za kasniji datum nastanka *Okovanog Prometeja*, vrlo vjerojatno nakon *Orestije*. Temeljni su argumenti analiza pjesničke stilistike, ubacivanje trećeg glumca, jak utjecaj tragedije *Pribjegarke* na oblikovanje lika Ije, opis vulkana Etna i sicilskih ravnica (*PV* 365–374) i sl. Vidi više u Lesky 2001: 246 i Ruffell 2012: 18–21. Uz sve navedeno, ne smije se zanemariti uloga arhajskih komunikacijskih mreža kojima je zemljopisno znanje kolalo još od kraja 8. st. pr. Kr. (Malkin 2013: 3–64).

Bila bi to jedina valjana opcija, jer za Eshila i njegove suvremenike Jadranski zaljev više nije bio mitsko mjesto daleko na zapadu. To potvrđuje postupno naseljavanje Grka u Adriji i Spini od sredine 6. st. pr. Kr.,¹⁴ ali i piščev ulomak iz izgubljene tragedije *Helijade* u kojem se Faetontova smrt smješta u okrilje jadranskog Eridana i grada Adrije (*TrGF* Aesch. F 71). Princip uklapanja starije građe još se više ističe kod Apolonija Rođanina, u čijem je helenističkom epu takva praksa ovjerena na brojnim mjestima.¹⁵

Osim za metaforu o prostornoj udaljenosti, imena Titana mogla su poslužiti kao valjana usporedba za neobična i opasna zbivanja u prostoru koji izmiče kontroli olimpskih bogova. Prema mitologiji, mjesto gdje obitavaju Reja i Kron je daleko, opasno i strano. Ovisno o stupnju razvoja grčke mitološke percepcije, to može biti Tartar gdje je Zeus prvotno zatočio Titane nakon velike kozmičke bitke, ili Otočje blaženika kojima je božanski par vladao kad ih je Zeus pomilovao i vratio na zemlju.

Najstariji opis Tartara potječe od Homera (*Il.* 478–481) i Hezioda (*Theog.* 720–745). Za Homera je to duboko i mračno mjesto gdje vlada velika propast i nema sunčeva sjaja ni vjetra (*Il.* VIII, 13–16; 478–481). Heziod ga određuje još detaljnije, uz poneke razlike. Za njega je to mjesto tako duboko pod zemljom koliko je i samo nebo udaljeno od zemlje. Kad bi mjedeni nakovanj padao s neba, trebalo bi mu deset dana da padne u Tartar (*Hes. Theog.* 723–725). U naknadno dodanim stihovima (736–745) podzemni se svijet opisuje kao odvratan i vlažan kraj, mjesto od kojeg strepe i sami bogovi. To je golemi bezdan kojem nitko ni do kraja godine ne bi stigao na dno, jer bi ga žestoke pijavice nosile na sve strane.

Jedan Heziodov navod privlači posebnu pozornost. Naime, iznad Tartara rastu korijeni zemlje i neplodnog ili (ovisno o prijevodu) nemirnog, trepetljivog mora – γῆς ῥίζαι πεφύασι καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης (*Hes. Theog.* 728).¹⁶ Sličan se izraz (πόντου τ' ἀτρυγέτοιο) ponavlja u kasnijim stihovima (737). Ondje u tamnoj zemlji, u neplodnom ili nemirnom moru i nebu punom zvijezda počeci su i granica negostoljubivog svijeta Titana (736–739). Isti koncept iskoristio je i Homer (*Il.* XIV.203–204), istaknuvši da je Zeus prognao Krona pod zemlju i trepetljivo more (ὅτε τε Κρόνον εὐρύοπα Ζεὺς / γαίης νέρθε καθεῖσε καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης).

Imajući to na umu, čini se razumno pretpostaviti da su veliki Rejin zaljev i Kronovo more termini koji podrazumijevaju obilježja pomorskog krajolika. Bio bi to prostor u kojem prevladavaju nepogodnosti i opasnosti. To se može prvenstveno pretpostaviti za meteorološke i oceanografske okolnosti, a moguće i kao opća negostoljubivost urođenika prema Grcima.

14 Bonomi 2000: 123; Reusser *et al.* 2011: 105–107.

15 Vidi Thalmann 2011; Sistikou 2014: 161–166.

16 U hrvatskom prijevodu Heziodove *Teogonije* Branimir Glavičić je sintagmu preveo kao *neplodno more* (Glavičić 2005: 137). Ipak, ἀτρυγέτος (2.) ima nekoliko značenja. Prema Senčevu rječniku, pridjev se može prevesti kao *neplodan*, *pust*, *bez žetve* (od glagola τρυγᾶω) ili kao *neumorno talasajući* ili *trepetljivo* (od glagola τρύω) (Senc 1910: 135). U sedmom izdanju Žepić–Krkluševa rječnika, priređivač Milivoj Sironić opredjeljuje se za opciju *nemiran* ili *trepetljivo*, ako se radi o moru (Sironić 2005: 66). Takvim se prijevodom koristi Tomo Maretić u *Ilijadi* i *Odiseji*. Sintagmu παρὰ ἄλός ἀτρυγέτοιο (Hom. *Il.* I.316) prevodi kao *trepetljivom moru* (Maretić, Dukat 2007: 35), a u *Odiseji* (II.370) dadilja upozorava Telemaha neka ne traži oca, jer će lutati po *trepetljivom moru* (πόντον ... ἀτρυγέτον) tražeći jade (Maretić 2003: 40). Priređivači opsežnog *Grčko-engleskog leksikona* Henry George Liddell i Robert Scott (273 = s. v. ἀτρυγέτος) smatraju da je prvotno značenje *nepokošen* ili *jalov* (*unharvested*, *barren*), ali se može tumačiti slično kao pridjev ἀτρυγέτος pa znači *nemiran* (*never worn out*, *unresting*).

Dodatno uporište za prvu tezu opisi su vremenskih nepogodnosti koje su uhvatile prognanu Iju i Argonaute u Jadranu. Autor *Okovanog Prometeja* piše:

κέλευθον ἦξας πρὸς μέγαν κόλπον Ῥέας,
ἀφ' οὗ παλιμπλάγκτοισι χειμάζει δρόμοις
(PV 837–838)

Duž žala putem k silnoj drazi Rejinov,
A otud trkom natrag bura goni te;
(Rac 1995: 36)

Uz obalu na Rejin zaton veliki,
a otud natrag trkom vetar nagna te;
(Đurić 1979: 66)

Odande si pobješnjevši priobalnim putom sunula do velikoga Rejinog zaljeva,
od kojega te bije bura na povratnim putovima.
(Katičić 1995b: 162)

Pojurila u Rejin zaljev veliki
Od kojega si natrag odtumarala;
(Dukat, Rac 2005: 63)

You rushed along the pathway by the shore to the great gulf of Rhea,
from where you are tossed in backward-wandering course.
(Weir Smyth 1926: 82)

you rushed along the path beside the sea and reached the mighty gulf of Rhea
and from there were driven back by storms.
(Johnston 2012: 54)¹⁷

Zbog razlika u prijevodima odlučili smo istaknuti nekoliko verzija. U većini se može uočiti da su vjetar, tj. bura ili oluja¹⁸ udaljili Iju iz velikog Rejina zaljeva. Dakle, osnovno obilježje pomorskog prostora nazvanog po Zeusovoj majci može se povezati

17 Donosimo nekoliko verzija na hrvatskom i engleskom jezik u kojima se vide različite varijante prijevoda 838. stiha.

18 Ovisno o prijevodu konstrukta παλιμπλάγκτοισι χειμάζει δρόμοις. Ključan je glagol χειμάζω koji se u pasivnim i mediopasivnim oblicima prevodi kao *biti zatečen od bure* ili *zapasti u buru*. Participni oblik χειμαζόμενος može se prevesti frazom *biti zahvaćen u oluji* (Senc 1910: 1000). Primjerice, meteorolog Marko Vučetić (2011: 64) opredjeljuje se za Katičićev prijevod (1995b: 162), istaknuvši da je Eshilovo svjedočanstvo vjerojatno najstariji spomen bure na Jadranu.

s negostoljubivosti i opasnosti. Tome prvenstveno pridonose meteorološka zbivanja koja se u najmanju ruku daju okarakterizirati kao neugodna i nepovoljna.

Ako analizi podvrgnemo Kronovo more iz Apolonijeva *Spjeva o Argonautima*, ondje su jadranske meteorološke neprilike opisane još detaljnije, a ističu se u nekoliko navrata. Kad su Kolšani saznali za Apsirtovo ubojstvo, pohrlili su loviti Argonaute, no Hera je podigla strahovite munje koje su im osujetile planove (Ap. Rhod. IV.507–510). Zeuseve su munje potom odvratile Kolšane od Korkire, pa su se morali naseliti negdje na Keraunijskom gorju (IV.518–521). Na samom kraju epizode o zbivanjima u Jadranu, Herina je oluja bacila Argonaute na sjever Kronova mora, jer se Jazon nije pokajao za Apsirtovo ubojstvo (IV.576–580). Iz konteksta se saznaje da je oluja nastupila nenadano, jer su do tada Argonauti bili veoma radosni zbog blagog i povoljnog vjetrova (IV.572).

O nepovoljnim meteorološkim okolnostima Jadrana i teškoći plovidbe pisali su i kasniji grčki autori čija djela ne pripadaju fantastično-mitološkom štivu. Dvije su predodžbe vrlo upečatljive.

U Pseudo Skimnovoj *Periegezi* (384–387) piše da je Jadran more koje se žestoko i prevrtljivo mijenja, ponajviše ljeti, jer njime šibaju munje, udaraju gromovi i bijesne pijavice. Iako izvor pripada drugoj polovici 2. st. pr. Kr., što je poprilično kasno s obzirom na prve učestalije grčke plovidbe Jadranom, Pseudo Skimnove su riječi bez dvojbe vrijedan meteorološki izvor koji pridonosi iznesenoj hipotezi.

Nužnost opreza pri plovidbi Jadranom može se primijetiti i u redcima Jamblihova djela *O pitagorovskom životu* (Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου). Autor opisuje (VP XXXV.257) da je za pitagorovce bitna šutnja, a život treba skončati u tišini tražeći povoljne znakove kao kada se prelazi Jadransko more. Jamblihov je citat teško precizno kronološki odrediti. Iako ga autor predstavlja kao Pitagorin, do 3. stoljeća, kad je nastala opširna *Zbirka pitagorovskih učenja* (Συναγωγή τῶν Πυθαγορείων δογμάτων), sadržaj je već bio vrlo kontaminiran i nadopunjivan.¹⁹ Međutim, nedvojbeno je da i Jamblih svjedoči o strahopoštovanju i nasušnoj opreznosti kad se odluči ploviti Jadranom.

U razdoblju rimske vlasti nad Jadranom brojni su autori pisali o vremenskim nevoljama i opasnostima od južnog vjetrova u Jadranu, među kojima Ovidije (*Tr.* I.4,3–16), Lukan (*Phars.* V.379) i osobito Horacije (*Carm.* I.16,1–4; I.33,13–16; II.11,1–4).²⁰ Opasnost prilikom plovidbe Jadranom istaknuo je i atenski govornik Lizija (XXXII.25), no izravno referiranje na meteorološke neprilike nedostaje. U konačnici, svi se citati mogu iskoristiti za argumentaciju o Jadranu kao opasnom za plovidbu i meteorološki negostoljubivom moru.²¹

Vijesti antičkih pisaca daju se usporediti s podacima iz suvremenog peljara Jadranskog mora. U klimatsko-meteorološkom smislu Jadran puno toga duguje zemljopisnom položaju i konfiguraciji reljefa. Zato su tri dominantna vjetrova bura, jugo i sjeverozapadnjak (maestral). Najveća učestalost otpada na buru i jugo, pa se nerijetko govori o tipu vremena po buri i južini.²²

Bura je hladan i agresivan vjetar koji se spušta okomito na smjer Dinarida. Obično podiže kratke i strme valove čija se veličina povećava prema jadranskoj

19 Od devet ili deset knjiga zbirke sačuvana je smo prva pod naslovom *O pitagorovskom životu* (Brisson 1998: 849). Također: Kahn 2001: 5, 135–138.

20 Vidi detaljno u Milićević Bradač 2009: 284–288.

21 Milićević Bradač 2009: 285–288.

22 Botrić 1952: 22.

pučini zbog većeg privjetrišta. Morska prašina nošena vjetrom može stvarati znatne probleme s vidljivosti.²³ Bura je najjača na području obalnog ruba istočne jadranske obale, gdje su planine visoke najmanje 600 metara. Jedna od većih opasnosti je njezina nepredvidljivost. Teško je procijeniti koliko će jako i dugo puhati. Iako godina može proći bez jakih udara, podaci iz prve polovice 20. st. izvještavaju da je za nekih zima bura trajala nekoliko tjedana bez prestanka.²⁴

Jugo je topao i vlažan vjetar koji nerijetko donosi visoke valove i kišu. Traje tijekom cijele godine, a najžešći je na sjevernom Jadranu od ožujka do lipnja a na južnom od jeseni do kraja zime. Jugo puše po dužoj osi Jadrana, pa stvara puno veće valove nego bura. Obično traje do tri dana, a zimi i do tri tjedna uz varirajući intenzitet. Unatoč jačini i dugom trajanju, ovaj se vjetar smatra manje opasnim na Jadranu nego bura.²⁵ Veći rizik od razvoja valovitosti i olujnog intenziteta nastaje uz istočnu jadransku obalu gdje nema prirodnih skloništa. Zato može biti vrlo opasan kod rta Gjuhës (antički Akrokeraunijski rt) i južno od Dubrovnika.²⁶ Valja istaknuti da su obje točke ključne za plovidbu Jonskim i Jadranskim morem. Ako se plovi iz smjera jugoistoka, prva označava ulazak u zaljev, a druga pristup južnodalmatinskom arhipelagu.

Iako obično donosi lijepo i vedro vrijeme, negostoljubiv može biti i sjeverozapadnjak. Učestaliji je i jači od sjevera prema jugu, a kad dosegne vrhunac stvara visoke valove, osobito kod Otrantskih vrata. U zimskim mjesecima puše nekoliko dana, a nije rijetko da ljeti nakon juga zapuše olujnom načinom.²⁷

Najopasnija vremenska pojava je nevera. Tijekom ljeta je mogućnost za njezin nastanak puno veća, no zimi su nevere kraće i prostranije. Broj nevera po godini poprilično varira. Naime, tijekom srpnja i kolovoza na sjevernom Jadranu zabilježeno je u jednoj godini 10 do 12 olujnih dana.²⁸ Najveći broj dolazi iz sjeverne Italije i potom se kreće uzduž istočne obale u pravcu jugozapada ili jugoistoka. Katkada nevere mogu trajati 4 do 5 sati, a ponekad se ponavljaju jedna za drugom u različitim vremenskim intervalima.²⁹

Suvremenim podacima o meteorološkim specifičnostima Jadrana valja pridodati i paleoklimatološku dimenziju. Zbog vlažnije i hladnije klime tijekom starijeg željeznog doba (tzv. željeznodobni klimatski pesimum)³⁰ meteorološki su uvjeti Grcima koji su tada uplovljavali u Jadran mogli uzrokovati još neugodnija iskustva. To se moglo dogoditi zbog veće vjetrovitosti i valovitosti te učestalije vjerojatnosti nastanka olujnog vremena u rubnim sezonama plovidbe.³¹ Spomenute vremenske specifičnosti mogle su utjecati na stav prvih grčkih moreplovaca, a njihova bi iskustva posljedično završila kao kurioziteti u redcima antičkih pisaca. Hladna i mahovita bura, silni jugo i učestale nevere mogli bi biti valjani razlog grčkog stereotipa o zaljevu gdje vlada titanska generacija bogova.

23 Botrić 1952: 22–23.

24 Botrić 1952: 23.

25 Botrić 1952: 28–29.

26 Vrlo su izazovni svi vjetrovi južnoga smjera, a osobito jugozapadnjak koji se razvija u punom jeku na srednjem i južnom dijelu Jadrana nerijetko donoseći nevere ljeti (Botrić 1952: 34).

27 Botrić 1952: 35.

28 Prosjek za sjeverni Jadran je pet dana s neverama po mjesecu, dok na južnom još manje, svega dva ili tri dana (Botrić 1952: 39).

29 Botrić 1952: 39–41.

30 Bintliff 1982: 148; Goudie 1992: 162; Van Geel *et al.* 1996: 455–456.

31 Prema Neumann i Metaxas 1979: 185–186; Camuffo *et al.* 2000: 217–218, fig. 3; 220–221.

Osim dominantnih prijetnji koje su pružale razne meteorološke pojave, spomenimo uzgredno da je na dojam o opasnosti mogao utjecati i nepovoljan ishod susreta s autohtonim zajednicama. Naime, istočna je jadranska obala bila po tome poprilično zloglasna (npr. Ap. Rhod. IV.524; Strab. VII.5,10; Liv. X.2. i sl.).

Jadran – od velikog Rejina zaljeva do Kronova mora

Iako oba termina imaju podudaran zajednički nazivnik, tj. okarakterizirani su kao mjesto posvećeno Titanima, očigledna je distinkcija između Eshilova pripisivanja pomorskog prostora Titanki Reji i Apolonijeva njezinom suprugu Kronu. Vjerujemo da se ishodište razlikovnosti može tražiti u kronološkoj promjeni mitoloških obrazaca.

Naime, prema homerskim spisima Kron je zarobljenik u Tartaru. Tako stoji na više mjesta u *Ilijadi* (VIII.479; XIV.204; 274; XV.225), dok iz *Odiseje* (IV.563–569) potječe prvi opis Elizija kojim vlada plavokosi Radamant, a ne Zeusov otac. Kronova vlast nad blaženim smrtnicima spominje se usputno u Heziodovim *Poslovima i danima*, no stihovi su zasigurno kasnija interpolacija.³²

Ako se promotri mitološki kontekst *Okovanog Prometeja*, doznaje se da je Zeusova vlast tek započela (PV 35; 151–154; 409–412), Titani borave zatočeni u Tartaru (157–158), a i Kron je ondje zarobljen (227–229). Autor tragedije morao je biti inspiriran starijom tradicijom čiji su začetnici Homer i Heziod, jer je Pindar (*Ol.* II.75) u istom vremenu kad je nastao *Okovani Prometej* već pjevao o oslobođenom Kronu koji sjedi kraj Radamanta na Otocima blaženih. Možda je inspiracija starijom tradicijom razlog da je autor nazvao zaljev po Reji, a ne po Kronu. Ona je, naime, puno aktivniji mitološki lik i sudjeluje u zbivanjima Zeusova olímpskog poretka. U *Homerskoj himni posvećenoj Demetri* (II.441–470) Zeus je poslao Reju kako bi obavijestila Demetru o Perzefoninoj sudbini. U *Himni Apolonu* (*Hom. Hymn.* III.95), pomogla je Leti pri porođaju Apolona i Artemide, a u Bakhilidovoj verziji mita o Tantalu (*Bacchyl.* F 42) Reja je magijom vratila život Pelopu nakon što je bio rasječen, ispečen i poslužen za jelo bogovima.

Dok je Kron zarobljen u dubini Tartara, u starijim verzijama mitova Reja je i dalje prisutna u svijetu u kojem obitavaju bogovi i ljudi. Ona istovremeno pripada Titanima, ali joj nije zabranjen pristup Zeusovom kraljevstvu, jer je nekoć spasila sina iz Kronovih ralja. Reja je, dakle, u starijoj mitološkoj percepciji i kronologiji zemaljski relikv staroga svijeta,³³ a istovremeno protuprimjer omraženom Kronu. Ako se problem nazivlja promotri u mitološkim okolnostima, Rejina sloboda može biti razlog da more na površini

32 Stihovi 169–169d glase: τηλοῦ ἀπ' ἀθανάτων: τοῖσιν Κρόνος ἐμβασιλεύει / τοῦ γὰρ δεσμὸν ἔλυσε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε / τοῖσι δ' ὁμῶς νεάτοισ τιμὴ καὶ κῦδος ὅπηδεῖ. / Πέμπτον δ' αὖτις ἔτ' ἄλλο γένος θῆκ' εὐρύοπα Ζεὺς / ἀνδρῶν, οἱ γεγάασιν ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ. U prijevodu: *Njima kraljuje Kron od besmrtnika daleko. / Jer mu je skinuo lance bogova otac i ljudi. / Jednako posljednje te poštovanje prati i slava. / Zeus dalekovidni opet i peto još pokoljenje / Stvori ljude što tu na mnogohranoj nastaje zemlji* (Glavičić 2005: 23). Stih 169 sačuvan je samo u Proklovim sholijama i u kasnijim zbirkama koje slijede njegovu verziju (Pohlenz 1922: 2008; Glavičić 2005: 22, bilj. 1). Preostala četiri stiha pojavljuju se samo u jednom rukopisu *Poslova i dana* iz Ženeve (Naville Papyri Pap. 94) koji je napisan u 6. st. (Pohlenz 1922: 2008; Glavičić 2005: 22, bilj. 1). Zato se stihovi generalno smatraju interpolacijom. Glavičić u komentaru teksta prenosi da se stihovi općenito odbacuju, jer je mit o oslobađanju Krona koga je pomilovao Zeus kasniji od Heziodova vremena (Glavičić 2005: 23). Općenito o interpolaciji ovog dijela teksta vidi i kod Hard 2004: 71.

33 U sličnom su položaju Okean i Tetija. Oni kao titanski par također obitavaju na rubovima poznata svijeta (*Hom. Il.* XIV.200), ali nisu zatočeni poput Krona.

zemlje nosi ime po njoj, a ne po proganatom i zatočenom Kronu.³⁴ On je u najstarijoj grčkoj književnosti ipak reprezentativni zatočenik Tartara i prijetnja olimpskom poretku.

Alternativna verzija o Kronovoj sudbini pojavila se vjerojatno tijekom kasnog arhajskog doba.³⁵ Prema tom mitološkom konceptu Zeus je pomilovao oca i postavio ga za vladara Otoka blaženih na rubu poznata svijeta.³⁶ Promjena mitološkog razumijevanja uloge Zeusova oca koja se učvrstila do helenističkih vremena mogla je inspirirati Apolonija Rođanina da Jadran preimenuje iz velikog Rejina zaljeva u Kronovo more, pri tom očuvavši kronološki drevnu mitološku percepciju o opasnom mjestu gdje vladaju titanske sile. Dodatni razlog tome mogao je biti i razvoj mitološkog obrasca koji povezuje Krona, čin kastracije i staro ime otoka Krfa (Drepane = srp). Pojavljuje se već u arhajsko doba, a ostao je pomodan i kasnije (Alcm. F 188p; Akusilaj *FGrHist* 2 F 4; Timej *FGrHist* 566 F 79; Ap. Rhod. IV.982–992).

Iako je u Apolonijevu spjevu (IV.326–580) Jadran mjesto brojnih toponima kojima se pripisuju raznovrsna mitološka zbivanja (npr. Apsirtidi, Hilejska zemlja, Korkira Melaina itd.), nema niti jednog spomena Otoka blaženih. Izbjegavanje uklapanja tog toponima u Kronovo more podrazumijeva da prvenstveni naum helenističkog pjesnika nije bio predstaviti Jadran kao vrlo udaljeno mjesto na rubu poznata svijeta, čak ni u okolnostima mitološke kronologije. Tome je nedvojbeno pripomogla i veća zemljopisna erudicija koja je u helenističko vrijeme dosegla poprilično zavidnu razinu. U pragmatičnom svjetlu moguće je zamisliti da je termin pomagao u određivanju zemljopisnog položaja Jadrana koji se nalazi sjeverno od Grčke i ostalih mjesta na kojima se zbiva radnja *Spjeva o Argonautima*. Toj zamisli pridonose kasnije predodžbe (Dionys. Per. 32; Plut. *De. def. or.* 420 A) o povezivanju Kronovih predjela sa sjevernim krajevima europskog kontinenta.

Jedan od razloga Apolonijeve nevoljkosti smještanja Otoka blaženih u Kronovo more mogla su biti i klimatsko-meteorološka obilježja drugačija od stereotipa prostora ispod kojeg obitavaju Titani. Prema homerskoj tradiciji, Elizij je mjesto negdje na kraju svijeta, kamo smrtnika mogu odvesti samo bogovi. Ondje nema ni snježnih mećava, oluje niti zime, već samo blagi zefiri koji blažene smrtnike popiruju i hlade (Hom. *Od.* IV.566–568). Elizij je, dakle, otočje na krajnjem rubu svijeta gdje vlada idealna klima zagrobnog života³⁷ – gotovo ništa nalik ostalim grčkim predodžbama o Jadranu.

Za razliku od Apolonija kod kojeg je distanciranje Kronova mora i Otoka blaženih očigledno, bizantski sholijast Eustatije (*ap.* Dionys. Per. 32), vjerojatno ponukan različitim tradicijama, prvi puta dovodi ova dva toponima u vezu: *Kod pjesnika Apolonija ima more koje se zove Kronovo i to je unutrašnji dio Jonskog mora; on je dobio to ime od nekog otoka koji se zove Kronov*.³⁸ Uzevši u obzir različite verzije mitova koje su kolale do ranog srednjeg vijeka, kao i sadržajnu kontaminiranost mitološke građe kroz vrijeme, Eustatijevo povezivanje dva toponima ne djeluje neobično. Ipak, vjerujemo da Apolonijev termin ne funkcionira po istom principu, već je aleksandrijski pjesnik imao tendenciju uklopiti drevni zemljopisni pojam u mitološki okvir argonautske plovidbe te istaknuti opasnosti koje su prijetile u Jadranskom zaljevu.

34 Spomenimo usputno i drugačiju interpretaciju koja ne isključuje spomenutu ideju. Bruna Kuntić-Makvić (2001: 170–171) pretpostavlja da veliki Rejin zaljev valja promatrati kao odraz grčkog interpretiranja snažnih kultova ženskih božanstava koji su u kasnijim vremenima ovjereni diljem jadranskih obala.

35 Pohlenz 1922: 2008.

36 Prvi o tome svjedoči Pindar (*Ol.* II.75). Ostali izvori izdvojeni su u Pohlenz 1922: 2008; Baudy 1999: 869; Hard 2004: 71.

37 Iako se radi o interpoliranim stihovima (Hom. *Od.* VI.43–46), slična se klima pripisuje Olimpu (Waser 1905: 2470).

38 Prijevod iz Katičić 1995a: 66.

Zaključak

Od početka 5. st. pr. Kr. grčki pisani izvori opisuju Jadran kao pomorsku cjelinu – perceptivno i prostorno odijeljenu od ostatka Sredozemlja. Jedan od starijih grčkih termina za Jadran je veliki Rejin zaljev (ὁ μέγας κόλπος Ρέας) spomenut u Eshilovoj tragediji *Okovani Prometej*, a srodan mu je kasniji naziv Kronovo more (ἡ Κρονίη ἄλς) koji se pojavljuje u helenističkom *Spjevu o Argonautima* aleksandrijskog pjesnika Apolonija Rođanina.

Sudeći po imenima Titana, moguće je predložiti da su Grci percipirali prostor kao udaljen, ali iznad svega izazovan i opasan. Naime, more koji nosi ime po Reji ili Kronu može se zamisliti uz obilježja podzemnog i mračnog Tartara – negostoljubive i opasne okoline koja je Titanima bila dosuđena kao teška kazna. Heziod (*Theog.* 728) tvrdi da more koje izvire iz Tartara nosi teško breme. To je nemirna i trepetljiva morska površina koju s razlogom valja zamisliti kao opasno mjesto na kojem se može očekivati neizvjesni ishod bilokakvih zbivanja.

Klimatsko-meteorološke posebnosti Jadrana mogle su biti bitan razlog atribucije prostora titanskoj domeni. To prvenstveno pokazuje spona Rejina i Kronova imena s vremenskim nepogodnostima koje su zadesile Eshilovu Iju (*PV.* 838) i Apolonijeve Argonauta (*IV.* 507–510; 518–521; 576–580). Štoviše, suvremeni meteorološki podatci dodatno podupiru argumentaciju uloge rizičnih vremenskih uvjeta koji su mogli utjecati na percepciju grčkih prospektora i trgovaca o jadranskom pomorskom krajoliku. S obzirom na hladnije i vlažnije klimatske uvjete koji su prevladavali tijekom starijeg željeznog doba, vjerojatnost razvoja meteoroloških ekstrema bila je veća, posebno u slučaju razvoja snažnih udara vjetrova (bura, jugo) ili naglog i nenadanog nastanka nevere.

Razlog prvotne atribucije Jadrana Reji, a potom Kronu možda ima korijene u promjeni mitoloških obrazaca. U začetku grčke književnosti Zeusov je otac bio zarobljenik u Tartaru, dok je Reja bila slobodnija. To se prvenstveno vidi po njezinoj aktivnoj ulozi u novom olimpskom poretku. Promjena u mitološkom konceptu Kronove uloge u svijetu bogova – njegovo oslobađanje iz Tartara, početak vladavine nad Otocima blaženih i novi mitološki motivi vezani uz Krf, mogli su nagnati Apolonija da pomorski prostor pripiše prvorazrednom među Titanima. Koristeći se terminom Kronovo more, aleksandrijski je pjesnik mogao istaknuti zemljopisnu poziciju Jadrana negdje na sjeveru, dok istovremeno nije promijenio sadržajnost pojma u smislu meteoroloških opasnosti koje ondje prevladavaju.

Iako se veliki Rejin zaljev i Kronovo more daju promatrati kao isključivo umjetnički bljeskovi grčkih književnih tekstova, skloniji smo opciji da oba valja promatrati kao relikat starijih prospektorskih predodžbi o Jadranu. Vjerujemo da se negostoljubivost i opasnost pomorskog krajolika odražavaju među ostalim i u smanjenom grčkom interesu za intenzivnu trgovačku eksploataciju i naseljavanje velikog sredozemnog zaljeva tijekom starijeg željeznog doba.

LITERATURA / LITERATURE

- Baudy 1999 Gerhard Baudy, s. v. Kronos, u: H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly, Band 6 (Iul–Lee)*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 1999., 864–870.
- Bintliff 1982 John L. Bintliff, *Climate Change, Archaeology and Quaternary Science in the Eastern Mediterranean Region*, u: A. F. Harding (ed.), *Climate Change in Later Prehistory*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1982., 143–161.
- Bonomi 2000 Simonetta Bonomi, *Ceramiche d'importazione nel Veneto prima del 550 a. C., Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12, 2000., 119–123.
- Botrić 1952 Antun Botrić (ur.), *Peljar po Jadranu: istočna obala (od ušća Soče do sjevernog Krfskog kanala), vol. I*, Hidrografski institut Jugoslovenske ratne mornarice, Split, 1952.
- Botrić 1953 Antun Botrić (ur.), *Peljar po Jadranu: zapadna obala (od rta S. Maria di Leuca do ušća Soče), vol. II*, Hidrografski institut Jugoslovenske ratne mornarice, Split, 1953.
- Braudel 1966 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, vol. 1*, Armand Colin, Paris, 1966.²
- Brisson 1998 Luc Brisson, Iamblichos, u: H. Cancik i H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly, Band 5 (Gru–Iug)*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 1998., 848–852.
- Đurić 1979 Miloš N. Đurić, prijevod grčkog originala na srpski jezik, u: Eshil, Sofoklo, Euripid, *Grčke tragedije: Okovani Prometej, Car Edip, Antigona, Medeja*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.
- Glavičić 2005 Branimir Glavičić, prijevod grčkog originala na hrvatski jezik i komentari, u: Hesiod, *Poslovi i dani, Postanak bogova, Homerove himne, Demetra* – Filološka bibiloteka Dimitrija Savića, Zagreb, 2005.
- Goudie 1992 Andrew Goudie, *Environmental Change*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- Hard 2004 Robin Hard (ed.), *The Routledge Handbook of Greek Mythology. Based on H. J. Rose's Handbook of Greek Mythology*, Routledge, London–New York, 2004.
- Herington 1967 Cecil John Herington, *Aeschylus in Sicily*, *The Journal of Hellenic Studies* 87, 1967., 74–85.
- Johnston 2012 Ian Johnston, prijevod grčkog originala na engleski jezik, u: Aeschylus, *Prometheus Bound*, Vancouver Island University Press, Nanaimo BC, 2012.
- Kahn 2001 Charles H. Kahn, *Pythagoras and The Pythagoreans: A Brief History*, Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis–Cambridge, 2001.
- Katičić 1995a Radoslav Katičić, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, u: A. Goldstein (ur.), *Illyricum mythologicum*, Antibarbarus, Zagreb, 1995., 31–115.
- Katičić 1995b Radoslav Katičić, Jonije Ilir, u: A. Goldstein (ur.), *Illyricum mythologicum*, Antibarbarus, Zagreb, 1995., 161–181.
- Kozličić 1990 Mithad Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Biblioteka znanstvenih djela 41, Književni krug, Split, 1990.

- Kuntiće-Makvić 2001 Bruna Kuntiće-Makvić, „Ljepokosa Korkira.“, *IzdHAD* 20, 2001., 169–181.
- Lesky 2001 Albin Lesky, *Povijest grčke književnosti*, prev. Z. Dukat, Golden marketing, Zagreb, 2001.
- Liddell, Scott 1996 Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, proširili H. S. Jones i R. McKenzie, Clarendon Press, Oxford, 1996.¹⁰
- Malkin 2013 Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Maretić 2003 Tomo Maretić, prijevod grčkog originala na hrvatski jezik, u: Homer, *Odiseja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.
- Maretić, Dukat 2007 Tomo Maretić, Zdeslav Dukat, prijevod grčkog originala na hrvatski jezik, u: Homer, *Ilijada i Odiseja*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
- McNiven 2008 Ian J. McNiven, Sentient Sea: Seascapes as Spiritscapes, u: B. David, J. Thomas (eds), *Handbook of Landscape Archaeology*, Routledge, London–New York, 2008., 149–157.
- Milićević Bradač 2009 Marina Milićević Bradač, Horacije, Jadran i jugo, u: L. Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik: zbornik radova posvećenih uspomeni na Mariju Jurišića*, Hrvatski restauratorski zavod, Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zagreb, 2009., 284–290.
- Murray 1962 Gilbert Murray, *Aeschylus: the Creator of Tragedy*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- Pohlenz 1922 Max Pohlenz, s. v. Kronos, u: G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (Hrsg.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Halbband XXII, Band XI,2 (Katoikoi–Kynegoi)*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1922., coll. 1982–2018.
- Rac 1995 Koloman Rac, prijevod grčkog originala na hrvatski jezik, u: Eshil, Sofoklo, Euripid, *Grčke tragedije*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.
- Rac, Dukat 2005 Koloman Rac, Zdeslav Dukat, prijevod grčkog originala na hrvatski jezik, u: Eshil, Sofoklo, Euripid, *Grčke tragedije*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2005.
- Reusser et al. 2011 Christoph Reusser, Martin Mohr, Virginia Cabras, Luca Cappuccini, Claudia Mächler, Ausgrabungen und Forschungen in der etruskischen Stadt Spina (Provinz Ferrara) 2007–2009, *Antike Kunst* 54, 2011., 105–126.
- Rossignoli 2004 Benedetta Rossignoli, *L'Adriatico greco: Culti e miti minori*, AΔPIΑΣ: Itinerari archeologici del Museo della Città 1, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2004.
- Ruffell 2012 Ian Ruffell, komentar i prijevod Eshilova originala, u: Aeschylus, *Prometheus Bound*, Bristol Classical Press, London, 2012.
- Senc 1910 Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Naklada Kraljevske hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1910.
- Sironić 2005 Milivoj Sironić, *Grčko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Sistakou 2014 Evina Sistakou, Mapping Counterfactuality in Apollonius' Argonautica, u: M. Skempis, I. Ziogas (eds), *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic*, De Gruyter, Berlin–Boston, 2014., 161–181.
- Sommerstein 1996 Alan H. Sommerstein, *Aeschylean Tragedy*, Levante, Bari, 1996.

- Thalmann 2011 William G. Thalmann, *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism: Classical Culture and Society*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2011.
- Van Geel *et al.* 1996 Bas Van Geel, Joost Buurman, Huib J. Waterbolk, Archeological and paleoecological indications for an abrupt climate change in The Netherlands and evidence for climatological teleconnections around 2650 BP, *The Journal of Quaternary Science* 11, 1996., 451–460.
- Vučetić 2011 Marko Vučetić, Vrijeme i klima Jadrana u antičkim pisaca, *Hrvatski meteorološki časopis* 46, 2011., 55–67.
- Waser 1905 Oliver Waser, s. v. Elysion, u: G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (Hrsg.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband X, Band V (Demogenes–Ephoroi), Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 1905., coll. 2470–2476.
- Weir Smyth 1926 Herbert Weir Smyth, prijevod grčkog originala na engleski jezik, u: *Aeschylus with an English translation*, vol. I, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1926.
- West 1990 Martin L. West, *Studies in Aeschylus*, De Gruyter, Stuttgart, 1990.

LITERARNI IZVORI / LITERARY SOURCES

- Aesch. PV Aeschylus, *Prometheus Bound*, preveo i komentirao Ian Ruffell, Bristol Classical Press, London, 2012.
- Alcm. Alcman, *Poems and Fragments*, u: J. M. Edmonds (ed. & transl.), *Lyra Graeca*, vol. I, Loeb Classical Library 28, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1922.
- Ap. Rhod. Apolonije Rođanin, *Doživljaji Argonauta*, preveo i izradio kritički aparat Branimir Glavičić, Demetra – Filološka biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb, 2008.
- Archil. Archilochus, *Fragments*, u: D. E. Gerber (ed.), *Greek Iambic Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC: Archilochus, Semonides, Hipponax, and Others*, Loeb Classical Library 259, Harvard University Press, Cambridge MA, 1999.
- Bacchyl. Bacchylides, *Works*, uredio i preveo Sir Richard C. Jebb, Cambridge University Press, Cambridge, 1906.
- Dionys. Per. Dionysius Periegetes, *Description of the Known World*, napisala uvod, prevela i komentirala Jane L. Lightfoot, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- FGrHist Felix Jacoby (Hrsg.), *Die Fragmente der griechischen Historiker, Teil 3: Geschichte von Städten und Völkern (Horographie und Ethnographie); B. Autoren über einzelne Städte (Länder)*, Brill, Leiden, 1954.; Felix Jacoby (Hrsg.), *Die Fragmente der griechischen Historiker, Teil 1: Genealogie und Mythographie; A. Vorrede, Text, Addenda, Konkordanz*, Brill, Leiden, 1957.
- Hes. Theog.; Hom. Hymn. Hesiod, *Poslovi i dani, Postanak bogova, Homerove himne*, preveo Branimir Glavičić, Demetra – Filološka biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb, 2005.
- Hesych. Lex. Hesychius Alexandrinus, *Lexicon*, vol. III, uredili i preveli Kurt Latte i Peter Allan Hansen, *Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker*, 11,3, De Gruyter, Berlin–New York, 2005.

Hdt.	Herodot, <i>Povijest</i> , preveo i komentirao Dubravko Škiljan, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
Hom. <i>Il.</i>	Homer, <i>Ilijada i Odiseja</i> , preveli Tomo Maretić i Zdeslav Dukat, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
Hom. <i>Od.</i>	Homer, <i>Odiseja</i> , preveo i protumačio Tomo Maretić, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.
Hor. <i>Carm.</i>	Horacije, <i>Ode i epode</i> , preveo, napisao uvod i bilješke Šimun Šonje, Edicije Božičević, Zagreb, 2015.
Iambl. <i>VP</i>	Iamblichus, <i>The Life of Pythagoras, or Pythagoric Life: Accompanied by Fragments of the Writings of the Pythagoreans</i> , preveo i komentirao Thomas Taylor, Jon W. Fergus, London, 2016.
Liv.	Livy, <i>History of Rome, vol. IV, Books VIII–X</i> , preveo Benjamin Oliver Foster, Loeb Classical Library 172, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1957.
Luc. <i>Phars.</i>	Lucan, <i>Pharsaia: dramatic episodes of the Civil Wars</i> , preveo Robert Graves, Cassell and Company Ltd., London, 1961.
Lys.	Lysias, <i>Speeches</i> , preveo Sir Walter Rangeley Maitland Lamb, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1967.
Ov. <i>Tr.</i>	Publius Ovidius Naso, <i>Tristia, Ibis, Ex Ponto libri, Fasti</i> , uredio Rudolph Merkel, Teubner, Leipzig, 1911.
Phot. <i>Lex.</i>	Photius, <i>Lexicon</i> , pregledao i komentirao Samuel Adrianus Naber, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1965. ²
Pind. <i>Ol.</i>	Pindar, <i>The Odes of Pindar including the Principal Fragments</i> , uredio John Sandys, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1937.
Plin. <i>HN</i>	Plinije Stariji, <i>Zemljopis starog svijeta = Naturalis historia: III, IV, V i VI knjiga</i> , preveo i bilješkama popratio Uroš Pasini, Biblioteka Knjiga Mediterana 34, Književni krug, Split, 2004.
Plut. <i>De def. or.</i>	Plutarch, <i>Morals</i> , preveo i uredio William W. Goodwin, Little, Brown, and Company; Boston, Press of John Wilson and son, Cambridge, 1874. ⁴
Ps. Scyl.	Scylax Caryandensis, <i>Periplus</i> , u: C. Müller, <i>Geographi Graeci Minores</i> , Editor Ambrosius Firmin Didot, Lutetia Parisiorum, 1855., 15–96.
Ps. Scym.	Scymnus Chius, <i>Periegesis</i> , u: Karl Wilhelm Ludwig Müller (ed.), <i>Geographi Graeci Minores</i> , Editor Ambrosius Firmin Didot, Lutetia Parisiorum, 1855., 196–237.
Schol. Lycop. <i>Alex.</i>	Ludwig Bachmann (Hrsg.), <i>Scholia vetusta in Lycophronis Alexandram e codice Bibliothecae Vaticanae antiquissimo</i> , Typis in M. Oeberg, Rostochium, 1848.
Strab.	Strabo, <i>The Geography in Eight Volumes: Books VI–VII, vol. III</i> , preveo H. L. Jones, The Loeb Classical Library 182, Harvard University Press, Cambridge MA–London, 1924.
TrGF, <i>Aesch.</i>	Stefan Lorenz Radt, Bruno Snell (eds), <i>Tragicorum Graecorum fragmenta: Aeschylus, vol. III</i> , Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985.

SUMMARY

The Greek perception of the Adriatic seascape: the Great Gulf of Rhea and the Cronian Sea

From the beginning of the 5th century BC, Greek written sources describe the Adriatic as a maritime unity – perceptually and spatially separated from the rest of the Mediterranean. One of the older Greek terms for the Adriatic is the Great Gulf of Rhea (ὁ μέγας κόλπος Ρέας) mentioned in Aeschylus' tragedy *Prometheus Bound* (837). The aforementioned term is closely related to the later name – the Cronian Sea (ἡ Κρονίη ἅλς) that appears in the Hellenistic epic poem *Argonautica* (IV.327; 509; 548–549), written by Apollonius of Rhodes.

Judging by the names of the Titans, it is possible to suggest that the Greeks perceived space as remote, but above all challenging and dangerous. The sea named after Rhea or Cronus can be imagined as an inhospitable and dangerous environment that was bestowed to the Titans as a severe punishment. Hesiod (*Theog.* 728) claims that the sea that springs from Tartarus is unfruitful, or depending on translation restless or trembling. According to Hesiod's account, the Adriatic seascape can be imagined as a dangerous place where the uncertain outcome of any events can be expected.

A comparison with the contemporary meteorological phenomena in the Adriatic could be used as a tempting premise for the attribution of space to the titanic domain. This is primarily shown by the connection of equating the maritime space with Rhea's and Cronus' names and the weather inconveniences that Io experienced in Aeschylus' narrative (*PV* 838) and Argonauts in Apollonius' (IV.507–510; 518–521; 576–580). Moreover, modern meteorological data further serve to support the emergence of risky weather conditions that might have affected the perception of Greek prospectors and traders about the Adriatic maritime landscape. Taking into account the colder and wetter climate conditions that prevailed during the Early Iron Age, the probability of developing meteorological extremes was higher, especially in the case of notorious strong winds such as bura (NE wind) and jugo (S and SE winds) or sudden storms at sea.

The reason for the initial attribution of the Adriatic to Rhea, and later to Cronus may have its roots in the development of mythological patterns in ancient Greek lore and literature. Homer (*Il.* VIII.479; XIV.204; 274; XV.225) presents Zeus' father as a prisoner in Tartarus. On the other hand, Rhea is primarily seen in archaic Greek sources as a free character whose role in the new Olympic order is active (*Hom. Hymn.* II.441–470; III.95; Bacchyl. F 42). A change in the mythological concept of Cronus' role in the world of the Olympic gods – his liberation from Tartarus and the beginning of his reign over the Isles of the Blessed, as well as mythological connections with the island of Corfu, could have inspired Apollonius to attribute maritime space to the Titan par excellence. By using the term the Cronian Sea, Apollonius was able to emphasize the geographical position of the Adriatic that is located north from Greece and the rest of the East Mediterranean, while at the same time not changing the content of the meteorological hazards that prevail there.

Although the Great Gulf of Rhea and the Cronian Sea can be seen as purely artistic flashes in ancient Greek literary texts, we are more inclined to the option that both served as relics of older perceptions that stem from prospection of the Adriatic maritime space. We believe that the inhospitality and dangers of the seascape can additionally be reflected in the diminished Greek interest in the intensive commercial exploitation and colonisation of the Adriatic during the Early Iron Age.

Translated by Filip Budić

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

DOI: 10.21857/94kl4czwrm

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 18.X.2021.

Prihvaćeno: 17.XI.2021.

MARKO VIPSANIJE AGRIPA – “NAJPLEMENITIJI OD SVIH LJUDI TOGA VREMENA”¹

Rad je posvećen Marku Vipsaniju Agripi, Augustovom bliskom prijatelju i vjernom suradniku, iznimno sposobnom vojnom zapovjedniku, upravitelju i graditelju, kojemu je August mogao mnogo toga zahvaliti tijekom svog uspona na vlast i upravljanja državom.

Ključne riječi: Marko Vipsanije Agripa; Oktavijan August; građanski ratovi; pobjede na moru; kantabrijski rat; ilirički pohod; nasljednici, potomci / *Key words: Marcus Vipsanius Agrippa; Octavian Augustus; civil wars; naval victories; Cantabrian war; Illyrian campaign; successors; descendants*

Optimo professori

Prolog

Početkom zime 13./12. pr. Kr., uoči ratne sezone, Marko Vipsanije Agripa, kome je August² bio povjerio vrhovno zapovjedništvo u panonskom ratu, uspješno je i izgleda bez borbe od “prestravljenih Panonaca” ishodio obećanje da se neće dići na oružje, kako su to bili planirali. Krenuvši potom u Rim, razbolio se na putu i dosegaivši Kampaniju umro (usp. Cass. Dio LIV.28,2–3) početkom ili sredinom ožujka 12. pr. Kr. “Agripina smrt, daleko od toga da bude tek privatni gubitak u Augustovom vlastitom kućanstvu, bila je u svakom slučaju tako velik javni gubitak za sve Rimljane da su se tom prilikom dogodila znamenja u tolikom broju kao što se to obično događalo prije najvećih nesreća”, ustvrdio je Kasije Dion (LIV.29,7). Ako je istinit samo dio hvalospjeva koji je Kasije Dion uputio Agripi (LIV.29), nazvavši ga između ostaloga i “najplemenitijim od svih ljudi toga vremena”, Rim je tada izgubio čovjeka izvanrednih kvaliteta, moglo bi se mirno ustvrditi i jednu od rijetkih osoba u svojoj dugoj i slavnoj povijesti o kojoj nije

1 Ovaj je rad povezan s rezultatima istraživanja u okviru znanstvenog projekta Hrvatske zaklade za znanost, *Između bogova i ljudi – Kultovi i stanovništvo rimske Dalmacije prema zavjetnim natpisima* (IP-2020-02-7214), voditeljice dr. sc. Ljubice Perinić.

Ovo je samo pregled života Marka Vipsanija Agripe, više-manje nepotpun, sastavljen na temelju podataka popabirčenih iz literarnih izvora i izbora recentne literature. Autorica naglašava da je riječ o selektivnom uvidu u život ovog izvanrednog čovjeka – Agripa je puno više toga doživio u političkom i privatnom životu, kao i postigao i učinio za dobrobit Rima i države.

2 Prvi rimski car rođen je kao Gaj Oktavije, a prihvaćanjem u Cezarovu kuću (44. pr. Kr.) naslijedio je ime adoptivnog oca i otad će se zvati Gaj Julije Cezar Oktavijan. Po ustaljenoj praksi, dotadašnji njegov gentilicij sad postaje kognomen koji je ovaj nerado koristio – draže mu je bilo da ga se zove Cezarom, što je samo po sebi imalo veću težinu jer je upućivalo na političko nasljeđe moćnog Julijevca; mi ćemo ga ipak zvati Oktavijanom, kako bismo ga razlikovali od njegovog adoptivnog oca. Otkako mu je senat 27. pr. Kr. izglasao počasni naslov *augustus* (“uzvišeni”), ta se titula uvriježila kao sastavni dio njegovog imena, o čemu svjedoče brojni izvori. Stoga ćemo u daljnjem izlaganju poštivati spomenutu kronologiju i za događaje do 44. pr. Kr. zvati ga Oktavijem, od 44. do 27. pr. Kr. Oktavijanom, a od 27. pr. Kr. Augustom.

izgovorena loša riječ – sudeći barem po očuvanim izvorima. Marko Vipsanije Agripa bio je mudar, odvažan, častan i lojalan čovjek koji je svoje bogatstvo neštedimice koristio za dobrobit rimskog naroda, a ujedno i jedan od najsposobnijih vojnih zapovjednika koje je Rim iznjedrio. Suetonije uz to spominje i veliku Agripinu strpljivost (*Aug.* 66), a Velej Paterkul dodaje da je on bio "vrlo poznat po svojoj hrabrosti, nenadvladiv u naporu, bdijenju i opasnosti (...), čovjek koji djela zna združiti s naumom (*II.79*). Zbog svega toga "nikad nije postao mrzak Augustu niti su mu sugrađani zavidjeli" (*Cass. Dio LIV.29,3*), a August ga je volio "zbog njegove izvrsnosti, a ne zbog bilo kakvog srodstva" (*Cass. Dio LIV.31,1*); štoviše, prema Apijanovom svjedočanstvu Agripa mu je bio "najbolji prijatelj" (*B. Civ. V.4*).

August, koji se u to doba nalazio u Ateni na Panatenejskim igrama, na vijest o Agripinoj bolesti požurio je natrag u Italiju, ali nije ga više zatekao živoga. Dopremivši tijelo u Rim August je priredio veličanstven sprovod: svom dugogodišnjem prijatelju na Forumu je održao eulogij, a zatim ga u pogrebnoj povorci otpratio do Marsovog polja i pepeo položio u svoj mauzolej, iako je Agripa nedaleko odatle imao vlastitu grobnicu. Isti takav ispraćaj August je bio isplanirao za sebe (usp. *Cass. Dio LIV.28,3-5*), što samo govori o važnosti koju je Agripa imao u princepsovom životu. Očuvan je jako fragmentaran papirus s grčkim prijevodom posmrtnog govora upućenog Agripi, u kojemu se spominje Agripin autoritet temeljen na brojnim ovlastima i službama.³

Princeps je proveo preko mjesec dana u žalovanju za prijateljem. Agripa je umro u 51. godini života, krijući da već dugo pati od neke bolesti nogu koja ga je s godinama sve više mučila (usp. *Plin. HN XXIII.27,58*). "August je dugo vremena osjećao taj gubitak" (*Cass. Dio LIV.29,5*), nadživjevši Agripu punih 26 godina. Već u antici smatralo se da je Marko Vipsanije Agripa bio glavni potporni stup na koji su se oslanjala Augustova postignuća na političkom, vojnom i urbanističkom planu – tim čvršći jer se princeps uvelike oslanjao na njegovu nepokolebljivu odanost.

U Apoloniji

Životi Augusta i Agripe bili su isprepleteni od mladosti. Ujesen 45. pr. Kr. Gaj Julije Cezar svog je pranećaka Gaja Oktavija (budućeg Augusta) poslao u Apoloniju (dan. Pojani u Albaniji), obalni grad u južnom Iliriku, da u tamošnjoj školi izuči vojno umijeće i u druženju s legijama koje su ondje čekale Cezarov dolazak stekne prva iskustva u vojničkom životu. Bilo je, naime, planirano da mladi Oktavije prati Cezara na vojnom pohodu na Partsko kraljevstvo, čime bi otpočeo njegov *cursus honorum*, hod kroz vojničke službe prema pravim državnim magistraturama. Cezar je u Apoloniju poslao i Agripu, mladića koji je možda već tijekom građanskog rata 46.–45. pr. Kr. (kao jedan od Cezarovih kvestora?) pokazao svoj iznimni vojnički talent koji je Cezar po svoj prilici želio usavršiti i iskoristiti u nadolazećoj partskoj kampanji. U epizodi s astrologom Teogenom Suetonije izravno svjedoči da je i Agripa boravio u Apoloniji kad i Oktavije, pa je prijateljstvo između dva mladića otpočelo sigurno već tada, ako ne i koju godinu prije. Nikola iz Damaska, naime, za Agripu kaže da je bio "obrazovan na istome mjestu [kao Oktavije] i bio je njegov osobiti prijatelj" – kontekst narativa daje zaključiti da je to prijateljstvo postojalo već tijekom građanskog rata između Cezara i Pompeja.⁴

3 To je tzv. *Papyrus Köln* (Inv. 04701 + 4722), nađen u Egiptu, koji se čuva u Zbirci papirusa na Sveučilištu u Kölnu. Usp. Koenen 1970; Gray 1970; Reinhold 1972: 119.

4 O Oktaviju u Apoloniji: Nic. Dam. *FGrH* frg. 130,16–17; App. *B. Civ.* III.9; Cass. Dio XLV.3,1; Suet. *Aug.* 8 i 94. O Agripinom vojnom umijeću koje je Cezaru možda već poznato: Reinhold 1933a: 13–14 (o tome nešto kasnije). O Agripinom boravku u Apoloniji: Suet. *Aug.* 94. O dataciji prijateljstva između Augusta i Agripe: Nic. Dam. *FGrH* frg. 127,7.

U proljeće 44. pr. Kr. u Apoloniju je stigla vijest o Cezarovom ubojstvu. Partski pohod je otkazan, Oktavije se žurno vraća u Rim; s njime je Agripa, a možda i Kvint Salvidijen Ruf, ako je vjerovati Veleju Paterkulu.⁵ Apijan spominje neke “prijatelje u Rimu” koji su mu savjetovali da se skloni kod makedonskih legija i misli na vlastitu sigurnost (*B. Civ.* III.10). Možemo samo nagađati je li među njima bio i Gaj Cilnije Mecenat s kojim je Oktavije prijateljevaio jednako dugo kao i s Agripom i Salvidijenom; iako postoje nagađanja da je i Mecenat boravio u Apoloniji, izvori to ničim ne potvrđuju. Na Agripu, Mecenata i Salvidijena Oktavije (tada već Oktavijan) će se uvelike oslanjati tijekom građanskih ratova koji će uslijediti nakon Cezarovog ubojstva, koristeći Mecenatovo umijeće pregovaranja i Salvidijenovo umijeće ratovanja za svoj uspon u političkom životu u Rimu. Suetonije o Oktavijanovom prijateljevanju ima puno bolje mišljenje od događaja koji su tijekom vremena potvrdili da je Oktavijan, doduše, možda istinski njegovao prijateljstva, ali ih je itekako iskoristio na svoj probitak. I dok su Agripa i Mecenat svojim djelima uvijek iznova opravdavali status vjernih prijatelja, Salvidijen je životom platio odluku da u jeku sicilskog rata protiv Seksta Pompeja prijeđe na stranu Marka Antonija: “Oktavijan je odmah pozvao Salvidijena u Rim pretvarajući se da s njim ima nešto privatno razgovarati (...) Kad je ovaj došao, Oktavijan ga je suočio s dokazima o njegovoj izdaji i osudio ga na smrt”.⁶

Cezar je svog pranećaka Oktavija oporučno posinio (otad će se mladić zvati Gaj Julije Cezar Oktavijan) i proglasio nasljednikom prvoga reda. S tim je nasljedstvom Oktavijan baštiniio i Cezarov ugled, političke veze, naklonost Cezarovih legija, kao i Cezarove prijatelje i neprijatelje. Iako se mladom Oktavijanu ne može zaniijekati prilična količina lukavosti, odvažnosti i odlučnosti da se dokaže valjanim Cezarovim nasljednikom (i tako preživi trvenja s Markom Antonijem koji se nadao svojem udjelu u moći), na tome putu uvelike su mu pomagali njegovi prijatelji. Agripa se pobrinuo da Cezarovim legijama doda nove snage koje je osobno u Oktavijanovo ime unovačio u Kampaniji.⁷ Stavši prijatelju uz bok, podupirao je Oktavijanove napore da eliminira političke protivnike (među kojima su na prvome mjestu bili Cezarovi ubojice, a onda i Marko Antonije) – to je činio nenametljivo (sudeći prema relativnoj šutnji u izvorima), ali ustrajno i odano (sudeći prema daljnjim događajima koji su se slili u Oktavijanovo preuzimanje apsolutne moći u državi).

Agripini počeci

Tko je bio Marko Vipsanije Agripa? Kakva ga je sredina oblikovala, koji tijekom događaja mu je omogućio da dosegne vrhunac zahtjevnog *cursus honorum* i postigne čak i više od toga – da bude primljen u carsku obitelj i od Augusta zapravo prihvaćen za suvladara? Iako je bio skromnog podrijetla, uspeo se visoko zahvaljujući prijateljstvu s Augustom koji je prepoznao i znao iskoristiti njegove brojne kvalitete, na obostranu korist.

5 O Oktavijevom povratku u Rim i događajima koji su neposredno uslijedili: Nic. Dam. *FGrH* frg. 130,17–30; App. *B. Civ.* III.9–25; Cass. Dio XLV.3–8; Vell. Pat. II.59–62; Suet. *Aug.* 8 i 10. O Salvidijenu koji se s Oktavijem vraća u Rim: Vell. Pat. II.59.

6 “Prijateljstva nije doduše lako sklapao, ali ih je vjerno čuvao i znao je ne samo vrline i zasluge svakoga pojedinca dostojno cijeniti nego i mane i prekršaje njegove podnositi, dakako ne pretjerane. Iz čitavoga broja njegovih prijatelja teško će se naći da je koji pao u nemilost, osim Salvidijena Rufa i Kornelija Gala (...) Ostali njegovi prijatelji uživali su do kraja života moć i bogatstvo, i to kao prvaci u svom staležu, premda je više puta dolazilo i do nesuglasica. Poželio je naime katkada (...) i nešto strpljivosti od Marka Agripe i šutljivosti od Mecenata” (Suet. *Aug.* 66). O Agripi, Salvidijenu i Mecenatu u Apoloniji: Syme 1939: 210. O Agripi i Mecenatu kao ljudima od najvećeg povjerenja: Cass. Dio LII.1; usp. LII.41. O Salvidijenovoj izdaji: App. *B. Civ.* V.66.

7 O novačenju u Kampaniji: App. *B. Civ.* III.40; usp. Nic. Dam. *FGrH* frg. 130,30.

Agripa i August bili su vršnjaci – August je rođen u godini Ciceronovog konzulata i Katilinine urote, 63. pr. Kr., a Agripa ujesen⁸ 64. ili 63. pr. Kr. Godina njegovog rođenja rekonstruirala se prema podacima o njegovoj smrti: prema Pliniju Starijem Agripa je umro "u 51. godini života" (HN VII.8,45), a Kasije Dion njegovu smrt datira u početak ratne sezone (ožujak) 12. pr. Kr. (LIV.28,1–3). August ga je, kao što smo već spomenuli, nadživio punih 26 godina.

Vipsaniji su plebejskog podrijetla, rodom iz provincije – po nekima iz Pise u Etruriji, po drugima pak iz Arpina, Asisija ili čak Histrije. Seneka Stariji tvrdi da Agripa upravo zbog niskog podrijetla nije volio isticati svoju *gens*, i da se njegova *nobilitas* nije temeljila na podrijetlu već na djelima (Controv. II.4,10). U neko doba Vipsaniji su uzdignuti na viteški rang, i Velej Paterkul Agripu naziva skorojevićem (spominje *novitas sua*, II.96)⁹. Obitelj je vjerojatno bila prilično imućna, čim se (kako se pretpostavlja) Agripa školovao u Rimu.¹⁰ Za usporedbu, ni Oktaviji nisu bili rođeni Rimljani – Oktavijan je po ocu potjecao iz Velitree, a po majci iz Aricije, i izgleda da se obje te grane obitelji nisu mogle pohvaliti visokim podrijetlom.¹¹ Tek s Oktavijanovim ocem, prvim senatorom u obitelji, ti su se *homines novi* dokopali svoga mjesta u rimskoj eliti, u čemu im je nemalu pomoć pružila i činjenica što su rodbinski bili povezani s Julijem Cezarom (Oktavijanova baka s majčine strane bila je Cezarova sestra).

Agripa je izbjegavao služiti se svojim gentilicijem, možda da bi prikrrio nisko podrijetlo Vipsanijā – na službenim natpisima i u izvorima redovito se spominje kao Marko Agripa. Nije poznato podrijetlo njegovog kognomena, znade se samo da je to latinski oblik grčke riječi ἀγρίππας ("divlji konj"). S druge strane, Plinije Stariji riječ *agrippa* povezuje s porodom pri kojemu dijete izlazi s nogama naprijed, u značenju "teško porođen", a Aulo Gelije je izvodi iz *aegri pedes* ("bolesne noge") – Agripa je doista patio od neke bolesti nogu – neki smatraju da je riječ o podagri, drugi pak da je riječ o šepavosti još od dječje dobi. Ovo se drugo mišljenje čini tim manje vjerojatnim što Plinije piše kako je Agripu ta bolest počela mučiti u poznijim godinama i kako ju je krio od Augusta, ne želeći da ga ovaj poštedi od vojničkih napora i tako prekine njegovu vojničku karijeru.¹²

Natpis ispod zabata Panteona¹³ svjedoči o tome da se Agripin otac zvao Lucije (Vipsanije Agripa). O njemu se ne zna gotovo ništa – pretpostavlja se da je prvi u obitelji stekao

8 Na ciparskom kalendaru, sastavljenom u čast Augusta i carske obitelji, mjesec koji odgovara našem studenom preimenovan je po Agripi, pa je logično pretpostaviti da je to povezano s mjesecom u kojem je rođen (https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Cyprus; Reinhold 1933a: 2–4; Roddáz 1984: 23–26).

9 Usp. i Vell. Pat. II.127. O skromnom podrijetlu *gens Vipsania* svjedoči i Suetonije: "Kaligula nije htio ni da ga smatraju ni da ga zovu unukom Agripe zbog njegova niska roda" (Suet. *Cai.* 23). Velej Paterkul u istom odlomku svjedoči o Agripinoj ulozi u Augustovom postizanju i održavanju vlasti: "Rijetko se kad istaknuti muževi nisu poslužili velikim pomoćnicima za upravljanje svojim visokim položajem, (...) kao božanski August Markom Agripom i, odmah za njim, Statilijem Taurom, kojima to što su skorojevići nije zasmetalo da se ne uzdignu (...). Ta veliki poslovi zahtijevaju velike pomagače te je državi stalo do toga da se ono što je nužno za probitak ističe dostojanstvom, a probitak učvršćuje ugledom".

10 O podrijetlu obitelji: Hall 1996: 188; Ridgway 2002: 37 (Pisa); Kajava 1994: 130 (Venetija ili Histrija); Reinhold 1933a: 9; Roddáz 1984, 23 (ostale mogućnosti).

11 Marko Antonije je tvrdio da je Oktavijanov pradjed po majci bio Afrikanac i da je u Ariciji bio mlinar ili prodavač mirisa (Suet. *Aug.* 4), a da je drugi pradjed, s očeve strane, bio oslobođenik po zanimanju užar, a djed novčar (Suet. *Aug.* 2).

12 Za prvu etimologiju usp. Reinhold 1933a: 2–4, 6–8; za drugu: Plin. HN VII.8,45 (značenje bi se izvodilo iz pretpostavljenog *agrippa* < *aegri partus*, usp. Gell. NA XIV.16; Serv. *ad Verg. Aen.* VIII.682); za treću: Gell. NA XVI.16. Usp. Burns 1964: 253–254. O podagri: Plin. HN VII.8,45 (*adversa pedum valetudo*), XXIII.28,58 (*gravis morbus pedum*); o šepavosti: W. H. S. Jones u engleskom prijevodu Plinijevog teksta objavljenog u seriji Loeb Classical Library. Agripa pogođen bolešću posljednjih godina života i taji je od Augusta: Plin. HN XXIII.28,58. O razlogu prešućivanja bolesti: Burns 1964: 255.

13 *M(arcus) Agrippa L(ucii) f(ilius) co(n)sul tertium fecit* ("Sagradio Marko Agripa, Lucijev sin, treći put konzul").

rimsko građansko pravo, možda nakon savezničkog rata 87. pr. Kr. Agripin stariji brat Lucije Vipsanije Agripa i sestra Vipsanija Pola uzgredno se spominju u narativima nekih povjesničara, dok se njihovoj majci ne zna ni ime.¹⁴ Bratovo ime (Lucije) izvodi se iz činjenice da je stariji sin baštini očev prenamen – Nikola iz Damaska naziva ga tek “Agripinim bratom” i ukratko pripovijeda o događajima tijekom građanskog rata između Cezara i Pompeja, kojima je ovaj bio sudionikom (*FGrH* frg. 127,7). Lucije je, naime, stao na stranu Cezarovih neprijatelja i uz Katona Utičkog borio se u Africi. Kad je nakon poraza tijekom neke bitke pao u Cezarovo zarobljeništvo, Marko se za njega zauzeo kod prijatelja Oktavija i ovaj je od svog praujaka ishodio pomilovanje. Nikola iz Damaska svjedoči da Oktavije “nikad dotada ništa nije tražio od Cezara”, a kad je Cezar udovoljio njegovoj molbi, “bilo mu je veoma drago što je spasio prijateljevog brata”. To je zasigurno Agripu još čvršće povezalo s Oktavijem, neraskidivim sponama zahvalnosti koje su se u Agripinom slučaju očitovale u nepokolebljivoj odanosti.

Sestra pak Vipsanija Pola spominje se u kontekstu brige o bratovoj posmrtnoj ostavštini: zajedno s Augustom dovršila je gradnju trijema koji je Agripa bio počeo i onamo smjestila Agripinu kartu svijeta, o čemu nešto kasnije.¹⁵ Vjeruje se da je bila udana za Kvinta Haterija, skorojevića iz senatorske obitelji, govornika i designiranog konzula za 5. pr. Kr. Tacit svjedoči o njegovom aktivnom sudjelovanju na sjednicama senata i ukratko oslikava njegovu govorničku nadarenost: “slavan govornik dok je bio na životu (...) bio je snažan više po žaru negoli po umijeću (...) kod Haterija se milozvučna i izobilna rječitost ugasnula zajedno s njime”. Njegov je sin Decim Haterije Agripa (rođen oko 13. pr. Kr.) posvjedočen kao pučki tribun (15. godine), pretor (17. godine) i konzul (22. godine); Tacit ga naziva Germanikovim rođakom – bio je oženjen Domicijom Starijom, kćeri Antonije Starije i Lucija Domicija Ahenobarba (*cos.* 16. pr. Kr.). Antonija je bila starija kći Augustove sestre Oktavije Mlađe iz njenog drugog braka s Markom Antonijem, ujedno Augustova najstarija nećakinja; njena sestra Antonija Mlađa bila je udana za Druza Starijeg (brata budućeg cara Tiberija) i s njim imala troje djece – Germanika, Livilu i Klaudija. Haterije je, dakle, s Germanikom bio povezan ne tako bliskom tazbinskom vezom.¹⁶

Oktavija Mlađa, baka Haterijeve žene Domicije, iz prvog braka s Gajem Klaudijem Marcelom (*cos.* 50. pr. Kr.) imala je dvije kćeri, Klaudiju Marcellu Stariju i Klaudiju Marcellu Mlađu, te sina Marka Klaudija Marcela, prvog muža Augustove kćeri jedinice Julije. Obitelj Klaudija Marcela je, kako ćemo kasnije vidjeti, bila usko povezana s Markom Vipsanijem Agripom.¹⁷ S druge strane, Domicijin brat Gnej Domicije Ahenobarb (*cos.* 32.) oženit će se 28. godine Germanikovom kćeri Agripinom Mlađom i iz tog će se braka roditi Lucije Domicije Ahenobarb, budući car Neron. Domicijina pak sestra Domicija

14 O nedostatku podataka o Agripinom ocu već u antici: Sen. *Ben.* III.32. O očevom civitetu: Cairns 2012: 188. O članovima obitelji: Powell 2015: *passim*.

15 O Vipsanijevom trijemu: Cass. Dio LV.8,3–4; Plin. *HN* III.2,7. Izvori ga nazivaju *porticus Vipsania*, a moderni stručnjaci prevode kao “Vipsanijin trijem”, vodeći se logikom da je prozvan po Agripinoj sestri koja ga je i dovršila. Nije li, međutim, logičnije da je trijem prozvan po svom začetniku, kao svojevrсни *memento* Augustovom prijatelju i vjernom suradniku? Ženski oblik pridjeva (*Vipsania*) u njegovom nazivu nije smetnja tome, budući da je imenica *porticus* ženskoga roda.

16 O mogućnosti da je Vipsanija Pola bila udana za Haterija: Syme 1986: 87; o problemima glede ženskog dijela Haterijevog obiteljskog stabla: Syme 1986: 145. Haterijeva aktivnost u senatu: Tac. *Ann.* I.13, II.33, III.59. O njegovoj smrti (26. godine) i značaju: Tac. *Ann.* IV.61. O Decimu Hateriju: Tac. *Ann.* I.77 (tribunat), II.51 (pretura), III.49 i 52 (konzulat). Haterije kao Germanikov rođak: Tac. *Ann.* II.51. Podaci o zamršenim obiteljskim vezama Julijevaca razasuti su u narativima Nikole iz Damaska, Veleja Paterkula, Plutarha, Tacita, Suetonija, Apijana, Kasija Diona i (u manjoj mjeri) drugih.

17 O Oktaviji Mlađoj, njenim brakovima i djeci usp. Plut. *Vit. Ant.* 31 i 87; Suet. *Aug.* 63.

Lepida Mlađa s prvim će mužem imati kćer Valeriju Mesalinu, koja će 38. godine postati treća žena cara Klaudija. Nije naodmet zaviriti u to zamršeno klupko rodbinskih i ženidbenih veza među rimskom elitom, jer one rječito govore o njihovim (barem trenutnim) naklonostima i neprijateljstvima koja su usmjeravala rimsku politiku.

Vratimo se Agripinoj sestri Vipsaniji Poli: kognomen Haterijeovog sina Decima Haterija Agripe upućuje na priličnu vjerojatnost da mu je upravo ona bila majka. Ako je to tako, naš se Agripa ne bi mogao pohvaliti svojim nećakom, jer ga Tacit oslikava kao čovjeka kojemu su praksa prokazivanja i raskalašen način života priskrbili omraženost u javnosti.¹⁸

Plinije jedini spominje Agripinu "jadnu mladost" (*misera iuventa*, HN VII.8,45), – to je ujedno i jedina pojedinost iz ranijeg dijela Agripinog života, o kojemu se ne zna baš ništa. Možemo samo nagađati odnosi li se to na nisko (plebejsko) podrijetlo (no, njegova je obitelj barem već od prethodnog naraštaja imala viteški status) ili pak na moguće obiteljske nesreće ili probleme (o kojima izvori šute). Gore spomenuta bolest ne može se ubrojiti među njih, budući da se, prema Pliniju, pojavila u poznijim godinama života.

Navršivši 15 godina, Oktavije 49. pr. Kr. oblači muževnu togu i postaje punoljetan; Agripa tu ceremoniju prolazi možda te iste godine, ako ne i godinu prije. U isto vrijeme izbija građanski rat između Cezara i Pompeja, i Agripin stariji brat Lucije staje na Katonovu stranu i biva zarobljen u Africi 46. pr. Kr. Nikola iz Damaska spominje da se mladi Oktavije želio priključiti borbama u Africi, no ništa ne upućuje na to da se i naš Agripa već tada pridružio Cezarovim legijama, iako bi ga neki rado vidjeli na strani nasuprotnoj bratovoj. Izvori svjedoče da je Cezar kanio Oktavija povesti u Hispaniju protiv Pompejevih sinova, u "ratno krštenje"; Agripa se, dakako, ne spominje jer su narativi spomenutih izvora usredotočeni na Augustovu osobu, no nije nemoguće da je upravo u Hispaniji služio kao Cezarov kvestor. Hispanska kampanja svoj je vrhunac doživjela 17. ožujka 45. pr. Kr. Cezarovom pobjedom u bitci u kojoj je (iako za to nema dokaza) vjerojatno sudjelovao i Agripa, očitovavši svoj vojnički talent.¹⁹ Taj se zaključak temelji na činjenici da se od jeseni te godine u Apoloniji, zajedno s Oktavijem, nalazi i Agripa – Cezar ih je obojicu poslao k makedonskim legijama, planirajući im se uskoro pridružiti i otpočeti pohod na Partsko kraljevstvo. Kobne martovske ide osujetile su taj plan – Cezar je bio ubijen tri dana prije planiranog odlaska iz Rima, i Oktavijev životni tijek, a uz njega i Agripina sudbina, krenuli su drugim putem.

Sljedeće godine obilježili su Oktavijevi napori da se dokaže vrijednim Cezarovog političkog nasljedstva, da kazni ubojice i nadmudri Marka Antonija u borbi za prevlast u državi. Iako su bile neupitne Oktavijeva odvažnost, beskrupuloznost, lukavost pa i puka sreća, ne smije se zanemariti Agripin doprinos usponu Oktavijeve moći – daljnji tijek pripovijedanja to će najbolje pokazati.

18 O lošem značaju Decima Haterija Agripe: Tac. *Ann.* III.49; VI.4.

19 Oktavije nije otišao za Cezarom u Afriku, jer mu je majka to zabranila zbog njegove kronične boležljivosti (Nic. Dam. *FGrH*, frg. 127,6). Oktavija je bolest spriječila da krene s Cezarom, no kad je prizdravio samoinicijativno je otputovao k Cezarovim legijama u Hispaniju; iako je stigao prekasno da sudjeluje u bitkama, Cezar je bio impresioniran mladićevom odlučnošću i odvažnošću (Nic. Dam. *FGrH*, frg. 127,10–12; Suet. *Aug.* 8). O nagađanjima oko Agripinog sudjelovanja u afričkim borbama tijekom građanskog rata: Reinhold 1933a: 13–14. O Agripinom vjerojatnom sudjelovanju u bitci kod Munde: Reinhold 1933a: 13–14.

Građanski ratovi i Agripin uspon

Već je spomenuto da je nakon Cezarovog ubojstva, a u osvit utrke s Antonijem za prevlast u državi, Agripa u Oktavijanovo ime u Kampaniji unovačio legije, kako bi ih ovaj pridodao vojsci koju je naslijedio od svog adoptivnog oca. To je bio možda prvi zadatak koji je Oktavijan povjerio svom prijatelju. No, još će proći neko vrijeme prije nego Oktavijan prepozna (ili to ushtjedne učiniti) Agripine izvanredne strateške i taktičke sposobnosti, neophodne za uspješnog vojnog zapovjednika – tijekom građanskih ratova koji su uslijedili nakon Cezarovog ubojstva, kao i u ratovima koje je vodio protiv svojih političkih protivnika Antonija i Seksta Pompeja, Oktavijan se, izgleda, u početku više oslanjao na Kvinta Salvidijena Rufa s kojim je, kao i s Agripom, prijateljevao (barem) od apolonijskih dana. Tek kad se ovaj odmetnuo na Antonijevu stranu, Oktavijan je Agripu promaknuo u vrhovnog zapovjednika svoje vojske. O tome će biti više riječi kasnije.

43. pr. Kr.

Decim Junije Brut, jedan od Cezarovih ubojica i dotadašnji namjesnik Cisalpine, odbio je odstupiti s te dužnosti i s vojskom se početkom 43. pr. Kr. utaborio u cisalpskom gradu Mutini (dan. Modeni). Marko Antonije kreće u opsadu grada, a senat šalje vojsku pod zapovjedništvom oba konzula u pomoć onima u gradu. U senatskoj vojsci je i Oktavijan, kojemu konzuli povjeravaju zadatak da u pozadini čuva tabor od napada. Prst sudbine umiješao se u daljnje događaje: nakon što su oba konzula poginula u bitci, Oktavijan preuzima vrhovno zapovjedništvo nad senatskom vojskom, kao i svu slavu pobjede koju su u njegovo ime izvojevale iskusne legije. Iako nema izravnih svjedočanstava, pod njegovim zapovjedništvom su se navodno borila i dvojica njegovih prijatelja, Mecenat i Agripa. Mutina je pala 21. travnja 43. pr. Kr.²⁰ Oktavijan, koji još nije navršio 20 godina, pobjedonosno ulazi u Rim i prisiljava senat da ga proglasi konzulom; sudrug mu je Kvint Pedije, sin ili unuk jedne od Cezarovih sestara.

Iste godine Oktavijan određuje tužitelje kolovođama atentata na Cezara: za Marka Bruta imenovan je Lucije Kornificije (*cos.* 35. pr. Kr.), a za Gaja Kasija Marko Vipsanije Agripa. Agripa te godine postaje pučki tribun, što mu je omogućilo ulazak u senatorski stalež i uspon u karijeri državnog magistrata.²¹ Ujesen 43. pr. Kr. Oktavijan, Antonije i Lepid u Bononiji (dan. Bologni) sklapaju sporazum pod izlikom uspješnijeg progona Cezarovih ubojica i ponovne uspostave republike. Službeni njihov naziv bio je *tresviri rei publicae constituendae* ("tri magistrata za uspostavu republike"), danas poznat kao (drugi) trijumvirat.

Ove ili sljedeće godine Agripa se zaručio (ili možda već oženio) s Cecilijom Pomponijom Atikom, kćeri Tita Pomponija Atika, uglednog knjižara, zaštitnika književnosti i Ciceronovog prijatelja. Pomponija, rođena vjerojatno 56. ili 55. pr. Kr., sada je dosegla zakonsku dob za udaju; njoj je 12 godina, njemu 21 ili 20.²² Iz tog braka rodit će se Vipsanija Agripina

20 O opsadi Mutine: App. *B. Civ.* III.49–73; Cass. Dio XLVI.33–54; Suet. *Aug.* 9–11; Vell. Pat. II.61–64; Flor. II.15.

21 O tužiteljima Cezarovih ubojica: Plut. *Vit. Brut.* 27; Plutarh kao izvor navodi Augustove memoare. Agripin pučki tribnat spominje samo Servije u komentaru uz Vergilijevu *Eneidu* (VIII.682); usp. Roddáz 1984: 41. Dobar pregled Agripinog *cursus honorum* kod: Posavec 2015; Posavec 2016.

22 Prema drugom mišljenju (Syme 1986: 37) Agripa se Pomponijom oženio tek 38. ili 37. pr. Kr., no M. Reinhold uvjerljivo brani raniji datum (Reinhold 1972: 120–121; usp. Reinhold 1933a: 36). Datacija Agripine prve ženidbe, kao i rođenja njegovih kćeri iz tog braka, vrlo su nesigurne – kao uostalom i mnogo toga vezanog uz njegov privatni život, osobito uz podrijetlo, obiteljsku povijest, djetinjstvo, pa čak i veći dio mladosti (koji nije bio izravno vezan uz Oktavijana). Kolebanja pak vezana uz Agripinu dob proistječu iz nesigurne godine njegovog rođenja, 64. ili (ipak vjerojatnije) 63. pr. Kr.

(oko 36. pr. Kr.), a možda i druga kći, danas uvjetno nazvana Vipsanija Atika (između 36. i 28. pr. Kr.).²³ Ne može se ništa pouzdano reći je li brak između Agripe i Pomponije imao političku pozadinu kao što je to bilo uvriježeno u višim staležima, niti je li Oktavijan imao udjela u njegovom ugovaranju, no sigurno je da se Agripa ženidbom povezao s utjecajnom i imućnom obitelji viteškog statusa. Oktavijan će se oženiti sljedeće godine (42. pr. Kr.) Antonijevom pastorkom Klaudijom, kako bi učvrstio stalno problematičnu i labavu političku vezu s njenim očuhom, ovaj puta potaknut netom postignutim sporazumom.

Te ili sljedeće godine sklopljen je i brak između Livije Druzile i Tiberija Klaudija Nerona, zakletog republikanca iz stare i časne obitelji Klaudijevaca; kada će u siječnju 38. pr. Kr. Oktavijan isposlovati da se taj brak razvrgne kako bi se sam mogao oženiti Livijom, njezinom sinu Tiberiju Klaudiju Neronu (budućem caru Tiberiju) bit će četiri godine, a drugi sin Neron Klaudije Druz (Druz Stariji) bit će rođen tri mjeseca nakon majčine preudaje.

42. pr. Kr.

Sljedeća je godina (42. pr. Kr.) vidjela kraj kolovođa Cezarovog ubojstva, Marka Junija Bruta i Gaja Kasija Longina. U listopadu su se kod Filipā, grada u istočnoj Makedoniji (današnjoj sjeveroistočnoj Grčkoj), u dvije bitke sukobile udružene snage Oktavijana i Antonija s jedne, te Bruta i Kasija s druge strane. Iako je smrću obojice urotnika Cezarova smrt bila osvećena, Oktavijan se nije baš iskazao: osim što je zasluga za pobjedu u objim bitkama pripalaiskusnom Cezarovom vojskovođi Marku Antoniju, mladi Oktavijan je, ako je vjerovati izvorima, osim vojnog neiskustva pokazao i visoku razinu beskrupuloznosti i okrutnosti prema neprijatelju.²⁴ To nije bilo prvi put da se kritizira Oktavijanovo vojničko neznanje i općenito ponašanje u bitci – Suetonije prenosi Antonijeve riječi da se sramotno ponio u prvoj bitci kod Mutine (43. pr. Kr.), kao i kod Nauloha (36. pr. Kr.).²⁵

Izvori²⁶ svjedoče o slaboj disciplini, nedostatku taktičke koordinacije i neiskustvu zapovjedničkog kadra u obje suprotstavljene vojske, ali ne otkrivaju imena pojedinih vojnih legata. Jedini Plutarh kao jednog od Brutovih zapovjednika spominje Marka Valerija Mesalu Korvina,²⁷ a iz jedne usputne primjedbe Plinija Starijega daje se naslutiti da su

23 O Agripinoj djeci, a onda i unucima bit će više riječi kada se godina njihovog rođenja odnosno ženidbe poklopi s kronološkim narativom u ovome radu.

24 "U prvoj je bitki izgubio tabor i jedva pobjegao na Antonijevo krilo" (Suet. *Aug.* 13; usp. *Plut. Vit. Ant.* 22; *Plut. Vit. Brut.* 41–42; *Vell. Pat.* II.70; *Plin. HN* VII.45,148). Suetonije zatim nabroja Oktavijanove okrutnosti prema poraženima: grubo vrijeđanje najodličnijih zarobljenika i oglašivanje o molbe za poštedu života, popraćeno okrutnošću.

25 "U prvoj je bitci, kako piše Antonije, pobjegao i istom se poslije dva dana opet pojavio bez vojvodskog plašta i bez konja" (Suet. *Aug.* 10); "Neposredno prije same bitke svladao ga je iznenada tako dubok san, da su ga prijatelji morali probuditi da dade znak za bitku. Odatle je, rekao bih, Antonije imao povoda da mu predbacuje da nije mogao ni čvrstim očima pogledati na svrstani bojni red, nego je na leđima ležao kao izbezumljen i gledao u nebo" (Suet. *Aug.* 16). Između Marka Antonija i Oktavijana u to se doba vodio propagandni rat, pa Suetonijeve navode treba uzeti s određenom količinom opreza.

26 O bitkama kod Filipā: *App. B. Civ.* IV.86–138; *Cass. Dio* XLVII.37–49; *Plut. Vit. Ant.* 21–22, *Brut.* 36–53; *Vell. Pat.* II.70–74; *Flor.* II.17.

27 Mesala Korvin se u bitci kod Filipā borio na strani Cezarovih ubojica a protiv trijumvirskih legija, što je prilično logičan izbor s obzirom na to da se godinu dana prije toga bio našao na Oktavijanovom popisu proskribiranih. Nakon Brutovog poraza predao se Marku Antoniju, koji je tih godina naširoko pokazivao svoju *clementia* (blagost) prema pokajnicima, nastojeći pridobiti što veći broj pristaša nauštrb Oktavijana (koji je pak to isto nastojao učiniti u svoju korist). No, Mesala svoje povjerenje uskoro daje Oktavijanu (usp. *Vell. Pat.* II.71) i kao njegov legat sudjelovat će u sicilskom ratu protiv Seksta Pompeja (36. pr. Kr.) i u pokoravanju alpskih Salasa (34. pr. Kr.). Među pokajnicima nakon Filipā bili su i Gaj Antistije Veter (*cos.* 30. pr. Kr.) koji će

među Oktavijanovim legatima bili Mecenat i Agripa. Plinije, naime, u nabranjanju nesreća koje su Augusta pogodile tijekom života spominje i "bolest tijekom filipskog rata, bijeg i trodnevno skrivanje u močvari, i, kako kažu Agripa i Mecenat, oticanje od vode nakupljene ispod kože" (HN VII.45,148) – iz te primjedbe dade se zaključiti kako su Agripa i Mecenat osobno svjedočili tim prijateljevim nevoljama. Moguće da je taj podatak Plinije preuzeo iz Agripinih memoara, koje mora da je dobro poznao sudeći prema količini informacija koje njegovo *Prirodoslovlje* razasute sadrži o Marku Vipsaniju Agripi.²⁸ Izvori, međutim, propuštaju detaljnije izvijestiti o akcijama pojedinih legata, koncentrirajući se (kao i obično) na vrhovne zapovjednike i njima pripisujući zasluge ili krivicu za ishod bitaka. Nije naodmet znati da je iskusnom Marku Antoniju, kome se pripisuje pobjeda kod Filipā, tada bilo 42 godine, a da su Oktavijan i Agripa od njega bili mlađi puna dva desetljeća (Mecenat tek koju godinu stariji od njih).

Konačni poraz Cezarovih ubojica značio je afirmaciju dvojice trijumvira, Oktavijana i Antonija. Njih su dvojica, istisnuvši Lepida (i dodijelivši mu trenutno strateški nezanimljivu Afriku), međusobno podijelili rimski posjed – Oktavijan dobiva Galiju i Hispaniju (a s njima čitav zapadni dio imperija), a Antonije istočne provincije. Iako nema izravne potvrde u izvorima, Agripina je karijera, čvrsto vezana uz Oktavijana, tada krenula uzlaznom putanjom.

Kao što je već spomenuto, ove je godine Oktavijan za ženu uzeo Klaudiju, kćer Antonijeve žene Fulvije iz njenog prethodnog braka. Bio je to tipičan brak iz interesa, kako bi se dodatno učvrstila politička koalicija između Oktavijana i Antonija. Tijekom godine Oktavijanova sestra Oktavija Mlađa rodila je Marka Klaudija Marcela, nesuđenog nasljednika ujakove vlasti, a potkraj godine (16. studenoga) Livija je svom prvom mužu Tiberiju Klaudiju Neronu rodila sina koji će naslijediti očevo ime, a 56 godina poslije postati drugim rimskim carem.

41.–40. pr. Kr.

Nakon što su zajedničkim snagama kaznili Cezarove ubojice kod Filipā, Oktavijan i Antonije se okreću jedan protiv drugoga. Oktavijan 41. pr. Kr. kreće u opsežni posao konfiskacije zemlje kako bi je podijelio umirovljenim legionarima (i tako spriječio opasnost od njihovog nezadovoljstva), čemu su se usprotivili Fulvija i Lucije Antonije (žena i brat Marka Antonija),²⁹ zastupajući interese razvlaštenih veleposjednika. Izvješća o događajima koji su prethodili izravnom sukobu prilično su fragmentarna i zbunjujuća, pa je nemoguće rekonstruirati njihov detaljniji tijek.³⁰ Salvidijen osvaja Nursiju (dan. Norcia u jugoistočnoj Umbriji) i pustoši Sentin (u današnjoj pokrajini Marche), dva grada koja su podupirala Lucija Antonija, a Agripa je zadužen da u stopu prati Lucija Antonija i pazi na njegove pokrete, progoneći ga s juga.³¹ Apijan pripovijeda kako je Agripa osvojio

kao namjesnik Transalpske (Narbonske) Galije 35. pr. Kr. početi rat protiv Salasa (on se također prvo utekao Antoniju pa tek onda Oktavijanu) i već spomenuti Tiberije Klaudije Neron, prvi Livijin muž, koji je ostao uz Antonijevu stranku i u kobnoj bitci pod Perusijom, i tako se opet našao na poraženoj strani.

28 Usp. Burns 1964: 257.

29 Marko Antonije nije sudjelovao u ovom sukobu – on je na Istoku, zauzet poslovima koji su ga zapali nakon podjele ovlasti među trijumvirima. Iako je gore iznesena inačica povoda perusijskom ratu službena, izvjesno je da su Lucije i Fulvija ovom prilikom željeli izboriti Markovo prvenstvo u vlasti, na štetu Oktavijana.

30 O perusijskom ratu: App. B. Civ. V.30–49; Cass. Dio XLVIII.10–14; Plut. Vit. Ant. 23; Suet. Aug. 14–15; Vell. Pat. II.76; Flor. II.16; Reinhold 1933b.

31 O Agripinom sudjelovanju u perusijskom ratu još i: Reinhold 1933a: 17–20; Reinhold 1933b; Syme 1939: 209–211.

Sutrij (dan. Sutri u pokrajini Viterbo), "uporište koje je Luciju bilo vrlo korisno", dodavši svoje objašnjenje tom potezu: "Nadao se da će okrenuti Lucija od Salvidijena i navući ga na sebe, a da će mu Salvidijen, koji će se tako naći u Lucijevoj pozadini, pomoći. Sve se dogodilo kako je Agripa predvidio" (*B. Civ.* V.4,31). Lucije i Fulvija povlače se u Perusiju (dan. Perugia) i počinje opsada grada. Nakon što su čitave zime 41. na 40. pr. Kr. odolijevali napadima Oktavijanovih legija, antonijevci se predaju iznureni glađu, i nakon što je Agripa odbio napad vojske koja je trebala osloboditi one u gradu. Oktavijan je tako iznio još jednu sjajnu pobjedu u nizu građanskih sukoba koji će, počevši od Cezarove smrti, 13 godina potresati državu. Istini za volju, zasluga je bila najmanje Oktavijanova – rat su na svojim leđima iznijeli Salvidijen i Agripa, njegova dva vrsna legata i uz to prijatelja još iz dječaćkih dana. Iz narativa povijesnih izvora jasno je da su Salvidijen i Agripa u nizu međusobno koordiniranih akcija pritisljali neprijatelja (Salvidijen sa sjevera, Agripa s juga), kao i da je Agripa u rangu bio ispod Salvidijena – ovaj je još uvijek Oktavijanov glavni zapovjednik.³² Oktavijan je ponovo pokazao svoju nesmiljenu stranu prema poraženom neprijatelju: "Poslije zauzeća Perusije dao je mnogo ljudi posmicati, a one koji su pokušavali moliti za milost ili se opravdati, prekidao je jednom riječju: Treba umrijeti" (*Cass. Dio XLVIII.14,4*), a pričalo se i da je na martovske ide te godine u čast božanskog Julija žrtvovao tri stotine senatora i isto toliko vitezova; u stvarnosti, dao je smaknuti "samo" perusijsko gradsko vijeće.³³

U ovome su se ratu očitovale Agripine kvalitete sposobnog taktičara i borca, što Oktavijanu sigurno nije promaknulo jer će ubuduće sve više koristiti njegovu iznimnu vojničku nadarenost – tim više što će Salvidijen uskoro pasti u nemilost.

Nakon pada Perusije Salvidijenu je obećan konzulat za sljedeću godinu (39. pr. Kr.) i on dobiva namjesništvo u Galiji, a time i vrhovno zapovjedništvo nad čak 11 legija – Oktavijan je time iskazao veliko povjerenje u svog prijatelja i legata, budući da su legije u rukama pojedinaca predstavljale latentnu opasnost od preuzimanja kontrole u državi vojnim pučem. Upravo ta se opasnost pokazala itekako realnom ujesen te godine (40. pr. Kr.), jer je Salvidijen (iz razloga nikada utvrđenih) ponudio sebe i galske legije na uslugu Marku Antoniju. Oktavijan munjevito reagira: senat optužuje Salvidijena za veleizdaju i izriče mu smrtnu kaznu; nije sigurno je li ovaj bio pogubljen ili je počinio samoubojstvo.³⁴ Salvidijenovom smrću Agripi su se široko otvorila vrata – otada će on vojevati Oktavijanove bitke kao njegov vrhovni zapovjednik od posvemašnjeg povjerenja. Oktavijan u vojnom umijeću nikada nije dostigao Cezara koji je bio nenadmašan i u strateškom planiranju i u taktičkom izvođenju vojnih akcija, ali je zato znao odabrati vojne zapovjednike koji će u njegovo ime odnositi pobjede.

Agripina karijera nezaustavljivo se uspinje: te je godine (40. pr. Kr.) imenovan za gradskog pretora sa zadaćom da za Oktavijanove odsutnosti (ovaj je u Galiji) brani Ita-

32 Godine 42. pr. Kr. Salvidijen je zapovijedao Oktavijanovom flotom koja je branila obalu Italije od pomorskih prepada Seksta Pompeja, sina Gneja Pompeja i jednog od posljednjih protivnika trijumvira (*App. B. Civ.* IV.85; *Liv. Per.* 123). Nakon bitke kod Filipā (listopad 42. pr. Kr.) Oktavijan ga šalje u Hispaniju (*App. B. Civ.* V.3,24), odakle se ovaj žurno vraća jer su počeli problemi s Fulvijom i Lucijem Antonijem (*App. B. Civ.* V.3,27). O Salvidijenu usp. i Syme 1939: *passim*.

33 Miller 2009: 17. Nakon pada Perusije Tiberije Klaudije Neron je sa ženom Livijom našao utočište kod Seksta Pompeja, kako bi izbjegao trijumvirsku osvetu u vidu proskripcija. Tek nakon što su trijumviri proglasili opću amnestiju (39. pr. Kr.) bilo mu je dozvoljeno da se vrati u Rim, da bi mu sljedeće godine Oktavijan preotelo ženu.

34 O Salvidijenovoj izdaji: Apijan *B. Civ.* V.66; *Cass. Dio XLVIII.33*; *Liv. Per.* 127; *Vell. Pat.* II.76; *Suet. Aug.* 66.

liju od mogućih napada Seksta Pompeja koji je predstavljao sve veću prijetnju jer je, zauzevši Siciliju, zagospodario morem i tako ozbiljno ugrozio strateški važnu opskrbu žitom.³⁵ Sekst Pompej doista poduzima pljačkaške upade u južnu Italiju, odabravši trenutak dok je Agripa zauzet organizacijom i održavanjem Apolonovih igara, što je bila jedna od zadaća pretora. Usprkos tome što trijumviri tada još nisu imali flotu sposobnu da se uhvati ukoštac s jakim Sekstovim snagama (Salvidijenovo je brodovlje dvije godine prije bilo poraženo od Sekstove flote u bitci kod Regija), Agripa ga je prisilio na uzmak. Otvoreno neprijateljstvo izbija i protiv Marka Antonija koji nastoji zadobiti što bolju poziciju u Italiji; Kasije Dion tvrdi da je sukob s Antonijem prestao čim mu je Agripa natrag preoteo apulsku luku Sipont. Ujesen te godine Oktavijan i August sastaju se u Brundisiju i postižu novi sporazum,³⁶ nanovo utvrdivši doseg svojih ovlasti u imperiju: Oktavijan dobiva zapadne, a Antonije istočne provincije. Linija razgraničenja prolazila je kroz Ilirik ostavivši gotovo čitavu provinciju Augustu, iako su na Antonijevoj strani bili Lis, Apolonija i Dirahij, vitalne vojne opskrbe baze i luke za prijevoz vojske iz Italije na Istok (Cass. Dio XLVIII.28–29). Brundisijski sporazum dodatno je potvrđen ženidbom: Oktavijan Antoniju daje svoju sestru Oktaviju Mlađu kojoj je nekoliko mjeseci prije toga umro muž (bila je udana za Gaja Klaudija Marcela i s njim imala troje djece). Antonije je također onedavno obudovio (Fulvija je umrla ubrzo nakon bijega iz osvojene Perusije), ali je već održavao vezu s Kleopatrom. Oktavija će Antoniju roditi dvije kćeri, Antoniju Stariju (39. pr. Kr.) i Antoniju Mlađu (36. pr. Kr.); obje će zamršenim tazbinskim vezama biti povezane s Markom Vipsanijem Agripom. Ove je godine sklopljen još jedan politički brak: Oktavijan se ženi Skribonijom, čiji je brat Lucije Skribonije Libon (*cos.* 34. pr. Kr.) bio tast Seksta Pompeja. Skriboniji je to treći (i to nametnuti) brak – morala se razvesti od svog drugog muža, a Oktavijan je otpustio svoju prvu ženu Klaudiju kako bi ovaj brak polučio željeni cilj, savezništvo sa Sekstom Pompejem.³⁷

Izgleda da je već sada, kao *praetor urbanus*, Agripa počeo sustavno planirati poboljšanje vodne infrastrukture u Rimu. Ove je godine započeo graditi svoj prvi akvedukt, *Aqua Iulia*; dovršit će ga sedam godina poslije, tijekom ediliteta.³⁸ Vodovodni sustav Rima važio je za temeljitom rekonstrukcijom i proširenjem (jer se grad u međuvremenu osjetno proširio) i tijekom sljedećih 20 godina to će biti glavna Agripina briga vezana uz graditeljski dio njegovih aktivnosti. Agripa, međutim (kako ćemo vidjeti), nije zanemarivao ni druge projekte, kako u samome Rimu tako i diljem imperija, o čemu svjedoče osobito Kasije Dion i Suetonije.

39. pr. Kr.

Agripinu sve veću ulogu u Oktavijanovom usponu prema vrhu pratio je i njegov vlastiti uspon: godine 39. (najkasnije 38. pr. Kr.) dobiva namjesništvo u Transalpskoj Galiji, strateški iznimno važnoj provinciji, sa zadaćom da riješi problem stalno nemirnih Akvitanaca i oružjem obrani tu provinciju od germanskih susjeda. Sama činjenica što je Oktavijan tu provinciju dodijelio na upravu Agripi dovoljno govori o povjerenju koje je

35 O Agripinoj gradskoj preturi i sukobu sa Sekstom Pompejem: Cass. Dio XLVIII.20,1–2; Reinhold 1933a: 22. O nedostatku pomorske snage kod trijumvira: Culham 2018: 108.

36 Agripa je bio jedan od posrednika koji su uspjeli nagovoriti Oktavijana i Antonija da se pomire i postignu novi sporazum.

37 Za razgraničenje usp. i Džino, Domić Kunić 2013: 139. O Oktavijanovoj ženidbi sa Skribonijom: Suet. *Aug.* 62. O njevoj tazbinskoj vezi sa Sekstom Pompejem: Syme 1939: 213.

38 O Agripinoj aktivnosti vezanoj uz opskrbu Rima vodom: Evans 1982.

imao u svog prijatelja i bliskog suradnika – kako u njegovu lojalnost, tako i u njegove kvalitete upravitelja i vojnog zapovjednika. Agripa je opravdao to povjerenje, organiziravši djelotvornu rimsku vlast u provinciji i premreživši je cestama s ishodištem u Lugdunu (dan. Lyon), političkom i trgovačkom središtu Triju Galija.³⁹

U kolovozu ili rujnu 39. pr. Kr. rođena je Antonija Starija, prva kći Marka Antonija i Oktavijanove sestre Oktavije Mlađe. Ona će se udati za Lucija Domicija Ahenobarba (*cos.* 16. pr. Kr.), sina Gneja Domicija Ahenobarba (*cos.* 32. pr. Kr.) i Emilije Lepide, rođakinje trijumvira Marka Emilija Lepida; iz toga će braka proisteći tri kćeri i dva sina, od kojih će jedan biti otac cara Nerona. U listopadu 39. pr. Kr. Oktavijan se rastaje od Skribonije kako bi se oženio Livijom; istoga dana kad je otpustio Skriboniju ona mu je rodila kćer Juliju, njegovo jedino biološko dijete.⁴⁰

38. pr. Kr.

Sljedeću godinu (38. pr. Kr.) Agripa provodi u Galiji, ugušivši ustanak Akvitanaca i ratujući protiv Germana s one strane Rajne, koji su sve dotle pritjecali u pomoć pobunama u Galiji; Kasije Dion tvrdi da je Agripa bio drugi Rimljanin koji je s vojskom stupio na istočnu obalu Rajne; prvi je, dakako, bio Julije Cezar. Nakon što je porazio notorno agresivne Suebe, preselio je Ubijce (na njihov zahtjev) na desnu obalu Rajne kao čuvare granice i kod obližnjeg *oppidum Ubiorum* (dan. Kölna) podigao *Ara Ubiorum*, svetište u čast božici Romi i (skorašnjem) princepsu gdje su pokorene zajednice mogle izraziti svoju lojalnost novom gospodaru. Senat mu je za postignuća u Galiji izglasao trijumf i ponudio konzulsku službu za sljedeću godinu – Agripa je prvo odbio a drugo prihvatio.⁴¹

Nastavljaju se problemi vezani uz Seksta Pompeja. Sporazum u Misenu, uglavljen između trijumvira i Pompeja,⁴² pokazao se jalovim kad je u proljeće ili ljeto ove godine Sekstov admiral Menodor (Menas) prešao k Oktavijanu, predavši mu Sardiniju. Agripa je savjetovao prijatelju da ne prihvati Menodora u svoje redove, strahujući da bi ovaj mogao ponovo prijeći k Antoniju, no Oktavijan se na to oglušio. Daljnji tijek događaja

39 Transalpsku Galiju Cezar je bio osvojio i pripojio rimskom imperiju, ostavivši je administrativno nedorečenu. Iako je bio pacificirao veći dio Galije, Cezar je u Akvitaniji najmanje ratovao, pa se ondje održalo žarište nemira. August će Galiju 22. pr. Kr. podijeliti na četiri dijela: senatsku provinciju Narbonsku Galiju i trojnu provinciju zvanu *Tres Galliae* kojom su upravljali carski legati. O Agripinom namjesništvu u Transalpinu: Cass. Dio LXVIII.49. O akcijama potrebnim da se sredi stanje u provinciji (preseljavanje čitavih zajednica da se razbiju stari savezi, gušenje ustanaka u Akvitaniji, sprječavanje Germana da pritječu u pomoć susjedima s onu stranu Rajne): Doyle 2007: 7. O gradnji cestovne mreže u Galiji: Cary, Scullard 1994⁶: 334.

40 O otpustu Skribonije: Cass. Dio XLVIII.34,3; Suet. *Aug.* 62.

41 O Agripi u Akvitaniji: Verdin 2013. O sukobima s Germanima: Cary, Scullard 1994⁶: 334. O prelasku preko Rajne i ponuđenom konzulatu: Cass. Dio XLVIII.49,3. Uz Rajnu je stalno nemirno – i Gali i Germani se, svaki sa svoje strane rijeke, nastoje proširiti na drugu obalu, a ugroženi su i rimski trgovci koji svoje tamošnje poslovne pothvate često plaćaju smrću. Oktavijan će uskoro uvidjeti potrebu da se osvoji germanski teritorij između Rajne i Labe, i u tom će se smislu poduzeti nekoliko vojnih pohoda. Prva faza bit će pokoravanje Reta i Vindelika u prialpskom prostoru (15. pr. Kr.), druga faza označit će prodor do Labe (Druzova kampanja 12.–9. pr. Kr., Tiberijeva 4. pr. Kr. – 6. godine), a u trećoj fazi bilo je planirano osvojiti zemlju Markomana, s ciljem da se granica rimskog posjeda s Rajne prebaci na Labu. Do toga, međutim, nije došlo jer je 6. godine u Iliriku izbio veliki panonsko-dalmatinski ustanak, a 9. godine u Germaniji je uništena čitava porajnska posada sastavljena od tri legije.

42 Sekst Pompej predstavljao je sve veću prijetnju Oktavijanovom političkom integritetu koji je ovaj tako mukotrpno stjecao. Zajednički državni interesi (osiguranje preduvjeta za planirani pohod na Partsko kraljevstvo) doveli su Pompeja i dvojicu preostalih trijumvira za pregovarački stol. Sporazumom u Misenu 39. pr. Kr. dogovoreno je da Pompej zadrži kontrolu nad Sicilijom i Sardinijom, kojima su pridodani Korzika i Peloponez, u zamjenu za sigurnost plovidbe Sredozemljem.

pokazat će da je Agripino predviđanje bilo ispravno: Menodor je dvaput nakon toga promijenio stranu, vrativši se sljedeće godine Sekstu, da bi godinu nakon toga opet prešao k Oktavijanu, koji će ga sljedeće godine (35. pr. Kr.) angažirati kao zapovjednika riječne flote pri opsadi panonske Segeste.⁴³

Počinje otvoreni sukob između Oktavijana i Seksta Pompeja.⁴⁴ Oktavijan bi loše prošao da se nije utekao Agripinoj nadarenosti za vođenje rata, kao i Mecenatovom diplomatskom umijeću. Mecenat je, naime, od Antonija isposlovao da pošalje Oktavijanu u pomoć 120 brodova, a ovaj će mu zauzvrat dati 20.000 legionara za pohod na Parte; brodovlje je stiglo, no Oktavijan nije poslao obećane legije.⁴⁵ Antonije je Oktavijanu s brodovima, kao zapovjednika te flote, poslao Tita Statilija Taura, svog čovjeka kojemu je za sljedeću godinu (37. pr. Kr.) isposlovao konzulat.⁴⁶

S obzirom na to da je Sekstova flota bila daleko jača od Oktavijanove, a vjerojatno i s obzirom na neuspješnost dotadašnjih akcija koje je Oktavijan bio poduzeo na moru, on je učinio jedino moguće: angažirao je (sad već neizbježnog) Agripu da sagradi brodove i organizira flotu te uvježba posadu. Ovaj je povjereni zadatak obavio brzo i djelotvorno, opremivši k tome brodove posebnom vrstom kuke za dohvrat neprijateljskog broda, koju je sam osmislio.⁴⁷

Zavirimo li u privatnu sferu života naših protagonista, vidjet ćemo kako je u siječnju 38. pr. Kr. Livija rodila Nerona Klaudija Druza (Druza Starijeg), od čijeg se oca morala razvesti tri mjeseca prije kako bi se udala za Oktavijana. Druz će se, ženidbom s Antonijom Mlađom, povezati i s Markom Antonijem i s Oktavijanom (Antonija je, kao što je već rečeno, kći Marka Antonija i Oktavijanove sestre Oktavije Mlađe) i s njom izroditi troje djece: Germanika, Livilu i Klaudija, budućeg cara.⁴⁸

37. pr. Kr.

Godine 37. pr. Kr. Agripa je prvi put konzul; sudrug mu je Lucije Kaninije Gal, rođak Marka Antonija, a za sufektnog konzula izabran je Antonijev kandidat Tit Statilije Tauro.

43 Najbolji prikaz događaja vezanih uz Menodora (Menasa): Brezak 2020; za Agripu usp. i Šašel Kos 2012: 100. O Menodoru opširno: App. B. Civ. V.78–102. Menodor je poginuo pri opsadi Segeste 35. pr. Kr. (Cass. Dio XLIX.37,6).

44 O sicilskom ratu: App. B. Civ. V.67–122; Cass. Dio XLVIII.17–54, XLIX.1–10; Suet. Aug. 16; Vell. Pat. II.79–81; Flor. II.18. Sažeti pregled događaja tijekom sicilskog rata: Stone 1983.

45 Marko Antonije je na Istoku, u skladu s podjelom zadataka dogovorenom s Oktavijanom; sa Sekstom Pompejem se stoga sukobljavaju preostala dvojica trijumvira, Oktavijan i Lepid. O Antonijevom brodovlju i Oktavijanovim legijama: App. B. Civ. V.92–95.

46 Tauro, na čelu Antonijeve flote, i Agripa, vrhovni zapovjednik Oktavijanove flote, uspješno će surađivati tijekom ovoga rata. Oktavijan će potom angažirati Taura u iliričkom ratu (35.–33. pr. Kr.) i ovaj će, opet u suradnji s Agripom, dovršiti osvajanje Dalmacije. Kao i Agripa, i Tauro je *homo novus* koji se tazbinskim vezama povezao s jednom od najutjecajnijih obitelji u Rimu – njegov istoimeni sin (*cos.* 11.) oženio se kćeri Marka Valerija Mesale Korvina, velikog vojnog zapovjednika i zaštitnika književnosti. Oktavijan uvelike računa na njegove usluge pri svom usponu na vlast. Osim što se Tauro mogao pohvaliti s dva konzulata (37. i 26. pr. Kr.), njegov *cursus honorum* je obuhvaćao i gradsku prefekturu tijekom koje je on sagradio prvi kameni amfiteatar u Rimu (tzv. *amphitheatrum Statilii Tauri*). Taj neveliki teatar, smješten na Marsovom polju, uništen je u velikom požaru Rima tijekom Neronove vladavine (64. godine). O nerimskom podrijetlu Taurove obitelji: Vell. Pat. II.127; o amfiteatru: Suet. Aug. 29; Tac. Ann. III.72; o Taurovoj *praefectura urbis* ("koju on, premda u odmakloj dobi, dostojno izdrža"): Tac. Ann. VI.11. O Statiliju Tauru i njegovoj obitelji: Benario 1970.

47 App. B. Civ. V.106, 118, 119.

48 Druz Stariji jedna je od svijetlih točaka u julio-klaudijevskoj povijesti. Čvrstog značaja i sposoban kao vojni zapovjednik, visoko je kotirao u Augustovim političkim i privatnim planovima. Te je planove naprasno prekinula njegova prerana smrt 9. pr. Kr., posljedica nezgodnog pada s konja tijekom germanske kampanje. O Druzu: Syme 1939: *passim*; Syme 1986: *passim*; Powell 2011.

Agripa ne potječe iz senatorske obitelji, koliko se znade nije prethodno obnašao kvesturu ni preturu, a konzulat je preuzeo u dobi daleko ispod propisane.⁴⁹ Početkom godine još uvijek je u Galiji, no Oktavijan ga uskoro poziva natrag budući da mu je neophodna prijateljeva pomoć protiv snaga Seksta Pompeja. Agripa odbija ponuđeni trijumf za postignuća u Galiji, s obrazloženjem da nije umjesno trijumfirati dok god Oktavijan ima problema ratujući s neprijateljem. Trijumf je sa sobom uvijek nosio i potencijalnu opasnost, jer je veliki emocionalni naboj tijekom svečanosti mogao narod potaknuti na djelovanje koje bi bilo opasno po vlast (u ovom slučaju Oktavijana). Oktavijan je prepoznao priliku koju mu je Agripa odbijanjem trijumfa možda i nesvjesno pružio, i uskoro će počast trijumfa biti rezervirana samo za članove carske obitelji.⁵⁰ Iako će Agripa uporno odbijati proslaviti svaki ponuđeni trijumf, August će ga nagrađivati velikim svotama novca od prodaje ratnog plijena iz pojedinih pohoda. Tim će novcem Agripa financirati svoje građevinske pothvate; i dok su drugi trijumfatori obnavljali tek pojedine ceste, Agripa se upušta u grandiozni projekt gradnji na Marsovom polju. Posljedica, naime, oduzimanja prava senatorima da proslave trijumf bila je (samo financijska?) nemogućnost da se pripadnici rimske elite, koji nisu bili članovi careve obitelji, upuštaju u gradnju novih javnih građevina u Rimu; iznimka je bio Agripa.⁵¹

Agripa stiže u pomoć Oktavijanu u pravi čas: ovaj je poražen u pomorskoj bitci kod Mesane (dan. Messina). Agripa i Tauro preuzimaju zapovjedništvo nad Oktavijanovim brodogradnjom (Tauro zapovijeda flotilom koju je bio poslao Marko Antonije). Tijekom zime 37./36. pr. Kr. Agripa je uposlen uvježbavanjem mornara i gradnjom nove luke blizu Puteola (dan. Pozzuoli). Pokazao se na djelu njegov veliki talent za graditeljske poduhvate: prokopao je kanal između Lukrinskog jezera i mora te tako dobio vanjsku luku, a unutarnju luku činili su Lukrinsko i Avernsko jezero, spojena kanalom.⁵² Novi kompleks luka Agripa je u Oktavijanovu čast prozvao *Portus Iulius*.

36. pr. Kr.

Zahvaljujući tehnološkim poboljšanjima Oktavijanove flote i dobro uvježbanoj posadi, Marko Vipsanije Agripa ove godine odnosi dvije ključne pobjede u sicilskom akvatoriju – kod Mile (dan. Milazzo) u kolovozu i kod Nauloha u rujnu. Unutar tih mjesec dana dotad premoćno neprijateljsko brodogradnje bilo je hametice potučeno, a Sekst Pompej je s preostalih 17 brodova pobjegao u Malu Aziju i ondje uskoro bio ubijen.⁵³ Pobjeda u sicilskom ratu, izvojevana najvećim dijelom zahvaljujući Agripi, ustoličila je Oktavijana kao gospodara zapadnog dijela imperija i dala mu potreban zamah u nastojanjima da nadmaši

49 Ukoliko je i bio Cezarov kvestor (na što bi upućivao kontekst događaja 40-ih godina pr. Kr.), za to nema čvrstih dokaza. Agripina pretura odnosila se na zadaće vezane uz grad Rim (on je *praetor urbanus*), nije bila kurulska magistratura u doslovnom smislu. U trenu preuzimanja konzulata Agripi je oko 26 godina, što je daleko ispod propisane dobi za konzula (najmanje 42 godine života).

50 O Agripinom odbijanju trijumfa: Cass. Dio XLVIII.49,3–4; Reinhold 1933a: 25–29; Rodriguez 1992: 80, bilj. 6.

51 Ceste su obnavljali Gaj Kalvisije Sabin (28. pr. Kr.) i Marko Valerije Mesala Korvin (27. pr. Kr.). O Agripinoj graditeljskoj aktivnosti: Cass. Dio LIII.23,1–4; Shipley 1933; Rodriguez 1992: 81. O Agripi kao jedinom koji financira monumentalne gradnje: Sen. Ben. III.32,4; Griffin 2003: 106.

52 O gradnji luke: Cass. Dio XLVIII.49–50; Suet. Aug. 16; Reinhold 1933a: 29–32. Cezar je tijekom građanskog rata bio počeo graditi dvije flote – jednu za Tirensko i jednu za Jonsko more – pritisnut činjenicom da je Pompejeva flota daleko jača od njegove vlastite, App. B. Civ. VI.41; Culham 2018: 102–104.

53 Agripa na moru veliku podršku pruža Lucije Kornificije (njih su dvojica 43. pr. Kr. bili imenovani za tužitelje Cezarovim ubojicama). Za svoje zasluge u sicilskom ratu Kornificije je nagrađen konzulatom za 33. pr. Kr. Agripin angažman u sicilskom ratu spominje i Orosije (VI.18). Nakon poraza Seksta Pompeja, njegov admiral Menodor (Menas) definitivno prelazi na Oktavijanovu stranu. Sljedeće godine (35. pr. Kr.) Pompej je uhvaćen u Miletu i pogubljen (App. B. Civ. V.142–144; Vell. Pat. II.79), a Menodor, kao zapovjednik dijela Oktavijanovog brodogradnje, sudjeluje u riječnoj opsadi panonske Segeste i tom prilikom pogiba (Cass. Dio XLIX.36,7).

Marka Antonija i izgura ga s političke pozornice. Rim je 13. studenoga nazočio proslavi ovacije (trijumf je, naime, bio rezerviran za pobjedu nad stranim neprijateljem),⁵⁴ a Agripa je bio nagrađen pomorskim vijencem, vrlo rijetkim odličjem namijenjenim admiralu koji je uništio neprijateljsko brodovlje: “Tamo uz pomoć božansku i vjetrove povoljne hiti / Agripa s brodovljem svojim, a nakit ga neviđen kiti: / kljunovi zlatni lađeni u prekrasan vijenac svijeni”.⁵⁵

Nakon sicilskog rata ponovo su potvrđene ovlasti nad imperijem: zapad je Oktavijanov, istok Antonijev, a Lepid je izbačen iz igre – njegove legije prelaze k Oktavijanu a on se povlači iz političkog života u svoju vilu na Kirkejskom rtu. Za utjehu, dodijeljena mu je časna (ali politički ne baš utjecajna) služba vrhovnog svećenika.⁵⁶ Antonije i dalje većinu vremena provodi na Istoku, punih ruku posla u sređivanju i učvršćivanju tamošnjih prilika, što Oktavijan koristi kako bi preuzeo kontrolu nad političkim događajima u samome Rimu.

Krajem siječnja 36. pr. Kr. rođena je Antonija Mlađa, druga kći Marka Antonija i Oktavije Mlađe. Oktavijan će preko svoje nećakinje još čvršće povezati Julijevce s Klaudijevcima – udat će je za svog pastorka Nerona Klaudija Druza (Druza Starijeg) i iz tog će braka proisteći troje djece – Germanik, Livila i Klaudije, budući car. Germanik će se ženidbom povezati s Agripinom kućom – njegova žena Vipsanija Agripina (Agripina Starija) kći je Marka Vipsanija Agripe i Oktavijanove kćeri jedinice Julije Starije. Iz tog je braka rođeno devetoro djece, od kojih je šestoro doživjelo odraslu dob – riječ je o unucima Oktavijana Augusta, u koje je on polagao velike nade glede nasljeđivanja vlasti. Agripa, njihov djed po majci, tada je već dugo mrtav.⁵⁷

Tijekom 36. pr. Kr. Marko Antonije otprovao je Oktaviju Mlađu i ona se vraća u Rim, dok se on otvoreno priklanja Kleopatri i uskoro će zbog toga, uz pomoć Oktavijanove antipropagande, biti proglašen državnim neprijateljem.⁵⁸ Antonijeovog sina Marka Antonija Antila, rođenog u braku s Fulvijom (47. pr. Kr.), navodno zaručuju s Oktavijanovom kćeri Julijom, kojoj su sada dvije godine. Ukoliko je ta vijest istinita

54 O Oktavijanovoj ovaciji: App. B. Civ. V.130; Cass. Dio XLIX.15–16. Iz Starog Grada na Hvaru potječe gema s prikazom kaprikorna (stvorenja s jarećom glavom i ribljim repom) iznad ratnog broda te s trozubom ispred. Ta je gema možda komemorirala pobjedu nad Sekstom Pompejem (Kaić 2018: 282–283 i sl. 7): kaprikorn se povezuje s Oktavijanom, a trozub (Neptunov simbol) s Pompejem. Oktavijan je, naime, bio rođen u znaku Jarca (Suet. Aug. 94), a Sekst Pompej je sebe stavljao pod Neptunovu zaštitu (Cass. Dio XLVIII.48,5).

55 Verg. Aen. VIII.682–684 (u prijevodu Bratoljuba Klaića). O odličju koje je dobio Agripa: Liv. Per. 129; Vell. Pat. II.81; Sen. Ben III.43; Suet. Aug. 25; Cass. Dio XLIX.14,3; usp. Reinhold 1933a: 37–42. Izvori nisu jedinstveni što se tiče Agripinog odličja: Livije, Velej Paterkul, Seneka i Kasije Dion spominju pomorski vijenac (*navalis corona*, *corona classica*, *corona rostrata*, στεφανος χροσσοῦς), “odličje koje nitko prije nije dobio” (Livije), “kojim nikad nitko od Rimljana nije bio odlikovan” (Paterkul), “jedinstveno odličje među vojnim odlikovanjima”, odnosno “koje nikome ni prije niti poslije nije bilo dano” (Dion). Plinije Stariji pak tvrdi da su pomorskim vijencem “do danas bila nagrađena najviše dvojica: Marko Varon komu ga je dao Pompej Veliki u ratu protiv gusara i Marko Agripa, komu ga je dodijelio Cezar u sicilskom ratu koji je također bio protiv gusara” (HN XVI.3,7). Suetonije pak ne spominje vijenac nego *caeruleum vexillum*, “stijeg morske boje”, koji Kasije Dion spominje u kontekstu pobjede kod Akcija (LI.21,2–3). O pomorskom vijencu usp. Maxfield 1972: 2–3.

56 O Lepidu: Vell. Pat. II.80; App. B. Civ. V.126.

57 Vipsanija Agripina, “glasovita po razboritosti i ljepoti” (Plut. Vit. Ant. 87), rođena je dvije godine prije smrti svojeg oca Marka Vipsanija Agripe. Njezina djeca, Augustovi i Agripini unuci, su redom: Neron Julije Cezar (rođen oko 6. godine), Druz Julije Cezar (rođen oko 8. godine), Gaj Julije Cezar (budući car Kaligula, rođen 12. godine), Julija Agripina (Agripina Mlađa, rođena 15. godine), Julija Druzila (rođena 16. godine) i Julija Livila (rođena oko 18. godine).

58 Usp. Plut. Vit. Ant. 35, 53–54. Antonije se od Oktavije službeno razvodi tri godine poslije (33. pr. Kr.) i izbacuje je iz njihovog doma u Rimu. Oktavijin izniman značaj pokazao se na djelu – ne zamjerivši svom bivšem mužu, bila mu je i dalje na pomoć. Štoviše, nakon njegove smrti preuzela je na sebe skrb o njegovoj djeci iz brakova s Fulvijom i s Kleopatrom (Plut. Vit. Ant. 87).

(Suetonije kaže da ju je preuzeo od Marka Antonija), bio je to vjerojatno jedan od posljednjih pokušaja održavanja kakvih-takvih odnosa između Oktavijana i Antonija, a prije konačnog Antonijevog pada.⁵⁹

Ove je godine možda rođena Vipsanija Agripina, vjerojatno prva kći Marka Vipsanija Agripe i Cecilije Pomponije;⁶⁰ Oktavijanov pastorak Tiberije zaručit će se njome prije njenog prvog rođendana.⁶¹

Od rata u Iliriku do bitke kod Akcija

Sljedeće je godine (35. pr. Kr.) Oktavijan pokrenuo svoj prvi *bellum externum*, ratni pohod u onaj dio Ilirika koji još nije bio obuhvaćen rimskom vlašću.⁶² Bila je, zapravo, riječ o kombinaciji kaznenih akcija (protiv gusara s Mljeta i Korčule), dodatne pacifikacije otprije pokorenih zajednica (ovostrani Japodi u Gorskom kotaru, Delmati u dalmatinskom zaleđu, niz manjih zajednica u Iliriku) i klasičnog osvajačkog pohoda (onostrani Japodi u Lici, panonske zajednice u širem Pokuplju, neke manje zajednice u još neosvojenom dijelu iliričkog teritorija).⁶³ Izvori nude nekoliko mogućih razloga pokretanja iliričkog pohoda, kontekst zbivanja dodaje još neke, a istina je vjerojatno negdje u sredini: sudeći prema rezultatima pohoda, glavni cilj bio je osvajanje zapadnog dijela panonskog Međuriječja sa Segestom (dan. Sisak), strateški i prometno iznimno važnom točkom. Uz to, trebalo je nanovo pacificirati već otprije osvojena (a još uvijek nemirna) područja u Iliriku, otvoriti kopneni put prema Epiru, Makedoniji i Grčkoj te osigurati kontrolu nad Lisom, Apolonijom i Dirahijem, vitalno važnim lukama za prijevoz i opskrbu vojske koje su dogovorom u Brundiziju 40. pr. Kr. došle u Antonijevu nadležnost. Ne manje važan razlog je i odluka da se jednom zauvijek riješi problem pljačkaških upada u pogranične dijelove Italije, koji su već stoljeće i pol periodički ugrožavali sigurnost tamošnjih trgovišta u blizini granice s Ilirikom. Oktavijan je, osim svega toga, želio svoju vojsku očeličiti i pripremiti za obračun s Antonijem (koji je već bio posve izvjestan), a usput se pokazati uspješnim vojnim zapovjednikom i tako u očima javnosti steći dodatnu prednost pred svojim političkim rivalom. Oktavijanov pak izgovor za rat vjerojatno je bilo stjecanje

59 "Marko Antonije piše da je August najprije zaručio Juliju s njegovim sinom Antonijem", Suet. *Aug.* 63. Nakon Antonijevog poraza kod Akcija i samoubojstva 30. pr. Kr., Oktavijan je dao ubiti Antila (Antonijevog najstarijeg sina), a zajedno s njim i Kleopatrinog sina Cezariona (Suet. *Aug.* 17) kojemu je otac bio Julije Cezar.

60 Rođenje Vipsanije Agripine stavlja se svakako prije 33. pr. Kr. i kao najvjerojatnija godina predlaže 36. pr. Kr. Smatra se da je njezina sestra, uvjetno nazvana Vipsanija Atika, rođena nakon 36. pr. Kr. (a prije 28. pr. Kr.); o njenom postojanju čak nema izravnih svjedočanstava. Za obje usp. Syme 1986: *passim*.

61 O zarukama: Nep. *Att.* 19. Izgleda da je Livija imala presudnog udjela u odabiru zaručnice svome sinu: "Za svog je sina mogla odabrati nasljednicu iz neke od najistaknutijih rimskih obitelji; umjesto toga izabrala je kćer Agripe i Pomponije i čvrstom sponom povezala velikog zapovjednika sa sobom i s Augustom" (Syme 1939: 345).

62 "Što se tiče vanjskih ratova, u svemu ih je samo dva osobno vodio: dalmatski još kao mlad čovjek, a poslije pobjede nad Antonijem kantabrijski" (Suet. *Aug.* 20). Glavni izvori za ilirički rat su Apijan (*Ill.* XIV.40 – XXVI-II.83; *B. Civ.* V.145) i Kasije Dion (XLIX.34–38,43), a pojedine informacije nalaze se i kod Strabona (VII.5,4–5), Livija (*Per.* 131, 132), Suetonija (*Aug.* 20), Flora (II.23), Tibula (*Panegy. Mess.* III.7,107–110) i Rufija Festa (*Brev.* 7). Oktavijanov ilirički pohod dobro je pokriven i u modernoj znanstvenoj literaturi, počevši od G. Veitha (rasprava iz 1914.), preko M. Šašel Kos (najbolja studija o Apijanu, iz 2005.), D. Džina i A. Domić Kunić (2013.) i M. Zaninovića (2015.) do najnovijeg, još neobjavljenog priloga (Domić Kunić, u tisku).

63 Usp. App. *Ill.* XVI.46 – XVII.49. Pobrojane zajednice rangirane su s obzirom na jačinu otpora koji su pružile Oktavijanovim legijama. Hodogram ratnih akcija dosta je dobro zacrtan, no ne može se uspostaviti detaljna kronologija pojedinih dijelova pohoda; neke su akcije zasigurno tekle usporedo, dok su druge (one opsežnije) slijedile jedna za drugom.

teritorijalnog preduvjeta za pohod na Dakiju, radi ispunjenja plana koji Cezar nije stigao ostvariti.⁶⁴ U ovome pohodu, koji se protekao na dvije ratne sezone, Oktavijan je prvi put nastupio kao vrhovni zapovjednik čitave vojske – dotad je redovito bila riječ o trijumvirskim legijama koje su međusobno surađivale, svaka pod svojim zapovjednikom. Oktavijanu se tako pružila mogućnost da sam odabere svoje dozapovjednike – izvori poimence spominju nekoliko njegovih legata koji su na svojim leđima iznijeli većinu ovoga rata, iako su zasluge za uspjeh pripale Oktavijanu kao vrhovnom zapovjedniku. Iako je Oktavijan u memoarima⁶⁵ isticao vlastita postignuća nauštrb svojih podređenih zapovjednika, ipak nije mogao prešutjeti njihovo sudjelovanje u ovome ratu. Oktavijan osobno (dakako, uz pomoć pojedinih legata) sudjeluje u najvažnijim fazama rata (pokoravanje onostranih Japoda, osvajanje Segeste i ponovni obračun s Delmatima), prepustivši ostale vojne akcije drugim zapovjednicima.

Pohod na Japode⁶⁶ vodi Oktavijan osobno, uz pomoć nekih svojih ponajboljih legata. I dok su Marko Valerije Mesala Korvin, Marko Helvije, Hijeron i Marko Vipsanije Agripa samo ovlaš spomenuti, o Oktavijanovom junačkom držanju doznajemo mnoge pojedinosti. Mesalin angažman ne spominju ni Apijan niti Kasije Dion, dva glavna izvora o iliričkom ratu, već Tibul koji je svom književnom patronu posvetio jedan panegirik. Nekoliko stihova otkriva Mesalu u borbama protiv Japoda (i nešto kasnije protiv Panonaca) – njegov je zadatak bio (između ostaloga?) osvojiti Arupij (na Velikom i Malom Vitlu kod Prozora, u okolici Otočca).⁶⁷ Hijeron i Agripa spominju se u kontekstu opsade i osvajanja Metula (na Viničici kod Josipdola), u epizodi juriša preko mosta. Tom je prilikom Oktavijan, koji je navodno predvodio juriš, bio ranjen – o čemu Apijan detaljno izvješćuje.⁶⁸ Pad Metula, najjačeg japodskog uporišta, označio je kapitulaciju čitave Japodije. Lički Japodi su, izgleda, bili najzahtjevniji vojni cilj, a njihov poraz jedno od glavnih postignuća u ovome ratu,⁶⁹ pa nije čudo što je u osvajanju njihovog najtvrdjeg uporišta bio angažiran Agripa, jedan od Oktavijanovih najspособnijih zapovjednika. Možda je upravo ozbiljnost japodskog dijela pohoda bila razlogom što Agripa, koji se dosad bio

64 O mogućim razlozima poduzimanja rata: App. *Ill.* XVI.46, XXII.65–66; App. *B. Civ.* V.128; Cass. Dio XLIX.34,1–2, XLIX.36,1; Vell. Pat. II.78; Strab. VII.5,2; Olujić 2007: 85–86; Šašel Kos 2018: 45. Spomenute luke na jugoistočnoj obali bile su od najveće strateške važnosti u izglednom skorašnjem sukobu između Oktavijana i Antonija – Oktavijan zato i kreće u osvajanje tog dijela Ilirika (na području gdje žive Taulanti), iako je on bio izvan njegove domene. Time se vjerojatno htio osigurati i od mogućih upada Antonijevih trupa u Ilirik, kao i od opasnosti da tamošnja domaća populacija u konačnici podupre Marka Antonija.

65 Oktavijanovi memoari, kao i službeno izvješće senatu, glavni su izvori za Apijanov narativ o iliričkom ratu (usp. App. *Ill.* XIV.42–XV.43).

66 Detaljni tijek pohoda na Japode: Olujić 2007: 89–102.

67 Usp. Tib. *Panegy. Mess.* III.7,107–110. Nakon Japodije (35. pr. Kr.) Mesala odlazi u prijalpsko susjedstvo i dovršava pokoravanje Salasa (34. pr. Kr.) (App. *Ill.* XVII.51; Cass. Dio XLIX.38,3). On se uz Oktavijana borio i u sicilskom ratu protiv Seksta Pompeja, a četiri godine poslije sudjelovat će i u akcijskoj bitci. Na njegov će poticaj 2. pr. Kr. senat Oktavijana (tada već Augusta) proglasiti ocem domovine (Suet. *Aug.* 58). Dva Oktavijanova legata, Mesala i Statilije Tauro, povezani su tazbinstvom: Mesalina kći udana je za Taurovog sina, a njihov će sin Marko Valerije Mesala Mesalin (*cos.* 3. pr. Kr.) služiti pod Oktavijanom u gušenju panonsko-dalmatinskog (Batonovog) ustanka (6.–9. godine).

68 "Njegova dva zapovjednika, Agripa i Hijeron, potrcali su s njime, a tako i njegov tjelohranitelj Lut, i Volas – samo njih četvorica i nekoliko tjelesnih čuvara" (App. *Ill.* XX.57). U kratkim izvješćima Kasija Diona i Flora o osvajanju Metula nema spomena nijednog od Oktavijanovih legata. O Oktavijanovom ranjavanju: App. *Ill.* XX.58; Flor. II.23.

69 U karijskoj Afrodizijadi, u tamošnjem sebasteju, hramskom kompleksu posvećenom Afroditi i carevima iz julio-klaudijevske dinastije, među personifikacijama naroda koje je August bio pokorio nalazio se prikaz zajednice Japoda. Personifikacija japodske εθνῆ symbolizirala je pobjedu u čitavom iliričkom ratu (Grbić 2011: 132–133). O sebasteju i prikazima narodā još i: Smith 1988.

dokazao kao iznimno sposoban admiral, nije bio angažiran u riječnoj opsadi panonske Segeste – Oktavijanu je bio potrebniji u japodskoj, a zatim u delmatskoj fazi rata.⁷⁰

Uz Agripu, preko mosta je jurišao i Hijeron, kojemu više nigdje u izvorima nema traga. Moguće je da je Apijanov Ἰέρων koruptela od Τλ. Νέρων i da je riječ o Tiberiju Klaudiju Neronu, prvom Livijinom mužu.⁷¹ Jednako tako se više ništa ne čuje o Marku Helviju, koji je zaslužan za dodatnu pacifikaciju japodskih Posena. Naime, nakon što se Oktavijan početkom 34. pr. Kr. uputio u Rim, pobunila se ta inače nepoznata japodska zajednica i Helvije ju je "porazio, dao smaknuti kolovođe a ostale prodao u ropstvo" (App. *Ill.* XXI.61).

U panonskoj fazi rata, u kojoj je Oktavijan ponovo glavni protagonist, spominju se još (opet samo ovlaš) Menas i Fufije Gemin – prvi kao zapovjednik riječne flote koja napada Segestu (tom je prilikom i poginuo), drugi kao zapovjednik rimske posade u netom osvojenom gradu.⁷²

Iako bi se očekivalo da je i Agripa sudjelovao u ovoj važnoj fazi iliričkog rata, izgleda da je on odmah krenuo na delmatsko ratište.⁷³ Ponovo naširoko slušamo o Oktavijanovim vojnim uspjesima (i ponovnom ranjavanju, pod Setovijom), dok se dvojica njegovih najboljih zapovjednika, Marko Vipsanije Agripa i Tit Statilije Tauro, doslovce samo spominju. Kontekst ipak daje naslutiti da je Agripa otpočeo napad na Delmate (34. pr. Kr.), a Tauro sudjelovao u završnim operacijama (33. pr. Kr.). Kasije Dion u šturom izvješću o delmatskoj fazi rata kaže: "Ratovali su protiv Delmata, prvo Agripa a potom i Cezar (sc. Oktavijan)" (XLIX.38,3), spomenuvši malo dalje: "S ostalim plemenima ratovao je Statilije Tauro" (XLIX.38,4). Apijan dodaje da se Oktavijan, oporavivši se od ranjavanja, "vratio u Rim kako bi započeo konzulat s Volkacijem Tulom, ostavivši Statilija Taura da dovrši rat" (*Ill.* XXVII.79). Ukoliko je Agripa u zemlju Delmata ušao preko Promone (što se čini najizglednijom mogućnošću), a budući da je rečeno kako je on otpočeo s napadima, moguće je da je sudjelovao u borbama oko tog strateški iznimno važnog delmatskog uporišta. Apijan prilično detaljno opisuje te borbe i osvajanje same gradine (*Ill.* XXV.71 – XXVII.77), ali spominje samo Oktavijana, ne i Agripu. To bi moglo značiti da Oktavijan, Apijanov glavni izvor, u svojim zapisima nije spomenuo Agripinu akciju pod Promonom. Jedini logičan razlog zašto bi Oktavijan namjerno propustio spomenuti svog najbližijeg prijatelja i najvjernijeg suradnika jest da je želio zataškati njegov poraz,

70 Flota je igrala važnu ulogu u iliričkom ratu, budući da je ratnim operacijama bio obuhvaćen i niz primorskih zajednica. Pod Segestom je angažiran Menodor (Menas), ponajbolji bivši admiral Seksta Pompeja.

71 Usp. Šašel Kos 2018: 47; literatura o tome: Šašel Kos 2005: 435, bilj. 213. Klaudije Neron je karijeru počeo kao Cezarov kvestor i potom zapovjednik Cezarove flote u aleksandrijskom ratu (47. pr. Kr.), a potom je načinio niz pogubnih odabira: u bitci kod Filipā (42. pr. Kr.) našao se na strani Cezarovih ubojica, a kod Perusije (41.–40. pr. Kr.) na strani Lucija Antonija, protiv Oktavijana. Nakon pada Perusije sklanja se kod Seksta Pompeja, a u Rim se vraća tek kad su trijumviri 39. pr. Kr. proglasili opću amnestiju. Oktavijan mu sljedeće godine preotima ženu. Nakon Neronove smrti (33. pr. Kr.) njegove sinove Tiberija i Druza odgajaju majka (Livija) i očuh (Oktavijan).

72 O Menasu: Cass. Dio XLIX.37,6; o Fufiju Geminu: Cass. Dio XLIX.38,1, 3–4.

73 Panonska faza rata je, sudeći prema izvorima, bila nastavak japodske faze (usp. Cass. Dio XLIX.36,1). Oktavijan iz Japodije kreće ravno prema Segesti, prateći tok Kupe (usp. Šašel Kos 2012: 98, 100). O delmatskoj fazi rata: App. *Ill.* XXV.71 – XXVIII.83; Cass. Dio XLIX.38,3–4; Bilić-Dujmušić 2004. Do Delmata se moglo doći trima koridorima: liburnskim, salonitanskim i naronskim, i to samo korištenjem taktike spaljene zemlje (Šašel Kos 2018: 46). Ako je Agripa u zemlju Delmata krenuo ravno s japodskog ratišta, onda je prošao prvim koridorom, dotaknuvši Promonu.

koji bi pokvario brižno konstruiranu sliku sjajno i bez greške izvedene vojne operacije.⁷⁴ Ne znamo je li Agripa još neko vrijeme na delmatskom ratištu – izvori o tome šute, no jasno je da su završne operacije protiv Delmata i nekih manjih susjednih zajednica bile povjerene Statiliju Tauru.

Ilirički rat poslužio je Oktavijanu da promovira svoj “imidž” pobjedonosnog vojnog zapovjednika, dostojnog Cezarovog nasljednika, čiji uspjesi bacaju sjenu na aktivnosti koje na Istoku provodi Marko Antonije, već omražen u Rimu zbog svoje povezanosti s Kleopatrom. Uspjesi na iliričkom ratištu dodatno su učvrstili Oktavijanov položaj u Rimu, a ne mali obol tome dao je povrat legijskih stjegova koje su Delmati petnaest godina prije bili preoteli Aulu Gabiniju.⁷⁵ Trostruki trijumf (nad Ilirikom, Akcijem i Egiptom) bit će proslavljen u kolovozu 29. pr. Kr. Slavlje je trajalo tri uzastopna dana: prvoga su dana proslavljeni uspjesi u iliričkoj kampanji,⁷⁶ drugi je dan bio rezerviran za pobjedu nad Kleopatrinom flotom kod Akcija (zapravo nad Antonijem, koji je tada već bio proglašen državnim neprijateljem), a treći za priključivanje Egipta kao nove provincije rimskom imperiju. Ovo je bio posljednji trijumf koji je Oktavijan August proslavio, smatrajući ga idealnim simbolom pobjede mira u čitavoj ekumeni – bila su, naime, obuhvaćena sva tri kontinenta, Europa (ilirički rat), Azija (akcijska bitka kao vrhunac rata protiv Antonija i Kleopatre) i Afrika (osvajanje Egipta).

Agripa nije sudjelovao u završnim bitkama protiv Delmata, jer mu je početkom 33. pr. Kr. bila povjerena služba edila. Kao bivšem konzulu, edilitet je za Agripu bio stepenica niže na karijernoj ljestvici, no on je tu službu (izgleda) dragovoljno prihvatio, na dobrobit rimskog naroda. Oktavijan nije mogao odabrati sposobnijeg i odgovornijeg čovjeka, i zahvaljujući Agripi mogao se kasnije pohvaliti da je ostavio grad od mramora, a našao ga od opeke.⁷⁷ Agripa je tijekom svog edilskog mandata poduzeo opsežnu obnovu grada (riječ je o mnogim popravcima postojećih i gradnji novih zgrada), te znatno poboljšao infrastrukturu Rima a samim tim i kvalitetu života Rimljana.⁷⁸ Pritom

74 O Agripinom mogućem neuspjehu pod Promonom i mogućoj rekonstrukciji događaja: Bilić-Dujmušić 2004: 421–454. Izgleda da je Oktavijan iz Segeste kanio krenuti na Dunav, prema Dakiji (usp. App. III. XXII.65 – XXIII.67; Strab. VII.5.2), povjerivši Agripi pacifikaciju Delmata. Nakon što je ovaj pretrpio poraz, Oktavijan sa svojim legijama žuri u Dalmaciju i preuzima inicijativu. Iako Apijan prešućuje tu epizodu, Kasije Dion svjedoči o Agripinom početnom angažmanu u delmatskoj fazi rata.

75 Usp. App. III. XXVIII.81; RG 5.29. Te je stjegove Oktavijan izložio u Oktavijinom trijemu, sagrađenom od ratnog plijena preotetog Delmatima (App. III. XXVIII.82; Cass. Dio XLIV.43,8).

76 Izvori različito nazivaju taj trijumf, pa nije posve jasno tko su bili službeno proglašeni neprijatelji u iliričkom ratu. Sudeći prema prikazu japodske zajednice u Afrodisijadi to su možda bili Japodi, no službeni *Fasti Barberini* navode Delmate (*de Dalmatis*, *Inscr. It.* XIII.1, str. 345), a tako i Suetonije (*Delmaticum [triumphum]*, Aug. 22) – u tom bi se kontekstu na povrat Gabinijevih stjegova moglo gledati kao na jedno od najvećih postignuća čitavoga rata, bar na simboličkoj razini (Šašel Kos 2018: 44). Oktavijanov suvremenik Livije i Apijan, za kojega znamo da je crpio izravno iz princepsovih zapisa, spominju ilirički trijumf (*ex Illyrico*, Liv. Per. 133; Ἰλλυρικὸν θρίαμβον, App. III. XXVIII.83) dok Kasije Dion govori o trijumu nad Panoncima, Delmatima, Japodima i nekim susjednim narodima (LI.21,5).

77 Usp. Suet. Aug. 28. Princeps se i u službenom popisu svojih djela (*Res gestae divi Augusti*) pohvalio brojnim građevinskim zahvatima u Rimu odajući dojam kao da ih je sam izveo – Agripino se ime ne spominje (RG 4.21–22). Suetonije ipak znade za imena nekih uglednika koji su se odazvali princepsovom pozivu da “pomognu urediti Rim” – među njima je i Marko Agripa, koji je sagradio “čitav niz krasnih zgrada” (Suet. Aug. 29).

78 O tome opširno Kasije Dion, nabrojivši sve Agripine građevinske zahvate, kao i druge poslove koji su mu kao edilu bili povjereni (Cass. Dio XLIX.43,1–4). Kasije tvrdi da je Agripa sam financirao popravke i poboljšanja, “ne uzevši ništa iz državne blagajne”. Građevinski projekt potrajat će godinama i dobiti novi zamah s Agripinim drugim konzulatom 27. pr. Kr., a većina zgrada bit će dovršena do 25. pr. Kr. Agripina građevinska aktivnost u Rimu poklapa se s njegovim boravcima u gradu; ugrubo, riječ je o tri razdoblja: između 34. i početka 32. pr. Kr. (tada ima edilski mandat), između 31. i 23. pr. Kr. (faza znatne građevinske aktivnosti) te između kraja 19. i kraja 17. pr. Kr. (usp. Rodriguez 1992: 93).

je pokazao zavidne organizacijske i graditeljske sposobnosti, koje je Oktavijan August itekako koristio u godinama koje su uslijedile. Agripa se nekako najviše specijalizirao u cestogradnji i vodogradnji, no nije zanemario ni napore oko uljepšavanja grada. Uza sve to, savjesno je i na zadovoljstvo svih obavljao i ostale dužnosti edila, iz domene organizacije svakovrsnih igara, predstava i svečanosti, a nije propuštao ni uljepšati grad brojnim umjetničkim djelima, o čemu svjedoči Plinije Stariji: "Poslije Cezara, [umjetničkim djelima je najviše pridao važnost] Marko Agripa, čovjek kojemu je jednostavnost bila bliža od raskoši. Očuvan je njegov govor, veličanstven i dostojan najvećeg među građanima, o tome kako sve slike i kipovi treba da budu javno dobro; to bi bilo bolje nego da su otjerani u progonstvo u ljetnikovce" (HN XXXV.9,26).⁷⁹

Njegov prvi veći samostalni projekt bila je gradnja novog akvedukta: *Aqua Virgo*, započeta već oko 40. pr. Kr., bila je dovršena u godini Agripinog ediliteta (33. pr. Kr.). Agripina briga oko rimskih vodovoda rezultirala je znatnim poboljšanjem u opskrbi Rima vodom – tim više ako se znade da akvedukti nisu bili popravljani od sredine 2. st. pr. Kr., a posljednji je bio sagrađen gotovo stotinu godina prije.⁸⁰

Agripa će, nakon dovršetka edilskog mandata, biti imenovan stalnim povjerenikom (*perpetuus curator*) za brigu oko vodovodnog sustava u gradu Rimu.⁸¹ *Cura aquarum* obuhvaćala je trajnu brigu o opskrbi Rima vodom, planiranje opskrbe, organizaciju javnih radova i nadgledanje samih gradnji. Svoj je vodoopskrbni plan Agripa provodio metodično i (u odnosu na prethodni način planiranja) revolucionarno, koristeći se najnovijim dostignućima hidrauličkih inženjera i dodavajući im vlastite ideje i rješenja.

U proljeće 32. pr. Kr. umro je Agripin tast Tit Pomponije Atik, a tijekom godine Marko Antonije se razvodi od Oktavije i otvoreno priklanja Kleopatri. Oktavijan se domogao Antonijeve oporuke i neke njene dijelove iskoristio da ga dodatno ocrni i omrazi u narodu, a Kleopatru prikaže kao izravnu prijetnju sigurnosti Rima.⁸²

Sljedeće godine (31. pr. Kr.) počinju vojne operacije. Čitav će taj rat Oktavijan kasnije ovako sažeti: "Prisegla mi je na vjernost dragovoljno cijela Italija i tražila da budem vođa u ratu u kojem sam pobijedio kod Akcija" (RG 25). O sukobu između Oktavijana s jedne te Kleopatre i Marka Antonija s druge strane napisano je iznimno mnogo stranica, pojedine njegove faze analizirane su do u pojedinosti i dobro su poznati rezultati i posljedice.⁸³ Oktavijan se oslanja na Tita Statilija Taura kao zapovjednika kopnenih snaga, te na Marka Lurija (vodi desno krilo Oktavijanove flote), Lucija Aruncija (zapovijeda središnjim dijelom flote) i Marka Vipsanija Agripu, zapovjednika lijevog krila flote, a u

79 Već u antici naširoko su hvalili Agripine građevinske aktivnosti (Strab. V.3,8; XIII.1,19; Plin. HN XXXVI.102, 104–108, 121; Cass. Dio XLIX.43; LIII.27; LIV.29; LV.8; LVI.24; Suet. Aug. 42). Osim što je preuzeo svekoliku brigu oko rimskih akvedukata i pratećih objekata kao što su umjetna jezera, vodokoci i distribucijski rezervoari, Agripa je sagradio terme davši ih narodu na uporabu (Plin. HN XXXVI.24,212) te rekonstruirao i očistio gradsku kanalizaciju. Rim je uljepšao novim građevinama, trijemovima i vrtovima uresivši ih brojnim skulpturama, a poticao je i javne izložbe umjetničkih djela (usp. Evans 1982; Rodriguez 1992). O igrama: Cass. Dio XLIX.42–43. O umjetničkim djelima kojima je ukraasio Rim: Plin. HN XXXIV.19,62; XXXV.9,26; XXXVI.64,189. O cestama i pojedinim zgradama bit će riječi kasnije.

80 O Agripinim akveduktima: Evans 1982.

81 O tome prilično detaljno Frontin. Aq. 98–99.

82 Usp. Cass. Dio L.3–4; Plut. Vit. Ant. 58. O proglašenju rata protiv Kleopatre: Cass. Dio L.6,1; Plut. Vit. Ant. 60; Marko Antonije nije spomenut u toj službenoj objavi, jer je senat "dobro znao da će on ionako postati neprijateljem" (Cass. Dio L.6,1). Na taj je način ovaj rat bio *iustum*, jer se vodio protiv strane sile (Egipta), a ne protiv rimskog građanina.

83 Glavni izvori su Apijan (B. Civ. V.13–35; Cass. Dio L.13–35; Plut. Vit. Ant. 61–69, 71–76; usp. Vell. Pat. II.84–88; Flor. II.21. Izlišno je i pokušati nabrojati glavne moderne rasprave.

stvarnosti i glavnog koordinatora Oktavijanovih ratnih akcija na moru.⁸⁴ U Antonijevom su stožeru Gaj Sosije, njegov najsposobniji i najodaniji zapovjednik koji vodi lijevo krilo flote, Marko Oktavije i Marko Instej kao zapovjednici središnjeg dijela brodovlja i Lucije Gelije Poplikola na desnom krilu; Antonijevu flotu poduprlo je i Kleopatrino brodovlje. Izvori svjedoče o Agripinim mudrim potezima i sjajnim akcijama protiv neprijateljskog brodovlja,⁸⁵ s kulminacijom u odlučujućoj pomorskoj bitci kod akarnanskog rta Akcija koja se odigrala 2. rujna 31. pr. Kr. Poraz udruženog Antonijevog i Kleopatrinog brodovlja označio je jednu od Agripinih najvećih pobjeda, bjelodani dokaz da mu nije bilo premca u zapovijedanju rimskom flotom. Što se Oktavijana tiče, bitka kod Akcija bila je odlučujuća za konačno učvršćivanje njegove prevlasti u Rimu i čitavom imperiju, a što se pak sudbine države tiče – republika je zauvijek ustupila mjesto vladavini jednoga.

Uvjeren da mu je sam Apolon donio pobjedu kod Akcija (ona je, naime, bila izvojevana u blizini dva Apolonova hrama), Oktavijan će hram, koji je 36. pr. Kr. već počeo graditi na Palatinu (zavjetovavši se na to nakon pomorske pobjede kod Nauloha), sada proglasiti simbolom akcijske pobjede.⁸⁶ Agripa će, sa svoje strane, sjećanje na tu sudbunosnu pobjedu obilježiti gradnjom hrama posvećenog (tada već) Augustu i njegovom geniju, poznatijeg kao Panteon (“svetište svih bogova”). Gradnja tog hrama početak će možda već ove godine, na Marsovom polju.⁸⁷

Godine 30. pr. Kr., nakon predaje Antonijevih legija i tragične smrti Kleopatre i Antonija, Oktavijan je Egipat proglasio rimskim posjedom. Na drugom kraju imperija na pomolu je novi rat – jake rimske snage, čak osam legija, prikupljaju se na Iberskom poluotoku u iščekivanju napada na Asture i Kantabre. To je nemirno područje već dugo predstavljalo trn u oku rimskoj vanjskoj politici, i skorašnji je rat bio još jedan (kako će se pokazati, ujedno i posljednji) u nizu rimskih osvajačkih pohoda na Hispaniju.

Pripreme za novi rat nisu spriječile Oktavijana da 3. siječnja 29. pr. Kr. svečano zatvori vrata Janova hrama, proglasivši mir mukotrpno izvojevan pobjedom nad Kleopatrom (i Markom Antonijem); senat mu je tom prigodom izglasao doživotni naslov imperatora,

84 Prema Veleju Paterkulu, Agripa je imao “cjelokupno zapovjedništvo nad pomorskom bitkom” (kod Akcija) (Vell. Pat. II.85); usp. Oros. VI.19. O Taurovom sudjelovanju u akcijskoj bitci: Vell. Pat. II.85. Nije posve jasno gdje su se u rujnu 31. pr. Kr. nalazili Gaj Mecenat, jedan od Oktavijanovih najbližih prijatelja i savjetnika, i Marko Valerije Mesala Korvin, jedan od njegovih najboljih zapovjednika. Izvori ne podupiru pretpostavku da je i Mecenat sudjelovao u bitci kod Akcija, iako ga dvije Horacijeve epode možda stavljaju u kontekst priprema za bitku (*Epod.* I) i same bitke (*Epod.* IX) (Heyworth 2007: 106–107). Ipak je vjerojatnije da je ostao u Rimu i u Oktavijanovo ime upravljao poslovima u gradu, kao što je to učinio i 36. pr. Kr., u jeku sicilskog rata (usp. Byrne 2016). Pogrešno pak protumačeni navod kod Plutarha (*Vit. Brut.* 53) naveo je mnoge da ustvrde da je Mesala sudjelovao u akcijskoj bitci (usp. *Britannica*, www.britannica.com; *Oxford Classical Dictionary*, www.oxfordre.com). U tom se odlomku, naime, uz Mesalu spominje neki Straton, pa se nastavak rečenice (gdje se spominju bitka kod Akcija i uz nju povezana Mesalina odanost) odnosi na Stratona a ne na Mesalu. Jedina veza između Oktavijana i Mesale u godini 31. pr. Kr. njihov je zajednički konzulat (Davies 1973: 29–30).

85 Horacije ga, primjerice naziva *fortis et hostium victor* – “hrabrim pobjednikom nad neprijateljima”, posvetivši mu jednu od svojih oda (Hor. *Carm.* I.6,1–2). Vergilije pak, ne imenovavši Agripu, posredno veliča njegovu pomorsku pobjedu prikazanu na štitu koji je iskovao Vulkan, a Eneji darovala njegova majka Venera (Verg. *Aen.* VIII.704–706).

86 Apolonov hram na Palatinu bit će dovršen i posvećen u listopadu 28. pr. Kr. Pobjedu kod Akcija s Apolonovom pomoći povezuju Propercije (IV.6) i Vergilije (*Aen.* VIII.704–705); usp. Miller 2009: 54.

87 Panteon će biti dovršen ili 27. pr. Kr. (sudeći prema natpisu iznad ulaznih vrata, koji spominje Agripin treći konzulat) ili 25. pr. Kr. (ako je vjerovati Kasiju Dionu, LIII.27,2). Dotada zamočvareno Marsovo polje August je povjerio Agripinim graditeljskim planovima i ovaj je tijekom godina ondje podigao brojne građevine namijenjene javnoj uporabi. Od svih pojedinaca koji su od vremena Cezarova ubojstva financirali građevinske projekte u Rimu, brojem podignutih zgrada i spomenika Augustu se približio samo Marko Vipsanije Agripa (Rodriguez 1992: 81).

naslov koji je dotad bio rezerviran za pobjedonosnog vojnog zapovjednika. Po povratku u Rim Oktavijan od Mecenata natrag preuzima državne poslove, koje je prijatelju bio povjerio tijekom svog izbjivanja iz grada.⁸⁸

U kolovozu 29. pr. Kr. proslavljena su tri trijumfa – prvoga dana ilirički, drugoga akcijski a trećega egipatski. Uz brojne počasti kojima je senat obasuo Oktavijana i njegove dozapovjednike, Marko Vipsanije Agripa, dionik sva tri slavlja, bio je ("uz druga odlikovanja", Cass. Dio LI.21,2) nagrađen posebnim odličjem, tamnoplavim stijegom, koji Kasije Dion povezuje s njegovom pobjedom u pomorskoj bitci; iz konteksta je jasno da je riječ o bitci kod Akcija.⁸⁹ To je odličje bilo rezervirano za pobjedonosnog zapovjednika flote – Suetonije ga (pogrešno ga povezavši s pobjedom kod Nauloha 36. pr. Kr.) naziva *caeruleum vexillum*, a Kasije Dion σημειὸν κυανοεῖδους.⁹⁰

Ove godine počinje rat u Hispaniji, drugi od dva vanjska pohoda u kojima je Oktavijan osobno zapovijeda vojskom;⁹¹ ratuje se protiv Kantabra i Astura, gorštačkih naroda koji se tvrdoglavo odupiru rimskoj kontroli. Taj će se frustrirajući rat (izvori ga spominju kao kantabrijski i asturski) protegnuti na punih deset godina, uz (začudo) razmjerno malo gubitaka u novcu i ljudstvu, iako su borbe bile iznimno teške a ishod neizvjestan.⁹² Oktavijan je u punoj snazi što se tiče dobi (34 su mu godine), no ne baš sjajnog zdravlja, pa se uvelike oslanja na svoje zapovjednike. Izvori spominju Publija Karisija, Gaja Antistija Vetera (*cos.* 30. pr. Kr.), Gaja Furnija (*cos.* 17. pr. Kr.) i Marka Vipsanija Agripu; uz njih je možda i Tit Statilije Tauro.⁹³

Godine uspona

Godine 28. pr. Kr. Oktavijan i Agripa su konzuli – Oktavijan šesti, Agripa drugi put. Drugi konzulat je bio izvanredna povlastica, a činjenica da je August za svog sudruga imenovao upravo Agripu govori da je dovoljno sama za sebe. Obojica osim toga dobivaju cenzorske ovlasti i koriste ih kako bi intervenirali u sastav senata – tobože da mu vrate ugled, a zapravo da uklone nepoćudne i potencijalno opasne članove.⁹⁴ August poduzima i prve korake prema dodjeljivanju povlastica onima koji stupaju u brak i rađaju djecu – to je bilo osobito važno za (mlađe) pripadnike senatorskog staleža od kojih se očekivao zamjetan *cursus honorum*.⁹⁵

Kad smo već kod ženidbe, ove (ako ne već prošle) godine Agripa se ženi drugi put (iako se u međuvremenu nije čulo o njegovom razlazu s Pomponijom). Ovaj brak uveo ga je u tazijski odnos s Oktavijanom jer je odabranica bila Klaudija Marcela Starija, kći

⁸⁸ Usp. Posavec 2015: 71.

⁸⁹ Narativi o tom trijumfu ne spominju Oktavijanove legats, no sasvim je izvjesno da su i oni sudjelovali u svečanoj povorci (usp. Suet. *Aug.* 22; Cass. Dio LI.21). Poimence se navodi samo Agripa, u kontekstu primanja odlikovanja (Cass. Dio LI.21,2–3).

⁹⁰ Suet. *Aug.* 25; Cass. Dio LI.21,3; usp. Maxfield 1972: 13–14.

⁹¹ Suet. *Aug.* 20. Suetonije u nastavku kaže: "Ostale je ratove vodio preko svojih legata".

⁹² O tome ratu: Cass. Dio LIII.25,5–7; LIV.5,1–3; Flor. II.33; Oros. VI.21; Hor. *Carm.* III.14; usp. Vell. Pat. II.90; samo ovlaš Suet. *Aug.* 20, 21,29, 81. Moderna literatura većinom je hispanofona, od preostale usp. Magie 1920; Syme 1934; Griffiths 2013.

⁹³ Taura spominje samo Kasije Dion, izvan konteksta hispanskog rata (LI.20,5); u narativu vezanom uz 29. pr. Kr. Spomenuvši Kantabre, Vakeje i Asture, Dion pridodaje: "njih će kasnije pokoriti Statilije Tauro".

⁹⁴ Od 1.000 članova senata 150 članova je otpušteno, a 50 ih se dragovoljno povuklo. O reviziji senata i cenzuri: RG 2.8; Suet. *Aug.* 35; Cass. Dio LIII.1,3.

⁹⁵ Do 18. pr. Kr. bit će doneseni zakoni koji ženidbu i rađanje djece nagrađuju usponom u magistraturama (usp. Prop. II.7; Gell. *NA* II.15). Brak je bio iznimno važan za senatorsku karijeru – osim što je bio prerogativ za uspješan *cursus honorum*, on mu je davao *decus ac robur*, dostojanstvo i čvrstoću (Syme 1980: 422; Crosby 2016: 124).

Oktavijanove sestre Oktavije Mlađe i njenog prvog muža Gaja Klaudija Marcela. Agripa i Marcela imat će, kako se pretpostavlja, dvije kćeri – Vipsaniju Marcelu Stariju (rođenu između 28. i 22. pr. Kr.) i Vipsaniju Marcelu Mlađu (Marcelinu) (rođenu između 27. i 21. pr. Kr.). Starija sestra će se oko 14. pr. Kr. udati za Publija Kvinktilija Vara, nesretnog zapovjednika germanskih legija koji će dvadesetak godina poslije zaglaviti u Teutoburškoj šumi, a mlađa oko 6. pr. Kr. za Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.), koji će kao jedan od Tiberijevih dozapovjednika sudjelovati u gušenju velikog panonsko-dalmatinskog ustanka (6.–9.).⁹⁶

Ovo je posljednja godina u kojoj se pretpostavlja rođenje Vipsanije Atike, Agripine kćeri s Pomponijom Cecilijom. Nije sigurno kako se doista zvala, ne zna se ni je li bila mlađa ili starija od svoje sestre. Velika je nedoumica i oko njezinog bračnog druga – neki smatraju da je riječ o govorniku Kvintu Hateriju (*cos. suff.* 5. pr. Kr.), vršnjaku njezinog oca, te da je ona majka njegovog sina Decima Haterija Agripe.⁹⁷

Tijekom godine posvećen je Apolonov hram na Palatinu, sagrađen u čast pobjede kod Akcija, te dovršena Oktavijanova obiteljska grobnica na Marsovom polju, preko puta Panteona. "Cezar je zajedno s Agripom proslavio svetkovinu koja je bila izglasana u čast pobjede izvojevane kod Akcija", kaže Kasije Dion (LIII.1,4) spomenuvši još neke posebne povlastice koje je uživao Agripa (uz drugi konzulat, cenzuru i priženidbu u carsku obitelj): "Kadgod bi zajedno išli u ratni pohod, Cezar bi mu osigurao šator sličan svojemu, a lozinku su davali njih obojica" (LIII.1,3).⁹⁸

Sljedeće, 27. godine pr. Kr. Oktavijan i Agripa ponovo su konzuli – Oktavijan sedmi, Agripa treći put. Ponovljeni konzulati bili su prilično rijetki u doba Julio-Klaudijevaca – izuzevši članove carske obitelji, drugi konzulat bio je izglasan tek petorici, a trećim su bila počašćena samo dvojica – Agripa u Augustovo doba i Lucije Vitelije za vladavine Tiberija pa Klaudija.⁹⁹ Oktavijan izvodi proračunati "manevar" kako bi od sebe otklonio svaku pomisao da od Rima želi učiniti monarhiju (to je svojedobno Cezara stajalo glave) i 13. siječnja proglašava da želi natrag uspostaviti tradicionalno republikansko uređenje; u to ime odriče se svih izvanrednih ovlasti koje je dotad imao kao trijumvir, a zadržava samo položaj vrhovnog zapovjednika i svoju osobnu *auctoritas*. Senat mu zauzvrat potvrđuje sve dotad izglasane počasti i službe koje je obavljao. "Kad je to bilo riješeno, mogao je uspostaviti monarhiju u pravom smislu riječi", zaključuje Kasije Dion (LIII.11,5).¹⁰⁰ U dogovoru sa senatom podijeljene su ovlasti nad provincijama – Oktavijan uzima pogranične ili još nemirne provincije u kojima se nalazi vojna posada, a senatu ostaju mirne provincije bez vojske. "Postupao je tako da bi senat bez straha tobože uživao najljepši dio vlasti, a njemu samome da ostanu napori i opasnosti", ironično komentira Kasije Dion

96 Marcellin stariji brat Gaj Klaudije Marcelo za nekoliko će se godina oženiti Oktavijanovom kćeri Julijom, a mlađa sestra Klaudija Marcela Mlađa tijekom života će promijeniti tri muža iz obitelji Valerijevaca odnosno Emilijevaca. O dvjema Marcelama i njihovoj djeci: Syme 1986: 135–136, 141–154. O braku s Agripom i njihovoj djeci: Plut. *Vit. Ant.* 87; Suet. *Aug.* 63; usp. Cass. Dio LIII.1,2. Nakon što će se 21. pr. Kr. rastati od Agripe, Marcela će se udati za Antonijevog sina Jula Antonija i s njim imati dvoje djece, Lucija Antonija i Juliju Antoniju.

97 Druga mogućnost je da je Haterije bio oženjen Agripinom sestrom Vipsanijom Polom, o čemu je već bilo riječi. O mogućem braku s Vipsanijom Atikom: Stern 2006: 336; Syme 1986: 145, 173, 504. O Vipsaniji Atiki kao majci Decima Haterija Agripe: Levick 1999²: 161.

98 O posvećenju Apolonovog hrama: Cass. Dio LIII.1,3; usp. Suet. *Aug.* 29; RG 4.19. O Augustovom mauzoleju: Strab. V.3,8; Suet. *Aug.* 100; usp. Mart. *Epigr.* V.64.

99 Benario 1970: 75. Spomenuta petorica s ponovljenim konzulatom su: Agripa, Tit Statilije Tauro (*cos.* 37. i 26. pr. Kr.), Gaj Salustije Pasijen Krisp (*cos. suff.* 27., *cos.* 44. god.), Marko Vinicije (*cos.* 30. i 45.), Decim Valerije Asijatik (*cos. suff.* 35., *cos.* 46.) i Gaj Antistije Veter (*cos. suff.* 46., *cos.* 50.).

100 Usp. Cass. Dio LIII.3–10.

(LIII.12,3). Oktavijan tim potezom dobiva zapovjedništvo nad skoro svim legijama i u tu svrhu izglasan mu je *imperium proconsulare* na 10 godina. Tri dana poslije, 16. siječnja, senat mu je izglasao počasni naslov *augustus* ("uzvišeni").¹⁰¹

Ponovna uspostava republike proslavljena je posvetom novosagrađenih monumentalnih zdanja na Marsovom polju, Augustovog mauzoleja i Agripinog Panteona. Te su dvije građevine gledale jedna na drugu (ali s određene udaljenosti), a međusobno ih je spajao širok prolaz – simbolična potvrda sloge i jedinstva između Augusta i Agripe.¹⁰²

August potom odlazi u Galiju, radi priprema za invaziju na Britaniju; prva mjera bila je organizacija galskih provincija, uključujući i nedavno osvojenu Akvitaniju. Plan pohoda na Britaniju uskoro je bio napušten jer je, nakon što su u Hispaniji izbili nemiri, procijenjeno da su bogati hispanski rudnici strateški daleko važniji od osvajanja udaljenog otoka. Nad Hispanijom je u posljednjih deset godina bilo proslavljeno čak šest trijumfa, i još je uvijek predstavljala znatan sigurnosni problem. Agripa pak ostaje u Rimu s odgovnom zadaćom da upravlja gradom.¹⁰³

Možda već ove godine (iako se moguća datacija proteže sve do 21. pr. Kr.) rođena je druga Agripina kći iz njegovog drugog braka, nedavno spomenuta Vipsanija Marcela Mlađa.

Početkom 26. pr. Kr. August odlazi u Hispaniju, kako bi osobno nadgledao odvijanje ratnih operacija na teritoriju Kantabra. Smješten je u Tarakoni (dan. Tarragoni), glavnom gradu Ovostrane (Tarakonske) Hispanije, i ondje preuzima svoj osmi konzulat. S njim su nećak Marcelo i pastork Tiberije, obojica šesnaestogodišnjaci, kojima je hispanski rat bio prilika da steknu prvo ratno iskustvo.¹⁰⁴ Tijekom godine August se pojavio na bojištu (i kasnije pohvalio da je ovo bio drugi strani rat koji je on osobno vodio), no zbog bolesti je bio prisiljen povući se natrag u Tarakonu; borbe nastavljaju njegovi zapovjednici.¹⁰⁵

"U međuvremenu je Agripa uljepšao grad na vlastiti trošak", kaže Kasije Dion (LIII.27,1). Ove godine marljivo radi na dovršavanju *Saepta Iulia*, građevine koju je na Marsovom polju bio započeo Julije Cezar ali je nije stigao dovršiti; Agripa će je posvetiti svom prijatelju Oktavijanu Augustu (odatle joj i ime *Iulia*). Taj je građevinski kompleks, koji se sastojao od jednog većeg i jednog manjeg trijema, s predvorjem na sjevernoj strani,

101 O podjeli provincija još i: Suet. *Aug.* 47. O počasnom naslovu: *RG* 5.34; Cass. Dio LIII.16,7–8; Flor. II.34; odsad ćemo i mi Oktavijana nazivati Augustom. Kasije Dion je dulji odlomak posvetio raspravi o princepsovim ovlastima, koje on prepoznaje kao kombinaciju tradicionalnih republikanskih magistratura i nove političke prakse (Cass. Dio LIII.17–22).

102 Sudeći prema natpisu na arhitravu (*M. Agrippa L. f. cos. tertium fecit*), Panteon je posvećen 27. pr. Kr., iako Kasije Dion taj događaj datira dvije godine poslije (LIII.27,2). Kao što je dobro poznato, Panteon je jedna od najbolje očuvanih građevina koje potječu iz antičkog vremena, ujedno i jedini hram koji je Agripa sagradio. Pretrpio je dva oštećenja – u Domicijanovo i u Trajanovo doba, a današnji izgled duguje Hadrijanu koji ga je obnovio (tada je dobio kupolu). O uzajamnoj povezanosti Panteona i Mauzoleja: Lanciano, Virgili 2016.

103 Počevši s Galijom, tijekom sljedećih petnaestak godina August će poduzeti nekoliko dugotrajnijih putovanja, pri čemu će Agripa igrati ulogu glavnog inspektora za istočne provincije (Cary, Scullard 1994⁶: 339). O priprema za invaziju na Britaniju: Cass. Dio LIII.22,5; Magie 1920: 327. O odlasku u Hispaniju: Cass. Dio LIII.22,5; Magie 1920: 328.

104 O preuzimanju osmog i devetog konzulata u Tarakoni: Suet. *Aug.* 26. Ove godine August konzulat dijeli sa starim ratnim drugom Titom Statilijem Taurom – njemu je to drugi konzulat. Kasije Dion daje naslutiti da je Tauro u Hispaniji već dvije ratne sezone (Cass. Dio LI.20,5). O Marcelu i Tiberiju: Cass. Dio LIII.26,1. Suetonije spominje da Tiberije u kantabrijskom ratu služi kao vojnički tribun (Suet. *Tib.* 9, za 25. pr. Kr.), pa je sva prilika da se to isto odnosi i na Marcela. Za Tiberija usp. i Sumner 1970: 265.

105 O Augustovim stranim ratovima: Suet. *Aug.* 20. O Augustovom kratkotrajnom boravku na bojnopolju: Cass. Dio LIII.25,5–7; o bolesti: Suet. *Aug.* 81; Cass. Dio LIII.25,7. O Augustovim zapovjednicima u Kantabrij: Cass. Dio LIII.25,7–8; Flor. II.33.

bio namijenjen za održavanje glasovanja, no kako su komiciji već tada izgubili na važnosti August je ondje znao upriličiti gladijatorske borbe, pa i sjednice senata. *Saepta* je 26. pr. Kr. bila dovršena i posvećena, a Agripa ju je dodatno ukrasio mramornim pločama i grčkim slikarijama. Prema svjedočanstvu Plinija Starijega, grede preostale od gradnje pokazivale su se kao čudesa zbog svoje duljine; o monumentalnosti Agripine *Saepta* svjedoče ostaci brojnih stupova od travertinskog mramora, otkopani na Via del Corso, ispod Palazzo Doria.¹⁰⁶

Zimu 26. na 25. pr. Kr. Agripa provodi u graditeljskoj aktivnosti, a August boluje u Tarakoni i početkom 25. pr. Kr. ondje preuzima svoj deveti konzulat. Rat u Kantabriji doseže vrhunac: Gaj Antistije Veter tijekom godine izvojevao je pobjedu nad Kantabrima, a Karisije je pokorio Asture, što ga je učinilo junakom ovogodišnjih bitaka. Službena predaja poraženih uslijedila je vjerojatno već u proljeće, a potkraj ljeta proglašen je završetak rata i konačno osvajanje Iberskog poluotoka; vrata Janova hrama po drugi su put svečano zatvorena, a senat Augustu za ratne uspjehe u Hispaniji dodjeljuje saluta-ciju. Iako on toga još nije svjestan, rat u Hispaniji ni izdaleka nije bio okončan – sljedeće će godine Asturi i Kantabri obnoviti napade i protiv njih će ratovati Lucije Elije Lamija, odnedavno postavljen za namjesnika pacificirane i proširene provincije.¹⁰⁷

Agripa se u Rimu i dalje intenzivno bavi graditeljskom djelatnošću, postupno pretvarajući dotad močvarno Marsovo polje u složen kompleks građevina. Ove je godine dovršio tzv. Trijem argonauta (*Porticus Argonautarum*), koji je činio zapadni dio *Saepta Iulia*; to mu je ime nadjeveno po slikarijama koje su prikazivale podvige Jasona i argonauta, a bio je dograđen u čast pomorske pobjede kod Akcija. Ostaci zida od opeke koji se pružaju duž istočne strane Panteona mogli bi mu pripadati. Ništa, međutim, nije ostalo od Agripinog Spartanskog znojilišta (*Laconicum sudatorium*), prostrane prostorije s vrućim zrakom koja je predstavljala zametak njegovih terma smještenih uz južnu stranu Panteona. Agripine terme (*Thermae Agrippae*), prvo javno kupalište u Rimu, ove su godine tako dobile svoj prvobitni oblik – naknadno će biti proširene nakon dovršenja *Aqua Virgo*, akvedukta kojim će Agripa šest godina poslije dovesti nove količine vode u Rim. Treća građevina koju je Agripa ove godine podario Rimu je Neptunova bazilika (*Basilica Neptuni*), posvećena pomorskim pobjedama kod Mile, Nauloha i Akcija ali nepoznate praktične namjene. O toj se građevini ne zna gotovo ništa – Kasije Dion je tek spominje zajedno s Lakonikom i Panteonom, pa se pretpostavlja da su te tri gradnje, dovršene ove godine, bile u nekom međusobnom suodnosu. Ostaci sjevernog zida Neptunove bazilike (s ulomcima stupova i dijelovima dekoracije) danas se nalaze sa stražnje strane Panteona, u Via della Palombella.¹⁰⁸

Kasije Dion u narativu povezanom s 25. pr. Kr. svjedoči o sve važnijoj Agripinoj ulozi u javnom životu Rima. Agripa je prema Augustu gajio "srdačnu odanost" i uz to pokazivao "stalnu revnost za javno dobro", pa mu je stoga August upućivao sve veći

106 O *Saepta Iulia*: Cass. Dio LIII.23,1-4; Plin. HN VI.76,201; Rodriguez 1992: 91, bilj. 53; Ball Platner 1929; Richardson 1992. O drugačijoj namjeni građevine: Suet. Aug. 43.

107 O Veterovoj pacifikaciji Kantabra: Cass. Dio LIII.25,7; Vell. Pat. II.90; Flor. II.33; Oros. VI.21. O Karisijevom pokoravanju Astura: Cass. Dio LIII.25,8; Flor. II.33; Oros. VI.21; Magie 1920: 338. O predaji: Magie 1920: 330. O Luciju Eliju Lamiji: Cass. Dio LIII.29,1-2 (Kasije Dion ga pogrešno zove Lucijem Emilijem); Syme 1986: 44, 49. O zatvaranju vrata Janova hrama: RG 26; Cass. Dio LIII.26,5; Oros. VI.21; Barnes 1974: 21.

108 O Trijemu argonauta: Cass. Dio LIII.27,1; Ball Platner 1929; Richardson 1992: 315; Rodriguez 1992: 87-88. O Lakoniku: Cass. Dio LIII.27,1; Richardson 1992; Rodriguez 1992: 87-88. O Neptunovoj bazilici: Cass. Dio LIII.27,1; Richardson 1992. Bazilika je, kao i ostale Agripine zgrade na Marsovom polju, stradala u požaru 80. godine i bila obnovljena u Hadrijanovo doba. O međusobnoj vezi između Neptunove bazilike, Lakonika i Panteona: Reinhold 1933a; prisjetimo se: prema Kasiju Dionu, Panteon je bio dovršen ove, 25. pr. Kr. (LIII.27,2).

broj počasti. Dion spominje dvije koje, izgleda, možemo datirati u ovu godinu: Agripa je zamijenio Augusta u organizaciji i rukovođenju vjenčanja Augustove kćeri Julije s njenim bratićem Marcelom (Augusta je, naime, bolest spriječila da dođe u Rim), a kada je kuća na Palatinu, koja je prije pripadala Marku Antoniju a zatim bila dana na upotrebu Mesali i Agripi, stradala u požaru, August je taj gubitak Mesali nadoknadio novcem, a s Agripom je "podijelio vlastitu kuću". "Agripa se, dakako, veoma ponosio tim častima", zaključuje Kasije Dion (LIII.27,4–5).

U proljeće ove godine Tiberije i Marcelo vraćaju se iz Hispanije i August (posredstvom Agripe) svoju jedinicu Juliju udaje za Marcela, sina svoje sestre Oktavije Mlađe. Njemu je 17 godina, njoj tek 14 – prema rimskim standardima, prava dob za sklapanje braka. Marko Klaudije Marcelo, Augustov nećak, sin je Oktavijinog prvog muža Gaja Klaudija Marcela (*cos.* 50. pr. Kr.), potomka Marka Klaudija Marcela, junaka galskog rata 225. pr. Kr. i drugog punskog rata, jednog od rijetkih dobitnika *spolia opima* i pet konzulskih mandata, Ciceronovog prijatelja i Cezarovog političkog protivnika. Marcelo, napola Julijevac, trenutno je najprikladniji Augustov odabir za oca njegove buduće unučadi. Ženidba s Julijom Marcela je učinila Augustovim nasljednikom – nakon njega to bi bio sin kojeg bi mu rodila Julija. August je, naime, rano počeo tražiti svog potencijalnog nasljednika; budući da se njegovo i Livijino dijete rodilo prerano i umrlo, jedino rješenje je bilo nasljednika steći udajom kćeri jedinice.¹⁰⁹

Sljedeće godine (24. pr. Kr.) August se vraća iz Hispanije i preuzima svoj deseti konzulat, prihvativši "različite druge povlastice u čast svojeg oporavka i povratka". Princeps daje *impetus* karijerama svog posinka Tiberija i nećaka Marcela – prvi postaje kvestorom i dobiva dozvolu da se natječe za magistrature pet godina prije uobičajene dobi, a drugi dobiva edilitet i skraćenje dobi za pojedinu službu od čak 10 godina. Kasije Dion dodaje da su "to bili najvažniji događaji u Rimu te godine" (LIII.28,2–4) – osim obnovljenih nemira u Hispaniji, o čemu je već bilo riječi.

Godina 23. pr. Kr. vidjela je veliku krizu vlasti i bila prekretnička godina i za Augusta osobno i za daljnju sudbinu i oblik principata u cjelini. O događajima te godine vrlo je mnogo napisano, a na ovome ćemo mjestu tek istaknuti da je August preuzeo svoj jedanaesti konzulat i objavio da se ubuduće više neće natjecati; sudrug mu je Aulo Terencije Varon Murena, brat Mecenatove žene Terencije, koji je umro prije završetka mandata. Kao zadovoljštinu za dobrovoljno odricanje od budućih konzulata Augustu senat daje uvećani prokonzularni imperij i doživotne tribunske ovlasti. *Imperium proconsulare maius* i *tribunicia potestas* omogućili su mu neograničenu vlast pod krinkom republikanskih institucija – Kasije Dion u tim dvjema ovlastima prepoznaje temelje novog režima (principata).¹¹⁰

Sredinom godine Augustovo zdravlje (oduvijek krhko) bilo je ozbiljno narušeno, do te mjere da su strahovali da će princeps umrijeti, i pitanje njegovog nasljednika naglo je postalo aktualno. Julija i Marcelo nisu dali potomka, pastorki Druz i Tiberije još nisu bili oženjeni, i August svoj pečatnjak povjerava Agripi.¹¹¹ Agripa tim činom postaje Augustova produžena ruka, na sljedećih pet godina dobiva uvećani prokonzularni imperij koji mu je

109 O povratku Tiberija i Marcela iz Hispanije i njihovom tadašnjem *cursus honorum*: Levick 1999²: 20. O Gaju Klaudiju Marcelu: Syme 1986: 106, 141–143. O Augustovom i Livijinom djetetu, te o Augustovim naporima da preko Julije stekne nasljednika: Suet. *Aug.* 63.

110 O događajima 23. pr. Kr. usp. Cass. Dio LIII.30–33. August nije održao obećanje da se više neće natjecati za konzulat: 5. pr. Kr. i ponovo 2. pr. Kr. preuzet će svoj dvanaesti odnosno trinaesti konzulat, kako bi unuke Gaja i Lucija Cezara uveo u politiku. O Augustovim ovlastima: Cass. Dio LIII.32,5–6.

111 O Augustovoj bolesti i pitanju nasljednika: Cass. Dio LIII.30,1–2; usp. Suet. *Aug.* 81. O predaji pečatnog prstena Agripi: Cass. Dio LIII.30,2, usp. LIII.31,3–4.

omogućio nadređeni položaj u odnosu na namjesnike provincija – jednom riječju, označen je za budućeg vladara, ukoliko August podlegne bolesti prije negoli Marcelo dorašte do toga da preuzme vlast. S druge strane, na temelju nekih pojedinosti Augustovog posmrtnog govora za Agripu i Dionovog narativa izgleda da je Agripin prokonzularni imperij imao sasvim određenu namjenu – da se srede prilike na Istoku. Kako će daljnji tijek događaja pokazati, Agripa je u godinama između 23. i 21. pr. Kr. te ponovo između 17. i 13. pr. Kr. doista djelovao kao Augustov glavni povjerenik za istočne provincije.¹¹²

Do ljeta iste godine August se sasvim dovoljno oporavio da je natrag preuzeo pečatnjak. Marcela je, međutim, bila pogodila ujakova odluka da Agripu javno označi kao svog zamjenika: “Iako je [August] volio Marcela i kao zeta i kao nećaka (...) ipak nije njemu povjerio monarhiju, nego mu je pretpostavio Agripu” (Cass. Dio LIII.31,2–3). Iz Dionovog bi se daljnjeg narativa moglo zaključiti da je Marcelo sebe smatrao superiornim u odnosu na Agripu (s obzirom i na krvno srodstvo s princepsom, i na povlasticu da mu bude zetom), no ovaj je, oženjen Marcelovom sestrom, već bio prihvaćen u carsku obitelj, a povrhu svega dosad se u više navrata pokazao iznimno sposobnim i kao vojskovođa, i kao graditelj, i kao organizator – da ne spominjemo njegovu posvemašnju odanost prijateljstvu s Augustom. Ako je vjerovati Kasiju Dionu, August je upravo zbog Marcelove ljubomore, ali i “jer je dobro shvaćao da narod veoma voli Agripu i nije želio da se čini kako po vlastitoj odgovornosti njemu povjerava vrhovnu vlast”, poslao Agripu u Siriju.¹¹³ Agripa se i ovom prilikom pokazao beskompromisno odanim, čak i skromnim (kako ga Dion vidi) – otputovavši na Istok, u Siriju je poslao svog zamjenika (očito procijenivši da tamošnja situacija ne iziskuje njegovu prisutnost) a sam se zadržao na Lezbu i odatle obavljao poslove provincijalnog namjesnika. Iako je pretpostavka o Agripinom “dobrovoljnom progonstvu” iz Rima prilično uhvatila korijena, istina bi mogla biti posve drugačija: Agripin odlazak na Istok vjerojatno je bio brižno isplanirani potez povezan sa situacijom na istočnoj granici imperija prema Partskom kraljevstvu. Razlog Agripinog “progonstva” stoga je mogla biti Augustova želja da se velika istočna vojska povjeri lojalnom vojnom zapovjedniku, a uz to možda i da se od Parta pregovorima ishodi povrat legijskih stjegova izgubljenih 53. pr. Kr. porazom Marka Licinija Krasa kod Kare.¹¹⁴ Agripa će otada često odlaziti na Istok, jer je Rimu u to vrijeme bilo iznimno važno pronaći kakav-takav *modus vivendi* s Partskim kraljevstvom, jedinom silom koja je

112 O Agripinim uvećanim ovlastima: Cass. Dio LIII.31,4; usp. Badian 1980–1981. *Imperium proconsulare maius* davalo je vrhovni autoritet nad carskim provincijama (što je značilo i izravnu kontrolu tamošnjih legija), a možda čak i nad senatskim, pod određenim uvjetima; usp. Cary, Scullard 1994⁶: 343. O Agripi kao suvladaru: Dalla Rossa (*sine anno*): 13; usp. Cass. Dio LIII.30,4. Za Augustov eulogij za Agripu usp. Haslam 1980. O Agripinoj zadaći na Istoku: Cass. Dio LIII.32,1.

113 Velej Paterkul slično: “Marko Marcelo, sin Augustove sestre Oktavije, za kojega su ljudi smatrali da će, dogodi li se što Cezaru, postati nasljednik njegove moći – no ipak nisu mislili da u to može biti siguran s obzirom na Marka Agripu (...) kao što kažu, pun plemenitih vrlina, vedra duha i uma i sposoban za visok položaj za koji se odgajao” (Vell. Pat. II.93).

114 O razlogu Agripinog odlaska na Istok: Cass. Dio LIII.32,1; usp. Vell. Pat. II.93. O Agripinom “dobrovoljnom progonstvu” promišljalo se već u antici: Plinije Stariji njegov odlazak naziva *pudenda Agrippae ablegatio* (“sramotno Agripino odašiljanje”) (HN VII.45,149) neizravno aludirajući na Augusta kao krivca, a Suetonije smatra da je Agripa otišao u Mitilenu jer je “sumnjao da je August malo hladan prema njemu i mislio da ga manje cijeni od Marcela” (Aug. 66). Pretpostavka o Agripinoj misiji na Istoku temelji se na činjenici da mu je August, poslavši ga u Siriju, povjerio zapovjedništvo nad najvećom provincijalnom posadom (4 legije) u državi – pritom ne treba zanemariti činjenicu da je Agripa imao uvećane prokonzularne ovlasti koje su pokrivale i druge istočne provincije, što mu je davalo nadležnost nad čitavim istočnim dijelom imperija. O Agripi na čelu Augustove velike istočne vojske: Syme 1986: 342; o pregovorima za povrat stjegova: Magie 1908; usp. RG V.29; Agripa će ih nešto kasnije uspjeti dobiti natrag, usp. Vell. Pat. II.91. Općenito o situaciji na Istoku: Scullard 1982⁵: 246–251; Cary, Scullard 1994⁶: 331–336.

mogla ozbiljno zaprijetiti rimskoj politici u Maloj Aziji na čijem su se području nalazile tri rimske provincije i nekoliko klijentskih kraljevstava. Važnost Agripinih misija na Istoku potcrtava činjenica da je namjesništvo u Siriji (koja je bila u njegovoj ovlasti) imalo najveći rang među carskim provincijama, jer se ondje nalazila vojska za obranu čitavog Istoka. Sjeverni dio Sirije bio je provincija u užem smislu (provincija Sirija), a južnim dijelom (Judejom) vladao je klijentski kralj Herod.

Nedugo nakon što je August ozdravio, razbolio se Marcelo i ubrzo umro, u dobi od 19 godina. August je njegov pepeo položio u svoj novosagrađeni mauzolej i organizirao posmrtnu igru. Plan nasljedovanja vlasti, koji je ove godine već pokazao svoje manjkavosti, sada se raspao – Marcelo nije Juliji ostavio nasljednika. August zove Agripu natrag s Istoka, svjestan da mu je njegov prijatelj iz mladosti jedini čvrsti oslonac; navodno mu je Mecenat savjetovao da Agripu čvršće veže uza se ženidbom s Julijom, koja je upravo izgubila muža.¹¹⁵

Krajem ove ili početkom sljedeće godine (22. pr. Kr.) August se suočio s prvom u nizu urota protiv svog života. Ovu je započeo neki Fanije Cepion, a jedan od sudionika bio je Lucije Licinije Varon Murena, adoptiran u obitelj Terencija Varona i po tome adoptivni brat Terencije, Mecenatove žene. Urota je bila osujećena, kolovođe smaknuti i sve potom zataškano, ali je August postao bolno svjestan da mreža prijateljstava, savezništava i ovisnosti, koju je marljivo pleo sve od Cezarove smrti i na koju se uvelike oslanjao, nije tako čvrsta kao što je vjerovao. Prava opasnost krila se u razlogu nezadovoljstva – Augustovoj sve većoj samovladi pod krinkom republikanskih institucija. Nekako u to vrijeme zahladili su odnosi između Augusta i Mecenata, koji su prijateljevali od mladosti: August je Mecenatu navodno zamjerio što je Terenciji "izbrbljao tajnu" o otkriću urote, o kojoj se očito nije smjelo previše govoriti.¹¹⁶

Godine 22. pr. Kr. Rim su pogodile brojne nedaće. Kasije Dion spominje poplavu Tibera i česte udare munja u Rimu, kao i epidemiju koja je harala čitavom Italijom pro-uzročivši glad, jer nije bilo dovoljno ljudi za obrađivanje polja. Uz to su u Kantabrijii buknuili novi nemiri, jer su Asturi i Kantabri ugrožavali tamošnju novouspostavljenu rimsku vlast; Kasije Dion izvješćuje da je u borbama koje su uslijedile izginula "većina Kantabra, i to oni najžešći među njima", a da Asturi, "poraženi u bitci, više nisu pružali otpor već su se spremno pokorili".¹¹⁷ Kao što će se uskoro vidjeti, i ta je rimska pobjeda bila kratkog vijeka.

115 O Marcelovoj smrti i posmrtnim počastima: Cass. Dio LIII.30,4–6. Marcelo je, izgleda, bio prvi koji je sahranjen u Augustovom mauzoleju. O problemima oko nasljedovanja vlasti: Matyszak 2006: 94; Southern 2014²: 203. O Mecenatovom savjetu: Posavec 2015: 73. Mecenat je svojedobno bio isposlovao da se August (tada još Oktavijan) oženi Skribonijom (App. B. Civ. V.6,53; Garnsey 1924: 150) i često ga zatječemo kao princepsovog savjetnika u privatnim i državnim pitanjima.

116 O uroti Fanija Cepiona: Cass. Dio LIV.3; Vell. Pat. II.91; Suet. Aug. 19. Ovo je bila prva od više urota s kojima se August morao nositi u različito doba svoje vladavine (usp. Suet. Aug. 19 i 56). O zahlađenju odnosa s Mecenatom: Suet. Aug. 66. Kasije Dion u narativu koji se odnosi na 16. pr. Kr. govori o Terenciji kao Augustovoj ljubavnici (LIV.19,3), a posljedica toga bili su još gori odnosi između dvojice nekadašnjih prijatelja (Cass. Dio LIV.19,6).

117 O nesrećama: Cass. Dio LIV.1,1–2. Munje su se osobito okomile na kipove na Panteonu, "čak je i koplje ispalo iz Augustove ruke" (Cass. Dio LIV.1,1). Nestašicu žita možda je namjerno izazvao sam August, jer je vrlo neobično da ju je uspio riješiti "u malo dana" (RG I.5), Posavec 2015: 77. O obnovljenom ratu u Kantabrijii: Cass. Dio LIV.5,1–3.

Godine vrhunca

Pozvan početkom 21. pr. Kr. s Istoka u Rim, Agripa je preuzeo zadaću koju mu je August namijenio – brigu o neometanom funkcioniranju mira i reda u Rimu. Tu je funkciju inače obavljao *praefectus urbi*, no izgleda da Agripa nije bio službeno postavljen na tu dužnost, iako se njegovo djelovanje u gradu uvelike s njome poklapalo. Budući da je Rim bio u sigurnim rukama, August je mirno oputovao u jednu od svojih inspekcija provincija – ovaj put na Siciliju i u Grčku. U Rim će se vratiti tek 19. pr. Kr.¹¹⁸

Početkom godine u Rimu je burno: izbili su neredi kao posljedica nekih problema vezanih uz izbor novih konzula. Kasije Dion izvještuje da se grad nalazio u stanju bezvlasti i da je August smatrao kako je Agripa najprikladniji izbor da se situacija riješi. “I kako je želio udijeliti mu počasti veće od uobičajenih, kako bi ovaj lakše upravljao narodom, August ga je pozvao natrag, natjerao da se razvede od žene iako je njemu samome bila nećakinja, i da se oženi Julijom”, pripovijeda dalje Dion. Navodno je Mecenat Augustu savjetovao taj korak – Kasije Dion mu u usta stavlja ove riječi: “Učinio si ga toliko velikim da on mora ili postati tvojim zetom ili biti ubijen”.¹¹⁹ Stoga se Agripa vraća s Istoka, razvodi od Marcele i ženi Julijom koja je prije dvije godine bila izgubila svog prvog muža Marcela (ujedno i Agripinog dotadašnjeg šurjaka). Bio je to politički brak koji je imao dalekosežne posljedice i po obitelji Julijevaca i Klaudijevaca, i po Augusta osobno. Iako je među njima bio generacijski jaz – Juliji je 18 godina, a Agripa je vršnjak njenog oca – u tom je braku, u rasponu od 20. do 12. pr. Kr., rođeno petoro djece, Augustovih jedinih izravnih potomaka.¹²⁰ Iste je godine bila dovršena vila u kojoj se novopečeni braćni par nastanio; nalazila se u Transtiberu (dan. Trastevere), preko puta Marsovog polja s kojim ju je Agripa povezao mostom (*pons Agrippae*). Lokacija je bila ponešto neobična, jer su se na drugoj obali Tibera nalazili mala industrija i radionice, dok je elita radije birala obronke obližnjeg Janikula i područje prema Vatikanu.¹²¹

Ženidba s Julijom Agripu je uvela u najuži krug Augustove obitelji. Njegov je politički utjecaj na vrhuncu, iznad njega je samo August, stari prijatelj a odsada i tast. Bliska tazbinska veza značila je samo jedno: Agripa je prešutni Augustov suvladar, u najmanju ruku osoba koja će po potrebi zamijeniti princepsa na vlasti; srećom po Augusta, Agripa svoj novi položaj nije nikada ni pokušao zloupotrijebiti. Njegova dva starija sina, Augustovi unuci, bit će princepsovi nasljednici – moć ostaje u obitelji Julijevaca. Klaudijevca Tiberija u tom smislu još nema na obzoru.

118 Za gradskog prefekta usp. Cass. Dio LIV.6,6. O Augustovom putovanju: Cass. Dio LIV.7.

119 Dvojica senatora, Lucije Plaucije Silvan i Kvint Emilije Lepid, sami su sebe imenovali za drugog konzula (prvi je Marko Lolije). To je izazvalo nemire u Rimu i August je poništio izbore, zabranivši dotičnoj dvojici da se opet kandidiraju. Nakon novog niza nemira, za drugog konzula je ipak izabran Lepid i ljutiti August šalje Agripu u Rim da uspostavi red (Cass. Dio LIV.6,1–4). O povratku Agripe i njegovom usponu: Cass. Dio LIV.6,5.

120 Prema Suetoniju, August je “izmolio od sestre da mu prepusti zeta, jer je tada Agripa bio oženjen jednom Marcelom, s kojom je imao i djece” (Aug. 63). Plutarh pak nudi nešto drugačiju inačicu: “Od Marcela imala je Oktavija dvije kćeri i jednog sina, Marcela, koga je Cezar učinio i svojim sinom i zetom, a jednu od kćeri dao je Agripi. Ali kako je Marcelo umro tek što se oženio, i Cezaru nije bilo lako da između ostalih svojih prijatelja izabere pouzdana zeta, Oktavija predloži neka Agripa uzme Cezarovu kćer a ostavi njezinu” (Vit. Ant. 87). Klaudija Marcela Starija kći je Augustove sestre Oktavije Mlađe i njenog prvog muža Gaja Klaudija Marcela, a ujedno i sestra Julijinog prvog muža Marka Klaudija Marcela. Agripa se, dakle, ženi svojom dotadašnjom šurjakinjom. Marcela se nakon razvoda udaje za Jula Antonija, sina Marka Antonija i Fulvije. Što se tiče velike razlike u godinama između Agripe i Julije, “teško da je spolnim potrebama zdrave mlade žene sklone užici-ma mogao udovoljiti postariji vojnik potpuno predan državnim obvezama” (Posavec 2015: 17); Za Augustove unuke usp. Suet. Aug. 64 i 65. Za hrvatske nazive rodbinskih odnosa usp. Tanocki 1983.

121 Ta je vila otkopana u 2. polovici 19. st. u neposrednoj blizini Villa Farnesina. O ostacima vile: Farlow 2016.

Sljedeće godine (20. pr. Kr.) partski kralj Fraat vratio je Krasove legijske stjegove izgubljene kod Kare, koje je August primio "kao da je pokorio Parte u ratu" (Cass. Dio LIV.8,2); sam će se poslije pohvaliti: "Primorao sam Parte da mi vrate plijen i znakovlje triju rimskih vojski, i da skrušeno traže prijateljstvo rimskog naroda" (RG IV.29). Tog velikog diplomatskog uspjeha ne bi bilo da Marko Vipsanije Agripa koju godinu prije nije pripremio teren, a Tiberije uspješno ishodio samu predaju *signa* u rimske ruke.¹²²

Od lipnja 20. pr. Kr. do proljeća 18. pr. Kr. Agripa po drugi put boravi u Galiji, jer su Akvitanci opet nemirni. U akvitanskoj su se kampanji istaknule XVII., XVIII. i XIX. legija, iste one legije koje će dvadeset i sedam godina poslije zaglaviti u Teutoburškoj šumi. Tijekom svog boravka u Galiji Agripa nadgleda gradnju hrama posvećenog božici Romi i carevom geniju (*Romae et genio Augusti*) u narbonskom Nemausu (dan. Nîmes), koloniji kojoj je začetnik bio Cezar a August ju je organizirao kao veteransku. Spomenuta je građevina, danas poznata kao Maison Carrée ("kvadratna kuća"), jedan od najbolje očuvanih rimskih hramova uopće; uzmemo li u obzir i iznimnu očuvanost Agripinog Panteona, nameće se zaključak da je Agripa veliku pozornost posvećivao visokoj kvaliteti svojih građevina. To se nanovo obistinjuje na primjeru cestovne mreže kojom je tijekom ovog namjesničkog mandata (a počevši možda već prije 20 godina) pokrio svoju provinciju. *Caput viarum* sve četiri galske ceste (skupno zvane *Via Agrippa*) bio je u Lugdunu (dan. Lyon), a kvaliteta njihove izvedbe posvjedočena je činjenicom da neke od njih postoje (i koriste se) i danas, bilo kao staze ili kao ceste za vozila.¹²³

Kratko nakon Agripinog odlaska u Galiju Julija je rodila njihovo prvo dijete – Gaja Vipsanija Agripu. Budući da je Agripa odsad pa nadalje vrlo rijetko u Rimu, August se poduzeo zadaće brige i odgoja svoje unučadi. U Gaju i njegovom tri godine mlađem bratu Luciju princeps će vidjeti nasljednike svoje vlasti i brižno ih povesti kroz *cursus honorum* kako bi im omogućio što čvršći temelj za djelotvorno upravljanje državom. Nakon što će 17. pr. Kr. obojicu adoptirati i dati im pravni status svojih sinova (koje u stvarnosti nikad nije imao), August će svojim unucima isposlovati konzulate i u tu svrhu, kako bi pripremio teren, sam preuzeti još dva konzulska mandata (5. i 2. pr. Kr.). Nakon toga Gaju i Luciju su slijedile dodatne počasti (*pontifex maximus* odnosno *augur*, *princeps iuventutis*) te stjecanje vojnih i diplomatskih iskustava – Gaju u Siriji i Armeniji, Luciju u Hispaniji i Galiji. Princeps je unucima uredio i ženidbe: Gaj Vipsanije Agripa, adopcijom prozvan Gaj Julije Cezar, dobio je 1. pr. Kr. za ženu Klaudiju Liviju Juliju (zvanu Livila), kćer Druza Starijeg i Antonije Mlađe. Taj brak nije dao potomaka, a Gaj će uskoro (4. godine) umrijeti u Likiji, od posljedica ranjavanja u armenskoj Artagiri pet mjeseci prije toga.¹²⁴

122 August je, naime, poslao Tiberija da od Fraata IV. ishodi stjegove, Levick 1999²: 25–26. Stjegovi će biti pohranjeni u hram Marsa Osvetnika koji će August dovršiti tek 2. pr. Kr. (usp. Cass. Dio LIV.8,1–3; RG IV.21 i 29). Odluka o gradnji novog (Augustovog) foruma s hramom Marsa Osvetnika bila je donesena još 42. pr. Kr. uoči bitke kod Filipā; gradnja se oteгла punih 40 godina (Posavec 2015: 77, bilj. 64).

123 Prvi je put Agripa u Galiji boravio 39.–38. pr. Kr., kao namjesnik Transalpske provincije. Tri nabrojane legije bio je unovačio Cezar 49. pr. Kr.; nakon angažmana u Galiji sudjelovat će pod Tiberijem u osvajanju Retije (15. pr. Kr.), a zatim biti premještene na rajnsku granicu i vjerojatno sudjelovati u Druzovim i Tiberijevim pohodima na Germaniju (Posavec 2016: 27, bilj. 90). O moguće dvojbenoj dataciji Maison Carrée: Anderson 2001: 75–76 (autor zagovara doba Antonina). Hram u Nemausu će od 5. st. biti uklopljen u palaču vizigotskih kraljeva (usp. Jona Lendering, Nemausus (Nîmes), Maison Carrée, *Livius.org. Articles on ancient history*, <https://www.livius.org/articles/place/nemausus-nimes/nemausus-nimes-maison-carree/>). O Agripinim cestama u Galiji: Mottershead 2005: 14–44; o Lugdunu kao ishodištu cestovne mreže: Strab. IV.6,11.

124 "Unuke je većinom sam učio čitati, pisati i ostale osnovne pojmove, ali je osobito nastojao da imitiraju njegov rukopis. Jeo je s njima samo tako da su oni sjedili na desnoj strani stola, a putovao je s njima samo tako da su se vozili pred njim ili jahali pored njega" (Suet. *Aug.* 64). "Gaja i Lucija je posinio, kupivši ih kod kuće od njihova oca Agripe po staroj formuli 'novcem na vagi'" (*ibid.*). O adopciji još i: Cass. Dio LIV.18,1. O Gaju Cezaru kao

Ove (20. pr. Kr.) ili sljedeće godine (19. pr. Kr.) Druzov brat Tiberije Klaudije Neron (budući car Tiberije) ženi se Vipsanijom Agripinom, kćeri Marka Vipsanija Agripe i njegove prve žene Pomponije Cecilije Atike, s kojom je bio zaručen od njezinog najranijeg djetinjstva. Bio je to sretan brak: Suetonije tvrdi da se Tiberije "s njom dobro slagao" i "bio navikao na nju"; iz te veze rođen je (14. pr. Kr.) Neron Klaudije Druz (Druz Mlađi), a Vipsanija je očekivala njihovo drugo dijete kad je August 11. pr. Kr. odlučio da se Tiberije mora od nje rastati i oženiti Julijom, koja je prethodne godine, nakon Agripine smrti, opet obudovjela. Tiberije je to učinio "s velikim bolom u srcu"; dijete koje je Vipsanija nakon toga rodila nije preživjelo.¹²⁵

Godine 19. pr. Kr. Agripa, koji u Galiji boravi od prethodne godine, oružjem rješava problem čestih germanskih upada preko Rajne. Na vijest o ponovnoj pobuni Kantabra žuri u Hispaniju. Izvori svjedoče o lošem sigurnosnom stanju u toj provinciji: velik broj ostarjelih i stalnim ratovima iscrpljenih legionara pridonosi nedisciplini u vojsci, uz to što većina vojnika odbija ići u planine protiv Kantabra, strahujući od zasjeda. Unatoč nezavidnim okolnostima, posegnuvši za drastičnim disciplinskim mjerama prema rimskoj vojsci te nemilosrdnim ratnim metodama prema neprijatelju, Agripa uspijeva nastaviti vojne operacije i potkraj godine poraženi Kantabri su razoružani, gotovo svi muškarci u dobi za oružje pogubljeni a preživjeli prisiljno preseljeni s planina u ravnicu. Agripin angažman bio je ključan za uspješno okončanje desetogodišnjih napora oko osvajanja preostalih dijelova Iberskog poluotoka. Iako se u dosadašnjim ratovima bio dokazao kao vrstan admiral, u ovome je jednako uspješno zapovijedao kopnenim snagama, dokazavši da je izniman strateg i taktičar i na moru i na kopnu. U kojoj je mjeri Agripin vojni angažman bio uspješan govori činjenica da će August pet godina kasnije (14. pr. Kr.) posjetiti Hispaniju i zateći je posve umirenu.¹²⁶

Agripina je konačna pobjeda Augustu omogućila da se pohvali osvajanjem poslovično nemirne provincije i zorno pokaže da njegova politika stremlje ka miru – vrata Janova hrama dotad su bila zatvarana čak dvaput (29. i 25. pr. Kr.), oba puta jer se smatralo da je rat u Hispaniji gotov; treći i konačni put to će biti 13. pr. Kr. i proglašena *pax Romana* obuhvatit će sve pobjede koje će Rim dotad izvojevati – uključujući i konačnu pacifikaciju Hispanije.¹²⁷

Augustovom nasljedniku: Swan 2004: 111, 115. August bira Gaju ženu: Cass. Dio LV.10,18. O Gajevoj boravku i smrti na Istoku: Barnes 1974: 23; usp. Suet. *Aug.* 65. O Livilinin roditeljima: Neron Klaudije Druz (Druz Stariji) sin je Livije Druzile i njenog prvog muža Tiberija Klaudija Nerona, rođen tri mjeseca nakon što se majka preudala za Augusta; ima četiri godine starijeg brata Tiberija (budućeg cara). Livilina majka Antonija Mlađa kći je Augustove sestre Oktavije Mlađe i Marka Antonija. Uz Livilu, Druz i Antonija imaju i dva sina, Germanika i Klaudija (također budućeg cara). Nakon Gajeve smrti Livila će se udati za svog bratića Nerona Klaudija Druza (Druza Mlađeg), Tiberijevog sina iz braka s Agripinom kćeri Vipsanijom Agripinom; par će imati troje djece, punokrvnih Klaudijevaca.

125 O Tiberiju i Vipsaniji Agripini: Suet. *Aug.* 63; Suet. *Tib.* 7; Syme 1986: 345, 378, 416. Vipsanija se odmah po razvodu udaje za Gaja Asinija Gala, sina glasovitog Gaja Asinija Poliona (vojnika, političara, govornika, povjesničara, pjesnika te Vergilijevog i Horacijevog patrona); taj je vrlo plodan brak dao barem šestoro djece (usp. Syme 1986: 512). Kasnije će Gal tvrditi da je on otac i Vipsanijinog sina Druza Mlađeg, što će kod Tiberija samo još pridodati mržnji koju je prema njemu osjećao od samog početka (Cass. Dio LVII.2,7).

126 Agripa u Galiji, protiv germanskih upada: Cass. Dio LIV.11,1; Agripa u Hispaniji: Cass. Dio LIV.11,2–5; Vell. Pat. II.90; usp. Posavec 2015: 77. Rat u Kantabrij, koji se vukao tijekom deset godina, konačno je bio okončan; tijekom sljedeće tri godine bit će ugušene manje pobune koje su još samo sporadično izbijale. Hispanija će biti organizirana u tri provincije, Tarakonsku, Lusitansku i Betiku (Barnes 1974: 21; Cary, Scullard 1994⁶: 334).

127 Preduvjet za Augustov mir bila je odlučujuća pobjeda nad Markom Antonijem kod Akcija. Iako je bila proglašena, *pax Romana* nije mogla doista zaživjeti već nakon građanskih ratova, jer su se ratovi vodili gotovo bez prekida: u Hispaniji, Germaniji, alpskim krajevima, Iliriku... Konačno proglašenje 13. pr. Kr. bilo je proslavljeno odlukom o podizanju Žrtvenika Augustova mira (*Ara pacis Augustae*), u čast Augustovog povratka iz Hispanije i Galije (RG II.12).

Koloniju *Augusta Emerita* (dan. Mérida) osnovao je August 25. pr. Kr., uvjeren da su tadašnje pobjede označile kraj kantabrijskog rata, za veterane legija *X Gemina* i *V Alaudae*. Sa stvarnim okončanjem rata, 19. pr. Kr. Agripa se laća graditeljske aktivnosti u tome gradu. Među njegovim tamošnjim projektima ističe se teatar, danas jedan od najočuvanijih iz rimskog doba (što nas više i ne čudi, s obzirom na to da smo već upoznali kvalitetu Agripinih gradnji). Nad ulaznim vratima ovog teatra, djelomice ukopanog u padinu, čita se: *M(arcus) Agrippa L(uci) f(ilius) co(n)s(ul) III trib(unicia) pot(estate) III*, što dovršetak gradnje stavlja u 13. pr. Kr. Agripina građevinska djelatnost u Emeriti nije se iscrpila na teatru – njemu se vjerojatno mogu pripisati i ostale tamošnje javne građevine: forum, takozvani Dijanin hram, amfiteatar, mostovi, akvedukti i ostala gradska infrastruktura.¹²⁸

Senat je Agripi izglasao trijumf za pobjedu nad Kantabrima, no on ga je odbio "iz skromnosti". Bio je to već drugi trijumf koji je Agripa otklonio (prvi put to je bilo nakon vojnih uspjeha u Galiji 37. pr. Kr.), i otada prestaje praksa dodjele trijumfa pobjedničkom vojskovođi, osim ako nije član carske kuće.¹²⁹

Ove su godine dovršena dva velika Agripina projekta u Rimu, akvedukt i terme. *Aqua Virgo* bio je treći akvedukt povezan s Agripinom graditeljskom djelatnošću, drugi koji je Agripa projektirao i sagradio. "Car je bio time toliko zadovoljan da je jednom prilikom, kad je nastala velika oskudica vina i narod se na to glasno žalio, izjavio da se Agripa na najstručniji način pobrinuo da nikad ne poginu od žeđi", svjedoči Kasije Dion (LIV.11,7). *Aqua Virgo* kretala je s izvora u blizini *Via Collatina*, kod osmog miljokaza od Rima; pratila je zatim podnožje brežuljka Pincija i prolazila uz Marsovo polje da bi, prešavši Agripin most, ušla u Transtiber. Izgleda da je osnovna zadaća ovog akvedukta bila opskrba vodom Agripinih građevinskih kompleksa na Marsovom polju, redom javnih građevina namijenjenih narodu na korištenje. Agripin sustav akvedukata (onih zatečenih odranije, kao i novosagrađenih) omogućio je uspostavu *cura aquarum*, službe kojoj je zadatak bio briga oko opskrbe Rima vodom; organizirao ju je August 11. pr. Kr., godinu dana nakon Agripine smrti. Njegova vodna infrastruktura nikada nije bila zamijenjena novom – Klaudije i Trajan samo će neznatno intervenirati u sustav koji je savršeno funkcionirao; štoviše, *Aqua Virgo* u uporabi je i danas.¹³⁰

128 Od teatra u Méridi, u boljem su stanju samo teatri u Arausiju (Orange), Sabrati (u SZ Libiji) i pamfilijskom Aspendu (Serik u Turskoj). O Agripinim gradnjama u Emeriti: Mottershead 2005 (teatar: 133–161, amfiteatar: 162–164, mostovi: 164–167, akvedukti: 167–170, gradska infrastruktura: 170–172, forum: 172–173; "Dijanin hram": 173–176).

129 O trijumfu: Cass. Dio LIV.11,6. Agripi će biti ponuđen još jedan trijumf, za uspjehe na Kimerskom Bosporu (Krimu) 14. pr. Kr. – odbit će i njega, a posljedica toga bit će prestanak izglasavanja trijumfa drugim vojskovođama (Cass. Dio LIV.24,7–8). Iako je 19. pr. Kr. bila ukinuta praksa dodjele trijumfa svima koji nisu pripadnici julio-klaudijevske loze, posljednji koji ga je uspio proslaviti (17. ožujka 19. pr. Kr.) unatoč već postojećoj zabrani bio je Lucije Kornelije Balbo, nad berberskim narodima s ruba Sahare. Iako je August time pokazao nedosljednost glede svoje odluke, razlog se mogao razumjeti: August je Balbu dugovao zbog potpore koju mu je ovaj bio pružio nakon Cezarovog ubojstva (Rodriguez 1992: 80, bilj. 7). Zabranom trijumfa senatori su izgubili jedan od za njih najvažnijih tradicionalnih simbola slave i statusa (Beard 2018: 349).

130 Detaljno o Agripinim akveduktima: Evans 1982. Na prvom od spomenuta tri akvedukta, *Aqua Tepula*, sagrađenom 125. pr. Kr., Agripa je izveo temeljitu rekonstrukciju; drugospomenuti, ujedno i prvi akvedukt koji je Agripa sagradio, bio je *Aqua Iulia*, započet 40. a dovršen 33. pr. Kr., u doba njegovog ediliteta. *Aqua Virgo* drugi je akvedukt koji se u cijelosti pripisuje Agripi. Uz iskaz Kasija Diona pristaje i Suetonijev navod: "Kad se narod tužio na nestašicu i skupoću vina, August ga je strogim riječima ukorio rekavši: Moj se zet Agripa doista priskrbio, uredivši nekoliko vodovoda, da ne bi ljudi bili žedni" (Suet. Aug. 42). *Aqua Virgo* spominje i Plinije Stariji (HN XXXI.25,42), pobrkavši ga s *Aqua Iulia* (HN XXXVI.24,121); usp. Burns 1964: 255. O trasi *Aqua Virgo*: Evans 1982: 408–409. O *cura aquarum*: Evans 1982: 401. O neznatnim dodacima Agripinom sustavu: Evans 1982: 411.

Akvedukt i terme, dovršene te iste godine, zamišljeni su (i ostvareni) kao dio jedinstvenog kompleksa. Agripa je postojeći *Laconicum* okružio nizom drugih gradnji koje su zajedno činile sastavne dijelove velikog kupališnog sklopa. Osim samih termi, činili su ga veliko jezero (*Stagnum*) koje je Agripa umjetnim kanalom (*Euripus*) povezo s Tiberom (i jezero i kanal mogli su se koristiti za plivanje), kao i zelene površine (*horti*). Marko Vipsanije Agripa je na najbolji mogući način iskoristio barovito tlo Marsova polja i pretvorio ga u ukroćeni vodeni kompleks, upotpunjen parkovima i vrtovima uljepšanima brojnim umjetničkim djelima¹³¹ – a sve kako bi narod Rima uživao u dokolici u samome gradu. Agripine terme (*Thermae Agrippae*) danas su gotovo potpuno nevidljive; požar 80. godine uništio je i njih (kao i brojne druge građevine u Rimu koje je sve redom obnovio Hadrijan), i samo zakrivljen zid od opeke, koji je pripadao središnjoj prostoriji kružnog tlocrta, svjedoči o njihovoj lokaciji. Ostatak zida nalazi se u današnjoj Via dell' Arco della Ciambella (prozvanoj upravo po njemu), a terme su se izvorno prostirale između današnjih Via di Torre Argentina, Largo di Torre Argentina i Via dei Cestari.

Ove godine (19. pr. Kr.) rođena je prva Agripina i Julijina kći, Vipsanija Julija Agripina (Julija Mlađa). I ona je, kao i ostala njena braća i sestre, od samog početka došla pod Augustovu skrb – ženski dio obitelji dobio je strogi odgoj: "Kćer je i obje unuke tako strogo odgojio da ih je priučio i na pređenje vune, a zabranio im je govoriti i raditi sve što se ne bi smjelo znati u javnosti i unositi u dvorski dnevnik" (Suet. *Aug.* 64). August je uređio da se njegova unuka 6. ili 5. pr. Kr. uda za Luciju Emiliju Paula (*cos.* 1.), pranećaka trijumvira Lepida. Julija i Paulo bili su rođaci u drugom koljenu – oboma je baka bila Skribonija, Juliji po majci Juliji (Augustovoj kćeri), Paulu po majci Korneliji (Skribonijinoj kćeri iz prethodnog braka). Ubrzo nakon vjenčanja rođena im je Emilija Lepida, prva Augustova praunuka; u djetinjoj dobi zaručili su je s Klaudijem (budućim carem), no zaruke su raskinute nakon što su oba njena roditelja pala u nemilost. Spomenuta nemilost eufemizam je za Augustovu drastičnu mjeru koja je navodno imala za cilj iskorijeniti nemoral iz obitelji: kćer će 2. pr. Kr. prognati na Pandateriju (današnji Ventotene), minijturni otočić zapadno od Misena, a unuku 8. godine na Trimer (današnji Tremiti), podalje od apulijske obale. Paulo je pak zaglavio jer je bio optužen za sudjelovanje u uroti protiv cara.¹³²

Najkasnije u proljeće 18. pr. Kr. Marko Vipsanije Agripa vraća se iz Galije, i u Rimu će boraviti sve do kraja sljedeće godine. Po povratku u Rim obnovljen mu je uvećani prokonzularni imperij koji mu je August bio dodijelio 23. pr. Kr., a na sljedećih pet godina dobiva i tribunske ovlasti koje je August dotad ljubomorno čuvao za sebe. *Imperium proconsulare maius* i *tribunicia potestas* Agripin su autoritet gotovo izjednačili s Augustovim, jasno pokazavši da ga je princeps označio kao svog zamjenika na vlasti (ako ne i suvladara). Obje te izvorno republikanske magistrature davale su nositelju brojne ovlasti: prokonzularni imperij omogućavao je vrhovno zapovjedništvo nad svim legijama u Carstvu, a uvećani imperij i kontrolu nad senatskim provincijama u kojima nije bilo vojske;

131 O kupališnom kompleksu i njegovim pojedinim dijelovima: Rodriguez 1992: 81–83; Ball Platner 1929; Coarelli 1977; Hrychuk Kontokosta 2019 (svaki s brojnim navodima literarnih izvora). Ispred termi stajao je Lizipov Apoksiomen, Agripin dar građanima Rima. Plinije Stariji pripovijeda kako je Tiberije, već kao car, dao prenijeti izvornog Apoksiomena u svoju spavaću sobu, zamijenivši ga kopijom. Nakon što se narod pobunio, Tiberije je bio prisiljen vratiti izvorni kip na njegovo mjesto (*HN* XXXIV.19,62).

132 Pedagoške Augustove mjere nisu, međutim, urodile željenim plodovima, jer su se i kći Julija Starija i unuka Julija Mlađa odale raskošnom i razbludnom životu (Suet. *Aug.* 65 i 72). O progonstvu obje Julije: Suet. *Aug.* 65; Syme 1939: 425–426, 432; Syme 1986: *passim*. Princeps je oporučno zabranio da se one sahrane u njegovom mauzoleju (Suet. *Aug.* 101). O Emiliju Paulu: Suet. *Aug.* 19.

tribunska vlast davala je pravo veta na odluke svih magistrata, mogućnost predlaganja zakona koji su se potom narodu davali na odobravanje, kao i *sacrosanctitas* – osobnu zaštitu. Obje te ovlasti u rukama jednoga čovjeka značile su neograničenu vlast zaodjenutu u republikansko ruho.¹³³

Godine 17. pr. Kr. rođen je Lucije Vipsanije Agripa, drugi sin Agripe i Julije. "August ga je odmah posinio, zajedno s njegovim bratom Gajem, ne čekajući da odrastu", kaže Kasije Dion (LIV.18,1). S adopcijom, Lucije dobiva i novo ime – Lucije Julije Cezar, prešavši, zajedno s bratom Gajem, iz očeve *gens Vipsania* u Augustovu *gens Iulia*. S adopcijom oba unuka August je jasno označio koga je odabrao za nasljednike na vlasti; Lucijev *cursus honorum* u stopu će pratiti uspon u karijeri njegovog tri godine starijeg brata, a sve u cilju osposobljavanja za preuzimanje vodstva u državi. Dok je Gaj bio u Armeniji u svojoj prvoj vojno-diplomatskoj misiji, Lucije kreće 2. godine u Hispaniju kako bi kod tamošnjih legija stekao svoje prvo vojničko iskustvo. Do Hispanije nije došao – iznenada se razbolivši tijekom putovanja, umro je u galskoj Masiliji (dan. Marseilles); Gaj će podlegnuti posljedicama ranjavanja dvije godine poslije, i August će u razmaku od 18 mjeseci izgubiti oba unuka u koja je polagao tolike nade. Ni Gaj ni Lucije nisu imali potomaka, jer su umrli premladi; Gaj se barem stigao oženiti.

U lipnju 17. pr. Kr., ubrzo nakon adopcije Gaja i Lucija, svečano je objavljen početak novog razdoblja mira – August ga je obilježio proslavom Stoljetnih igara (*Ludi saeculares*). Petodnevnu svečanost predvodili su August (nadgledajući noćna žrtvovanja) i Agripa (nadgledajući ona dnevna); Horacije je sastavio *Carmen saeculare* u sapfičkom metru, koja se deklamirala tijekom obreda. Odmah nakon proslave Stoljetnih igara Agripa odlazi na Istok, kao namjesnik s uvećanim prokonzularnim ovlastima. U Siriju ga prati čitava obitelj – u Rim će se vratiti tek 13. pr. Kr.¹³⁴

Agripa uspješno provodi plan sređivanja prilika u istočnim provincijama; njegova pravedna i mudra uprava donijela mu je poštovanje i naklonost tamošnje domaće populacije, osobito Židova, a tijekom trogodišnjeg boravka na Istoku uspostavio je i djelotvornu rimsku kontrolu nad Kimerijskim Hersonesom (Krimom). U međuvremenu August 16. pr. Kr. kreće u Galiju kako bi proveo reorganizaciju provincije, povjerivši brigu o Rimu i upravu nad čitavom Italijom Titu Statiliju Tauru – tu je dužnost dotad besprijeckorno obavljao Agripa, kojem je trenutno bila povjerena odgovorna zadaća na Istoku. August iz Galije kreće prema Hispaniji kako bi ondje nadgledao uspostavu tri hispanske provincije, no tijekom putovanja ga je zatekla vijest o sramotnom porazu Marka Lolija, namjesnika Galije, u srazu protiv Germana koji su prešli Rajnu i iz zasjede porazili rimsku vojsku. *Clades Lolliana* nije bila toliko pogibeljna koliko sramotna, jer su Germani preoteli legijskog orla.¹³⁵

Bio je to početak problemā u Germaniji, s kojima će se August hvatati ukoštac do kraja života. Gubitak orla značio je gubitak časti, što je u rimskim očima bilo gore od vojnog poraza, i August mora odlučno djelovati. Pripreme su potrajale pune tri godine

133 O Agripinoj *tribunicia potestas*: Cass. Dio LIV.12,4; LIV.28,1; usp. Vell. Pat. II.90; Carry, Scullard 1994⁶: 345.

134 O Augustovoj proslavi Stoljetnih igara: Cass. Dio LIV.18,2–3; Lipka 2009. O Lucijevoj karijeri: Cass. Dio LV.9,10. O Lucijevoj smrti: Cass. Dio LV.10a,9; Suet. Aug. 65; Barnes 1974: 23. O odlasku obitelji u Siriju: Powell 2015: 159–160.

135 August kreće u Galiju u pratnji Livije, Tiberija i Mecenatove žene Terencije: Cass. Dio LIV.19,1 i 3. O Hersonesu: Cass. Dio LIV.29,5. O Tauru: Cass. Dio LIV.19,6. O Lolijevom porazu: Cass. Dio LIV.20,4–6; Vell. Pat. II.97.

i bile povjerene Augustovim pastorcima Tiberiju i Druzu. Germanski pohod nije bio zamišljen samo kao kazneni – bio je to i osvajački rat, jer je August bio svjestan potrebe da se sjeverna granica imperija s Rajne pomakne na Labu i tako riješi problem zaštite provincije Galije i same Italije od barbarskih napada; preduvjet za to bila je kontrola alpskog područja kuda su prolazili putevi od sjeverne Italije prema gornjoj Rajni i Dunavu. Prvi korak u tom smjeru bili su aneksacija Norika i osvajanje Retije – zadaća povjerena Tiberiju i Druzu koji će je sljedeće godine uspješno dovršiti, pridodavši imperiju zemlje Reta i njihovih saveznika Vindelika. Tiberije će potom (15. pr. Kr.) ratovati protiv Skordiska i Denteleta koji su opetovano napadali provinciju Makedoniju u svom južnom susjedstvu, a Druz provesti nekoliko ratnih sezona (14.–9. pr. Kr.) u Germaniji, nastojeći proširiti rimski teritorij do Labe.¹³⁶

Ove godine (16. pr. Kr.), međutim, Druz se ženi Antonijom Mlađom, drugom kćeri Augustove sestre Oktavije Mlađe i Marka Antonija.¹³⁷ Iz tog oglednog braka proizašlo je troje djece – Germanik (rođen 15. pr. Kr.),¹³⁸ Livila (rođena 13. pr. Kr.)¹³⁹ i Klaudije (rođen 10. pr. Kr.)¹⁴⁰. Nasuprot u Rimu ustaljenoj praksi nevjerā ili netrpeljivosti u politički ugovorenim brakovima, Druz i Antonija su međusobno gajili istinske osjećaje, i nakon Druzove nesretne smrti (9. pr. Kr.) Antonija je uspješno odolijevala pritiscima obitelji da se ponovo uda.¹⁴¹

Godine 15. pr. Kr. Marko Vipsanije Agripa i dalje boravi na Istoku – nalazimo ga u posjetu Herodu I. Velikom, klijentskom kralju Judeje: “Herod nije izostavio ništa što bi Agripi moglo ugoditi. Ugostio ga je u svojim novosagrađenim gradovima, pokazao mu zgrade koje je sagradio, pribavljao svaku vrstu najboljih i najskupljih delikatesa njemu i njegovim prijateljima (...) Poveo ga je i u Jeruzalem, gdje ga je čitav narod dočekaio u

136 Tiberije i Druz u Retiji 16.–15. pr. Kr.: Cass. Dio LIV.22,3–5; Vell. Pat. II.95; App. Ill. XXIX.84; Šašel Kos 2005: 473–480. O Noriku: Flor. II.22; Šašel Kos 2005: 480–488, 512–516. O Tiberijevom ratu protiv Skordiska i Denteleta: Cass. Dio LIV.20,3. O Druzovoj germanskoj kampanji: Cass. Dio LIV. 32–33; LIV.36,3; LV.1; Flor. II.30; Suet. Claud. 1. Druz umire u Germaniji 9. pr. Kr., od posljedica nezgodnog pada s konja: Cass. Dio LV.21,3; Suet. Tib. 7, Claud. 1.

137 Antonijina starija sestra (Antonija Starija) od 22. pr. Kr. udana je za Lucija Domicija Ahenobarba (*cos* 16. pr. Kr.) i s njim ima, barem koliko znamo, dvije kćeri i sina. Njihov sin Gnej Domicije Ahenobarb (*cos* 32.) oženit će se Agripinom Mlađom, kćeri Germanika (sin Druza Starijega) i Agripine Starije (kći Marka Vipsanija Agripe), i s njom imati sina Lucija Domicija Ahenobarba, budućeg cara Nerona.

138 Neron Klaudije Druz, prozvan Germanikom u čast očevih ratnih uspjeha u Germaniji, bio je pravi pripadnik julio-klaudijevske obitelji – po ocu Klaudijevac, po majci Julijevac. Oženjen (najkasnije oko 4. godine) Agripinom Starijom, kćeri Marka Vipsanija Agripe i Augustove kćeri Julije, imat će devetoro djece, od kojih će šestoro preživjeti djetinju dob (Neron, Druz, Gaj, Agripina Mlađa, Druzila i Livila). O djeci Germanika i Agripine: Suet. Cai. 7; o troje djece umrle u djetinjstvu (Tiberije Julije Cezar, dijete nepoznatog imena pa stoga *Ignotus*, Gaj Stariji): Powell 2015: xxxiv. Ova skladna obitelj u toj sljedećoj generaciji doživjet će nesretan kraj, o čemu uskoro u tekstu.

139 Nakon smrti prvog muža Gaja Cezara Livija Julija (Livila) će se 4. godine preudati za Druza Mlađega, Tiberijevog sina iz braka s Agripinom kćeri Vipsanijom Agripinom, i s njim imati troje djece – kćer Juliju Liviju te blizance Tiberija Gemela i Germanika Gemela. Julija će prvo biti udana za Germanikovog sina Nerona (iz toga braka nije bilo potomaka), a zatim za senatora Gaja Rubelija Blanda; Germanik Gemelo umrijet će u dobi od četiri godine, a Tiberije Gemelo zaglaviti će 37. optužen za pokušaj Kaligulinog ubojstva.

140 Tiberije Klaudije Neron Germanik naslijedit će svog nećaka Kaligulu kao četvrti car. Iz njegova četiri braka potječe četvoro djece od kojih je trima presudio njihov adoptivni brat Neron: Klaudije Druz umro je mlad navodno se ugušivši jedući krušku; Klaudija Antonija (udana prvo za Pompejevog pa za Sulinog potomka) odbila je Neronovu ženidbenu ponudu i stoga bila optužena za urotu protiv cara i pogubljena; Klaudiju Oktaviju Neron je lažno optužio za preljub i prognao na Pandateriju gdje je bila ubijena; Britanik je, izgleda, bio otrovan po Neronovoj zapovijedi. Sve ih je nadživio Klaudijev adoptivni sin Neron.

141 Val. Max. IV.3,3,3.

svečanoj odjeći i uz klicanje". Agripa je u jeruzalemskom hramu žrtvovao stotinu volova i bogato počastio sve prisutne. "Ondje mu je bilo toliko ugodno da je mnogo dana ostao s njima, i rado bi ostao dulje da ga godišnje doba nije požurivalo" – morao se prije zime vratiti u Joniju. Narativ Josipa Flavija o Agripinom boravku kod Heroda odiše prijateljskim tonom, punim međusobnog uvažavanja i ugađanja. Agripa i Herod nisu bili samo suradnici u političkim pitanjima, već i prijatelji – to prijateljstvo datira otprije, a posvjedočeno je i u najužem krugu Herodove obitelji. Herodov unuk Herod II. Antipa, koji će kao posljednji iz herodovske dinastije vladati Judejom, pri rođenju (27. pr. Kr.) je dobio ime Marko Julije Agripa, u čast djedovog prijatelja Marka Vipsanija Agripe.¹⁴² Spremnost Heroda I. na pružanje svekolike pomoći Agripi tijekom njegova boravka na Istoku rezultirala je time da je "Agripa bio dobre volje, veoma velikodušan i spreman udovoljiti svim zahtjevima koji bi mogli biti povoljni za molitelje, pod uvjetom da nisu na štetu drugima" (Joseph. AJ XVI.2,3).

Nekako u isto vrijeme (možda već ove, 15. pr. Kr.) Agripa je građanima Atene darovao odeon, dvoranu za glazbene priredbe. Ta monumentalna pravokutna građevina, popularno zvana Agripejon, zauzela je nekoć prazan prostor u sredini Agore; nakon što su je u 3. st. uništili Heruli tijekom provale u Atenu, stupovi njezinog sjevernog pročelja početkom 5. st. iskorišteni su kao monumentalni ulaz u građevinski kompleks koji je, vjeruje se, pripadao palači.¹⁴³

Ove (15. pr. Kr.) ili sljedeće godine (14. pr. Kr.) u Ateni je rođena Vipsanija Agripina Starija, četvrto dijete Marka Vipsanija Agripe i Augustove kćeri Julije. U početku se činilo da će njezina sudbina biti sretnija od sudbine ostale njezine braće – Lucije i Gaj umrli su mladi, najmlađi brat Agripa Postum bio je prognan i potom ubijen, a jedina sestra Julija Mlađa umrla je u progonstvu. Agripina se 5. godine udaje za Germanika kojeg je August, nakon smrti Lucija i Gaja, imao u vidu kao potencijalnog nasljednika na vlasti. U braku s Germanikom, punom uvažavanja i ljubavi, rodit će se devetoro djece od kojih će šestoro doživjeti odraslu dob; već sljedeće, 6. godine rodit će se Neron; Druz je rođen 7. ili 8. godine, u vrijeme dok njegov otac ratuje u Iliriku sudjelujući u gušenju velikog panonsko-dalmatinskog ustanka; Gaj (Kaligula) 12., Agripina Mlađa 15., Druzila 16., a Livila 18. godine. Obitelj je pratila Germanika tijekom njegovih duljih izbjivanja iz Rima: u Germaniju (13.–16.), gdje su rođene Agripina Mlađa i Druzila, pa na Istok (18.) jer je Germanik (kao prije toga Agripa) dobio odgovornu zadaću povjerenika za istočne provincije; na putovanju prema Siriji, na Lezbu je rođena Livila.¹⁴⁴ U proljeće 19. godine Germanik iznenada umire u Antiohiji, pod čudnim okolnostima, u dobi od 34 godine, i Agripina se s djecom vraća u Rim; u odgoju joj otada pomaže svekrva Antonija Mlađa.

142 O Agripinom boravku na Istoku 15. i 14. pr. Kr. izvješćuje Josip Flavije u *Židovskim starinama*: o Herodovom dočeku i hekatombi u Jeruzalemu: AJ XVI.2,1-2; o prijateljstvu između Agripe i Heroda: AJ XVI.2,1-3. Herod Antipa bio je odgojen na carskom dvoru u Rimu, zajedno s Tiberijevim sinom Druzom i nećakom Klaudijem; o Herodu Antipi: www.britannica.com/biography/Herod-Agrippa-I.

143 Sofist Filostrat (2./3. st.) u *Životima sofista* odeon spominje kao Ἀγριππειών (Philostr. V.S. 2.5,3; 2.8,4). O odeonu: ASCSA Digital Collections, Agora Excavations (<http://agora.ascsa.net/id/agora/monument/odeion>).

144 O Agripini Starijoj: Suet. Aug. 64; Tac. Ann. I.69; Syme 1986: 93. O djeci Agripine i Germanika (unucima Marka Vipsanija Agripe): Suet. Cai. 7. O sudbini Agripine i njenih sinova: Suet. Tib. 53–54. Što se tiče sudbine njezine braće i sestre, dva starija brata umrla su u rasponu od godine i pol dana (Lucije 2., Gaj 4. godine), a treći, rođen nakon očeve smrti (Agripa Postum), na glasu po problematičnom ponašanju (u čemu bi se moglo prepoznati neslaganje s djedovim potezima), bio je prognan 7. godine i potom ubijen 14., ubrzo nakon Augustove smrti. Julija Mlađa, Agripinina jedina sestra, poslana je u progonstvo 8. godine i ondje umrla 29. godine.

Odrješita i neustrašiva, Agripina postaje trn u Tiberijevom oku i opasnost po njegovu vlast, tim više što su Germanikova djeca s punim pravom mogla zahtijevati svog udjela u njoj. Agripina će, zajedno s najstarijim sinom Neronom, 29. godine biti proglašena državnim neprijateljem i poslana u progonstvo; umrijet će 33. godine na Pandateriji, izmorena glađu. Četiri godine poslije novi će car Kaligula majčin pepeo vratiti u Rim i sahraniti ga u Augustovom mauzoleju.¹⁴⁵

Valja nešto reći i o Agripininoj djeci – unucima Marka Vipsanija Agripe. Neron se 22. godine oženio Julijom Livilom, kćeri Druza Mlađeg (kojemu su roditelji Tiberije i Agripina kći Vipsanija Agripina), ali nije imao potomstva; godine 31. skončat će u progonstvu (ubijen ili natjeran na samoubojstvo), u dobi od 24 ili 25 godina. Druzova je žena bila Emilija Lepida (kći Marka Emilija Lepida, *cos. 6.*, jednog od Augustovih zapovjednika u gušenju panonsko-dalmatinskog ustanka u Iliriku), no niti taj brak nije dao djece; optužen da kuje urotu protiv cara Tiberija, Druz će biti zatvoren u tamnicu u podrumima carskog dvora i ondje 33. godine umrijeti od gladi. Čistku je preživio samo Gaj Kaligula koji će doživjeti uspon do carske vlasti, da bi bio ubijen u atentatu 41. godine, navršivši samo 29 godina života i na prijestolju proboravivši nepune četiri godine; jedino njegovo dijete, kći Julija Druzila, ubijena je u dobi od nepune dvije godine, odmah nakon očeve smrti. Agripina Mlađa imala je sina jedinca Lucija Domicija Ahenobarba, budućeg cara Nerona; iako se uzdigla do najviše časti kao žena cara Klaudija (ujedno vlastitog strica), skončat će 59. godine pod nerazjašnjenim okolnostima, navodno po nalogu vlastitog sina. Druzila se udavala dvaput, ali oba su braka ostala bez potomstva; umrla je mlada, u 22. godini, od neke bolesti (38. godine). U braku Livile, najmlađe Germanikove i Agripinine kćeri, s Markom Vinicijem (*cos. 30.*, kojemu je Velej Paterkul posvetio svoju *Rimsku povijest*), također nije bilo djece; prognana čak dvaput (od brata Gaja, pa od strica Klaudija), Livila umire u drugom progonstvu (oko 41. godine), izgladnjela do smrti, u dobi od oko 25 godina.¹⁴⁶ Od petoro djece koje je Marku Vipsaniju Agripi rodila Augustova kći Julija, unučad mu je dala samo Agripina Starija, a od sljedećeg naraštaja, generacije Agripininih i Julijinih praunuka, preostao je samo Neron.

Uz pomoć Herodove flote Agripa je sljedeće godine (14. pr. Kr.) ugušio ustanak u Bosporskom kraljevstvu i na prijestolje postavio Polemona. "Za te uspjehe bile su ponuđene žrtve u Agripino ime, no trijumf koji mu je bio izglasan, nije bio proslavljen",

¹⁴⁵ Tacit tvrdi da je Agripina bila "malko previše razdražljiva, samo što je svojom neporočnosti i ljubavi prema mužu obraćala u vrlinu tu neobično gordu narav" (*Ann. I.33*); Rimljani su je nazivali "dikom domovine, jedin-stvenim uzorom starodavnih vrlina" (*Tac. Ann. III.4*). O dobrom braku s Germanikom: *Suet. Cai. 8*; *Tac. Ann. I.33*. O Germanikovoj smrti: *Cass. Dio LVII.18,6–11*; *Suet. Cai. 1–2*. O Agripininoj sudbini prilično detaljno izvješćuje Tacit (raspršeno u knjigama I, II i IV); usp. *Tac. Ann. V.3*; *Suet. Tib. 53*. Sahranjena je u Augustovom mauzoleju uz Germanika – Germanikov je pepeo onamo pohranila sama Agripina dvadeset godina prije. Njezina je urna očuvana (*CIL VI 886*) i na njoj se čita: *Ossa Agrippina(e) filiae M(arci) Agrippa(e), divi Aug(usti) neptis, uxoris Germanici Caesaris, matris C(ai) Caesaris Aug(usti) Germanici principis* ("Kosti Agripine, kćeri Marka Agripe, unuke božanskog Augusta, žene Germanika Cezara, majke cara Gaja Cezara Augusta Germanika").

¹⁴⁶ O sudbini Germanikovih i Agripininih sinova: *Suet. Tib. 54*; *Tac. Ann. V.3* (Neron); *Suet. Tib. 54*; *Tac. Ann. V.3–4* (Druz); *Suet. Cai. (Kaligula)*. Kćeri su naoko bile pošteđene čistki povezanih s opasnosti od državnog udara (njihova "krivnja" redovito se prikazivala kao razvrat), iako im sudbina nije bila puno sretnija od sudbine njihove braće: o Agripini Mlađoj usp. *Suet. Claud. 26 i 43*; *Nero 6 i 34*; o Druzili: *Suet. Cai. 24*; *Tac. Ann. VI.15*; o Livili: *Suet. Claud. 29*. Očuvan je Livilin nadgrobni cipus (*CIL VI 891*) s natpisom: *Livilla Germanici Caesaris filia hic sita est* ("Ovdje je sahranjena Livila, kći Germanika Cezara"); njen će pepeo naknadno biti donesen u Rim i pohranjen u Augustov mauzolej.

kaže Kasije Dion (LIV.24,7). U proljeće te godine Herod se pridružuje Agripi u Joniji, i njih dvojica plove duž obale zapadne Male Azije usput rješavajući neka tekuća politička pitanja, a potom kopnom putuju preko Frigije u Paflagoniju i Kapadokiju, u Efezu se ponovo ukrcaju na brod prema otoku Samu.¹⁴⁷

Ove se godine Tiberiju i Agripinoj kćeri Vipsaniji Agripini rađa sin Neron Klaudije Druz (Druz Mlađi), njihovo jedino dijete – Agripin prvi unuk.¹⁴⁸ Druzova će karijera u stopu slijediti karijeru njegovog bratića Germanika; Druz će za ženu dobiti Germanikovu sestru Livilu, a Germanik će se ženidbom s Agripinom Starijom čvršće povezati s Julijevcima. Dosegavši 21. godine drugi konzulat, sa svojim ocem Tiberijem kao sudrugom i puno prije zakonom propisane dobi, Druz sljedeće godine dobiva tribunske ovlasti koje je August dotada ljubomorno čuvao za Agripu i Tiberija, u kojima je vidio svoje pomoćnike u vlasti. Godine 23. Druz iznenada umire, navodno od neke bolesti, no već je suvremenicima bilo jasno da njegova žena Livila i pretorijanski prefekt Lucije Elije Sejan nisu bili nedužni u toj stvari.¹⁴⁹

Druz je s Livilom imao troje djece, kćer Juliju Liviju te blizance Tiberija Gemela i Tiberija Germanika. Julija je prvo bila udana za Nerona Cezara, najstarijeg sina Germanika i Agripine, no brak je razvrgnut nakon što je Neron 29. godine pao u Tiberijevu nemilost. Julija se potom udaje za Gaja Rubelija Blanda (*cos. suff.* 18.) i s njime ima četvoro djece. Valerija Mesalina, treća žena cara Klaudija, uzrokovat će njenu propast – godine 43. Julija će biti pogubljena. Bolje sudbine nije bio ni njezin brat Tiberije Julije Cezar Neron, zvan Gemelo – određen zajedno s Gajem Kaligulom (svojim bratićem u drugom koljenu) za Tiberijevog nasljednika, platit će životom Kaligulinu ambiciju da sam vlada. Drugi brat, Gemelov blizanac, umro je još kao dijete, ne navršivši četiri godine života.¹⁵⁰

Godine 14. pr. Kr. udala se Agripina kći Vipsanija Marcela Starija – vjerojatno za Publija Kvinktilija Vara. Iako je njegov otac svojedobno bio na trijumvirskom proskrip-

147 Kraljevstvo Kimerijskog Bospora, koje se protezalo duž južne i istočne obale Crnoga mora, bilo je najdugotrajnije klijentsko kraljevstvo kojemu je Rim krojiо sudbinu još od Cezarovog doba. Kasije Dion dalje nastavlja: "Agripa je samo senat obavijestio o postignutom, i otada su sljedeći osvajači, njegov postupak uzevši kao presedan, prestali slati izvješća javnosti; a on neće prihvatiti proslavu trijumfa. Zbog toga – barem se meni tako čini – nijednom njegovom suvremeniku više to nije bilo dopušteno, nego su samo dobivali trijumfalne počasti" (LIV.24,7–8). Orosije dodaje da su Bosporci vratili Agripi rimske stjegove koje su bili preoteli u doba Mitridata (VI.21). O postavljanju klijentskog kralja Polemona: Cass. Dio LIV.24,4–7; Joseph. AJ XVI.2,2. Iz Dionovog pregleda Agripinih postignuća doznajemo da je Hersones na Helespontu (ovisnom o Bosporskom kraljevstvu) "na neki način" došao u Agripin posjed (LIV.29,5); to se moglo dogoditi upravo sada. Josip Flavije pripovijeda i kako su se Židovi u Joniji potužili na tamošnje Grke te kako im je Agripa odobrio da žive po vlastitim zakonima; taj mu je postupak donio veliko poštovanje židovske zajednice (AJ XVI.2,2–3).

148 Nakon Agripine smrti 12. pr. Kr. August će nasilu rastaviti Tiberija od Vipsanije, kako bi pastorka oženio svojom kćeri Julijom; "[Tiberije] je to učinio s velikim bolom u srcu" (Suet. Tib. 7). I Vipsanija se ponovo udaje, za Gaja Asinija Gala, sina Gaja Asinija Poliona, i s njim će imati barem pet sinova. Tiberije je mrzio Gala, drugog muža voljene Vipsanije, osobito nakon što je ovaj razglasio da je Druz njegov (a ne Tiberijev) sin. Na Tiberijev poticaj senat će Gala 30. godine proglasiti državnim neprijateljem i ovaj će tri godine poslije u tamnici umrijeti od gladi (Cass. Dio LVIII.3).

149 Nakon što se smrću Augustovih unuka Gaja i Lucija, koje je Agripa rodila Augustova kći Julija, izjalovila princepsova nasljedna križaljka (oni su mu, naime, trebali biti nasljednici na vlasti), August se okreće klaudijevskoj grani obitelji i adopcijom uza se vezuje Tiberija, njegovog nećaka Germanika i njegovog jedinog sina Druza Mlađega. Prema rimskom nasljednom pravu, Druz tako postaje Augustovim unukom. Tacit za njega kaže da je bio žestoke ćudi (*Ann.* IV.3) (za razliku od Germanika, kojeg su resile "usrdna ćud i izvanredna ljubaznost", Tac. *Ann.* I.33), a Suetonije tvrdi da je "živio lakoumnim i raspuštenim životom" (Tib. 52). O Livilinoj i Sejanovoj umiješanosti u Druzovu smrt: Tac. *Ann.* IV.3; o Druzovoj smrti: Tac. *Ann.* 8; Suet. Tib. 54.

150 O Juliji Liviji: Tac. *Ann.* III.29 (brak s Neronom Cezarom); Tac. *Ann.* VI.27 (brak s Rubelijem Blandom); Tac. *Ann.* XIII.32 i 43 (Julijina smrt). O sudbini Julije Livije još i: Suet. *Claud.* 29; Levick 2001²: 56. U drami posvećenoj Klaudijevoj kćeri Oktaviji, Seneka Mlađi kaže da je Livija Julija *ferro caesa est, quamvis crimine nullo* – "posječena mačem, iako bez ikakve krivnje" (*Oct.* 945–946). O sudbini Tiberija Gemela: Suet. *Cai.* 23.

cijskom popisu i zbog toga 42. pr. Kr. počinio samoubojstvo, Var se prilično dobro povezo s carskom kućom: preko sestre Kvinktilije bio je u tazbinstvu s Augustovim nećakom Sekstom Apulejem (*cos.* 29. pr. Kr.), a kao Agripin zet imao je priličnu protekciju kod Augusta, što se osobito dobro vidjelo sljedeće godine (13. pr. Kr.) koju je, zajedno s Tiberijem, proveo u konzulskoj službi. Obojica su, naime, tada bili Agripini zetovi, oženjeni njegovim kćerima iz brakova s Pomponijom Atikom (Tiberije) i Klaudijom Marcelom (Var).¹⁵¹

Godina 13. pr. Kr. počela je, kako upravo rekosmo, u znaku konzulata Tiberija i Vara. Tiberiju će to biti prvi od dva konzulata, Varu jedini. Početkom godine Agripa se s obitelji vraća s Istoka, nakon punih deset godina što je ondje proveo kao namjesnik i glavni princepsov povjerenik za istočna pitanja. Sa sobom dovodi Herodovog sina Antipatra kojeg mu je ovaj povjerio kako bi se zbližio s Augustovom kućom. Agripi se obnavljaju ovlasti: *imperium maius* na sljedećih pet godina, kako bi mogao povesti vojsku u Panoniju koja je otprije nekog vremena nemirna i “željna rata”, kao i ljubomorno čuvana *tribunicia potestas*; Agripina moć sad je uvelike slična Augustovoj, no Agripin čvrst značaj i nepokolebljiva odanost bili su najbolje jamstvo sigurnosti i postojanosti Augustovoj vlasti.¹⁵²

U ljeto ove godine August se vraća iz Galije i Hispanije, i senat odlučuje da će se u čast njegovog povratka podići žrtvenik i posvetiti Augustovom miru (*Ara pacis Augustae*). Spomenik će se nalaziti na Marsovom polju, uz *Via Flaminia*, jer tom je cestom princeps po povratku ušao u Rim. Gradnja će potrajati gotovo pet godina, i žrtvenik će biti posvećen 30. siječnja 9. pr. Kr.; Agripa će tada već biti mrtav.¹⁵³

Agripa 13. pr. Kr. počinje s radovima na trijemu, na rubu poljane koja će nositi njegovo ime (*Campus Agrippae*)¹⁵⁴ a koju je od Marsova polja dijelila *Via Lata*. U trijem je kanio postaviti kartu svijeta (*orbis pictus*) koju je načinio prema svojim geografskim komentarima i dao uklesati u mramor. Agripina karta bila je zorna ilustracija uspješnih osvajanja i privođenja ekumene Augustovom miru – nekako u isto vrijeme princeps je sastavio i nacrt svojih junačkih djela (*Res gestae*) koja će riječima oblikovati i upotpunjavati tu sliku. Agripa nije poživio da dovrši započeto djelo – gradnju trijema nastaviti će Vipsanija Pola prema bratovom projektu, a nakon njezine smrti dovršiti August “prema nacrtu i komentarima Marka Agripe” (Plin. *HN* III.2,17). Portik se prostirao između današnjih Via del Corso i Via del Nazareno; stupovlje uz Via del Tritone moglo bi biti ostatak njegovog

151 O Kvinktiliju Varu i njegovom braku s Agripinom kćeri: Reinhold 1972: 120–121; Syme 1986: 313–328; Crosby 2016: 125. Var i Tiberije posvjedočeni su kao Agripini zetovi na fragmentu posmrtnog govora koji je August 12. pr. Kr. održao u Agripinu čast; obojica se spominju kao njegovi γαμβροί (*generes*) (II.5-7). Taj papirus s ulomkom Augustovog eulogija (*Kölner Papyrus* I, 1976., br. 10) ujedno je i jedino svjedočanstvo postojanja te Agripine kćeri, Varove žene (Syme 1986: 146). Var svoj konzulat može zahvaliti upravo tom braku (Levick 2010: 140); kasnije će biti oženjen Klaudijom Pulhrom, unukom Augustove sestre Oktavije Mlađe, koja je vjerojatno bila majka Varovog sina Publija Kvinktilija Vara (Tac. *Ann.* IV.66; Syme 1986: 315).

152 O Antipatru: Joseph. *AJ* XVI.3,3. O Agripinim ovlastima: Cass. Dio LIV.28,1; O Panoniji željnoj rata: Cass. Dio LIV.28,1.

153 O odluci podizanja *Ara pacis*: Cass. Dio LIV.25, 1 i 3; RG II.12. Taj spomenik najbolje oslikava koncept mira (*pax Augusta*) kao posljedicu uspješno okončanih ratova, s namjerom da se jasno pokaže kako je upravo August donio državi toliko željeni mir i blagostanje. Na gornjem frizu obje bočne strane žrtvenika prikazan je mimohod osoba uključenih u neku vrst vjerske ceremonije; osim liktora i svećenika tu su i princeps i brojni članovi njegove obitelji. Agripa je prikazan na južnom frizu, kao visok muškarac pokriven glave, u svećeničkoj odjeći (Stern 2014).

154 Agripino polje (*Campus Agrippae*) prostiralo se između Via St. Claudio na sjeveru i *Aqua Virgo* na jugu, te od *Via Lata* prema obroncima Kvirinala (Ball Platner 1929: 90). Marcijal spominje park s gajem šimširovine, koji je bolje mjesto za trčanje nego za čitanje (Mart. *Epigr.* II.14); usp. Rodríguez 1992: 83.

južnog dijela.¹⁵⁵ Iako Agripa nije poživio da vidi završetak gradnje trijema, kartu svijeta je vjerojatno uspio dovršiti nedugo prije smrti, uz pomoć vlastitih geografskih zabilješki koje je vodio tijekom brojnih pohoda. Bio je to prilično detaljan prikaz poznatog svijeta, izrađen *orbi spectandum*, "da ga javnost gleda" (Plin. HN III.2,17). August će kartu, uklesanu u mramoru, objesiti o zid portika, kako bi se Agripina želja i ispunila. Agripin *orbis pictus* nije očuvan, iako su se kopije te karte nalazile u svim većim gradovima imperija. No, zahvaljujući Strabonu, Pomponiju Meli i osobito Pliniju Starijemu, koji su se uvelike koristili podacima s karte i iz pripadajućeg tekstovnog priloga (*commentarii*), stječe se prilično dobra slika o ondje prikazanom svijetu. Tu su, osim toga, i kasnije srednjovjekovne karte u kojima se zrcali Agripin *orbis pictus* – najpoznatija među njima je *Tabula Peutingeriana*, ilustrirani itinerar iz 13. st.¹⁵⁶ Karta je, kako ju je Agripa bio zamislio, obuhvaćala poznatu ekumenu i unutar nje slikovito prikazivala teritorijalni doseg rimskog imperija – između ostaloga, dakako, i Ilirik koji je Agripa osobno upoznao ratujući s Japodima i Delmatima 35.–34. pr. Kr. i započevši borbe s Panoncima zimi 13./12. pr. Kr. Izgleda da je August nakon Agripine smrti karti pridodao još neke pojedinosti, kako bi ona vjerno odražavala vojna i diplomatska postignuća nabrojana u *Junačkim djelima*.¹⁵⁷

Dobivši ponovo prokonzularni imperij i tribunske ovlasti, a s njima i vrhovno zapovjedništvo u novoj kampanji u Iliriku, Agripa žuri u Panoniju "unatoč tome što je zima već bila počela" (Cass Dio LIV.28,1). Kasije Dion svjedoči o vrhuncu njegove moći, budući da je od Augusta dobio "veće ovlasti od onih koje su obično imali magistrati izvan Italije" (LIV.28,1). Odabir Agripe jasno je upućivao na ozbiljnost situacije u Panoniji, koja je "bila željna rata" (LIV.28,1) i u kojoj je već nekoliko godina ključalo. Velej Paterkul taj će rat okarakterizirati kao *magnum atroxque*, "velik i strašan", dodavši: "i koji je veoma bliz počeo prijetiti Italiji" (II.96). Situacija je zahtijevala iskusnog i vrsnog zapovjednika kadrog nositi se s opasnostima koje su prijetile iz nedavno osvojenog Međuriječja, ali i onog dijela Ilirika koji još nije dosegla rimska vlast – daljnji tijek događaja, koji se ogleda u prilično šturim narativima povijesnih izvora, kao glavne će protivnike iznijeti Breuke u još neosvojenom istočnom dijelu panonskog Međuriječja. Agripa je već poznavao taj prostor jer je dvadesetak godina prije sudjelovao u pokoravanju Japoda i pacificiranju Delmata, i njegov je vojni angažman, izgleda, bio itekako zapamćen među tamošnjom populacijom. Osim toga, postoje naznake da je poznavao i istočno Međuriječje koje je, iako još neosvojeno, već bilo u sferi interesa rimskih trgovaca i poduzetnika. Vjeruje se, naime, da je ondje imao određenih poslovnih kontakata vezanih uz eksploataciju rudnika i proizvodnju olovnih ingota, te da je kod domaće elite uživao velik utjecaj. Agripino poduzetništvo vjerojatno datira iz

155 O trijemu: Cass. Dio LV.8,4; Ball Plattner 1929: 430; Rodriguez 1992; Arnaud 2015. Na jednom mjestu Plinije usputno spominje njegov naziv: *porticus Vipsania* (HN VI.31,139), no u rukopisu Plinijeovog teksta gentilicij je tek vjerojatan, ne i siguran (Burns 1964: 254). Iz konteksta Marcijalovog epigrama (*Epigr.* II.14) jasno je da je trijem bio sastavni dio parka koji se prostirao Agripinim poljem; pjesnik trijem naziva *Porticus Europae* (usp. Prior 1996: 126–127). Nakon Vipsanijine smrti gradnju trijema nastavlja August: Plin. HN III.2,17; Cass. Dio LV.8,4; Arnaud 2015: 219; godine 7. pr. Kr., u vrijeme kad je August Agripino polje predao na korištenje narodu, trijem još nije bio dovršen: Cass. Dio LV.8,4; Swan 2004: 76. Ostaci trijema u Via del Tritone: Ball Plattner 1929: 430. *Res gestae divi Augusti* (*Junačka djela božanskog Augusta*), započeta 23. pr. Kr. a dovršena (uz brojna prepravljavanja i dopisivanja) 2. pr. Kr., konačno su uređena nakon Augustove smrti (Cary, Scullard 1994⁶: 347; Yavetz 2002²: 6).

156 O Agripinoj karti: Rodriguez 1992: 83–84, 91–93; Nicolet 1994⁴; Grbić 2011, 134–135; Grbić 2012; Arnaud 2015; Boatwright 2015; karta je konačno objavljena 2. pr. Kr.: Grbić 2012: 95. Plinije Stariji uvelike se služio podacima s Agripine karte, što zorno prikazuje popis odnosnih mjesta u njegovom *Prirodoslovlju* (Burns 1964: 255). Agripin *orbis pictus* kao izvor za *Tabula Peutingeriana*: Rathmann 2015.

157 O Augustovoj redakciji Agripine karte: Grbić 2012: 95–100.

vremena nakon osvajanja zapadnog Međuriječja 35. pr. Kr., otkada su – osvajanjem Segeste – bili stečeni preduvjeti za sigurnije prometovanje kroz Panoniju. U svakom je slučaju bilo dovoljno da se Marko Vipsanije Agripa pojavi s vojskom u Panoniji (ne spominju se, naime, bitke) da se “Panonci, prestravljeni zbog njegovog približavanja, okane planova o pobuni” (Cass. Dio LIV.28,2).¹⁵⁸

Početkom ožujka 12. pr. Kr. Agripa se iz Panonije iznenada vraća u Italiju: “Kada su se Panonci, prestravljeni zbog njegovog približavanja, okanili planova o pobuni, Agripa se vratio [u Italiju] i, stigavši u Kampaniju, razbolio. August je u to vrijeme na Panatenejskim igrama organizirao natjecanje naoružanih ratnika, uime svojih sinova. Kad je čuo za Agripinu bolest, krenuo je u Italiju; našavši ga mrtvoga otpremio je njegovo tijelo u grad i dao ga izložiti na Forumu. Održao mu je i posmrtni govor, prethodno ispred tijela objesivši zastor” (Cass. Dio LIV.28,2–3). Agripin iznenadni odlazak iz Panonije može značiti samo jedno: bolest je uzela tolikog maha da je morao odustati od panonske kampanje. Izvori ne navode uzrok i prirodu bolesti – dosad uz Agripu nisu spominjali zdravstvene poteškoće – pa se smatra da su ga shrvali naponi učestalih putovanja i oštra panonska zima. Jedini Plinije spominje njegove probleme s nogama (*adversa pedum valetudo* – “loše zdravlje nogu”, HN VII.8,45; *gravis morbus pedum* – “teška bolest nogu”, HN XXIII.27,58) koji su se u poznijim godinama očitovali u jakim i učestalim bolovima: “Marko Agripa je u svojim posljednjim godinama bio pogođen teškom bolešću nogu. Kad nije mogao izdržati bol, zahvaljujući čudesnoj vještini jednog liječnika a bez Augustovog znanja, Agripa je (...) tijekom žestokog napada bolesti umakao noge u vruć ocat” (Plin. HN XIII.27,58). Prema Plinijevom svjedočanstvu, Agripa je bolest, koja ga je sve više mučila, tajio od Augusta – po svoj prilici zato jer nije želio da ga ovaj poštedi njegovih mnogobrojnih aktivnosti. Iako nema čvrstih uporišta za dijagnozu Agripine bolesti nogu, ne možemo se oteti dojmu da mu je upravo ona došla glave. Njegova je smrt, naime, bila prilično nenadana i ništa nije upućivalo na to da će umrijeti razmjerno rano (u 51. godini) – barem izvori o tome ništa ne govore. Jaki bolovi u nogama (uz, pretpostavljamo, oticanje i grčeve) mogli bi upućivati na dvije bolesti koje mogu dovesti do smrtnog ishoda: neku bolest bubrega ili krvožilnog sustava.¹⁵⁹

“Panonci su neko vrijeme bili mirni zbog straha od Agripe, no nakon njegove smrti pobunili su se” (Cass. Dio LIV.31,2), i August na Tiberija prenosi vrhovno zapovjedništvo u panonskom ratu, koje je dotad imao Agripa. Tiberije je opravdao Augustova očekivanja i ratom zaokružio ilirički posjed, pa se princeps mogao pohvaliti: “Podložio sam vlasti rimskog naroda panonska plemena, do kojih vojska rimskog naroda nije došla prije negoli sam postao princepsom; pobijedio ih je Tiberije Neron koji je tada bio moj pastorak i zapovjednik. I proširio sam granice Ilirika do obale rijeke Dunava” (RG V.30).

Istodobno s događanjima u Iliriku, Druz Stariji nastavlja svoju germansku kampanju.

158 Nemiri u Panoniji počeli su već 14. pr. Kr. – Kasije Dion svjedoči da je pobuna te godine bila brzo ugušena (LIV.24,3). Flor spominje pobjedu Vini<ci>ja nad Panoncima (II.24) – možda je on počeo ratne operacije prije Agripinog dolaska. O Agripinom početnom angažmanu u Panoniji: Cass. Dio LIV.28,1–2; Vell. Pat. II.96. O izvorima za panonski rat i samom tijeku rata: Domić Kunić 2006; usp. Dzino 2012; Zaninović 2015. O Agripinim poslovnim vezama u Panoniji: Dušanić 2004; Dzino 2012: 470; usp. Dzino, Domić Kunić 2013: 161. Agripin rudnik, *metalla Agrippi(a)na* ili *argentariae Agrippi(a)nae*, vjerojatno se nalazio južno od Sirmija (Dušanić 2004: 267–269; Dušanić 2008: 113 i natpis br. 63 (= AE 529, 2008.); Grbić 2012: 98). Kontekst panonskog rata, kako ga prenose izvori (osobito Suet. Tib. 9) i spomenuta promišljanja o Agripinim rudnicima u Dionovim Panoncima prepoznaju Breuke.

159 Navod Plinija Starijeg je, osim toga, jedini spomen u izvorima bilo kakve bolesti nogu, kao i načina njenog ublažavanja (Burns 1964: 255).

U proljeće ove godine (12. pr. Kr.) prodire u još slobodnu Germaniju i pokorava Hauke, germansku zajednicu uz rijeku Weser, doprijevši na pola puta do željenog cilja – rijeke Labe. Kao nagradu za ta postignuća 11. pr. Kr. bit će postavljen za gradskog pretora, no svoj će mandat provesti u Germaniji, nastavljajući prodirati prema Labi. Za vojne uspjehe sljedeće sezone bit će nagrađen ovacijom i prokonzularnim namjesništvom za 10. pr. Kr., kao i konzulatom za 9. pr. Kr. U proljeće 9. pr. Kr. Druz prelazi Labu i na povratku u porajnski tabor nesretno pada s konja, nešto kasnije podlegnuvši komplikacijama povezanim s tim padom (sepsa?). Druzov pepeo pohranjen je u Augustov mauzolej – dotad su (9. pr. Kr.) u grobnici već počivali ostaci dvojice članova carske obitelji, Marcela i Agripe.¹⁶⁰ Tri godine prije toga, 12. pr. Kr., "August je organizirao pogrebnu povorku za Agripu na način na koji će kasnije i njegova vlastita biti organizirana, i sahranio ga je u svoju grobnicu, iako je ovaj imao vlastitu na Marsovom polju" (Cass. Dio LIV.28,4).

Početakom 12. pr. Kr. Rim je izgubio i bivšeg trijumvira Marka Emilija Lepida, koji umire u 78. godini života; August preuzima njegovu službu vrhovnog svećenika (Cass. Dio LIV.27,2).

U neko doba nakon Agripine smrti Julija je rodila njihovo peto dijete, Marka Vipsanija Agripu koji je, rođen nakon očeve smrti (i u očevu čast nazvan njegovim imenom), dobio nadimak *Postumus* ("posmrče"). Iako će ga djed August 4. godine adoptirati i označiti, zajedno s Tiberijem, kao svog nasljednika, izgleda da je Postum već tada osjećao prve posljedice svoje prgave naravi. Izvori mu prišivaju prostu i divlju ćud (*ingenium sordidum ac ferox*, Suet. *Aug.* 65), "čudnu izopačenost duha i uma" (*mira pravitas animi atque ingenii*, Vell. Pat. II.112), prostaštvo (δουλοπρεπής, Cass. Dio LV.32,1), mahnitost (*furor*, Vell. Pat. II.112) i sklonost gnjevu (ὀργή, *ibid.*), tvrdeći da je bio "iz dana u dan još luđi" (*in dies amentior*, Suet. *Aug.* 65). Možda je i bilo tako, no tome treba pridodati i ono što izvori izrijekom ne kažu: Postum se hrabro i nepokolebljivo suprotstavljao djedu, povrijeđen njegovim šikaniranjem: "[Agripa] je loše govorio o pomajci Liviji, a Augustu često prigovarao da mu ne daje nasljedstvo koje mu je otac bio ostavio" (Cass. Dio LV.32,2). Postum će ubrzo pasti u nemilost: 6. godine August će povući adopciju i internirati ga u vilu u Surentu (dan. Sorrento) kod Pompeja, a sljedeće godine prognati na Planasiju (dan. Pianosa), otok nedaleko Korzike. Ondje će Postum dočekati svoj nasilni kraj, nekoliko dana nakon Augustove smrti u kolovozu 14. godine.¹⁶¹

Epilog

Marko Vipsanije Agripa u svojoj je oporuci ostavio upute vezane uz neke započete građevinske projekte, a Augustu povjerio većinu svog imetka kako bi se te gradnje mo-

160 O Druzu i njegovom germanskom ratu: Powell 2011; Cass. Dio LIV.32,2–5; LIV.36,3–4; LV.1,2–5; Suet. *Claud.* 1; Vell. Pat. II.97. O Druzovoj iznenadnoj bolesti i smrti: Cass. Dio LV.1,4–5; LV.2,1–3; Suet. *Tib.* 7; Levick 2001²: 11. Nakon Druzove smrti operacije u Germaniji preuzima njegov brat Tiberije (Cass. Dio LV.6,1–7; LV.8,3; Vell. Pat. II.97; Suet. *Tib.* 16).

161 August je 17. pr. Kr. bio posinio dva starija Agripina sina, Gaja i Lucija, i time ih označio svojim nasljednicima – činom adopcije oni pravno više nisu bili Agripini, već Augustovi sinovi. Nakon njihove smrti (2. i 4. godine) August se okreće svom jedinom preživjelom unuku Postumu, kao i posinku Tiberiju (Suet. *Aug.* 65; *Tib.* 15). No, već 4. godine Postum nije dobio iste privilegije koje su svojedobno imala njegova braća (Cass. Dio LV.22,4), a August ga je zaobišao i poslavši Germanika (a ne njega) u pomoć Tiberiju koji je u Iliriku ratovao protiv ustanika (6.–9. godine) (Cass. Dio LV.32,1). Postum je bio razbaštinjen (Cass. Dio LV.32,2; Suet. *Tib.* 15) i prognan (Cass. Dio LV.32,2; Suet. *Aug.* 19 i 65; Suet. *Tib.* 15), a ubrzo nakon Augustove smrti pogubljen (Cass. Dio LVII.3,5–6; Suet. *Tib.* 22; Vell. Pat. II.112).

gle dovršiti, a ostale građevine održavati. Narodu Rima osim toga je namro svoje vrtove i terme “da ih može besplatno koristiti” (Cass. Dio LIV.29,4). August će do 7. pr. Kr. dovršiti *Diribitorium*, “najveću zgradu ikad sagrađenu pod jednim krovom” (Cass. Dio LV.8,4), kao i *Campus Agrippae*, kompleks parkova i parkovne arhitekture, i po Agripinoj želji predati ih javnosti na korištenje; portik, koji je Agripa bio započeo kratko prije smrti, naknadno će dovršiti Agripina sestra Vipsanija Pola i August. Princeps preuzima i brigu o vodnoj infrastrukturi u Rimu (*cura aquarum*) koju je Agripa bio uzorno doveo u red; novcem koji je Agripa u tu svrhu osigurao, organizirano je redovito održavanje akvedukata.¹⁶²

Čak ni Plinije Stariji, odličan poznavatelj Agripine građevinske djelatnosti, nije poznao puni opseg njegovih projekata. Agripine građevine već su u antici naširoko bile glasovite po brojnosti, monumentalnosti, ljepoti i kvaliteti – Seneka Mlađi, primjerice, kaže da je Agripa u Rimu podigao mnogo monumentalnih građevina “koje ne samo da su natkrilile svu prijašnju veličanstvenost, nego dosad nisu natkriljene” (*Ben.* III.32). Osim gradnji spomenutih u ovome radu, Marko Vipsanije Agripa podigao je i brojne druge, ne samo u Rimu, nego i u provincijama u kojima je boravio kao namjesnik – možda ne toliko razvikane ali zasigurno ne manje korisne. Većina njegovih građevina je, naime, imala utilitarnu namjenu, za korist ili uživanje narodu. August, kako rekosmo, dovršava započete građevinske projekte, no nakon toga se otvara jaz – princeps shvaća kako neće tako lako naći dostojnu zamjenu Agripinom građevinskom geniju.¹⁶³

Marko Vipsanije Agripa bio je gotovo idealna kombinacija vojnika, državnika i inženjera – tako ga vidi Plinije Stariji. O Agripinim vojnim postignućima i građevinskim projektima u ovome je radu bilo dovoljno riječi, a dotaknuli smo se i njegovih javnih službi. Plinije ga zove “čovjekom tako velike marljivosti i osobito pomnim u ovoj (geografskoj) vrsti djela” (*HN* III.2,17), uvelike se oslanjajući na njegove izmjere diljem Carstva. Agripina geografska djela, kao i karta svijeta i komentari koji su je pratili, među glavnim su izvorima podataka za Plinijeve knjige o geografiji poznatog svijeta. Osim toga, Plinije je poznao Agripine memoare, a ovaj je navodno napisao i autobiografiju.¹⁶⁴

“Augustova moć, kako ju je on formulirao, iskazivala se vojnim pobjedama, ulogom zaštitnika i dobročinitelja stanovnika Rima te gradnjom i obnovom golemih razmjera” – Marko Vipsanije Agripa u svemu nabrojanome imao je znatnog udjela. Uz Suetonija i Kasija Diona, koji o Agripi imaju samo riječi hvale, Tacit spominje njegove “goleme

162 O oporučnom ostavljanju građevina narodu na korištenje: Cass. Dio LIV.29,4; usp. Cass. Dio LV.8,3–4. Agripa je Augustu oporučno ostavio većinu svog imetka, uključujući i Hersones na Helespontu: Cass. Dio LIV.29,5. August je za uspjehe na ratištima Agripu zasigurno zagrađivao velikim svotama novca od prodaje ratnog plijena, koji je ovaj potom koristio za financiranje svojih građevinskih projekata. O *Diribitoriju*: Cass. Dio LV.8,3–4; Plin. *HN* XXXVI.24,102. U vrijeme Kasija Diona (2./3. st.) *Diribitorij* više nije imao krov i zgrada je “bila otvorena prema nebu, jer se krov više ne može sastaviti”. O Agripinom polju: Cass. Dio LV.8,3–4. O portiku je već bilo riječi u tekstu. O *cura aquarum* i održavanju akvedukata: Suet. *Aug.* 37; Rodriguez 1992: 82; Posavec 2016: 15, bilj. 4.

163 O još nekim Agripinim gradnjama: Rodriguez 1992. Njegove građevine izazivale su divljenje: usp. Suet. *Aug.* 29; Cass. Dio LIII.27,1. O nezamjenjivosti Agripe: Thornton 1986: 35.

164 O Agripinim postignućima sažeto, ali vrlo informativno: Cass. Dio LIV.29. Plinije o Agripi: Burns 1964. O Agripinim geografskim djelima: Nicolet 1994⁺; Arnaud 2015; usp. Burns 1964: 257 (ovdje su nabrojana sva mjesta u Plinijevom *Prirodoslovlju* gdje se Agripa navodi kao izvor podataka, bilo da su oni preuzeti s njegove karte, iz komentara ili memoara). Drugdje se navodi da je Agripa (a ne August) bio taj koji je Italiju podijelio na oblasti (*regiones*) i postavio *miliarium aureum* na Forumu, kao i da je standardizirao mjerne jedinice u čitavom Carstvu (D. Soren et al., *A Roman Villa and a Late Roman Infant Cemetery: Excavation at Poggio Gramignano, Lugnano in Teverina*, Bibliotheca Archaeologica, L’Erma di Bretschneider, Roma, 1999., str. 184 – *non vidi*).

zasluge" za Carstvo aludirajući poglavito na Agripine vojne uspjehe. Plinije Stariji pak, u odlomku knjige o antropologiji i fiziologiji čovjeka, u dijelu gdje govori o porođaju pri kojemu prvo izlaze noge djeteta, iskoristio je priliku da se raspiča o Agripi (koji je na taj način bio rođen) i nabroji njegove životne poteškoće: nesretnu mladost, bolest nogu, razmjerno kratak život proveden u okruženju ratova i smrti, ženinu nevjeru, podložnost Augustu i potomstvo nesretno po čovječanstvo. Plinije Agripu ipak smatra oglednim primjerom sretnog čovjeka (*felicitatis exemplum*) – možda zato što nijedna životna nesreća nije mogla osujetiti njegov jedinstven *cursus honorum*, i službeni i onaj privatni.¹⁶⁵

Agripa je, nema sumnje, bio čovjek izvanrednog integriteta. Iz narativa pisanih izvora daju se naslutiti neke crte njegova karaktera: plemenit, nesebičan, odan svom starom prijatelju a potom i vladaru, spreman da se posve stavi u službu dobrobiti imperija do te mjere da su ga smatrali skromnim – iako je vjerojatnije da je svoje ambicije znao usmjeriti prema pravim ciljevima, svjestan svog mjesta unutar mreže koju je August ispleo između svojih suradnika. Osim svega toga, Agripa je bio svestran – razumio se u geografiju, kartografiju i premjeru zemljišta, graditeljstvo, ratovanje, upravljanje državnim aparatom... Unatoč niskom podrijetlu (kojeg se, izgleda, stidio izbjegavajući koristiti svoj gentilicij), njegov značaj i njegova djela svjedočili su o njegovoj istinskoj veličini. Svjestan kvaliteta svog prijatelja i suradnika, August ih nije propustio nagraditi (primivši Agripu u najuži krug svoje obitelji), kao i iskoristiti za vlastite političke ciljeve. Građanski su ratovi bili desetkovali rimsku elitu, i bilo je neizbježno da se neke plebejske obitelji uzdignu do patricijskog statusa, a pojedinci iz viteškog staleža da dosegnu senatorski. August je u tome procesu prepoznao vlastitu korist i takve ljude vezivao uz sebe zahvalnošću za uspon na društvenoj ljestvici; na taj je način oko sebe okupio ljude na koje se mogao osloniti, a koji su istodobno bili o njemu ovisni, ne dugujući ništa senatu. Među njima su bili Agripa i Mecenat. Agripa je dosegao najviše što je objektivno mogao: bio je princepsova desna ruka, a onda i suvladar (iako se to nije spominjalo naglas), a među njegovim su izravnim potomcima bila i dva (iako po državu pogubna) cara.¹⁶⁶

Agripa je bio od rijetke vrste prijatelja koji je Augustove interese uvijek pretpostavljao svojoj časti i slavi – odbio je, primjerice, počasti koje su mu s pravom bile ponuđene (triput je, naime, odbio izglasane trijumfe) – i stoga je kod Augusta bio "prvi u milosti" (Plut. *Vit. Ant.* 87). U modernoj literaturi pojavilo se, međutim, i drugačije mišljenje o Vipsaniju Agripi: njegov "imidž" Augustovog suradnika možda je bio konstruiran da se neutralizira antipatija kojom odišu senatorski literarni izvori (zbog njegovog niskog podrijetla), pa se postavlja pitanje što bi se dogodilo s Agripom da je August umro prvi.

¹⁶⁵ Citat o Augustovim postignućima: Beard 2018, 343–344. Tacit na odnosnom mjestu (*Ann.* XIV.53) uz Agripu spominje Mecenata; Seneka se, naime, obraća Neronu i podsjeća ga na to da je Agripa bio Augustov "drug u ratovima", a Mecenat se "u Rimu prokušao mnogim radovima", te da su obojica "primili divne nagrade, ali za svoje goleme zasluge". Katalog Agripinih životnih poteškoća: Plin. *HN* VII.8,45–46. O sreći koja je prevagnula nad njegovim nesrećama: Burns 1964: 254. Prevelika podložnost tastu (Augustu) (*soceri praegravum servitium*) odnosi se na Agripinu beskompromisnu odanost Augustu i dragovoljno stavljanje sebe u drugi plan, što je princeps naširoko iskorištavao za vlastite ciljeve. Plinijeva tvrdnja da je Agripino "čitavo potomstvo bilo nesretno po čovječanstvo" (*infelix terris stirps omnis*) u prvom se redu odnosi na Kaligulu i Nerona, "pogrebne zublje ljudskoga roda" (*faces generis humani*) (*HN* VII.8,46).

¹⁶⁶ Osim spomenutog Plinijevog odlomka (*HN* VII.8,45–46), dobar presjek Agripinih karakteristika daje i Kasije Dion (*LIV.*29). O ovisnosti pojedinih pripadnika viteškog staleža o Augustu: Matyszak 2006: 112. O Agripinom usponu i mjestu u društvu u Rimu: "[August] počasti konzulatom dvaput uzastopce Marka Agripu, neugledna roda, velikog ratnika i druga u pobjedi; zatim ga uze za zeta, nakon Marcelove smrti" (*Tac. Ann.* I.3).

U izvorima koji se ondje navode nema, međutim, traga prezira prema Agripi,¹⁶⁷ pa se možemo zauzvrat zapitati: kolike i kakve dobrobiti bi uživao August i njegov imperij da je Marko Vipsanije Agripa poživio?

Augusta je veoma pogodila Agripina smrt – osim što je izgubio najvjernijeg prijatelja i najspособnijeg suradnika, izgubio je i čovjeka u kojeg je mogao imati potpuno povjerenje. Uz to, nakon Agripine smrti za Augusta je uslijedio niz gubitaka na privatnom planu: sljedeće godine umrla je sestra Oktavija Mlađa, a dvije godine poslije (9. pr. Kr.) izgubio je Druza Starijeg u kojeg je polagao velike nade (Druz je, naime, bio sposoban vojskovođa i jedan od kandidata za Augustovu shemu dvojnog nasljedovanja vlasti); godine 8. pr. Kr. umiru Mecenat s kojim je, kao i s Agripom, drugovao od mladih dana, i Kvint Horacije Flak, jedan od uzdanika Augustovog programa duhovne obnove Rima.

Izgubivši s Agripom glavni oslonac svoje vlasti, August se okreće pastorcima Tiberiju i Druzu, i Tiberija ženi svojom kćeri Julijom, vjerojatno kako bi ovaj odigrao ulogu zaštitnika Augustovih malodobnih unuka Gaja i Lucija kojima je princeps namijenio ulogu nasljednika na vlasti.¹⁶⁸ Tiberije postaje najbližim i najpouzdanijim Augustovim suradnikom i vojskovođom, preuzevši tako ulogu koju je u princepsovom životu dotad imao Agripa.

Augustove nedaće nisu se, međutim iscrpile s tim događajima. Godine 6. pr. Kr. Tiberije iznenada odlazi na otok Rod u neku vrstu dragovoljnog izgnanstva, što princepsu uzrokuje nemale probleme, iako se to još ne odražava na planove o nasljedovanju vlasti: Augustovi unuci Gaj i Lucije stasaju i djed ih priprema za odgovornu državnu zadaću.¹⁶⁹

Godina 2. pr. Kr. svjedočila je o vrhuncu Augustove vladavine, ali i kulminaciji problema vezanih uz njegovu obitelj. Princeps je ove godine proglašen ocem domovine (*pater patriae*), što je smatrao najvećom čašću koja ga može zapasti, jer je taj naslov bio namijenjen samo onima najzaslužnijima za dobrobit države. U proljeće ove godine konačno je bio dovršen i posvećen hram Marsa Osvetnika i August je onamo, uz brojne popratne ceremonije i svečanosti, pohranio legijske stjegove vraćene od Parta. A zatim je “u njegovu vlastitom domu izbila oluja” (Vell. Pat. II.100): bio je prisiljen prognati kćer jedinicu, navodno zbog njezinog razvratnog života; pet godina poslije “malo je ublažio njen položaj” premjestivši je s otočica Pandaterije na kopno, u Regij. Julija više nikada neće vidjeti Rim.¹⁷⁰

167 Severy 2003: 71; autorica navodi Suetonija (*Aug.* 66), Veleja Paterkula (II.79) i Horacija (*Carm.* I.6).

168 Seneka Mlađi o gubitku koji je pogodio Augusta: “Mjesta Agripe i Mecenata ostala su nepopunjena do kraja njegova života” (*Ben.* VI.32). Oktavijina smrt: Suet. *Aug.* 61; Cass. Dio LIV.35,4; Druzova smrt: Suet. *Tib.* 7; Cass. Dio LV.1,4; Mecenatova smrt: Cass. Dio LV.7,1. Tiberije se ženi Julijom: Suet. *Aug.* 63; Cass. Dio LIV.35,4. Okrenuvši se (u nedostatku prikladnih Julijevaca) Klaudijevcima Tiberiju i Druzu, August je želio popuniti Agripino mjesto u svojim dinastičkim planovima (Levick 1975: 33); o Tiberiju kao zaštitniku Augustovih unuka: Seager 2005: 20.

169 O Tiberijevom odlasku na Rod mnogo se pisalo i u starini i u naše vrijeme. I dok Velej Paterkul njegov odlazak oslikava kao veliki gubitak za državu (II.99), Suetonije kaže da je otišao dobrovoljno, ugledajući se na sličan Agripin čin 16 godina prije (*Tib.* 10–13), dok Kasije Dion smatra da je na to bio prisiljen (LV.9,5–8); usp. još Levick 1975: 33–34; Levick 1999²: 26–29; Bowersock 2002²: 170, 184; Matyszak 2006: 101–102, 133–134. Princeps će tek 4. godine (nakon gubitka svog drugog unuka) Tiberiju dopustiti povratak u Rim.

170 O proglašenju ocem domovine: RG II.35; Suet. *Aug.* 58. O posveti hrama Marsa Osvetnika: RG II.29; Cass. Dio LV.10,6–8; Vell. Pat. II.100. Iako su povijesni izvori gotovo jednoglasni u tvrdnji da su razlozi Julijinog progonstva bili razvrat i preljub, u modernoj literaturi sve su glasniji oni koji tvrde da je pozadina bila posve politička. O Julijinom progonstvu: Suet. *Aug.* 65; Cass. Dio LV.10,14; Vell. Pat. II.100; Tac. *Ann.* I.53; Tac. *Ann.* III.24; Sen. *Ben.* VI.32; Plin. *HN* VII.45,149. O Julijinom premještanju u Regij: Suet. *Aug.* 65; Cass. Dio LV.13,1a.

Godina 4. bila je prijelomna za Augustove planove vezane uz nasljeđivanje vlasti. Događaji koji su usmjerili njegove odluke donesene te godine bili su stresni po već ostarjelog princepsa. U rasponu od godinu i pol izgubio je oba unuka u kojima je vidio svoje nasljednike – Lucije je umro 2., Gaj 4. godine, i Augustova se nasljedna križaljka raspala. "Ništa mi se od toga ne bi dogodilo, da su Agripa ili Mecenat živi", potužio se August u narativu Seneke Mlađeg (*Ben.* VI.32). Trebalo je posegnuti za novim rješenjem: adopcijom pastorka Tiberija i posljednjeg unuka Agripe Postuma princeps je osigurao nove nasljednike (i dalje inzistirajući na dvojnoj vlasti), a Tiberije (adopcijom uveden u *gens Iulia*) je posinio svog nećaka Germanika, koji je zajedno s Tiberijevim sinom Druzom Mlađim trebao jamčiti kontinuitet vlasti u sljedećem naraštaju.¹⁷¹

Sljedeća je godina obilježila početak niza prirodnih katastrofa koje će se protegnuti i na 6. godinu: snažan potres u Rimu prouzročio je sedmodnevnu poplavu Tibera, uslijedili su požari, nestašica hrane i glad, što je za posljedicu imalo nezadovoljstvo rimskog puka i nemire, a postojala je i stvarna opasnost od urote protiv careva života.¹⁷² Iznenada se "čitava Panonija, obijesna zbog blagodati dugotrajna mira i narasla u snagama, nakon što su i Delmacija i sva plemena onoga kraja bili privučeni tomu cilju, podigla na oružje" (*Vell. Pat.* II.110) – u Iliriku je buknuo veliki dalmatinsko-panonski (Batonov) ustanak koji će tijekom tri ratne sezone Rimu donijeti mnogo neizvjesnosti, straha i gubitaka, i u ljudstvu i u novcu. Princepsa i dalje prate problemi u obitelji: nekako u to vrijeme zatvorio je Agripu Postuma, svog posljednjeg unuka, u ljetnikovac u Surentu u okolici Pompeja, navodno "jer nije mogao ukrotiti njegovo ponašanje" (*Cass. Dio* LV.32,2). Ta će se internacija sljedeće godine pretvoriti u pravo progonstvo – Postum će biti poslan na Planasiju (dan. Pianosa), otočić na pola puta između italske obale i Korzike. Uskoro je princeps prognao i svoju unuku Juliju Mlađu koja je, kako Tacit kaže, "pronađena krivom zbog preljuba" (*Ann.* IV.71). Julija će na otočiću Trimeru umrijeti nakon punih dvadeset godina provedenih u progonstvu. August će, prema Suetonijevom svjedočanstvu, o prognanima kćeri, unuci i unuku uvijek govoriti kao o "tri svoja čira i tri rak-rane svoje" (*Aug.* 65). Od potomaka koje su mu podarili Julija i Agripa, uz Augusta je ostala samo unuka Agripina Starija.¹⁷³

Pet dana nakon što je Tiberije proglasio pobjedu u Iliriku (9. god.) Carstvo je zadesila iznenadna nesreća – Publije Kvinktilije Var u Germaniji je izgubio tri legije, i sam poginuvši u masakru u Teutoburškoj šumi. Bio je to najteži poraz nakon onog Krasovog kod Kare 53. pr. Kr., a princeps je bio toliko zaprepašten "da je nekoliko mjeseci pustio rasti

171 O smrti Lucija i Gaja: *Suet. Aug.* 65. Ukratko o promjeni Augustovog plana: Tac. *Ann.* I.3. Događaji 4. godine ispunili su mnoge stranice znanstvene literature; na ovom mjestu tek ogledno: Levick 1999²: 47–50; Syme 1939: 430–431; Syme 1986: 94; usp. *Suet. Aug.* 65; *Suet. Tib.* 15; *Vell. Pat.* II.103–104. Kontinuitet vlasti bio je ozbiljno poljuljan u generaciji Augustovih adoptivnih unuka: Germanik će umrijeti 19., Druz Mlađi 23. godine, i Rim će nakon Tiberija doći u ruke Germanikovog sina Kaligule.

172 O nizu nesreća koje su pogodile Rim i Italiju: Birch 1981: 450; usp. *Suet. Aug.* 25 (nestašica žita i s tim povezani nemiri); Plin. *HN* VII.45,149 (popis nesreća koje su tijekom života zadesile Augusta).

173 O izbijanju ustanka u Iliriku: *Vell. Pat.* II.110; *Suet. Tib.* 16. O progonstvu Agripe Postuma: *Suet. Aug.* 65; *Cass. Dio* LV.32,1–2; *Vell. Pat.* II.112. Tacit je uvjeren da je Postumovom progonstvu (i ubojstvu) kumovala Augustova žena (Tiberijeva majka) Livija, jer je Postum bio "istina, vrlo neuk i ludo bahat zbog svoje tjelesne snage, no nije mu bilo dokazano nikakvo nečasno djelo" (*Ann.* I.3); usp. Levick 1999²: 271, bilj. 32. August je poništio Postumovu adopciju i razbaštiniio ga (Plin. *HN* VII.45,150; usp. *Suet. Tib.* 15). Trimer, otočić Julijinog progonstva, dio je arhipelaga Tremita (zvanih i Diomedovi otoci) sjeverno od rta Gargana; o Juliji Mlađoj: *Suet. Aug.* 65; Tac. *Ann.* IV.71; Plin. *HN* VII.45,149. Njeno se progonstvo obično datira u 8. godinu, no predložena je i prethodna, 7. godina: Cary, Scullard 1994⁶: 333.

bradu i kosu i da je katkada glavom udarao o vratnice vičući: Kvinktilije Vare, vrati mi legije!" (Suet. *Aug.* 23). Bila je to prekretnica u Augustovoj vanjskoj politici – napustio je planove o pomicanju sjeverne granice s Rajne na Labu, ni ne pokušavajući više vratiti izgubljeni teritorij.¹⁷⁴

Godine 13. August je sastavio oporuku i pohranio je kod vestalki. Kao nasljednike prvoga reda označio je Tiberija i njegovu majku Liviju; nasljednici drugoga reda bili su Druz Mlađi i Germanik, te Germanikova tri sina (Neron, Druz i Gaj). Kćer Juliju Stariju, unuku Juliju Mlađu i unuka Agripu Postuma nije pomilovao ni oporučno – štoviše, naglasio je da se ne smiju sahraniti u obiteljskom mauzoleju. Takoreći odmah nakon princepsove smrti, u kolovozu 14. godine, na Planasiju je bio poslan centurion koji je Tiberiju, novom caru, potom dojavio da je "njegov nalog izvršen". Bio je to kraj Agripe Postuma, posljednjeg princepsovog izravnog muškog potomka. Nekoliko dana nakon Augustovog sprovoda, na Pandateriji je umrla njegova kći Julija, izgladnjela do smrti.¹⁷⁵

Proles Agrippae

Marko Vipsanije Agripa ženio se triput – višestruki brakovi nisu bili rijetkost u Rimu u kojemu je društvena elita krojila politiku uz pomoć brakom pečaćenih savezništava. Prvi Agripin brak možda još nije imao takvu pozadinu, no drugi i treći bjelodano su bili u službi Augustove unutarnje politike.¹⁷⁶

Prva žena, Cecilija Pomponija Atika, Agripi je rodila dvije kćeri. I dok se o prvoj od njih, Vipsaniji Agripini, znade prilično mnogo, identitet, pa čak i postojanje druge (uvjetno nazvane Vipsanija Atika) pod znakom su pitanja.

Vipsanija Agripina prvo je bila udana za Tiberija kojemu je rodila Druza Mlađeg (jednog njegovog sina). Nakon što je princeps rastavio Tiberija od Vipsanije kako bi ovoga oženio svojom kćeri, Vipsanija se preudaje za Gaja Asinija Gala (*cos.* 8. pr. Kr.), sina Gaja Asinija Poliona, s kojim je imala možda petoricu sinova i jednu kćer. Izvori njenog najstarijeg sina **Nerona Klaudija Druza (Druza Mlađeg)** oslikavaju mračnim bojama: bio je "žestoke ćudi" (Tac. *Ann.* IV.3), "živio je lakoumnim i raspuštenim životom" (Suet. *Tib.* 52) i bio "veoma razuzdan i okrutan – toliko okrutan da su najoštrij mačevi po njemu bili prozvani družovskim" (Cass. Dio LVII.13,1) – nimalo nalik na djeda Agripu. August je u Druzu vidio jednog od svojih nasljednika i omogućio mu vrhunski *cursus honorum* okrunjen s dva konzulata (15. i 21. godine). Druz će se oženiti Germanikovom sestrom Livilom i s njom izroditi troje djece. Godine 20., nekoliko dana nakon što je Druz proslavio ovaciju, umire njegova majka Vipsanija Agripina, jedna od vodećih matrona svoga vremena koja "jedina od sve djece Agripine premine blagom smrti; jer, što se tiče ostalih, očito je da izginuše od mača ili, kako se vjeruje, od otrova ili gladi" (Tac. *Ann.* III.19).

174 O bitci u Teutoburškoj šumi: Vell. Pat. II.117. O posljedicama masakra u Germaniji: Cary, Scullard 1994⁶: 336; njihov začetak trebalo bi prepoznati u velikom ustanku u Iliriku, koji je pokrenuo lavinu po Rim nepovoljnih ishoda prethodnih planova.

175 O Augustovoj oporuci: Suet. *Aug.* 101. O zabrani sahrane u Augustovom mauzoleju: Suet. *Aug.* 101; Cass. Dio LVI.32,4. O Postumovom svršetku: Suet. *Tib.* 22; Cass. Dio LVII.3,5–6; Vell. Pat. II.112; Tac. *Ann.* I.6; Allen 1947; Detweiler 1970; Levick 1999²: 59–61, 65–66. Postumovo ubojstvo bilo je "prvi zločin nove vlade" (Tac. *Ann.* I.6). O Julijinoj smrti: Cass. Dio LVII.18,1a.

176 O Agripinim brakovima i djeci koja su iz njih proizašla već je bilo riječi u radu; stoga ćemo se ovdje usredotočiti na sljedeći naraštaj – generaciju Agripinih unuka. Isto tako, nećemo ponavljati navode izvora i literature o onim osobama o kojima smo prethodno govorili. Debljim slovima u tekstu označeni su izravni Agripini potomci.

Druz će umrijeti tri godine nakon nje, vjerojatno otrovan od Sejana. Sudbina njegove djece nije bila nimalo vedrija: **Tiberije Germanik** umro je još kao dijete, a njegov brat blizanac **Tiberije Gemelo**, kojega je djed Tiberije odredio za svog nasljednika zajedno s Gajem Kaligulom, stradat će od ruke svog nesuđenog suvladara; nema spomena o njegovoj eventualnoj ženi ili djeci. **Julija Livija**, Druzova kći, prvo je bila udana za Germanikovog sina Nerona, no brak je razvrgnut kad je Neron pao u Tiberijevu nemilost i skončao u tamnici. S drugim mužem Gajem Rubelijem Blandom (*cos. suff.* 18.) možda je imala četvoro djece. Lažno optuženu za nemoral i incest (Mesalina je, naime, u njoj vidjela prijetnju po svoju sigurnost), car Klaudije (njezin stric) osudio ju je na smrt; ne zna se je li bila pogubljena ili je smaknuće preduhitрила samoubojstvom.¹⁷⁷

Drugi brak Agripine kćeri Vipsanije Agripine (s Gajem Asinijem Galom) bio je vrlo plodan: pretpostavljena su petorica sinova i jedna kćer. Najstariji sin **Gaj Asinije Polion** (*cos.* 23.) u izvorima se spominje samo u kontekstu svog konzulata kao podatka za dataciju nekih događaja godine 23. Fragment natpisa iz Tuskula (*[Asini]a Pollionis filia, CIL XIV 2599*) mogao bi se odnositi na njegovu kćer (**Asiniju**), a na natpisu iz Atike spominje se možda njegov sin **Gaj Asinije Placentin** (*[Γαί]ov Ἀσί[νιον?] υἱὸν Πλακέντε[ῖνον]*, *IG II² 4172*) – o njima se više ništa ne zna. O **Marku Asiniju Agripi** (*cos.* 25.), drugom Vipsanijinom sinu, Tacit ima samo riječi hvale, izgovorene kao neke vrste eulogija: "Krajem godine [26.] preminuše odlični muževi Asinije Agripa, od predaka radije slavnih negoli starodrevnih, i kojega život nije bio nedostojan, i Kvint Haterije (...)" (*Ann.* IV.61). Njegov je sin možda **Marko Asinije Marcelo** (*cos.* 54.), za čijeg je konzulata umro car Klaudije (*Suet. Claud.* 45). Marcelo, o kojemu Tacit kaže: "živeći od slave pradjeda Asinija Poliona, bijaše cijenjen i zbog svoga čudorednog života, osim što siromaštvo smatraše za najveću nesreću", godine 60. bio je upleten u skandal oko krivotvorenja neke oporuke; sukrivci su pogubljeni, ali on je pošteđen "zbog uspomena na njegove pretke" (*Ann.* XIV.40). **Lucije Asinije Gal**, treći sin Vipsanije i Gala, 46. godine sudjelovao je u uroti protiv Klaudija, no car mu je poštediti život i poslao ga u progonstvo; Kasije Dion spominje da je on bio "Druzov polubrat po istoj majci", Vipsaniji Agripini (*LX.27,5*). Identitet **Gneja Asinija Salonina** se, kao i identitet njegovog maločas spomenutog brata, konstruira uz pomoć dostupnih pabiraka: Tacit je u narativu vezanom uz godinu 22. zabilježio: "Preminuše ove godine muževi velika imena: Asinije Salonin, znamenit po djedovima Marku Agripi i Asiniju Polionu, brat Druzov i određen za muža Cezarove unuke, i Kapiton Atej (...)" (*Ann.* III.75), a natpis iz Puteola svjedoči o počasti koju su stanovnici tog gradića iskazali svom patronu (*Cn. Asinio Pollionis et Agrippae nepoti Puteolani patrono publice, CIL X 1682*). O njegovim potomcima ne zna se ništa. O **Serviju Asiniju Celeru** (*cos. suff.* 38.), Vipsa-

¹⁷⁷ O Vipsaniji i Tiberiju: *Suet. Tib.* 7; o braku Vipsanije i Asinija Gala: *Tac. Ann.* I.12. O Druzovom rođenju: *Suet. Tib.* 7 i 15; uspon u karijeri: *Cass. Dio* LVI.17,3; LVI.25,4; LVI.28,1; LVII.4 (Druz u Panoniji guši pobunu legija 14. godine); *Cass. Dio* LVII.14,1 (prvi konzulat 15. godine); *Cass. Dio* LVII.70,1 (drugi konzulat 21. godine); njegova smrt: *Cass. Dio* LVII.22,1–2; *Suet. Tib.* 39, 52 i 62; *Tac. Ann.* IV.8. Tiberije je u početku mislio da mu je sin umro "od bolesti i neumjerena života", no zatim je saznao da ga je otrovao Sejan uz pomoć Livile. O Druzovoj djeci: *Suet. Tib.* 54, 55, 62 i 76; *Suet. Cai.* 23; *Cass. Dio* LVIII.23,2–3; *Cass. Dio* LIX.1,1 (Tiberije Gemelo); *Tac. Ann.* VI.27; *Sen. Oct.* 944–946; Levick 2001²: 56 (Julija Livija). O generaciji Agripinih prapraunuka (Julijinoj djeci) samo ukratko: **Gaj Rubelije Plaut** bio je na glasu kao uzoran muž i otac, staromodnih pogleda i skroman; pogubljen je kao Neronov politički protivnik, a uskoro je zaglavila i čitava njegova obitelj – žena Antistija Polita (kći Lucija Antistija Vetera, *cos.* 55.), djeca i tast (usp. *Tac. Ann.* XIV.57–59). **Rubelija Basa** bila je udana za ujaka budućeg cara Nerve; Sergije Oktavije Lenat Poncijan (*cos.* 131.) je možda njezin unuk (usp. *CIL XIV 2610 Tuscolum*); Syme 1958: 627–628. Juvenal spominje još jednog Rubelijevog sina, **Gaja Rubelija Blanda** (VIII.39–43) o kojemu se inače ne zna ništa, a o **Rubeliju Druz** svjedoči njegov nadgrobni natpis (*CIL VI 16057 Roma*) – dječak je umro prije navršene treće godine života.

njinom petom sinu iz drugog braka, pričalo se da je, kao veliki gurman, od Kaligule jednom prilikom kupio ribu po cijeni od čak 8.000 sesteraca. Iako Klaudijev prijatelj, bio je optužen za urotu protiv cara i pogubljen; u *Potikoljenju božanskog Klaudija*, satiri Seneke Mlađega, on je među Klaudijevim prijateljima koji cara optužuju za svoju smrt i dočekuju ga na drugom svijetu (*Apocol.* 13). Asinije Celer je, izgleda, imao kćer koja bi se mogla zvati **Asinija Agripina**; s njom bi se moglo povezati nekoliko fragmentarnih natpisa iz Rima koji spominju unuku Gaja Asinija Poliona i sestru Tiberija Cezara Druza (*CIL* VI 31636), Asiniju Agripinu, Celerovu kćer (*CIL* VI 9901) te Agripinu, kćer Celera Gala (*CIL* VI 9901a). **Pomponija Grecina**, ugledna matrona udana za Aula Plaucija, osvajača Britanije (43.) i potom namjesnika u tamošnjoj provinciji, mogla bi biti nećakinja spomenute petorice Vipsanijinih sinova, kći njihove pretpostavljene sestre **Asinije** koja je, kako se vjeruje, bila udana za Gaja Pomponija Grecina (*cos. suff.* 16.). O Asiniji nema nikakvih podataka, no Tacit prilično detaljno izvješćuje o Grecini: “Optužiše je zbog stranog praznovjerja te prepustiše da joj sudi vlastiti muž. Ovaj, po starodrevnom običaju, u nazočnosti rodbine povede istragu u kojoj se radilo o životu i časti njegove žene, te je proglasi nevinom. Dugo je ta Pomponija živjela i uvijek u žalosti; doista, pošto spletke Mesaline ubiše Juliju, kćer Druzovu, za četrdeset godina odijevala se samo u crninu, tugovala samo u svojoj duši; i ne podnese za to kazne pod Klaudijem, a poslije se okrene njoj u slavu” (*Ann.* XIII.32). Julija i Grecina bile su polusestre po istoj majci, Vipsaniji Agripini; praznovjerje pak o kojemu Tacit govori vrlo je vjerojatno kršćanstvo – neki natpisi u katakombama sv. Kalista u Rimu daju zaključiti da su kasniji članovi Pomponijine obitelji doista bili kršćani.¹⁷⁸

Marko Vipsanije Agripa je, kako se vjeruje, sa Cecilijom Pomponijom Atikom imao još jednu kćer, uvjetno nazvanu **Vipsanija Atika**. U radu je već spomenuta pretpostavka da bi ona mogla biti udana za Kvinta Haterija (*cos. suff.* 5. pr. Kr.) i s njime imati sina; taj je **Decim Haterije Agripa** (*cos.* 22.) prošao kroz uobičajeni *cursus honorum*: pučki tribunat, preturu i konzulat. Tacit ga naziva Germanikovim rođakom (bilo je to vrlo daleko srodstvo, točnije tazbinstvo, koje je povezivalo potomke iz Agripinog prvog i trećeg braka) i spominje kako su Germanik i Druz Mlađi podržali njegov izbor za pretora (*Ann.* II.51). Izgleda da je bio prilično nezgodnog značaja, jer ga Tacit nalazi kako se u senatu žučno sukobljava sa svojim tetkom Gajem Asinijem Galom (*Ann.* I.77), a sudjeluje u nekoj kasnijoj raspravi, točnije rečeno svađi (*Ann.* VI.4). Haterije Agripa je, osim toga, predložio smrtnu kaznu za jednog viteza koji je navodno bio unaprijed sastavio posmrtnu pjesmu

178 O Vipsanijinoj djeci iz braka s Asinijem Galom: *PWRE* II.2, s. v. *Asinius*; Smith 1870: 439; Oliver 1947. O konzulatu Gaja Asinija Poliona: *CIL* VI 10051 (Roma); *PWRE* II.2, coll. 602–603; Plin. *HN* XXXIII.8,32; Tac. *Ann.* IV.1. O konzulatu Marka Asinija Agripe: Tac. *Ann.* IV.34; o njemu još *PWRE* II.2, col. 1584. Za Marka Asinija Marcela usp. i *PWRE* II.2, col. 1588; njegov bi unuk mogao biti Marko Asinije Marcelo (*cos.* 104), o kojem se inače ništa ne zna. Lucije Asinije Gal pretpostavljeni je sufektorni konzul za neku godinu oko 27., no nema ga u popisima konzula. Iako *PWRE* razlikuje Asinija Gala (col. 1584) od Lucija Asinija Gala (col. 1588), na oba se mjesta spominju isti izvori i stoga možemo pretpostaviti da je ipak riječ o istoj osobi. O uroti Lucija Asinija Gala protiv Klaudija: Cass. Dio LX.27,5; Suet. *Claud.* 13 (urotili su se “Asinije Gal i Statilije Korvin, unuci govnika Poliona i Mesale”); o njemu i *PWRE* II.2, col. 1588. Kombinacija Tacitovog izvješća o Asiniju Saloninu (*Ann.* III.75) i epigrafičkog svjedočanstva o Gneju Asiniju (*CIL* X 1682 Puteoli) mogla bi iznjedrili jednu te istu osobu – Gneja Asinija Salonina; o njemu usp. i *PWRE* II.2, coll. 1583 i 1604. Druz, kojeg Tacit naziva njegovim bratom, njegov je polubrat od iste majke Vipsanije Agripine. O ribi koju je Servije Asinije Celer kupio od Kaligule: Plin. *HN* IX.31,67; Macrobian. *Sat.* VI.9; o njemu usp. i *PWRE* II.2, col. 1584; *CIL* VI 9901a (Roma) mogao bi biti nadgrobni spomenik Celerove kćeri **Asinije** – ondje je navedeno da je živjela 30 godina. O kršćanstvu Pomponije Grecine: Schaff 2006³, Vol. I, Ch. V. **Aula Plaucija**, sina Pomponije Grecine i Aula Plaucija, praprapunuka Marka Vipsanija Agripe, Neron je dao ubiti jer je Agripina Mlađa, Neronova majka, navodno u njega bila zaljubljena i poticala ga da se nada vlasti (Suet. *Nero* 35).

u čast Druza Mlađeg, dok je ovaj bio bolestan (Tac. *Ann.* III.49). Njegova je žena bila Domicija Lepida, kći Augustove nećakinje Antonije Starije i Lucija Domicija Ahenobarba (*cos.* 16. pr. Kr.), čiji je brat Gnej Domicije Ahenobarb bio oženjen Agripinom Mlađom (iz tog će se braka roditi budući car Neron). Na taj su se način ženidbenim vezama (preko *gens Domitia*) povezala dva ogranka obitelji Marka Vipsanija Agripe. S Domicijom Lepidom Haterije Agripa je imao sina jedinca **Kvinta Haterija Antonina** (*cos. suff.* 53.) kojega Seneka Mlađi naziva lovcem na nasljedstvo (*captandor testamentorum*, Ben. VI.38), a Tacit pripovijeda kako je car Neron njemu i Aureliju Koti odredio godišnji prihod "makar u raskoši bijahu rastepli svoj djedovski imutak" (*Ann.* XIII.34). O njemu se više ništa ne zna.¹⁷⁹

S drugom ženom Klaudijom Marcelom Starijom, Augustovom nećakinjom, Marko Vipsanije Agripa imao je dvije kćeri. **Vipsanija Marcela**, o čijem postojanju posredno svjedoči samo Augustov eulogij za Agripu (u kojemu se spominju Agripini zetovi Var i Tiberije), bila je udana za Publija Kvinktilija Vara (*cos.* 13. pr. Kr.) koji će 9. godine nesretno zaglaviti u Teutoburškoj šumi. Možda upravo zahvaljujući tom braku Var će, zajedno s Tiberijem, dobiti konzulat – Tiberije je tada bio oženjen Vipsanijom Agripinom, Agripinom kćeri iz prvog braka, a Var se (vjerojatno nedugo prije svog konzulskog mandata) oženio Vipsanijom Marcelom i s njom imao jednog sina čiji identitet predstavlja popriličan problem. Pomutnju je unio Josip Flavije koji kaže da je tijekom Varova zapovjedništva u Siriji jedan od njegovih podređenih bio i njegov sin Publije Kvinktilije Var (*AJ* XVII.288); Tacit, međutim, izričito navodi ime njegove majke – to je Klaudija Pulhira, s kojom se Var oženio nakon Vipsanije Marcele (*Ann.* IV.66). Ni kronologija zbivanja ne ide u prilog mlađem Varu, jer on još nije bio rođen u vrijeme dok je njegov otac bio namjesnik u Siriji (između 7./6. i 4. pr. Kr.) i k tomu još u prvom braku, s Vipsanijom Marcelom. Varov i Marcelin sin je izgleda bio **Sekst Nonije Kvinktilijan** (*cos.* 8.) kojeg su neki smatrali Varovim nećakom. Jedna je Varova sestra, naime, bila udana za Lucija Nonija Asprenata (i s njim imala sina Lucija Nonija Asprenata, *cos.* 6.), dok je Sekst Nonije Kvinktilijan, njezin nećak, vjerojatno bio adoptiran u muževu *gens Nonia* – na tu pretpostavku ohrabruje njegov kognomen (*Quinctilianus*) čiji oblik (s nastavkom *-anus*) upućuje na obitelj iz koje je izvorno potjecao. Njegov *cursus honorum* išao je u očekivanom smjeru: od prvog vojnog iskustva u Siriji 4. pr. Kr. (možda vojni tribunat) preko konzulata 8. godine do prokonzulata u provinciji Aziji 16./17. godine. Oženjen Sosijom, kćeri Gaja Sosija (*cos.* 32. pr. Kr.), imao je – koliko se znade – dva sina, **Seksta Nonija Kvinktilijana** (*cos. suff.* 38.) i **Lucija Nonija Kvinktilijana**. Prvi je bio jedan od *quindecemviri sacris faciundis*, član prestižnog kolegija kojemu je zadaća bila da čuva i tumači Sibilske knjige; nalazimo ga u senatu, gdje je njegov prijedlog da se u knjige doda novi svezak bio kritiziran i odbačen.¹⁸⁰

179 O Vipsaniji Atiki već je bilo riječi; o mogućnosti da je bila udana u *gens Hateria*: Syme 1986: 145. O pučkom tribunatu Decima Haterija Agripe: Tac. *Ann.* I.77; o njegovom konzulatu: Tac. *Ann.* III.49 i 52. Tacit nema puno bolje mišljenje ni o njegovom ocu Kvintu Hateriju, tada poznatom govorniku, za kojega kaže da je njegova "milozvučna i izobilna rječitost ugasnula zajedno s njime" (*Ann.* IV.61). O spomenutim ženidbenim vezama: žena Decima Haterija (Agripinog unuka iz prvog braka) je zaova Agripine Mlađe (Agripine unuke iz trećeg braka). O Kvintu Hateriju Antoninu još: Syme 1986: 162–163. Aurelije Kota kojeg Tacit spominje je Marko Aurelije Kota, sin Marka Aurelija Kote Maksima Mesalina (*cos.* 20.) adoptiranog u *gens Aurelia*, a zapravo sina Marka Valerija Mesale Korvina, Augustovog vojskovođe.

180 Za Augustov eulogij usp. Syme 1986: 135, 146; o tome problemu je već bilo riječi. Neki smatraju da je Vipsanijina majka Pomponija Atika (Reinhold 1972), no prilično je izvjesno da je to bila Klaudija Marcela (Syme 1986: *passim*). O udaji Vipsanije Marcele za Vara: Syme 1986: 58; o povezanosti Varovog konzulata s tazbinštvom s Agripom: Syme 1986: 314–315; Levick 2010: 140. Rasprava u vezi s identitetom Varovog sina koji služi u Siriji: Crosby 2016; John 1958 smatra da je Josipov rukopis na tome mjestu iskvaren i da nije riječ o Varu mlađem,

Vipsanija Marcelina, druga Agripina kći iz braka s Klaudijom Marcelom, bila je udana za Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.), jednog od Augustovih zapovjednika koji su sudjelovali u gušenju panonsko-dalmatinskog (Batonovog) ustanka; njegov brat Lucije Emilije Paulo bio je oženjen Julijom Mlađom, Agripinom kćeri iz trećeg braka i stoga Vipsanjinom polusestrom. Marcelina i Lepid su, pretpostavlja se, imali sina ili kćer (ili možda oboje), no taj problem ostaje otvorenim. Rašireno je mišljenje da se ime njihovog sina nalazi na posvetnom natpisu s Emilijeve bazilike na rimskom Forumu; vrlo fragmentaran natpis ne otkriva ime dedikanta – znade se tek da je Agripin unuk. Ukoliko je doista riječ o Marcelinom i Lepidovom sinu, ime bi mu bilo **Marko Emilije Lepid**. Problem je tim zamršeniji što se, doduše, znade da je Lepid (*cos.* 6.) imao sina, ali nije sigurno da li s Vipsanijom Marcelinom ili svojom drugom ženom. Osim toga, neke pojedinosti narativa povijesnih izvora o (Marku) Lepidu vrlo je teško pripisati jednoj te istoj osobi, iako konteksti više-manje upućuju na to. Tako se Tacitova vijest vezana uz Emilijevu baziliku (i godinu 22.) obično povezuje s Markom, sinom Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.): “Zatraži Lepid od senata da smije o svom trošku popraviti i ukrasiti Paulovu baziliku, spomenik Emilijevaca (...) makar nije posjedovao veliko bogatstvo, povrati tada Lepid u život sjaj svojih predaka” (*Ann.* III.72), a uz njega se vezuje i Plinijevo slikovito izvješće o primjerima neobičnih ljubavi: “Marko Lepid je umro iz ljubavi prema ženi Apuleji, nakon što su se razveli” (*HN* VII.36,122); malo dalje Plinije pripovijeda kako je Marko Lepid, “najodličnijeg roda”, umro tek iz drugog pokušaja da se baci na ženinu pogrebnu lomaču (*HN* VII.53,186). U svakom slučaju taj je Lepid umro mlad, ili barem prije nego li je dosegao godine za konzulat. Pomutnja je potpuna ako se ima na umu i da je sin Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.) u izvorima posvjedočen kao muž Julije Druzile, Germanikove i Agripinine kćeri i Kaliguline sestre, čija se sudbina (iako jednako nesretna) razlikovala od sudbine Apulejinog muža.¹⁸¹

Posvjedočena je i kći konzula Lepida, Emilija Lepida, ali ni u njenom slučaju nije sigurno potječe li iz prvog ili drugog očevog braka; ukoliko je njena majka bila druga

nego o starijem sinu kojeg je Var imao s Vipsanijom Marcelom. O Sekstu Noniju Kvinktilijanu kao Varovom sinu koji je adoptiran u obitelj Nonija Asprenata: Levick 1999: 52; o njemu kao Varovu nećaku: Syme 1986: 315, 318, 331. O braku Varove sestre Kvinktilije s Nonijem Asprenatom: Syme 1986: 70, 315–318; o njihovom (pravom) sinu Luciju Noniju Asprenatu: Syme 1986: 331, 431. O karijeri Seksta Nonija Kvinktilijana: Syme 1986: 314–315 (vojni tribunat), 327 (prokonzulat). O pučkom tribunatu Seksta Nonija Kvinktilijana mlađeg i njegovom neuspjehom prijedlogu u senatu: Tac. *Ann.* VI.12; o njegovom konzulatu: Syme 1986: 222. Šutnja vezana uz Sekstovu obitelj mogla bi značiti da Marko Vipsanije Agripa po toj grani više nije imao potomaka; Lucije (o kojemu se inače ne zna ništa) je, međutim, imao sina (Agripinog prapraunuka) o čijem postojanju svjedoči njegov nadgrobni cipus (*CIL* IX 4855), nađen u mjestu Bocchignani između *Forum Novum* i *Cures* u Sabinu. Na njemu se čita da je bio član dva časna svećenička kolegija (*augur* i *salus Palatinus*), konzul (34.) i trijumfator, te da je umro s 24 godine; usp. Egbert 1896: 106, br. 17.

- 181 O braku Vipsanije Marceline s Markom Emilijem Lepidom: Syme 1986: 125, 135; o (vrlo malo vjerojatnoj) pretpostavci da je Vipsanija Marcelina prethodno možda bila udana za njegovog brata Lucija Emilija Paula, te da se potom udala za Marka a Lucije oženio Julijom Mlađom: Syme 1986: 125. Na fragmentu natpisa s Emilijeve bazilike čita se: [... M. Ag]rip[ae ... Pa]ulli [...] av[o] (*CIL* VI 36907); o tome da je riječ o Vipsanjinom i Lepidovom sinu: Syme 1986: 125, 136; Syme, Birley 1991: 244; Syme predlaže da se natpis pročita kao: [*M. Aemilius M. f. Plau]lli [n. Lepidu]s*, no druga mogućnost je: [*L. Aemilius L. f. Plau]lli [n. Lepidu]s*. Dedikant bi, naime, mogao biti i sin Lucija Emilija Paula (*cos.* 1.) koji se inače nigdje drugdje ne spominje; o problemu identiteta dedikanta: Syme 1986: 126–127. Spomenutu su baziliku (Tacit je naziva Paulovom bazilikom) Emilijevci sagradili, a potom generacijama popravljali i pregrađivali; ovaj puta trebalo je intervenirati u njenu statiku, jer se “jedan od najvećih trijemova u Rimu počeo naginjati na jednu stranu” (Cass. Dio LVII.21,5); građevinske radove Kasije Dion datira u 23. godinu; usp. Brooks McDaniel 1928: 172. Apuleja, koju spominje Plinije Stariji, vjerojatno je bila rođakinja (sestra ili nećakinja) Apuleje Varile, optužene za preljub i poslana u progonstvo godine 17. (Tac. *Ann.* II.50; Syme 1986: 126), pa je ta godina *terminus circa quem* za Markovo djelovanje (obnova bazilike). O njegovoj preranoj smrti: Syme 1986: 126–127. O Druzilinom mužu bit će više riječi dalje u tekstu.

Lepidova žena, to bi bio znak da je Vipsanija Marcelina umrla razmjerno mlada. Ona doista rano nestaje s povijesne scene, zacijelo i prije muževog konzulata (6. godine). Emilija Lepida bila je udana za Germanikovog sina Druza; njegova je majka Agripina Starija bila kći Marka Vipsanija Agripe iz trećeg braka s Augustovom kćeri Julijom – utoliko je malo vjerojatno da je Emilijina majka bila Vipsanija Marcelina, Agripina kći iz njegovog drugog braka, jer bi tada bila riječ o incestuoznom braku između polubraće.¹⁸²

Marko Vipsanije Agripa iz prva je dva braka imao samo kćeri – udajom prešavši u *gentes* svojih muževa, one nisu produljile lozu Vipsanijā već su Agripine potomke "razasule" među Asinije, Haterije, Kvinktilije i Emilije. Podbacila je i muška loza, iz trećeg Agripinog braka (s Augustovom kćeri Julijom). O tom braku, kao i o petoro djece koja su iz njega potekla, već je bilo riječi u ovome radu. Podsjetimo se ukratko: dva starija sina, **Lucije** i **Gaj**, umrli su premladi ne stigavši dati potomke; Gaj je, doduše, bio oženjen Germanikovom sestrom Livilom, a Lucije zaručen jednom Emilijom Lepidom, no prvi umire u dobi od 23 godine, a drugi sa samo 19 godina. Ni njihov brat **Agripa Postum**, rođen nakon očeve smrti, nije bio oženjen niti je dao potomaka – bila je to vjerojatno posljedica činjenice da je već s 19 godina bio poslan u progonstvo i ondje zaglavio 21 godinu poslije. Agripina je loza, i opet, ovisila o kćerima.¹⁸³

Julija Mlađa, starija od dvije kćeri Agripe i Julije, udajom je prešla u obitelj Emilijevaca i s mužem Lucijem Emilijem Paulom (*cos.* 1.) do 27. godine života, kad je bila prognana, rodila kćer, a možda i sina. **Emilija Lepida**, njihova kći, u djetinjstvu je bila zaručena za Klaudija, no zaruke su raskinute nakon što su njeni roditelji pali u Augustovu nemilost. Emiliju udaju za Marka Junija Silana Torkvata (*cos.* 19.), pripadnika patricijskog ogranka drevne *gens Iunia*, koji će svoju karijeru okruniti prokonzulatom u Aziji (32.–38.). Augustovi i Agripini praunuci rođeni iz ovog ogranka obitelji su Junijevci – znade se za tri sina i dvije kćeri, koji su svi doživjeli očekivanu i već viđenu sudbinu svojstvenu za vremena bremenita borbom za vlašću.¹⁸⁴ **Marko Junije Silan Torkvat** (*cos.* 46.), najstariji sin Emilije Lepide i Junija Silana, "namjesnik Azije i ni po čemu inferiornog karaktera u odnosu na ostatak svoje obitelji" (Cass. Dio LXI.6,5), bio je otrovan po nalogu Agripine Mlađe koja nije prezala ni pred čime kako bi ustoličila svog sina Nerona; bila je to "prva nasilna smrt pod novom carskom vladavinom" (Tac. *Ann.* XIII.1). "Ne uzrokovao on sebi smrt silovitom čudi", nastavlja Tacit, "bio je on mlitave prirode i pod drugim su ga vladarima tako prezirali da ga je Gaj Cezar obično nazivao zlatnom ovcom" (*ibid.*).¹⁸⁵ Njegovog brata **Decima**

182 O ranom "nestanku" Vipsanije Marceline i Lepidovom drugom braku: Syme 1986: 126, 133, 135–136. O Emiliji Lepidi: Tac. *Ann.* VI.40; Syme 1986: 133, 136. O *gens Aemilia* i njihovim zamršenim rodbinskim odnosima: Hayne 1973.

183 Emilija Lepida, kojom je Lucije Cezar bio zaručen, bila je unuka trijumvira Lepida; s Markom Emilijem Lepidom (*cos.* 6.), mužem Vipsanije Marceline, dijelila je zajedničkog pradjeda, Marka Emilija Lepida (*cos.* 78. pr. Kr.). Agripina bi (muška) loza ionako usahnula, jer je August, u želji da si priskrbi nasljednika, adoptirao njegove sinove i tako ugasio vipsanijski *gens* u korist Julijevaca.

184 Lucije Emilije Paulo, muž Agripine kćeri Julije, bio je brat Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.) oženjenog Julijinom polusestrom Vipsanijom Marcelinom. Lucije je bio znatno stariji od Julije (Syme 1986: 111); možda upravo zahvaljujući njegovom tazbinstvu s Julijevcima (Julija Mlađa je Augustova unuka), njegov brat je visoko kotirao: "Marko Lepid, muž veoma blizak imenu i položaju Cezarā" (Vell. Pat. II.114). O zarukama Emilije Lepide s Klaudijem: Suet. *Claud.* 26; Levick 1999: 55; o njenom braku s Junijem Silanom: Hayne 1973: 499–500. Obiteljsko stablo Junijā Silanā: PWRE X.1, coll. 1097–1098; o Junijima Silanima: PWRE X.1, s. v. *Iunius Silanus*.

185 Izgleda da je članstvo u prestižnom svećeničkom kolegiju *salii Palatini* bilo tradicionalno za ovu obitelj; barem dva sina Emilije Lepide bila su u toj službi (usp. PWRE X.1, coll. 1099–1106. O Marku Juniju Silanu Torkvatu: PWRE X.1, coll. 1099–1100; o njegovoj smrti još i: Cass. Dio LXI.6,4–5; Tac. *Ann.* XIII.33; Plin. *HN* VII.13,58. Plinije Stariji navodi ga i kao rijedak primjer da prapradjed (u ovom slučaju August) doživi rođenje svojeg prapraunuka (*HN* VII.13,58) – Silan je rođen nedugo prije Augustove smrti. Izgleda da je *gens Iunia Silana*

Junija Silana Torkvata (cos. 53.) Neron je prisilio na samoubojstvo, jer se “osim slavnim rodom Junijevaca, hvalio da ima božanskog Augusta za šukundjeda” (Tac. *Ann.* XV.35), a Kasije Dion dodaje: “Junije Torkvat, Augustov potomak, predan je da se kazni zbog neobične optužbe. On je prilično razmetno potratio svoj imetak, bilo da je slijedio prirodno nagnuće ili namjerno, kako ne bi bio jako bogat” (LXII.27,2). I treći je sin Emilije Lepide bio prisiljen na samoubojstvo: car Klaudije je u **Luciju Juniju Silanu Torkvatu** (*praet.* 48.) vidio mladića sjajne budućnosti i svog budućeg zeta; još kao dječaka od nepunih 18 godina obdario ga je počasnim trijumfom i zaručio svojom kćeri Klaudijom Oktavijom. Zaruke je naprasno prekinula Agripina Mlađa jer je Klaudiju Oktaviju bila namijenila svom sinu Neronu, kako bi mu osigurala nasljedovanje vlasti. Optužen za incest sa sestrom Junijom Calvinom te da kuje urotu protiv Klaudija, Lucije je morao počiniti samoubojstvo na sam dan Klaudijeve i Agripinine svadbe. Spomenuta **Junija Kalvina**, prva od dvije kćeri Emilije Lepide, bila je po nepodijeljenom mišljenju “krasna i slobodna u svome držanju” (Tac. *Ann.* XII.4), “najljupkija od svih djevojaka koju je čitav svijet zvao Venerom” (Sen. *Apocol.* 8). Bila je udana za Lucija Vitelija (*cos. suff.* 48.), brata budućeg kratkotrajnog cara Aula Vitelija, no on ju je otpustio nakon što je bila (lažno) optužena za incest s bratom Lucijem; u progonstvu je provela deset godina i bila vraćena nakon Agripinine smrti, na Neronovu inicijativu, “da svoju majku učini još odurnijom i dokaže da je blagost njegova veća otkako je ona uklonjena” (Tac. *Ann.* XIV.12).¹⁸⁶ Druga kći, **Junija Lepida**, bila je udana za Gaja Kasija Longina (*cos. suff.* 30.), člana vrlo utjecajne i bogate obitelji, koji se “isticao svojim starodavnim imutkom i dostojanstvenim načinom života” (Tac. *Ann.* XVI.7) i koji je svoj *cursus honorum* bio okrunio namjesništvom u Aziji i Siriji. Neron se okomio na njega ustvrdivši da je među *imagines*, likovima svojih predaka, počasno mjesto dao Cezarovom ubojici Gaju Kasiju, a Junija Lepida bila je lažno optužena za rodoskrvnuće s nećakom Lucijem i bavljenje magijom. Kasije Longin i Lucije Silan bili su prognani iz Rima uz dodatnu optužbu da su sudjelovali u uroti Gaja Kalpurnija Pisona – Longin je deportiran na Sardiniju (rehabilitirat će ga Vespazijan), a Silan u Barij (ondje je uskoro ubijen). “Što se tiče Lepide, Cezar [Neron] će donijeti presudu” (Tac. *Ann.* XVI.9); njezina je sudbina nepoznata.¹⁸⁷

imala prilike preživjeti samo preko njega, jer se uz ostalu njegovu braću ne spominju muški potomci. No, i ta je prilika propala jer je njegov sin (Agripin prapraunuk) **Lucije Junije Silan Torkvat**, nakon očeve smrti odgojen u obitelji svoje tete Junije Lepide, lažno optužen za rodoskrvnuće i magiju bio prognan u apulski municipij Barij (dan. Bari) i ondje ubijen (Tac. *Ann.* XVI.7–9). Tacit ga oslikava kao mladića “slavnog roda i razborite mladosti” (*Ann.* XVI.7), odgojenog u čvrstoj stegi (usp. *Ann.* XV.52), dostojanstvenog načina života (*Ann.* XVI.7), hrabrog i fizički snažnog (*Ann.* XVI.9).

186 Decim Junije Silan Torkvat za sudruga u konzulatu imao je Kvinta Haterija Antonina, unuka Vipsanije Atike, Agripine kćeri s Pomponijom Atikom. Iz braka s Julijom Afrikanom, kćeri glasovitog govornika Julija Afrikana, Decimu se rodila **Junija Silana Torkvata** o kojoj se ne zna ništa. O Decimu Silanu: *PWRE* X.1, coll. 1104–1105. O Lucijeve *ornamenta triumphalia*: *CIL* XIV 2500 (okolica Tuskula); o trijumfu i zarukama s Klaudijevom kćeri: Tac. *Ann.* XII.3; Suet. *Claud.* 24; Cass. Dio LX.5,7; Lucijev pad i smrt: Tac. *Ann.* XII.4 i 8; Suet. *Claud.* 29; Sen. *Apocol.* 8 i 10. O Luciju općenito: Cass. Dio LXI.31,7–8; *PWRE* X.1, coll. 1101–1103. O navodnom incestu Junije Kalvine: Tac. *Ann.* XII.4; o njenom progonstvu koje je inicirala Agripina: Tac. *Ann.* XII.8; XIV.12. O Juniji Kalvini još i: *PWRE* X.1, coll. 1111–1112.

187 Junija Lepida je odgojila nećaka Lucija, nakon smrti njegovog oca Marka Junija Silana (usp. bilj. 185). O optužbi Kasija Longina: Tac. *Ann.* XVI.7; Suet. *Nero* 37; o navodnom incestu i bavljenju magijom Junije Lepide: Tac. *Ann.* XVI.8; o Longinovom progonstvu: Tac. *Ann.* XVI.9. Preko Kasija Longina i Junije Lepide nastavlja živjeti ovaj ogranak obitelji, među rijetkima koji je izbjegao nemilosrdne čistke u Klaudijevo i Neronovo doba. Agripini prapraunuci, pripadnici *gens Cassia*, produljit će svoje loze u obitelji Domicijā, Anijā i Plaucijā s jedne strane, te u kraljevsku kilikijsku obitelj herodovskog podrijetla i *gens Avidia* s druge. Među tazbinom nalazimo proslavljenog vojskovođu Gneja Domicija Korbulona (oženjenog **Kasijom Longinom**, kćeri Junije Lepide i Gaja Kasija Longina), budućeg cara Domicijana (zet spomenute Kasije Longine) i Gaja Julija Aleksandra Berenicijana,

Vratimo se dvije generacije unatrag. Julija Mlađa, Agripina i Julijina kći, možda je imala i sina – ako je suditi prema imenu oca, mogao se zvati **Lucije Emilije Paulo**. Problem je višeslojan: osim upitnog samog njegovog postojanja, tu je nesiguran prenamen (Lucije ili Marko), kao i njegovo eventualno prepoznavanje na fragmentu posvetnog natpisa s Emilijeve bazilike, na kojemu je sigurno samo Agripino ime i činjenica da je on bio dedikantov djed. Lakuna bi se mogla popuniti imenom Marka Emilija Lepida (i kao njegovu majku prepoznati Vipsaniju Marcelinu, Agripinu kćer iz drugog braka), no postoji mogućnost da je riječ o drugom Agripinom unuku, po ocu Emilijevcu, pretpostavljenom sinu Lucija Emilija Paula (*cos.* 1.) i Agripine kćeri Julije Mlađe, kojemu bi, kako rekosmo, ime moglo biti Lucije Emilije Paulo. Kako se on inače nigdje (drugdje) ne spominje, njegovo je postojanje krajnje nesigurno – posvetni natpis s bazilike bi bio jedini dokaz tome. Stoga se pomišlja na to da je mladić pao u princepsovu nemilost kao kolateralna žrtva krivnje svog oca, te da ga je zbog toga prekrivio veo šutnje i zaborava.

Prognana 8. godine na otočić Trimer, Julija Mlađa je ondje rodila dijete. Prema Tacitovom svjedočanstvu razlog njenog progonstva bio je preljub s nekim Decimom Junijem Silanom, no spominju se (iako ne poimence) i drugi njeni ljubavnici (*Tac. Ann.* III.24) – ukoliko je optužba imala temelja, otac toga djeteta nije nužno bio njen muž Lucije Emilije Paulo. "Dijete što ga je njegova unuka Julija poslije osude rodila [August] nije dopustio da se prizna i othranjuje" (*Suet. Aug.* 65).¹⁸⁸

Julijina sestra **Agripina Starija**, mlađa kći Marka Vipsanija Agripe i Augustove kćeri Julije, Germaniku je rodila devetoro djece, od kojih je troje umrlo u najnežnijoj dobi (predložena su ova njihova imena: Tiberije Julije Cezar, jedno dijete nepoznatog imena – *Ignotus* i Gaj Stariji). Agripina jedina od sve djece Vipsanija Agripe (ujedno i Augustovih unuka) nastavlja Augustovu lozu: Germanik, po rođenju Klaudijevac (s četvrtinom udjela antonijevske i drugom četvrtinom julijevske krvi), adopcijom je prešao u *gens Iulia*, kojoj su posljedično tome pripadala i sva njegova djeca. *Gens Iulia* imala je dobre izgleda da se nastavi u sljedeće naraštaje, da i ovdje nije bila primijenjena već viđena praksa uklanjanja potencijalnih konkurenata. Dva starija sina, **Neron** i **Druz**, pala su kao žrtve Tiberijevog straha po sigurnost vlasti – Neron je bio prognan na otok Ponciju (dan. Ponza) i ondje 31. godine ubijen ili nagnan na samoubojstvo, a Druz je skončao 33. godine umoren glađu "u najdonjem podrumu Palatina" (*Tac. Ann.* V.4), obojica u 25. godini života. Ni Neron ni Druz nisu imali potomstva – prvi je bio oženjen svojom tetkičnom Julijom Livijom (majka joj je Germanikova sestra Klaudija Livija Julija, otac Druz Mlađi), a drugi Emilijom Lepidom, kćeri Marka Emilija Lepida (*cos.* 6.) i (vjerojatno) njegove druge žene. Julija Livija se potom preudala u obitelj Rubelijeveca, a Emilija Lepida je, optužena za preljub s jednim robom, tri godine nakon muževe smrti okončala život samoubojstvom. Dvojica braće nisu mogla biti oprečnijeg značaja: ako je vjerovati izvorima,

kilikijaskog princa iz dinastije Herodovaca (oženjen **Kasijom Lepidom**, unukom Junije Lepide preko njenog sina **Kasija Lepida**); ime njegovog starijeg brata i prijestolonasljednika (Gaj Julije Agripa) svjedoči o već spominjanom prijateljstvu između Heroda Velikog i Marka Vipsanija Agripe, kao i o dugogodišnjim vezama između Herodovaca i Agripine obitelji.

188 Lucije Emilije Paulo (*cos.* 1.), dedikantov otac (muž Julije Mlađe), bio je sin Paula Emilija Lepida (*cos. suff.* 34. pr. Kr.) pa ga izvori često nazivaju kognomenom njegova oca (Lepid). O varijantama popune lakuna na posvetnom natpisu s Emilijeve bazilike: Syme 1986: 123; usp. i bilj. 181. O Luciju Emiliju Paulu, pretpostavljenom sinu konzula Emilija Paula i Julije Mlađe: Syme 1986: 123–125, 136; njegov je otac bio proglašen jednim od sudionika urote protiv Augusta i smaknut (*Suet. Aug.* 19), možda krajem 13. ili početkom 14. godine (za dataciju: Syme 1986: 124–125). Julija umire nakon 20 godina provedenih u progonstvu (*Tac. Ann.* IV.71).

Neron je bio “čedan mladić”, ali dosta nagao jer bi mu se, “a da pritom doduše ništa zlo nije mislio, izmakle koji put prkosne i nepromišljene riječi” (Tac. *Ann.* IV.59–60), dok je “strašnu Druzovu ćud, osim žudnje za vlašću i uobičajene mržnje među braćom, razjarivala još i zavist što je njihova majka Agripina više voljela Nerona” (Tac. *Ann.* IV.60).¹⁸⁹

Progonu je izbjegao samo najmlađi Agripinin sin **Gaj (Kaligula)**, u kojemu je Tiberije, nakon smrti adoptivnog sina Germanika (ujedno i Gajevog oca) (19. godine) i svog biološkog sina jedinca Druza Mlađeg (23. godine), vidio svog nasljednika. Mladić se stidio svog djeda s majčine strane: “Kaligula nije htio ni da ga smatraju ni da ga zovu unukom Agripe zbog njegova niska roda” (Suet. *Cai.* 23), a “što se tiče njegovih brakova, ne može se lako odrediti da li ih je s većom sramotom sklapao ili raskidao ili nastavljao” (Suet. *Cai.* 25) – od četiri braka samo je posljednji bio okrunjen potomstvom, kćeri **Julijom Druzilom**. “Najjači dokaz da je ona njegovo dijete nalazio je u njezinoj divljoj ćudi, koja je u nje već tada bila tako razvijena da je djeci koja su se s njom igrala bijesno prstima navaljivala u lice i oči” (Suet. *Cai.* 25). Njezina je majka bila Milonija Cezonija, iz obitelji skromnog podrijetla koja je, međutim, dala glasovitog Neronovog vojskovođu Gneja Domicija Korbulona. Odmah nakon Kaligulinog ubojstva “zajedno s njim poginula je i njegova žena Cezonija, koju je neki centurion probo mačem, a kćer su mu razmrskali o zid” (Suet. *Cai.* 59). Smrću Julije Druzile, kojoj je bilo nepune dvije godine, prekinut je i ovaj ogranak obitelji Marka Vipsanija Agripe.¹⁹⁰

Julija Druzila, srednja kći Agripine Starije i Germanika, bila je ljubimica brata Gaja (Kaligule), a Suetonije tvrdi da mu je, zajedno sa svojim sestrama, bila i ljubavnica. S prvim mužem Lucijem Kasijem Longinom (*cos.* 30.), Tiberijevim prijateljem, možda je imala kćer – nije, naime, sigurno je li **Kasija Longina** rođena u tome braku, ili su joj roditelji bili Lucijev brat Gaj Kasije Longin (*cos. suff.* 30.) i Emilija Lepida, kći Julije Mlađe. Longina će s Gnejem Domicijem Korbulonom, Neronovim vojskovođom, imati dvije kćeri – mlađa, **Domicija Longina**, udat će se za budućeg cara Domicijana i postati caricom. U prvom slučaju ovaj se ogranak Agripinog potomstva pretapa u Flavijevce, u drugom je pak slučaju Kasija Longina Druzili izvanja sestrična.¹⁹¹ Uspevši se na vlast, Kaligula je razvrgnuo sestrin brak s Kasijem Longinom i udao je za svog prijatelja Marka Emilija Lepida, već spomenutog sina konzula Lepida (*cos.* 6.), koji je Kaliguli možda bio i više od prijatelja, ako je vjerovati glasinama koje prenose izvori. Osim što je, kako se tvrdi, bio

189 O troje Germanikove i Agripinine djece umrle u djetinjstvu: Suet. *Cai.* 7; Powell 2015: xxxiv. O preostalo šestoro: Suet. *Cai.* 7. Germanikov je otac Neron Klaudije Druz Germanik (Druz Stariji), čistokrvni Klaudijevac i po ocu i po majci, a majka Antonija Mlađa, kći Augustove sestre Oktavije Mlađe i Marka Antonija. O Neronovoj ženidbi Klaudijom Livijom Julijom: Tac. *Ann.* III.29; o njenoj sudbini: Suet. *Tib.* 54; Suet. *Cai.* 7; Tac. *Ann.* V.3–4; Neronova smrt vjerojatno je bila opisana u Tac. *Ann.* V.5 (u tekstu je lakuna). Druzovu ženu izvori oslikavaju mračnim bojama: dojavljivala je Sejanu (svom navodnom ljubavniku) svaki potez svoga muža (Cass. Dio LVIII.3.8; Tac. *Ann.* IV.60), a poslije Druzove smrti “živjela je, premda odurna, i uza sve to nekažnjena, dok je bio na životu otac njezin Lepid” (Tac. *Ann.* VI.40). O Druzovoj sudbini: Suet. *Tib.* 54; Suet. *Cai.* 7; Tac. *Ann.* VI.23.

190 O Kaliguli kao Tiberijevom nasljedniku: Suet. *Tib.* 76; Suet. *Cai.* 12; Cass. Dio LVIII.23.2–3. O Kaligulinj kćeri: Suet. *Cai.* 25 i 59; Cass. Dio LIX.28.7. Korbulon je bio Cezonijin polubrat (usp. Wardle 1998: 123). O Kaligulinom ubojstvu: Suet. *Cai.* 59; Cass. Dio LIX.29.6–7.

191 O sve tri sestre kao navodnim Kaligulinim ljubavnicama: Suet. *Cai.* 24. Prema Tacitu i Kasiju Dionu, Druzilin brak s Longinom ugovorio je Tiberije (Tac. *Ann.* VI.15; Cass. Dio LVIII.21.2), dok Suetonije tvrdi da je to bio njen brat Gaj Kaligula (*Cai.* 24). Longinov kolega u konzulatu bio je Marko Vinicije, oženjen Druzilinom sestrom Livilom. O mogućim roditeljima Kasije Longine: Frazer 2015: 210. Lucije i Gaj Kasije Longin su braća: *PWRE* III.2, coll. 1736–1740. O braku Longine s Korbulonom: Syme 1970: 37; o braku njihove kćeri Domicije Longine s Domicijanom: Suet. *Domit.* 1.

Kaligulin ljubavnik, ljubovao je sa sve tri njegove sestre, a Kaligula ga je javno označio i kao svog nasljednika. Brak s Druzilom nije dao djece – ona umire vrlo mlada (s tek 21 godinom), od neke bolesti.¹⁹²

Julija Livila, najmlađa kći Agripine Starije i Germanika, bila je zaručena za Kvinktilija Vara, sina Publija Kvinktilija Vara (*cos.* 13. pr. Kr.). Nakon što je Sejan isposlovao da se Kvinktilija optuži za veleizdaju zaruke su prekinute i Livila se na Tiberijev poticaj udaje za Marka Vinicija (*cos.* 30. i 45.), skorojevića iz viteške obitelji, čovjeka "blage naravi i otmjenog govornika" (*Tac. Ann.* VI.15), koji je svoju karijeru okrunio drugim konzulatom, da bi već sljedeće godine stradao kao žrtva Mesalininih spletki. Taj brak nije dao djece, čemu su možda presudan razlog bila dva uzastopna Livilina progonstva – u prvo je šalje brat Kaligula, nakon što je propao Livilin i Agripinin plan da ga se zbaci s vlasti i carem proglasi Marko Emilije Lepid, udovac njihove sestre Druzile. Kaligula je obje poslao u progonstvo – svaku na zaseban otok u Pontinskom arhipelagu. Nakon Kaliguline smrti Livila se, pomilovana od novog cara Klaudija, nakratko vraća u Rim, da bi uskoro potom optužena za preljub s Lucijem Anejem Senekom bila poslana u novo progonstvo – ovaj put na Pandateriju; krajem te iste godine (41.) ili početkom sljedeće umorena je glađu, u dobi od 24 godine. Njene će posmrtno ostatke u Rim vratiti sestra Agripina i sahraniti ih u obiteljskoj grobnici, Augustovom mauzoleju; očuvan je njen nadgrobni cipus na kojemu se čita: *Livilla [M(arci) Vinici] Germanici C[ae]sar[is] f[il]ia] hic sita e[st]* – "Ovdje je sahranjena Livila, žena Marka Vinicija, kći Germanika Cezara" (*CIL* VI 891 Roma).¹⁹³

Julija Agripina (Agripina Mlađa), najstarija od tri kćeri Agripine Starije i Germanika, udavala se triput, a svog sina jedinca **Lucija Domicija Ahenobarba** (budućeg cara Nerona) rodila je u prvom braku, s Gnejom Domicijem Ahenobarbom (*cos.* 32.), svojim izvanjim prasestrićem (on je unuk Augustove sestre Oktavije Mlađe, a ona Augustova praunuka). Bio je to "u svakom pogledu odvratan čovjek" (*Suet. Nero* 5) s kojim joj je, više od dvostruko starijim od nje, brak ugovorio car Tiberije. Tacit i Kasije Dion svjedoče da je od rane mladosti pokazivala negativne crte svog karaktera: "Ona se iz vlastoljublja, već kao djevojčica, prepusti Marku Lepidu da je obeščasti" (*Tac. Ann.* XIV.2), a urotila se i protiv vlastitog brata htijući mu preoteti vlast i dati je Lepidu; kao što je već spomenuto, kazna za Lepida bila je smrt, a za nju i Livilu progonstvo. U Rim će se vratiti tek nakon Kaliguline smrti, pomilovana od Klaudija. Vidjevši u upravo zacarenom stricu priliku da svog sina pogura prema carskoj vlasti, Agripina je vješto isposlovala svoju udaju za Klaudija i sve snage usmjerila ka jednom cilju – da car njenog sina proglasi svojim nasljednikom. Tacit ju je plastično prikazao u nekoliko riječi: "Vlast stroga kao u kakva

192 O problemu vezanom uz identitet majke Marka Emilija Lepida već je bilo riječi; on je sin druge žene konzula Lepida: Syme 1986: 136. O ljubovanju s Kaligulom i njegovim sestrama: *Suet. Cai.* 24 i 36; *Tac. Ann.* XIV.2. O braku s Druzilom: *Suet. Cai.* 24; Cass. Dio LIX.11,1; Marko Lepid kao Kaligulin nasljednik: Cass. Dio LIX.22,7. O Druzilinoj smrti i pogrebnim svečanostima koje je organizirao Kaligula: Cass. Dio LIX.11,1–5; *Suet. Cai.* 24. U godini Druziline smrti Marko Lepid je, zajedno s njenim sestrama, bio su optužen da kuje urotu protiv Kaligule (*Suet. Cai.* 24; usp. *Suet. Claud.* 9); Livila i Agripina su prognane (o tome usp. bilj. 193 i 194) a Lepid je pogubljen (Cass. Dio LIX.22,6–7; Syme 1986: 283, 298); Kaligula je, kako bi proslavio njegovu smrt, u hram Marsa Osvetnika poslao tri bodeža. Lepidu je uskraćen pokop (Cass. Dio LIX.22,8; usp. *Suet. Vesp.* 2).

193 O padu u nemilost Kvinktilija i njegove majke Klaudije Pulhre: *Tac. Ann.* IV.52 i 66. O udaji Livile za Vinicija: Cass. Dio LVIII.21,2; *Tac. Ann.* VI.15. Marko Vinicije je 38. godine posvjedočen kao namjesnik provincije Azije, a 41. kao jedan od atentatora na Kaligulu (Joseph. *AJ* XIX.1,14); dvije godine poslije prati Klaudija u pohod na Britaniju i ovaj mu udjeljuje *ornamenta triumphalia*. O upletenosti Mesaline u Vinicijevu smrt: Cass. Dio LX.27,4. O Livili i Agripini upletenima u urotu protiv Kaligule: *Suet. Cai.* 24; Cass. Dio LIX.22,8. O prvom Livilinom progonstvu: *Suet. Cai.* 24, 29 i 36; Cass. Dio LIX.22,8; o drugom progonstvu (kojemu je kumovala Mesalina): *Tac. Ann.* XIV.63; *Suet. Claud.* 29. Kasije Dion siguran je da je Seneka ljubovao i s Agripinom Mlađom (LXI.10,1).

muškarca; u javnosti ozbiljna i češće ohola; na dvoru nikakve raskalašenosti, osim ako to nije bilo u prilog njezinu vlastoljublju”. Govorilo se da će “ona združiti (...) potomke obitelji Julijevaca i Klaudijevaca” (*Ann.* XII.2): Lucije će adopcijom biti prihvaćen u obitelji Klaudijevaca kao Neron Klaudije Cezar Germanik i označen kao prastričev nasljednik. Agripina je ponešto pospjela sinov uspon na prijestolje – izvori su jednoglasni u tvrdnji da je otrovala Klaudija kako bi Neron sjeo na prijestolje kao peti car. Prilikom Neronovog je rođenja njegov otac Domicije Ahenobarb navodno izjavio “da se od njega i Agripine nije moglo roditi ništa drugo nego prokletstvo i nesreća po državu” (*Suet. Nero* 6; usp. *Cass. Dio* LXI.2,3). U godinama Neronove vladavine te su se riječi uvijek iznova očitovale proročanskima: “Došavši na vlast u moje vrijeme, taj je Neron ubio svoju majku i umalo je svojom bjesomučnošću i ludošću uništio imperij” (*Plut. Vit. Ant.* 87); sva tri naša glavna izvora svjedoče o nasilnoj Agripininoj smrti iza koje je stajao njen sin.¹⁹⁴

Neron se ženio triput, no samo mu je druga žena Popeja Sabina rodila kćer **Klaudiju Augustu** koju je “izgubio još kao nejakom djetetu” (*Suet. Nero* 35), s nepuna četiri mjeseca života. Popeja je bila razmjerno nevažnog roda – osim što je njezin otac Tit Olijje karijeru dugovao prijateljstvu sa Sejanom. Rastavši se od svog drugog muža Otona (budućeg cara), udala se za Nerona; on ju je “ljubio izvanredno, ali je ipak i nju ubio udarivši je petom, jer ga je, trudna i bolesna, napala grdnjama kad se jednom vratio s utrke kući” (*Suet. Nero* 35) – Neron je, dakle, trebao imati još jedno dijete, svog potencijalnog nasljednika, no ono je umrlo još prije rođenja.¹⁹⁵

Sa smrću male Klaudije Auguste ugasila se julijevsko-klaudijevska grana Agripine obitelji. Ta je grana, međutim, Rimu dala dva cara, oba pogubna po državu – Kaligulu i Nerona. Marko Vipsanije Agripa Kaligulin je djed, a Neronov pradjed s majčine strane; August im je pradjed (Kaliguli) odnosno šukundjed (Neronu). S Neronovom smrću, a nakon jednogodišnjeg građanskog rata između Galbe, Otona i Vitelija, Carstvo prelazi u ruke plebejske *gens Flavia*, poništivši sve Augustove napore oko kontinuiteta vlasti u rukama Julio-Klaudijevaca.

I dok se Augustovo obiteljsko stablo Neronovom smrću osušilo, *gens* Marka Vipsanija Agripe – prekinuta već otprije Augustovim programom adopcije unukā – nastavila je živjeti u ženskoj lozi, kroz neke druge obitelji. Agripina praunuka Junija Kalvina,

194 Prema Tacitovom svjedočanstvu Agripina Mlađa je napisala *Uspomene (Commentarii)* i “ispripovijedila potomstvu svoj vlastiti život i nemili udes svojih” (*Ann.* IV.53; usp. *Plin. HN* VII.8,46). Drugi njezin muž bio je Gaj Salustije Krisp Pasijen – njegova prva žena Domicija sestra je Agripininog prvog muža Domicija Ahenobarba. Agripina se potom udaje za vlastitog strica Klaudija (tada već cara), kako bi sinu Neronu priskrbila nasljedovanje vlasti (*Cass. Dio* LXI.31,8; LXI.32,3; LXI.33,9); o njenim brakovima općenito: *Plut. Vit. Ant.* 87. Agripinu udaju za Domicija Ahenobarba s tek navršenih 13 godina (njemu je 30): *Tac. Ann.* IV.75; o Tiberijevom odabiru Domicija Ahenobarba za Agripininog muža i njegovom rodoslovlju: *Tac. Ann.* IV.75. O ljubovanju s Markom Lepidom: *Cass. Dio* LIX.22,6. O Agripininom progonstvu: *Cass. Dio* LIX.22,8; *Suet. Cai.* 24, 29, 36; Syme 1986: 283, 298; Klaudije je vraća iz progonstva: *Cass. Dio* LX.4,1. O odabiru Agripine za Klaudijevu ženu: *Tac. Ann.* XII.1–3; *Suet. Claud.* 26; *Cass. Dio* LXI. 31,6 i 8. O Klaudijevoj smrti u kojoj je udjela imala Agripina Mlađa: *Suet. Claud.* 44; *Tac. Ann.* XII.67; *Cass. Dio* LXI.34,2–3. O Agripininoj smrti: *Suet. Nero* 34; *Tac. Ann.* XIV.5–8; *Cass. Dio* LXII.13–14,1.

195 O Neronovim brakovima: *Suet. Nero* 35. Prva Neronova žena bila je Klaudija Oktavija, kći cara Klaudija i Valerije Mesaline; o njejoj tužnoj sudbini: *Suet. Nero* 35; *Tac. Ann.* XIV.63–64; *Cass. Dio* LXII.13,1. Treća žena Statilija Mesalina nadživjela ga je (usp. *Suet. Otho* 10). O Neronovoj kćeri Klaudiji Augusti još i: *Tac. Ann.* XV.23; o gubitku nerođenog djeteta (i smrti Popeje Sabine) još i: *Tac. Ann.* XVI.6. Neki su sumnjali da je Neron Popeju otrovao (usp. *Tac. Ann.* XVI.6 – on u to ne vjeruje), a danas se misli da je ona umrla od komplikacija vezanih uz trudnoću (*Rudich* 2005²: 134).

"odlična matrona" (Tac. *Ann.* XIV.12), hvaljena zbog svoje ljepote, bila je posljednja od malobrojnih preostalih Augustovih potomaka koji su preživjeli pad dinastije Julio-Klaudijevaca. Poslana od Klaudija u progonstvo, rehabilitirana od Nerona, doživjela je uspon druge carske dinastije, Flavijevaca. Suetonije tvrdi da je njena smrt bila nadnaravno objavljena kad su se vrata Augustovog mauzoleja sama od sebe širom otvorila – bilo je to 79. godine.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Junija Kalvina bila je unuka Julije Mlađe koju je (Juliju) Agripa imao s Augustovom kćeri Julijom Starijom, stoga ujedno i Augustova prapraunuka. O Kalvininoj ljepoti: Tac. *Ann.* XII.4; Sen. *Apocol.* 8; o njoj usp. i bilj. 186. Agripina Mlađa isposlovala je da se Kalvinu optuži za preljub, posljedice čega su bili razvod od Lucija Vitelija i odlazak u progonstvo (Tac. *Ann.* XII.4 i 8); o vraćanju iz progonstva: Tac. *Ann.* XIV.12. O znamenju vezanom uz njezinu smrt: Suet. *Vesp.* 23. Junija Kalvina se spominje na nadgrobnom cipusu oslobođenice Junije Tiranide, koji podiže pokojniččin muž Gaj Albije Timej naglasivši da je Tiranida bila Kalvinina ljubimica (*delicium*) (CIL XIV 3661 Tibur).

LITERATURA / LITERATURE

- Allen 1947 Walter Allen Jr., The Death of Agrippa Postumus, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78, Baltimore, MD, 1947., 31–139.
- Anderson 2001 James C. Anderson Jr., Anachronism in the Roman Architecture of Gaul: The Date of the Maison Carrée at Nîmes, *Journal of the Society of Architectural Historians* 60(1), 2001., 68–79.
- Arnaud 2015 Pascal Arnaud, Marcus Vipsanius Agrippa and his Geographical Work, u: Serena Bianchetti et al. (Eds), *Brill's Companion to Ancient Geography: The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, Brill, Leiden, 2015., 205–222.
- Badian 1980–1981 E. Badian, Notes on the Laudatio of Agrippa, *CJ* 76(2), 1980.–1981., 97–109.
- Ball Platner 1929 Samuel Ball Platner, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford University Press, London, 1929.
- Barnes 1974 Timothy D. Barnes, The Victories of Augustus, *Journal of Roman Studies* LXIV, Cambridge, UK, 1974., 21–26.
- Beard 2018 Mary Beard, *SPQR. Povijest starog Rima*, Školska knjiga, Zagreb, 2018.
- Benario 1970 Herbert W. Benario, The family of Statilius Taurus, *The Classical World* 64(3), Baltimore, MD, 1970., 73–76.
- Bezak 2020 Vjeran Brezak, Menas – kronika prebjega, *Acta Illyrica. Godišnjak Udruženja BATHINVS*, god. IV, br. 4, Sarajevo, 2020., 83–105.
- Bilić-Dujmušić 2004 Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata* 34.–33. pr. Kr., disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2004.
- Birch 1981 R. A. Birch, The settlement of 26 June A.D. 4 and Its Aftermath, *CQ*, n. s. 31(2), 1981., 443–456.
- Boatwright 2015 Mary T. Boatwright, Visualizing Empire in Imperial Rome, u: Lee L. Brice, Daniëlle Slootjes (Eds), *Aspects of Ancient Institutions and Geography. Studies in Honor of Richard J. A. Talbert*, Brill, Leiden–Boston, 2015., 235–259.
- Bowersock 2002² Glen Bowersock, Augustus and the East: The Problem of the Succession, u: Fergus Millar, Erich Segal (Eds), *Caesar Augustus. Seven aspects*, Clarendon Press, Oxford, 2002.², 169–188.
- Brooks McDaniel 1928 Walton Brooks McDaniel, Basilica Aemilia, *AJA* 32(2), 1928., 155–178.
- Burns 1964 Ann T. Burns, Pliny's Ideal Roman, *CJ* 59(6), 1964., 253–258.
- Byrne 2016 Shannon N. Byrne, Maecenas and the Battle of Actium – Again, u: Aldo Setaioli (a cura di), *Apis Matina. Studi in onore di Carlo Santini*, EUT Edizioni, Università di Trieste, Trieste, 2016., 106–117.
- Cairns 2012 Francis Cairns, *Roman Lyric. Collected Papers on Catullus and Horace*, De Gruyter, Berlin–Boston, 2012. (poglavlje: M. Agrippa in Horace *Odes* 1.6, str. 182–189).
- Cary, Scullard 1994⁶ Michael Cary, Howard Hayes Scullard, *A History of Rome down to the Reign of Constantine*, The MacMillan Press, London, 1994.⁶
- Coarelli 1977 Filippo Coarelli, Il Campo Marzio occidentale. Storia e topografia, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 89(2), Roma, 1977., 807–846.

- Crosby 2016 Daniel J. Crosby, The Case for Another Son of P. Quinctilius Varus: A Re-examination of the Textual and Scholarly Traditions Around Joseph. BJ 2.68 and AJ 17.288, *Journal of Ancient History* 4, 2016., 113–129.
- Culham 2018 Phyllis Culham, The Strategic Significance of the Adriatic and Ionian Seas in Roman Civil War from 49 to 31 BCE, u: Milićević Bradač, Demicheli 2018, 101–115.
- Dalla Rossa (*sine anno*) Alberto Dalla Rossa, The provincia of Augustus, or how to reconcile Cassius Dio's vision of the Principate, Augustus' own public image and early imperial institutional practices (draft), https://www.academia.edu/38227475/DRAFT_The_provincia_of_Augustus_or_how_to_reconcile_Cassius_Dio_s_vision_of_the_Principate_Augustus_own_public_image_and_early_imperial_institutional_practices
- Davies Ceri Davies, Poetry in the 'circle' of Messalla, *Greece & Rome* 20(1), Cambridge, UK, 1973., 25–35.
- Detweiler 1970 Robert Detweiler, Historical Perspectives on the Death of Agrippa Postumus, *CJ* 65(7), 1970., 289–295.
- Domić Kunić 2006 Alka Domić Kunić, *Bellum Pannonicum* (12.–11. pr. Kr.). Posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *VAMZ XXXIX*, 2006., 59–164.
- Domić Kunić (u tisku) Alka Domić Kunić, Vojni zapovjednici u iliričkom ratu (35.–33. pr. Kr.) u svjetlu Oktavijanovog uspona na vlast (u tisku).
- Doyle 2007 Nolan Doyle, *Rome's Bloody Nose. The Pannonian Revolt, Teutoburg Forest and the Formation of Roman Frontiers*, Senior Seminar, Western Oregon University, Monmouth, 2007.
- Dušanić 2004 Slobodan Dušanić, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, u: Gianpaolo Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, Pisa, 2004., 247–270.
- Dušanić 2008 Slobodan Dušanić, Valle Ponti Lead Ingots Notes on Roman Notables Commercial Activities in Free Illyricum at the Beginning of the Principate, *Starinar* LVIII, 2008., 107–118.
- Dzino 2012 Danijel Dzino, *Bellum Pannonicum: The Roman Armies and Indigenous Communities in Southern Pannonia 16–9 BC*, u: Martin Hauser et al. (Eds), *Actes du symposium international Le livre. La Roumanie. L'Europe, 20–23 Septembre 2011*, tome III, Bibliotheca Bucureștilor, Bucarest, 2012., 461–480.
- Džino, Domić Kunić 2013 Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Egbert 1896 James C. Egbert, Introduction to the Study of Latin Inscriptions, American Book Company, New York–Cincinnati–Chicago, 1896.
- Evans 1982 Harry B. Evans, Agrippa's Water Plan, *AJA* 86(3), 1982., 401–411.
- Farlow 2016 Megan Michelle Farlow, *The House of Augustus and the Villa Farnesina: The New Values of the Imperial Decorative Program*, Iowa Research Online, Honor Thesis at the University of Iowa, Iowa City, IA, 2016., https://ir.uiowa.edu/honors_theses/26
- Fraser 2015 Trudie E. Fraser, Domitia Longina: An Underestimated Augusta (c. 53–126/8), *Ancient Society* 45, Leuven, 2015., 205–266.
- Garnsey 1924 Edward R. Garnsey, The Fall of Maecenas, *The Sewanee Review* 32(2), Sewanee, TN, 1924., 146–161.

- Gray 1970 E. W. Gray, *The Imperium of M. Agrippa: A Note on P. Colon. inv. nr. 4701*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 6, Köln, 1970., 227–238.
- Grbić 2011 Dragana Grbić, *Augustan Conquest of the Balkans in the Light of Triumphal Monuments*, *ŽA* 61, 2011., 129–139.
- Grbić 2012 Dragana Grbić, *Agripa, Plinije i geografija Ilirika*, *Lucida intervalla, Prilozi Odeljenja za klasične nauke* 41, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2012., 92–105.
- Griffin 2003 Miriam Griffin, *De Beneficiis and Roman Society*, *Journal of Roman Studies*, Cambridge, UK, 93, 2003., 92–113.
- Griffiths 2013 David Griffiths, *Augustus and the Roman Provinces of Iberia*, Doctoral thesis, University of Liverpool, Liverpool, 2013.
- Hall 1996 John Franklin Hall, *Etruscan Italy: Etruscan Influences on the Civilizations of Italy from Antiquity to the Modern Era*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1996.
- Haslam 1980 Michael W. Haslam, *Augustus' Funeral Oration for Agrippa*, *CJ* 75(3), 1980., 193–199.
- Hayne 1973 Léonie Hayne, *The Last of the Aemilii Lepidi*, *L'antiquité classique* 42(2), Chicago, IL, 1973., 497–507.
- Heyworth 2007 Stephen J. Heyworth, *Propertius, Patronage and Politics*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 50, London, 2007., 93–128.
- Hrychuk Kontokosta 2019 Anne Hrychuk Kontokosta, *Building the Thermae Agrippae: Private Life, Public Space, and the Politics of Bathing in Early Imperial Rome*, *AJA* 123(1), 2019., 45–77.
- John 1958 Walther John, *Zu den Familienhältnisse des P. Quinctilius Varus*, *Hermes* 86(2), Stuttgart, 1958., 251–255.
- Kaić 2018 Iva Kaić, *Engraved gems as part of the Augustan propaganda. Some examples from Croatia*, u: Miličević Bradač, Demicheli 2018, 279–289.
- Kajava 1994 Mika Kajava, *Roman Female Praenomina: Studies in the Nomenclature of Roman Women*, *Acta Instituti Romani Finlandiae XIV*, Institutum Romanum Finlandiae, Roma, 1994.
- Koenen 1970 Ludwig Koenen, *Die "Laudatio funebris" des Augustus für Agrippa auf einem neuen Papyrus (P. Colon. inv. nr. 4701)*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 5, Köln, 1970., 217–283.
- Lanciano, Virgili 2016 Nicoletta Lanciano, Paola Virgili, *The Urban Set of the Pantheon and the Mausoleum of Augustus in Rome, Between Architectural and Astronomical Symbolism*, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16(4), 2016., 249–255.
- Lendering 2007 Jona Lendering, *Marcus Vipsanius Agrippa, 1–4*, na: Livius.org – Articles on ancient history, <https://www.livius.org/articles/person/vipsanius-agrippa/> (2007-04-22)
- Levick 1975 Barbara Levick, *Julians an Claudians, Greece & Rome*, 2. series, 22(1), Cambridge, UK, 1975., 29–38.
- Levick 1999² Barbara Levick, *Tiberius the Politician*, Routledge, London–New York, 1999.²
- Levick 2001² Barbara Levick, *Claudius*, Routledge, London–New York, 2001.²
- Levick 2010 Barbara Levick, *Augustus. Image and Substance*, Routledge, London–New York, 2010.

- Lipka 2009 Michael Lipka, A Test Case: The Secular Games of 17 B.C., u: Michael Lipka, *Roman Gods. A Conceptual Approach*, Brill, Leiden–Boston, 2009., 147–166.
- Magie 1908 David Magie, The Mission of Agrippa to the Orient in 23 BC, *Classical Philology* 3(2), Chicago, IL, 1908., 145–152.
- Magie 1920 David Magie, Augustus' War in Spain (26–25 B.C.), *Classical Philology* 15(4), Chicago, IL, 1920., 323–339.
- Matyszak 2006 Philip Matyszak, *The Sons of Caesar. Imperial Rome's First Dynasty*, Thames & Hudson, London, 2006.
- Maxfield 1972 Valerie A. Maxfield, *The Dona Militaria of the Roman Army*, Durham E-Theses Online, Durham University, Durham, <http://etheses.dur.ac.uk/10339>.
- McKechnie 1981 Paul McKechnie, Cassius Dio's Speech of Agrippa: A Realistic Alternative to Imperial Government?, *Greece & Rome* 28(2), Cambridge, UK, 1981., 150–155.
- Miller 2009 John F. Miller, *Apollo, Augustus and the Poets*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2009.
- Milićević Bradač, Demicheli 2018 Marina Milićević Bradač, Dino Demicheli (Eds / ur.), *The century of the brave. Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika, Proceedings of the International Conference, Zagreb, 22-26. 9. 2014.*, Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, FF press, Zagreb, 2018.
- Mottershead 2005 Geoffrey Mottershead, *The Constructions of Marcus Agrippa in the West*, Doctoral Thesis, The University of Melbourne, Melbourne, 2005.
- Nicolet 1994⁴ Claude Nicolet, Representation of Space: Agrippa's Geographical Work, u: Claude Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 1994.⁴, 95–122.
- Oliver 1947 James H. Oliver, The Descendants of Asinius Pollio, *The American Journal of Philology* 68(2), Baltimore, MD, 1947., 147–160.
- Olujčić 2007 Boris Olujčić, *Povijest Japoda. Pristup, Srednja Europa*, Zagreb, 2007.
- Posavec 2015 Vladimir Posavec, August i stvaranje principata, *Latina et Graeca*, n. s. 28, Zagreb, 2015., 69–87.
- Posavec 2016 Vladimir Posavec, August – Pontifex Maximus i Pater Patriae, *Latina et Graeca*, n. s. 29, Zagreb, 2016., 15–36.
- Powell 2011 Lindsay Powell, *Eager for Glory: The Untold Story of Drusus the Elder, Conqueror of Germania*, Pen & Sword, Barnsley, UK, 2011.
- Powell 2015 Lindsay Powell, *Marcus Agrippa: Right-hand Man of Caesar Augustus*, Pen & Sword, Barnsley, 2015.
- Prior 1996 Richard E. Prior, Going around Hungry: Topography and Poetics of Martial II.14, *The American Journal of Philology* 117(1), Baltimore, MD, 1996., 121–141.
- Rathmann 2015 Michael Rathmann, The *Tabula Peutingeriana* and Antique Cartography, u: Serena Bianchetti et al. (Eds), *Brill's Companion to Ancient Geography: The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, Brill, Leiden, 2015., 337–362.

- Reinhold 1933a Meyer Reinhold, *Marcus Agrippa: A Biography*, W. F. Humphrey Press, Geneva, 1933.
- Reinhold 1933b Meyer Reinhold, The Perusine War, *The Classical Weekly* 26(23), Baltimore, MD, 1933., 180–182.
- Reinhold 1972 Meyer Reinhold, Marcus Agrippa's Son-in-Law P. Quinctilius Varus, *Classical Philology* 67(2), Chicago, IL, 1972., 119–121.
- Richardson 1992 Lawrence Richardson Jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1992.
- Ridgway 2002 David Ridgway, *The World of the Early Etruscans*, Paul Aströoms Förlag, Stockholm, 2002.
- Roddáz 1984 Jean-Michel Roddáz, *Marcus Agrippa*, École française de Rome, Rome, 1984.
- Rodriguez 1992 Connie Rodriguez, The Porticus Vipsania and Contemporary Poetry, *Latomus* 51(1), Bruxelles, 1992., 79–93.
- Rudich 2005² Vasily Rudich, *Political Dissidence under Nero. The Price of Disimulation*, Routledge, London–New York, 2005.²
- Schaff 2006³ Philip Schaff, *History of the Christian Church, Vol. I*, Hendrickson Publishers, Bruxelles, 2006.³ (<https://www.ccel.org/s/schaff/history/About.htm>)
- Scullard 1982⁵ Howard Hayes Scullard, *From the Gracchi to Nero. A History of Rome From 133 BC to AD 68*, Routledge, London–New York, 1982.⁵
- Seager 2005 Robin Seager, *Tiberius*, Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ, 2005.
- Severy 2003 Beth Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire*, Routledge, New York–London, 2003.
- Shipley 1933 Frederick William Shipley, *Agrippa's Building Activities in Rome*, Washington University Press, St. Louis, MO, 1933.
- Smith 1870 William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Little Brown and Company, Boston, MA, 1870.
- Smith 1988 Roland Ralph Redfern Smith, *Simulacra Gentium: The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias*, *JRS* 78, 1988., 50–77.
- Southern 2014² Patricia Southern, *Augustus*, Routledge, London, 2014.²
- Stern 2006 Gaius Stern, *Women, children and Senators on the Ara Pacis Augustae: A Study of Augustus' Vision of a New World Order in 13 BC*, University of California, Berkeley, CA, 2006.
- Stern 2009 Gaius Stern, Varus' Legacy After Teutoburger Wald: Roman POWs, Tiberius, and the Ara Pacis, 2009. (https://www.researchgate.net/publication/334696384_Varus%27_Legacy_After_Teutoburger_Wald)
- Stern 2014 Gaius Stern, Augustus, Agrippa, the Ara Pacis, and the Coinage of 13 BC, XIV A.D. *Saeculum Augustum / O Século de Augusto. Congresso Internacional, Lisbon, 24–26 September 2014*, Classical Association of Canada, https://www.researchgate.net/publication/325477812_Agrippa_and_the_Pontifical_College_on_the_Ara_Pacis_Augustae
- Stone 1983 Shelley C. Stone, Sextus Pompey, Octavian and Sicily, *AJA* 87(1), 1983., 11–22.
- Sumner 1970 Graham Vincent Sumner, The Truth about Velleius Paterculus: Prolegomena, *Studies in Classical Philology* 74, Cambridge, MA, 1970., 257–297.

- Swan 2004 Peter Michael Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55–56 (9 B.C. – A.D. 14)*, Oxford University Press, Oxford, UK, 2004.
- Syme 1934 Ronald Syme, The Spanish War of Augustus (26–25 B.C.), *The American Journal of Philology* 55(4), Baltimore, MD, 1934., 293–317.
- Syme 1939 Ronald Syme, *The Roman Revolution*, Clarendon Press, Oxford, 1939.
- Syme 1958 Ronald Syme, *Tacitus. Volumes I and II*, Clarendon Press, Oxford, 1958.
- Syme 1970 Ronald Syme, Domitius Corbulo, *JRS* 60, 1970., 27–39.
- Syme 1980 Ronald Syme, No Son for Caesar?, *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 29(4), Stuttgart, 1980., 422–437.
- Syme 1986 Ronald Syme, *The Augustan Aristocracy*, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- Syme, Birley 1991 Ronald Syme, Anthony Richard Birley, *Roman Papers VI*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Šašel Kos 2005 Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, *Situla* 43, Ljubljana, 2005.
- Šašel Kos 2012 Marjeta Šašel Kos, The Role of the Navy in Octavian's Illyrian War, *HAnt* 21, 2012., 93–104.
- Šašel Kos 2018 Marjeta Šašel Kos, Octavian's Illyrian War. Ambition and Strategy, u: Milićević Bradač, Demicheli 2018, 41–57.
- Tanocki 1983 Franjo Tanocki, *Rječnik rodbinskih naziva*, Izdavački centar Radničkog sveučilišta "Božidar Maslarić", Osijek, 1983.
- Thornton 1986 M. K. Thornton, Julio-Claudian Building Programs: Eat, Drink, and Be Merry, *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 35(1), Stuttgart, 1986., 28–44.
- Verdin 2013 Florence Verdin, Marcus Agrippa et l'Aquitaine, *Aquitania*, 29, 2013., 69–104.
- Wardle 1998 Diana Wardle, Caligula and his Wives, *Latomus* 57(1), Bruxelles, 1998., 109–126.
- Yavetz 2002² Zvi Yavetz, The *Res Gestae* and Augustus' Public Image, u: Fergus Millar, Erich Segal (Eds), *Caesar Augustus. Seven aspects*, Clarendon Press, Oxford, 2002.², 1–36.
- Zaninović 2015 Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

LITERARNI IZVORI / LITERARY SOURCES

LCL Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA–London

L&G Latina & Graeca, Zagreb

Appian, *The Civil Wars* (translated by Horace White), LCL 5, 1913.

Appian, *The Illyrian History*, u: Šašel Kos 2005.

Dio Cassius, *Roman History* (translated by Earnest Cary), LCL 83 (1917.), 175 (2006.), 176 (2005.).

Djela božanskog Augusta (preveo Robert Matijašić), L&G, Knj. LVIII, Zagreb, MMVII.

Flor, *Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina* (preveo i priredio Josip Miklič), L&G, Knj. LIII, Zagreb, MMV.

FGrH

- Frontinus, *Aqueducts of Rome* (translated by Mary B. McElwain), LCL 174, 1925.
- Gellius, *The Attic Nights* (translated by John C. Rolfe), LCL 195, 1927.
- Horace, *Epodes* (translated by Niall Rudd), LCL 33, 2004.
- Flavius Josephus, *Antiquities of the Jews*, <http://penelope.uchicago.edu/josephus/ant-pref.html>
- Juvenal (translated by Susanna Morton Braund), LCL 91, 2004.
- Martial, *Epigrams* (translated by D. R. Shackleton Bailey), LCL 94, 1993.
- Nicolaus of Damascus, *Life of Augustus* (translated by Clayton M. Hall), California State University Northridge, 1923., <http://www.csun.edu/~hcfl1004/nicolaus.html>
- Paulus Orosius, *Historiarum Adversum Paganos* (based on the edition by C. Zangmeister, 1889), Attalus, <http://www.attalus.org/latin/orosius.html>
- Philostratus, *The Lives of the Sophists* (translated by Wilmer Cave Wright), LCL 134, 1921.
- Pliny the Elder, *The Natural History* (based on the edition by Teubner, 1933, 1909, 1892, 1897), LacusCurtius: Into the Roman World, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/pliny_the_elder/home.html
- Plutarh, *Usporedni životopisi* (preveo Zdeslav Dukat), August Cesarec, Zagreb, 1988.
- Sextus Propertius, *Elegiae*, The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/prop.html>
- L. Annaeus Seneca Maior, *Controversiae*, The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/seneca.html>
- Seneka [Mlađi], *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu* (preveo Darko Novaković), L&G, Knj. V, Zagreb, 1986.
- L. Annaeus Seneca Minor, *On Benefits* (ed. Aubrey Stewart), The Project Gutenberg EBook, <https://www.gutenberg.org/files/3794/3794-h/3794-h.htm>
- Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii* (recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen), Teubner, Leipzig, 1881. (preuzeto od: Perseus Digital Library, perseus.tufts.edu).
- Strabo, *Geography* (translated by Horace Leonard Jones), LCL 182, 2001.
- Gaj Suetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva* (preveo Stjepan Hosu), Naprijed, Zagreb, 1978.
- Tacit, *Anali* (preveo Jakov Kostović), Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Valerius Maximus, *Memorable Deeds and Sayings*, Attalus, <http://attalus.org/info/valerius.html>
- Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest* (preveo Josip Miklić), L&G, Knj. LVII, Zagreb, MMVI.
- Vergilije, *Eneida* (preveo Bratoljub Klaić), Matica hrvatska–Zora, Zagreb, 1970.

SUMMARY

Marcus Vipsanius Agrippa – “the noblest of the men of this day”

This paper follows the life of Marcus Vipsanius Agrippa, emperor Augustus’ most faithful friend from his youth. Cassius Dio presents a short portrait of Vipsanius Agrippa calling him “the noblest of the men of this day” (LIV.29). Agrippa is first mentioned in 45 BC together with Augustus (at that time Caius Octavius) in Apollonia, where they attended school together and adapted to a military lifestyle (Suet. *Aug.* 94; Nic. Dam. *FGrH* frg. 127.7). After Caesar’s assassination Caius Octavius (following Caesar’s adoption, *Caius Iulius Caesar Octavianus*) begins to ascend to the top levels of Roman political life. His political power would not have been possible were it not for his friend Agrippa, a faithful companion and gifted military commander, in exchange for which Octavian provided him with a magnificent *cursus honorum* and tied him to his own family through marriage.

Gens Vipsania was of plebeian descent, originally from the province but included in the equestrian order (Vell. Pat. II.96 and 127; Suet. *Cai.* 23; about the possible origin of the family see literature in note 10). Agrippa had a brother named Lucius who in the civil war fought on the side of Pompey’s supporters, against Caesar, but was eventually amnestied by Octavian (Nic. Dam. *FGrH* frg. 127.7); and a sister Vipsania Polla who, together with Augustus, finished some of the building projects that Agrippa began before his death.

We know very little of Agrippa’s youth – possibly he was Caesar’s *quaestor* in Hispania in 45 BC (see n. 19), after which Caesar sent him to Apollonia where he was to get an education together with Octavian; originally, it was planned that the two of them follow Caesar in his Partian campaign. After Caesar’s murder Agrippa helped Octavian in the struggle against Caesar’s assassins as well as against his political opponents Sextus Pompey and Mark Antony, during which time he proved himself a capable general in a series of military engagements: the Battle of Mutina 43 BC (see n. 20), the Battle of Philippi 42 BC (n. 26), the Perusine war 41–40 BC (n. 30 and 31), the Sicilian war 38–36 BC (n. 44), Octavian’s Illyrian war 35–34 BC (Iapodean phase: n. 66 and 68; Delmataean phase: n. 73), the war against Antony and Cleopatra culminating with the Battle of Actium 31 BC (n. 83, 84, and 85), the final phase of the Cantabrian war in 19 BC (n. 92 and 105), and the beginning of the Pannonian war 13/12 BC (n. 158). Immediately after the beginning of the Pannonian war Agrippa suddenly died in 12 BC.

Agrippa’s military successes were followed by his ascension through the magistracies (plebeian tribune 43 BC, *praetor urbanus* 40 BC, governor of Gallia Transalpina 39 or 38 BC, consul 37 BC, aedile 33 BC, *perpetuus curator aquarum* 32 BC, consul for the second time 28 BC, consul for the third time 27 BC, governor of the Eastern provinces 23–13 BC), as well as by achieving special signs of power (*imperium proconsulare* and *tribunicia potestas*). All of this made him the second most powerful man in the Empire.

Additionally, Agrippa was Augustus’ primary operative for numerous building projects both in Rome and in the provinces. He was particularly adept in improving the water infrastructure of Rome and built two aqueducts (*Aqua Iulia* and *Aqua Virgo*). He also built roads, restored old buildings and built new structures in Rome (Pantheon, *Saepta Iulia* with *Porticus Argonautarum*, *Laconicum Sudatorium* and *Thermae Agrippae*, *Basilica Neptuni*) as well as in the provinces (Maison Carrée in Nemausus/Nîmes, road network in Gaul (*Via Agrippa*), public buildings in Augusta Emerita/Mérida, odeon (*Agrippaeion*) in Athens). Agrippa’s sister Vipsania Polla and Augustus finished building the *Porticus Vipsania* where Agrippa’s world map (*orbis pictus*) was displayed, and Augustus finished work on the *Diribitorium* and *Campus Agrippae*.

This paper also brings information on Agrippa’s private life – his three marriages, all of which were politically motivated. He had two daughters with Caecilia Pomponia Attica, the daughter of Titus Pomponius Atticus (Vipsania Agrippina and Vipsania Attica), two more daughters with Claudia Marcella the Elder, Augustus’ niece (Vipsania Marcella and Vipsania Marcellina), and five children with Julia the Elder, Augustus’

daughter (Caius Caesar, Iulia the Younger, Lucius Caesar, Agrippina the Elder and Agrippa Postumus).

The final part of the paper (*Proles Agrippae*) deals with Agrippa's descendants and the complicated familial and marriage ties with Augustus' family as well as with other prominent *gentes*.

Translated by Alka Domić Kunić

ATIS ILI NETKO DRUGI NA NADGROBNIM SPOMENICIMA U DALMACIJI?*

U Dalmaciji su se očuvale brojne nadgrobne stele rimskih vojnika s vratima kao ukrasom na samom dnu spomenika. U raspravi se pokušava odgonetnuti značenje figure u orijentalnoj odjeći s frigijskom kapom, u tugujućem stavu. Lik nema nikakve veze s Atisom, kako se to često tumači. Po svoj je prilici preuzet iz trijumfalne ikonografije i primijenjen na stelama vojnika. Takvi likovi nemaju nikakvu vezu s mogućim orijentalnim podrijetlom pokojnika.

U radu se govori i o drugim inačicama likova s frigijskom kapom u orijentalnoj odjeći, najvjerojatnije likovima pastira koji pripadaju sepulkralnoj pastoralnoj tematici. Takvih likova ima više različitih tipova.

Ključne riječi: Atis; Dalmacija; tugujući orijentalci; pastoralne teme / *Key words: Attis; Dalmatia; mourning Orientals; pastoral themes*

U Dalmaciji su se očuvale brojne nadgrobne stele rimskih vojnika s vratima kao ukrasom na samom dnu spomenika. Te su stele uglavnom pripadale vojnicima VII. rimske legije koja je glavni tabor imala u Tiluriju (Gardun iznad Trilja), a neke pomoćne jedinice južnije u manjem taboru u Humcu kod Čapljine u Bosni i Hercegovini (*Bigeste*). Vrata su obično imala panele u kojima su prikazane ručke za hvatanje i otvaranje te zvekir (kolut) za oglašavanje dolaska, što su neophodni elementi njihova funkcioniranja (sl. 1). Ima, međutim, više izuzetaka. Predmet ovog rada usredotočen je uglavnom na četiri stele koje u donjem dijelu, svaka u svom panelu, prikazuju dvije muške figure, gotovo identične i međusobno postavljene u antitetičkoj simetriji. Odjeća im nije standardno rimska ili vojnička, nego su odjevene u orijentalnu nošnju (kratka potpasana tunika, uske hlače i frigijska kapa). Noge su im prekrižene, a jedna ruka podržava drugu koja indikativno dodiruje vrh brade. Takvo držanje konvencionalni je znak duboke tuge. Indikativno je da takve figure u Dalmaciji, kao i one koje se ovdje navode kao analogije, redovno stoje na niskoj bazi, što bi značilo da su shvaćene kao statue.

Od prve znanstvene studije koju je još godine 1905. objavio H. Hoffman te se dvije figure smatraju prikazima Atisa,¹ jer mnogi vojnici VII. legije potječu iz Male Azije

* Ovaj je rad autorov znatno prošireni i poboljšani referat održan na znanstvenom skupu u Mainzu godine 2001. te objavljen u zborniku toga skupa pod naslovom: *Attis or Someone Else on Funerary Monuments from Dalmatia?* (*Akten des VII. Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaftens*, Mainz, 2003., 511–520). Autor ovog rada smatrao je da su sazreli uvjeti da se u prvom redu iznesu neki novi dokazi u prilog njegovoj tezi, a u drugom redu da rad bude dostupniji hrvatskoj javnosti i na hrvatskom jeziku.

1 H. Hoffmann 1905., 54 i d., osobito 56, br. 43, 43, sl. 37, 57. Ovo je mišljenje bilo izneseno i prije Hoffmanna u *CIL III*, 9726: *vir (Attis) stans valde mutilatus*. U Hoffmannovo doba bile su poznate samo dvije takve stele.

Sl. 1. Stela Tita Anharena iz Larande, Tilurij. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 1. Stele of Titus Ancharenus from Larande, Tilurium. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

ili susjednih istočnih regija. Čini se da je Hoffmann bio impresioniran činjenicom što su neki od vojnika bili podrijetlom iz Pesinunta odakle je potekao i razvio se Kibelin kult,² a po svoj prilici i raspravama F. Cumonta, kongenijalnog istraživača istočnih religija koje su se proširile posvuda u rimsko carsko doba.³ To je bio razlog što je oblik stela i osobito vrata Hoffmann objasnio kao utjecaj frigijskih grobnica usječenih u hridinasti teren.⁴ Tu su pretpostavku prihvatili mnogi koji su se bavili tim spomenicima,⁵ ali neki su istraživači imali drugačije mišljenje.⁶ Natpisi bi mogli ponuditi neke naznake za interpretaciju likova, ali ih, nažalost, sadrže samo dvije stele s likovima "Atisa". Natpisi navode da su dva pokojna vojnika iz istočnog dijela Carstva (*Amblada* (sl. 2)⁷ i *Pessinus*⁸). Jedan je vojnik pouzdano potekao iz zapadnog dijela Rimskog Carstva, iako se to izričito ne navodi, jer potječe s područja hispanskog grada *Bracara Augusta* (sl. 3–5), gdje je bio unovačen u tamošnju kohortu (*cohortes I Bracaraugustanorum*).⁹ Jedna od stela bez natpisa pouzdano je pripadala nekom zapadnjaku (iako je natpis potpuno nestao), budući da je na njoj prikaz konjanika (sl. 6).¹⁰ Konjanici su gotovo uvijek, pogotovo u Dalmaciji, keltskog podrijetla.¹¹

2 H. Hoffmann 1905., 56, br. 43; D. Tončinić 2011., 59, br. 34, sl. 34.

3 Na primjer F. Cumont 1906.

4 H. Hoffmann 1905, 1. Autor navodi sljedeće primjere: K. Von Lanckoroński 1893., 69, sl. 29, 122, sl. 69, tab. 18–19; E. Pettersen – F. Luschan 1899., 151, sl. 69, 70–72; R. Heberdey-Wilberg 1900., 180, sl. 52, 58–60, 70; F. Noack 1894., 315, sl. 1–6.

5 Dovoljno je spomenuti samo neke autore, jer ih je sve nemoguće nabrojiti: *PWRE* II, 2251 (F. Cumont), M. Graillot 1912., 473; A. Schober 1923, *passim*; M. Vermaseren 1966., *passim*; M. Vermaseren 1977., *passim*; P. Lambrechts 1966., *passim*; Th. Hauschild – S. Mariner Bigorra – H. G. Niemeyer 1966., 162; J. M. C. Toynbee 1971., 161, 165–166; J. Medini 1984., 108; J. Le Prier 1986., 80, 163, 168, 190; J. Hatt 1986., 191 i d.; S. Neu 1989., 255; M. Bossert 2000., 246, a možda i mnogi drugi, nažalost nepoznati piscu ovih redaka.

6 E. Will 1955., 202 i d.; R. Turcan 1972., *passim*; H. Von Hesberg 1992, 165; L. Roller 1994., 245.

7 *CIL* III 9737, H. Hoffmann 1905., 57, br. 43, sl. 37; P. Selem – I. Villogorac 2018., 138, br. 5, tab. 156, *add.* 5.

8 *CIL* III 9726, H. Hoffmann 1905., 56, br. 43. Ovaj primjerak nema uopće vrata pri dnu stele, pa nema ni likova. Treba ipak vjerovati Hoffmannu da su vrata doista još postojala u doba kad je tu stelu proučavao.

9 R. Dodig 1985., 107, br. 2, sl. 5, 8. Ova je stela otkrivena šezdesetih godina XX. st.

10 P. Selem – I. Villogorac 2018., 139, br. 6, tab. 156, *add.* 6. Tu vidi i ostalu literaturu.

11 J. J. Wilkes 1969., 475.

Sl. 2. Stela Gaja Longina, Tilurij. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 2. Stele of Caius Longinus, Tilurium. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

S druge strane valja naglasiti da su vrata na dnu stela iz Dalmacije posve drukčija od onih u Maloj Aziji.¹² Vrata su element arhitektonske fasade koji je kao dekoracija prenesen na nadgrobne stele. To je jednostavno samo jeftinija imitacija pročelja sepukralne edikule koja je predstavljena na prednjoj strani stela.¹³ Općenito sve ove stele, uz neke razlike, pokazuju i bitne sličnosti, što upućuje na jednu radionicu ili pak neki njezin odvjetak.¹⁴ To bi bila radionička tradicija koja je trajala kroz nekoliko prvih desetljeća tijekom boravka VII. legije u Dalmaciji.¹⁵ Iz te činjenice proizlazi zaključak da dekoracija i oblik nemaju nikakve veze s podrijetlom vojnika, nego pripadaju radioničkom repertoaru za koji je nemoguće utvrditi kako se formirao. Nakon što je VII. legija premještena na Dunavski limes (u *Viminacium*), ovaj se tip stela u znatno manjem broju primjeraka pojavljuje među nadgrobnicima vojnika XI. legije ili drugih manjih jedinica u Burnumu u sjevernoj Dalmaciji (sl. 7). S druge strane veoma je zanimljivo da su stele vojnika VII. legije iz Viminacija posve različite i da odgovaraju oblicima i dekoraciji kakve su prije i tada imali nadgrobni spomenici iz Panonije.¹⁶ To bi upućivalo da su radionice specijalizirane za nadgrobne spomenike koji nose vojničku ikonografiju napustile Tilurij i, tražeći novi posao, našle ga u sličnom vojničkom okruženju, u istoj provinciji (*Burnum*), gdje je boravio čak i veći broj vojnika nego u Tiluriju. U Burnumu je tijekom nekoliko desetljeća boravilo blizu 10.000 ljudi (XI. legija i pomoćne jedinice) uz teško određivi broj civila u kanabama.¹⁷ U skladu s time nameće se jasan zaključak da nacionalnost i podrijetlo nisu igrali nikakvu ulogu na oblikovanje i dekoraciju navedenih spomenika.¹⁸

U nekoliko rasprava pisac ovih redaka sugerirao je da figure ne prikazuju Atisa, ali to pitanje tada nije bilo predmet diskusije.¹⁹ Budući da je uvijek riječ o dvije paralelne figure,

12 O vratima na stelama iz Male Azije usp. M. Waelkens 1986., 3 i d., tab. 1–107.

13 Usp. N. Cambi 1991., 66 i d.; N. Cambi 1991–1992., Zadar 1993., 25 i d.; N. Cambi 1994., 154 i d.; N. Cambi 2001., 84 i d.

14 O ovim stelama usp. M. Sanader 2003., 501–510, sl. 1–4, Typentafel I–IV.

15 N. Cambi 1991–1992., 33 i d.

16 O tim stelama usp. M. Mirković 1986., 124, br. 98, 99, 125, 100; 126, br. 102, 103; 128, br. 106; 142, 131 itd.

17 N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić, J. Zaninović 2007., 7–35

18 Vojnici ove legije su regrutirani i na istoku i na zapadu Rimskog Carstva, usp. G. Forni 1953., 225; S. Mitchel 1976., br. 2, 301–308.

19 Usp. radove navedene ovdje u bilj. 12. Osim toga i N. Cambi 1987., 267, bilj. 118.

Sl. 3. Stela Verana, konjanika I. kohorte *Bracaraugustanorum*. Muzej Humac u Humcu (prema: R. Dodig) / Fig. 3. Stele of Veranus, equestrian of cohorts I *Bracaraugustanorum*. The Museum in Humac (after R. Dodig)

bolje ili lošije izrađene, isključeno je da one prikazuju sepulkralnog Atisa (*Attis funéraire*). Za razliku od erota (brojnih Venerinih sinova) s kojima se često uspoređuje, Atis nije postojao u množini, jer je taj mladić u kojeg se zaljubila Kibela bio jedna jedina, a ne dvostruka mitološka osoba. Dvije figure na stelama iz Tilurija nemaju, kao ni mnoge druge, za Atisa karakteristične attribute, kao što su nagi trbuh koji aludira na samokastraciju, siringu i *lagobolon* ili pastirski štap (sl. 8).²⁰ Po mišljenju pisca ovih redaka nekoliko je različitih ikonografskih inačica takvih orijentalnih figura koje se pojavljuju na nadgrobnim spomenicima: jedna je u orijentalnoj nošnji u žalobnom stavu, a druga također u orijentalnoj nošnji, ali s nadolje okrenutim lagobolom. Teško je povjerovati da se u oba slučaja radi o istoj figuri s identičnim simboličkim zna-

čenjem. Oba ta tipa, dakako, nisu ograničena samo na Dalmaciju. Riječ je o veoma raširenoj pojavi osobito u zapadnom dijelu Rimskog Carstva: Hispaniji,²¹ Galiji,²² Germaniji,²³ sjevernoj Italiji,²⁴ Noriku, Panoniji²⁵ i drugdje.²⁶ Što se Istoka tiče, samo se jedan jedini tugujući par, po znanju pisca ovih redaka, pojavljuje u cijeloj Maloj Aziji, i to na obje strane jednog sarkofaga iz Antalije. Par je prikazan bez pastirskih atributa.²⁷

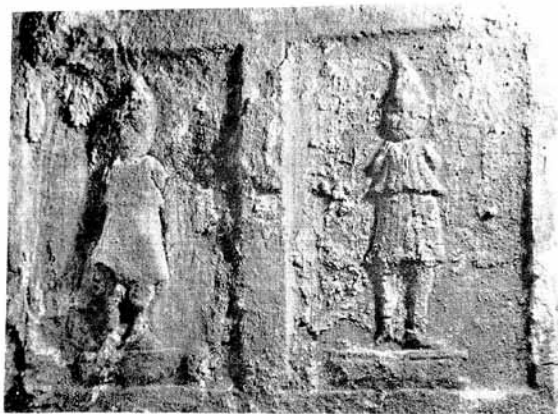
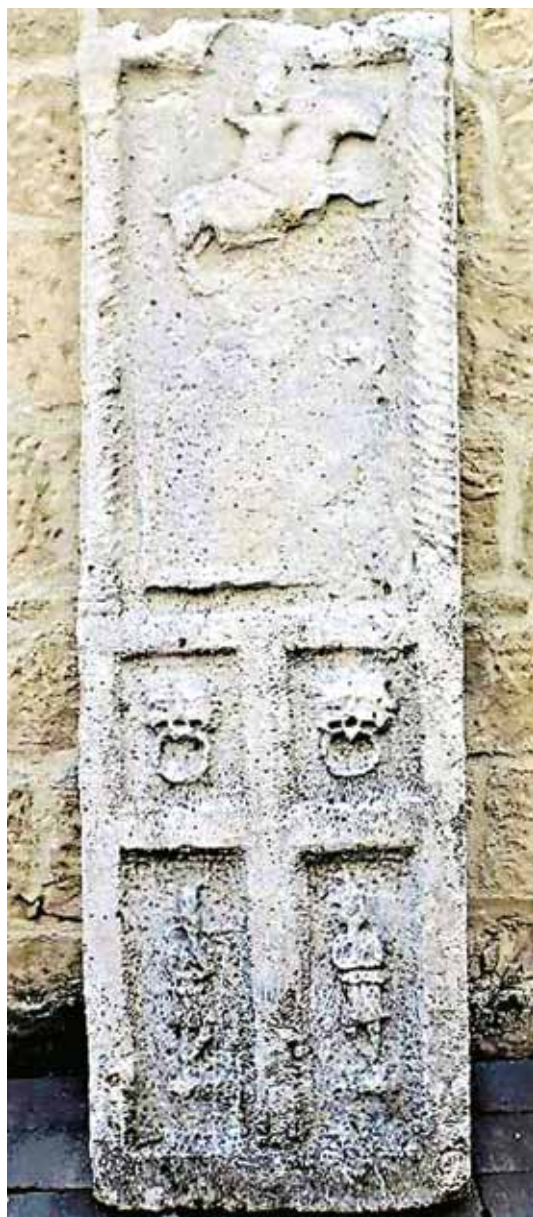

Sl. 4. Detalj stele Verana (prema: R. Dodig) / Fig. 5. Detail of the stele of Veranus (after R. Dodig)

- 20 Posrijedi su dva kipa od vapnenca. Na prvom se vidi čak i rez na trbuhu, odmah poviše spolovila; P. Selem – I. Vilgorac Brčić 2012., 86, br. 10, tab. 138, 10, 11, 87, tab. 139, br. 11.
- 21 A. García y Bellido 1949; T. Hausschild *et alii*, 184, tab. 52 a, b (Barcelona), 184, tab. 53 (Valencia).
- 22 J. J. Hatt 1986., bilj. 5, 391; M. Bossert 1998., 246, sl. 49.
- 23 G. Bauchhens 1978., br. 2–3, 427; S. Neu 1989., 255, br. 29–30; G. Bauhhens 1997., 43–51.
- 24 M. J. Vermaseren 1977., 8, br. 26, tab. 19; A. Aurigemma 1963, 11 i d., 103 i d., sl. 5, 106; J. Ortali 1987., 178, tab. 28 b; V. Santa Maria Scrinari 1972., 134, br. 384, 385, 386; 135, br. 387; D. Deixheimer 1998., 88, br. 38, sl. 201; 89, br. 39, sl. 202; 90, br. 40, sl. 203; 91, br. 41, sl. 204; 123, 223, sl. 244; H. Pflug 1989., 178, br. 58, sl. 14,1–2; 15,1–4; 256, br. 251, tab. 38,1; 258, tab. 40,4.
- 25 A. Schober 1923, 37 i d., br. 73, sl. 30; 56, br. 119, sl. 56, 65, br. 141, sl. 67; 104, br. 228, 117, 118; br. 261, sl. 133; 141, br. 323, sl. 162, a, b, c; V. Dautova Ruševljanin 1983., 72 i d., sl. 19, 1, 1A, 113.
- 26 Na primjer u Bosni i Hercegovini. Uglavnom je riječ o nadgrobnim arama iz doba nakon odlaska VII. legije iz Dalmacije. Usp. V. Paškvalin 2012., 281–284, tab. na str. 332–337.
- 27 K. Von Lanckoroński 1893., 73 i d.; sl. 83 itd; H. Wiegartz 1965., 147, br. 71, bilj. 16, 171; M. Waelkens 1982., 71, br. 2, tab. 22,3.

Sl. 5. Detalj stele Verana (prema: R. Dodig) / Fig. 5. Detail of the stele of Veranus (after R. Dodig)

Budući da sve te stele iz Dalmacije pokazuju i druge atribute koji pripadaju oružju, vojničkoj opremi i sl., bez religijskih elemenata, sve figure iz prve skupine treba pripisati vojničkoj ikonografiji,

što je primjereno njihovom zanimanju. Jedna nadgrobna stela iz Brescije (*Brixia*) nudi mogućnost rješenja enigme "Atisa" na dnu spomenika (sl. 9).²⁸ Pri dnu toga fragmenta sa svake strane uobičajenog tipa tropeja (*tropaeum*) prikazana su dva vezana zarobljenika u orijentalnoj nošnji i s frigijskom kapom. To je ista scena kao i na trijumfalnom spomeniku iz Orangea u Galiji.²⁹ Stoga je slavoluk, odnosno njegov uzorak, važan za nastanak ikonografije orijentalca na stelama. Spomenuta stela iz Brescije jasno pokazuje orijentalce kao ratne zarobljenike po modelu slavoluka iz Orangea, dok su druge analogije, kao na primjer one iz Hispanije (monumentalni *Torre de los Escipiones*, sl. 10 i 11),³⁰ zatim are i stele iz Galije, sjeverne Italije i Dalmacije, barbarski likovi, statue u tugujućem položaju. Takva pozicija s rukom na bradi i prekriženim nogama bila je razvijena još u grčkoj umjetnosti.³¹ Barbarske likove, koji pokazuju slične ikonografske pojave, proučavao je R. M. Schneider.³² Među razmjerno brojnim skulpturalnim djelima iz rimskog carskog doba bilo je i likova odjevenih u orijentalnu nošnju koji pokazuju tužan,

Sl. 6. Stela konjanika, Tilurij. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (snimio: N. Cambi) / Fig. 6. Stele of an equestrian, Tilurium. The Archaeological Collection of the Sinj Franciscan Monastery (photo: N. Cambi)

28 M. J. Vermaseren 1977., br. 26, 19.

29 R. Nersic 1989., 37, 38, 39 s odgovarajućim slikama.

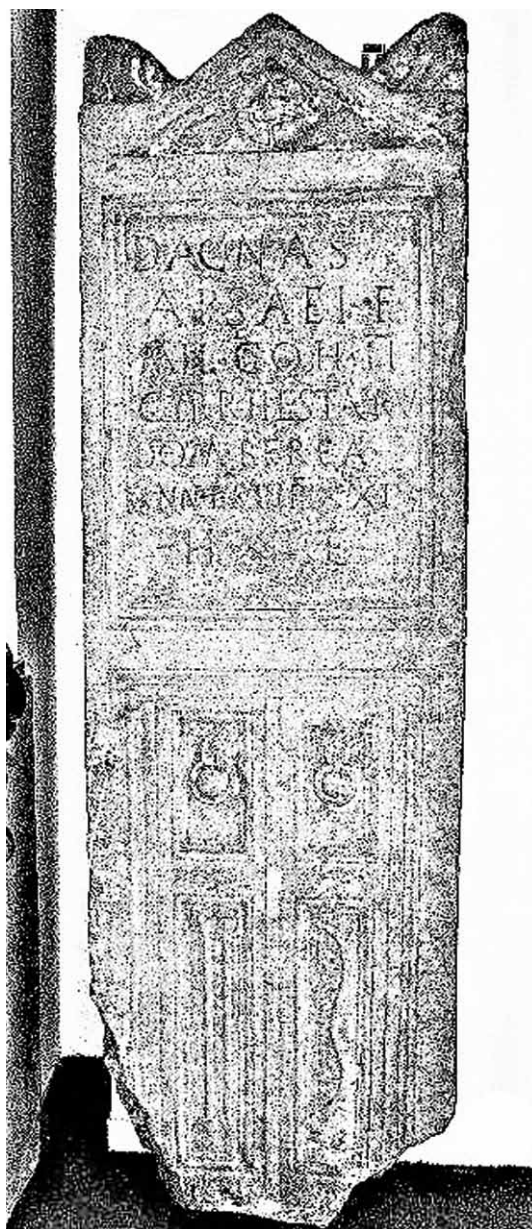
30 Th. Hauschild i dr. 1966., 104, br. 228, sl. 117; J. M. C. Toynbee 1971., 165 i d., tab. 56 (*Attys-like figure*); H. Von Hesberg 1992., 165 (*zwei trauernder Orientaler*).

31 G. Neumann 1965., 125, sl. 95.

32 R. M. Schneider 1986., 133, 134, tab. 26-31; 48,3.

Sl. 7. Stela Dagnasa, Burnum. Arheološki muzej u Zadru (snimio: N. Cambi) / Fig. 7. Stele of Dagnasus, Burnum. The Archaeological Museum in Zadar (photo: N. Cambi)

zapravo očajan stav bez velikih gesta.³³ Takav stav je gotovo identičan onome kakav se pojavljuje na dalmatinskim stelama, kao i mnogim drugim prikazima na nadgrobnim spomenicima u rimskom svijetu. Sve te stele nastale su u prvoj polovici 1. st. poslije Kr. i samo su malo mlađe od trijumfnog spomenika iz L'Orangea. Čvrsto uvjerenje pisca ovih redaka je da su stele iz Dalmacije, kao i one iz Galije ili sjeverne Italije, spomenute likove posudile iz službene trijumfalne ikonografije koja je iskoristila predloške iz vojničke profesije, koji ne izražavaju žalost za samim pokojnikom nego za sudbinom pripadnika vlastitog poraženog naroda. Ako takozvani *Attis funéraire* uopće i postoji, ne postoji u toj skupini spomenika.

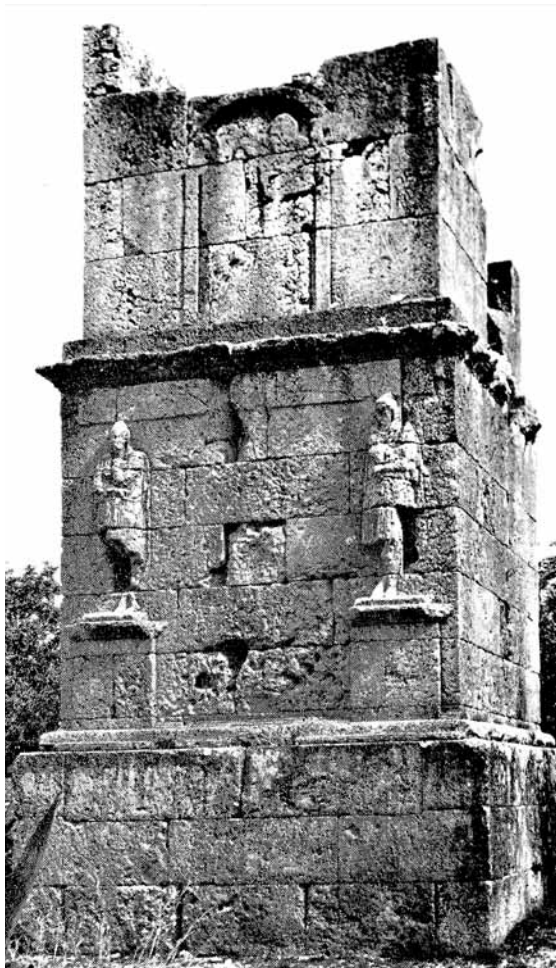
Još jedan moment osporava interpretaciju orijentalca kao Atisa na donjim panelima vrata stele. Naime, ako se već izostavljaju elementi vrata (ručke i dr.) ondje gdje im je pravo mjesto, na tim se površinama pojavljuju oružje i vojna oprema (luk, strelice ili tobolac), a nikada neka religijska ili mitološka simbolika (sl. 12). Stoga je logično da tu nije bilo mjesto ni za Atisa, nego

Sl. 8. Kip Atisa, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 8. Statue of Attis, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 9. Donji dio stele s dva vezana orijentalca, Brescia (prema: M. Vermaseren) / Fig. 9. Lower part of a stele depicting two tied Orientals, Brescia (after M. Vermaseren)

je atisolika figura preuzeta iz trijumfalnog odnosno općenito vojnog repertoara.

S druge strane, u zabatu stele mladića iz Tilurija, koja je kasnija od spomenutih vojničkih primjeraka iz istog mjesta, prikazan je mladić koji nosi frigijsku kapu (sl. 13 i 14).³⁴ Iako potječe iz Tilurija, ovaj primjerak ne pripada vojniku, nego sedmogodišnjem dječaku Gaju Laberiju (*Caius Laberius Vale(n)s*) čiji portret pokazuje jasne trajanske karakteristike izraza i frizure.³⁵ Njegov je portret prikazan u klipaju (*clipeus*). Takav portret

u klipaju rijetka je pojava na nadgrobnim stelama u Dalmaciji i, osim Laberijeve, postoji još samo jedan teško oštećeni fragment također iz Tilurija.³⁶ Lopta kao dječaka igračka u desnoj ruci upozorava na njegovu preranu smrt. S obzirom da ni oblikom ni dekoracijom ova stela nema nikakve veze s nešto ranijim vojničkim primjerima, to nedvojbeno upućuje na radionički diskontinuitet. Jedina paralela poznata ovome autoru je stela iz Modene. H. Pflug glavu u zabatu te stele pripisuje Atisu.³⁷ Fizionomijske crte oba pokojnika pokazuju dječake karakteristike, ali daleko je od pouzdanog da one pripadaju Atisu, jer ima mnogo drugih mitoloških liko-

Sl. 10. Torre de los Scipiones, Tarragona (prema: J. M. C. Toynbee) / Fig. 10. Torre de los Scipiones, Tarragona (after J. M. C. Toynbee)

34 J. Medini 1984., 130, sl. 41, 42; N. Cambi 2000., 53, br. 71, tab. 95; N. Cambi, 2020., 87–93, sl. 1–4.

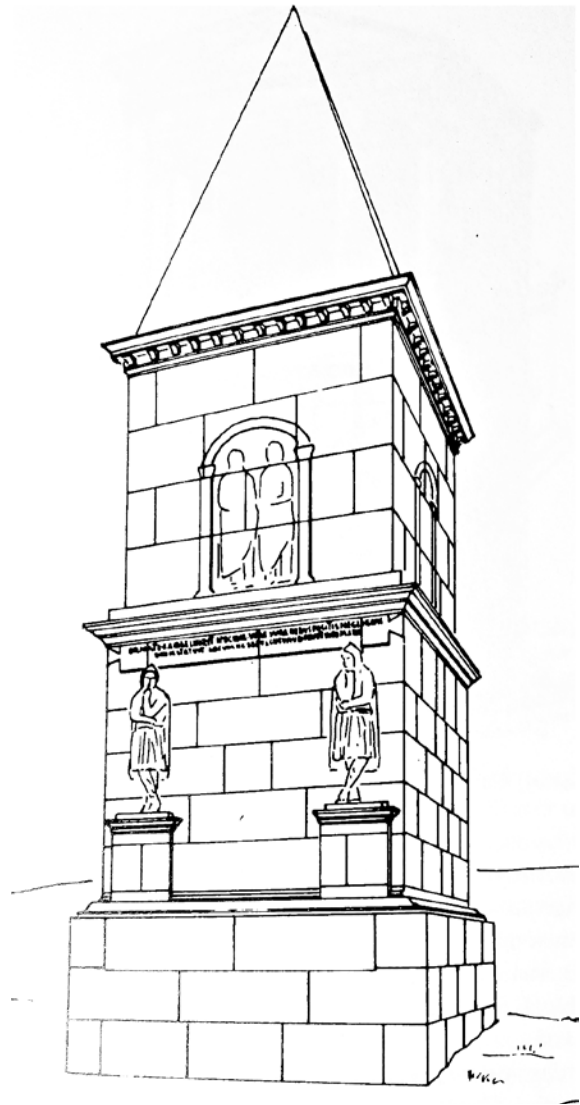
35 Gotovo identičnu frizuru ima Trajan na tzv. I. tipu njegovih portreta, usp. W. H. Gross 1940., 66 i d., 124, br. 3, tab. 4. Također K. Fittschen – P. Zanker 1985., 38, br. 39, tab. 41.

36 Fragment se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. N. Cambi 2020., 91–92, sl. 5.

37 H. Pflug 1989., 158, br. 18, tab. 2,4; 3,2.

Sl. 11. Torre de los Scipiones, Tarragona (prema: Th. Hauschild, S. Mariner Bigorra, H. G. Niemeyer) / Fig. 11. Torre de los Scipiones, Tarragona (after Th. Hauschild, S. Mariner Bigorra, and H. G. Niemeyer)

va koji nose takvu kapu. Valja upozoriti da se dječja glava s frigijskom kapom pojavljuje na obodu oinohoe (po svoj prilici

iz 4. st. prije Kr.) koja je 1976. bila otkrivena tijekom iskopavanja u Issi, ali ovom autoru nije ni na kraj pameti da bi to bio Atis.³⁸ Dakako, veoma je vjerojatno da ta lijepa keramička glavica prikazuje Ganimeda, čija je mitološka pripovijest bila omiljenija u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti nego ona Atisova.³⁹ K tomu, vrču za vino, s obzirom na njegov uporabni kontekst, mnogo bolje odgovara mitološki peharnik bogova, nego

Sl. 12. Stela Julija Andromaha, Dugopolje. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 12. Stela of Iulius Andromachus, Dugopolje. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

38 N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin 1980., 4, 81 i d., sl. 9.

39 J. Engemann 1973., 15 i d., Tab. 1-7; H. Sichtermann 1992., 59 i d.

Sl. 13. Stela Valenta, Sinj; uzidana u kuću R. Perkovića (snimio: N. Cambi) / Fig. 13. Stele of Valens, built into the house of R. Perković in Sinj (photo: N. Cambi)

Afroditin tragični ljubavnik. Zeusovom otmicom Ganimed se našao među Olimpijcima. Frigijska kapa je redovni atribut i Ganimedea, i određuje ga kao istočnjaka.

Treba ovdje istaknuti da se žalobna figura na nadgrobnim stelama, pripisivana Atisu, pojavljuje i na nekim drugim iznimno važnim spomenicima otkrivenim izvan Dalmacije, a koji su također veoma važni za interpretaciju likova orijentalaca. Na primjer, na gornjem dijelu stele Longidijena (*Longidienus*) iz Ravenne, koji je po zanimanju *faber navalis*, na obje strane u polju odgovarajućeg dijela spomenika pojavljuje se po jedna krilata figura u potpunoj tunici i hlačama.⁴⁰ Obje figure drže baklje s izokrenutim plamenom, a jednim se laktom oslanjaju na pilastar. To ne može biti Atis, budući da baklje i krila nisu njegovi atributi. Osim toga, lik ne nosi frigijsku kapu. Nije u pitanju ni hibrid Erota i Atisa kao što sugerira H. Pflug, što bi značilo (kad bi bilo tako) da se *Attis tristis* pojavio na nadgrobnim spomenicima već krajem 1. st. prije Kr.⁴¹ Atis u sepulkralnom kontekstu nije bio u opticaju na kasnorepublikanskim nadgrobnim spomenicima, barem po dosadašnjim spoznajama. Slična figura kao na Longidijenovoj steli pojavljuje se još samo na veoma rustičnom nadgrobnom cipusu iz *Carsulae* (Terni) u Italiji.⁴² Nije moguće utvrditi imaju li figure na potonjem spomeniku uopće krila, ali je pouzdano da nose baklju i istu odjeću kao i one na spomenutoj steli iz Ravenne. S. Diebner, koja je proučavala takvu skupinu spomenika (kraj 1. st. prije Kr. i prva polovica 1. st. poslije Kr.), pretpostavlja njezin rani nastanak.⁴³ Nažalost, autor ove rasprave nije u mogućnosti pružiti

Sl. 14. Detalj stele Valenta (snimio: N. Cambi) / Fig. 14. Detail of the stele of Valens (photo: N. Cambi)

40 G. A. Mansuelli 1967., 125, br. 12, sl. 16–21.

41 H. Pflug 1989., 152, br. 7, tab. 12, sl. 2, 1 i 2. Na str. 118 autor navodi: "vermischt sich die Gestalt des Attis im gegürtelten Gewand mit der des geflügelten Eros zu trauernden Genien, die sich auf Fackeln stützen".

42 S. Diebner 1987., 231 i d., tab. 41a.

43 S. Diebner 1987., 232.

Sl. 15. Ara Kvinta Eronija Firmina, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 15. Altar of Quintus Aeronius Firminus, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 16. Ara Kvinta Eronija Firmina, desna bočna strana (snimio: N. Cambi) / Fig. 16. Altar of Quintus Aeronius Firminus, the right short side (photo: N. Cambi)

Sl. 17. Ara osobe sa skraćenim imenom PCL, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 17. Altar of a person with the abbreviated name PCL, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 18. Ara osobe sa skraćenim imenom PCL (snimio: N. Cambi) / Fig. 18. Altar of a person with the abbreviated name PCL (photo: N. Cambi)

Sl. 19. Fragment stele s orijentalnim pastirom (prema: W. Faust) / Fig. 19. Fragment of a stele depicting the Oriental shepherd (after W. Faust)

pouzđano objašnjenje tobožnje mješavine Erota i Atisa na ravenatskoj steli, ali ima pravo misliti da je u pitanju italski demon smrti koji se očuvao kao relikv tradicija sjeverne Italije, jer je ikonografski veoma srodan takvim likovima na kasnijim etrušćanskim sarkofazima.⁴⁴

Dvije sepulkralne *arae*, koje se datiraju od sredine 2. st. poslije Kr. pa nadalje a otkrivene su u Dalmaciji, na obje bočne strane nose tobožnje likove Atisa namjesto mnogo učestalijih erota (sl. 15–18).⁴⁵ Nažalost, ti su prikazi teško oštećeni. Smatra se da su ih kršćani namjerno osakatili jer su predstavljali također Atisa.⁴⁶ Unatoč takvoj mutilaciji likovi su ipak lako raspoznatljivi. Njihova su odjeća i stav identični onima na likovima s vojničkih stela, uz (dakako) obveznu frigijsku kapu. Noge su im prekržene i oslanjaju se na lagobol koji je okrenut naopačke. Druge pojedinosti zbog oštećenja nisu dovoljno jasne. Slične se pojave zapažaju i u drugim krajevima rimskog svijeta.⁴⁷ Potonji likovi nose lagobol, a ponekad i siringu, što su pastirski atributi i predstavljaju prikaze pastira, premda ponekad ne u standardnoj pastirskoj, nego u raskošnijoj orijentalnoj nošnji. To bi zapravo bio još jedan tip orijentalne figure, koja je postala veoma omiljena u čitavom rimskom svijetu. Nekoliko mitoloških osoba orijentalnog podrijetla bili su pastiri (Paris, Ganimed, Atis i dr.). Prvospomenuta dvojica često su nalazila mjesto u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti.⁴⁸ Međutim, svi imenovani bili su jedinstvena mitološka bića koja se nikad

44 Na primjer R. Herbig 1952., 106 i d., Tab. 7,70; 8,84; 11,50; 44,72; 51,19.

45 Fotografiju s natpisom are Kvinta Eronija Firmina objavio je D. Rendić-Miočević 1987., 138, tab. 37. Nedavno pak P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 119–120, tab. na str. 148, *add.* 1. Druga slična, ali kvalitetnija ara: P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 120–122, tab. na str. 149, *add.* 2.

46 Takvo je mišljenje J. Medinija u njegovoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji iz 1981.

47 V. Santa Maria Scrinari 1972., 134, br. 385, sl. 385; D. Dexheimer 1998., 91, br. 41, tab. 204,41. Svi panonski spomenici pokazuju takav tip figure (usp. bilj. 25).

48 Za Ganimeda usp. bilj. 35, za Parisa H. Sichtermann – G. Koch 1975., 54, tab. 141,2; 142; 143.

Sl. 20. Stela s pastirom, Köln (prema: W. Faust) / Fig. 20. Stela depicting a shepherd, Köln (after W. Faust)

nisu udvostručavala. Osobe u orijentalnoj odjeći pojavljuju se također u sepulkralnoj plastici, ali nikad ne sadržavaju prave atribute ili pak aluzije na samokastriranje, kao autentični likovi Atisa. Stoga, zašto bi se ovi smatrali kao dva (inače u mitologiji nepostojeća) Parisa, Ganimedea ili Atisa? Za interpretaciju te figure veoma je značajna i panonska stela, otkrivena u Laurijaku (*Lauriacum*) (sada u Muzeju u Ennsu, Lorsch, u Austriji), koja u donjem dijelu pokazuje dva orijentalna pastira, a s obje je strane po jedno stablo.⁴⁹ Uz svakog pastira je i pas, također pastirski atribut. Tako postaje jasno da taj reljef na steli sadrži pastoralni prikaz u pejzažu kojem tematski pripadaju ove dvije figure. Budući da pastiri nisu mitološka bića, može ih biti više. Imajući u vidu činjenicu da pastoralni prizori iskazuju pastirsku tugu za pokojnicima, oni su u sepulkralnoj umjetnosti bili veoma česti, pa je sasvim vjerovatno da su otučene figure na arama samo jedna orijentalna varijanta bukoličko-sepulkralne ikonografije.⁵⁰ Takvo tumačenje nije neobično, jer ima nekoliko skulptura

Sl. 21. Sarkofag s erotima godišnjih doba, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 21. Sarcophagus depicting season Eros, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

⁴⁹ A. Schober 1923., 37, br. 73, sl. 30.

⁵⁰ N. Himmelmann 1980., 171 i d.

Sl. 22. Lijevo akroterij pokrova sarkofaga s prikazima godišnjih doba, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi)
 / Fig. 22. Left acroterium of a sarcophagus lid depicting season personifications, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 23. Fragment sarkofaga s likom hore, personifikacije zime, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi)
 / Fig. 23. Fragment of a sarcophagus depicting Chora as a personification of winter, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 24. Dobri pastir, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 24. Good Shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

da se pastiri mogu prikazivati i na takav način.⁵¹ Ali još jedno jasno svjedočanstvo da pastir u orijentalnoj odjeći nije Atis nudi jedna stela iz Kölna koja na jednoj bočnoj strani pokazuje “normalno” odjevenog pastira (kratka tunika, čizmice, ogrtač) s ovcom na ramenima, dok je na drugoj pastir orijentalnog tipa u tunici i uskim hlačama, s frigijskom kapom i siringom, prekrštenih nogu, oslonjen na lagobol (sl. 19–20).⁵² Valja naglasiti da u simboličnom pogledu nema razlike među orijentalnim i običnim pastirskim likovima. Orijentalni pastiri su po svoj prilici od drugih likova, koji bijahu pastiri, “posudili” nošnju (Ganimed, Paris, Orfej, moguće čak i Atis), ali ne i njihovu mitološku osobnost. Na toj točki razvitka sepulkralne ikonografije, međusobni utjecaj erota koji drže izvrnutu baklju te pastira koji nose naopake okrenuti lagobol mogao se dogoditi, jer i jedan i drugi izražavaju tugu za umrlim, a nenormalni i nelogični položaj toga atributa, valja pretpostaviti, označava prestanak njegove prirodne (pastirske) upotrebe u znak žalosti zbog smrti vlasnika spomenika. Takve aluzije su oslonjene na popularna vjerovanja u pastoralnu idilu kao vid posmrtno egzistencije.

Proces razvitka sepulkralne bukoličke idile i “orijentalizacija” pastira kao glavnog glumca mogu se uočiti i na sarkofazima s prikazom godišnjih doba (sl. 21 i 22).⁵³ Zimska

51 Age of Spirituality 1979., 520, br. 464, 465, 521, br. 466, 465, 521. Omanja figurica iz Rabata (Maroko) također je prikazana u orijentalnoj odjeći, usp. M. J. Vermaseren 1966., sl. 7.

52 W. Faust 1998., 124, br. 105, tab. 7,1–3.

53 N. Cambi 2010., br. 87, 114, tab. L,1.

Sl. 25. Sarkofag Julije Aurelije Hilare s pastirom koji nosi ovcu na ramenima, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 25. Sarcophagus of Iulia Aurelia Hilara depicting a shepherd carrying a sheep on his shoulders, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

hora na fragmentu sarkofaga ispod anse tabule ima kapu sličnu frigijskoj, ali to nije orijentalna kapa nego pripada zimskom plaštu s kukuljicom. Ona, dakle, s tipom erota nema nikakve ikonografske veze (sl. 23).⁵⁴ Iste salonitanske radionice koje su radile are, kasnije su radile i sarkofage. Njihov je kontinuitet nesporean. Te su činjenice potvrđene i sličnim ikonografskim repertoarom, sličnom tehnikom i materijalom (lokalni vapnenac). Salonitanski sarkofazi različitog tipa, osobito oni s erotima koji su nosili baklje okrenute naopako, jasni su nastavak ikonografske tradicije lokalnih radionica. Osim erota, takvoj tradiciji pripadaju i pastiri uglavnom u uobičajenoj pastirskoj odjeći (kratka potpasana tunika, plašt na leđima i *fasciae crurales*),

Sl. 26. Sarkofag s prikazom orijentalnog pastira, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 26. Sarcophagus depicting the Oriental shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

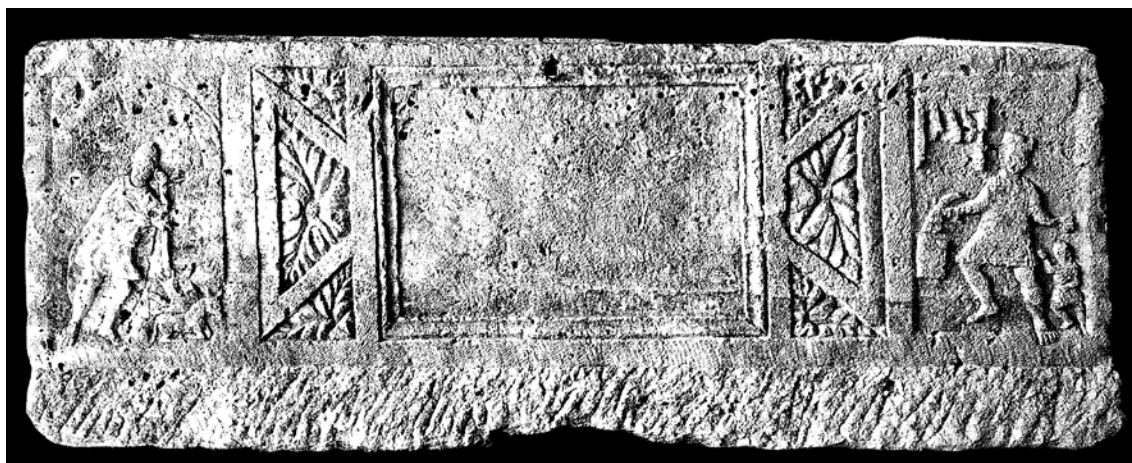
54 N. Cambi 2010., 115, kat. br. 93, tab. LV,1.

Sl. 27. Fragment sarkofaga s orijentalnim pastirom, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 27. Fragment of a sarcophagus depicting the Oriental shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

a nešto manje i pastiri u orijentalnoj odjeći. Pastiri su se u Dalmaciji pojavili u kasnijem 3. st. poslije Kr. Općenito postoje tri ili čak četiri skupine pastirskih figura. Prva skupina prikazuje pastira u običajenom kostimu i s ovcom na ramenu (sl. 24),⁵⁵ u drugoj su pastiri u istoj nošnji ali s prekrštenim nogama i oslanjaju se na lagobol okrenut nadolje ili pak drže obični pastirski štap.⁵⁶ Treći je tip pastira u istom

položaju kao i drugi, ali je odjeven u orijentalnu nošnju (sl. 26). Pastir u orijentalnoj nošnji s lagobolom prikazan je i na jednom malom fragmentu sarkofaga (sl. 27).⁵⁷ Nažalost, glava mu nedostaje, pa nije moguće odrediti je li imao frigijsku kapu. Četvrti pak tip salonitanskog pastira na salonitanskim sarkofazima ima frigijsku kapu, ali mu je nošnja standardna. Takav se lik na jednoj strani razmjerno dobro očuvanog sanduka pojavljuje okružen ovcima i oslanjajući se na dugi pastirski štap (sl. 28), dok je na drugoj (desnoj strani pokraj tabule) obrtnička radnja s majstorom koji obavlja svoju profesiju i s dječakom kao pomoćnikom.⁵⁸ Ovaj je pastir kombinacija drugog i trećeg tipa. Ovi tipski prikazani pastirski likovi pokazuju razvojni pravac bukoličkih tema, osobito popularnih u kasnije carsko doba. Potrebno je naglasiti, premda je to samo po sebi jasno, da orijentalni

Sl. 28. Sarkofag s likom pastira i scena iz obrtničke radionice, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 28. Sarcophagus depicting a shepherd and scenes from a craft workshop, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

55 N. Cambi 1968. (1977), 69 i d., 101, br. 8, tab. 16; 171; 174; N. Cambi 2010., 114, br. 89, tab. LI,1; LII,1-2.

56 N. Cambi 2010., 125, br. 142, tab. LXXXIII,1.

57 N. Cambi 2010., 126, br. 148, tab. LXXXVI,1.

58 N. Cambi 2010., 125, br. 143, tab. LXXXIII,2.

Sl. 29. Fragment orijentalno odjevene figure, Donji Humac (o. Brač). Muzej otoka Brača u Škripu (snimio: N. Cambi) / Fig. 29. Fragment of a figure in Oriental clothes, Donji Humac (Brač). The Museum of the Island of Brač in Škrip (photo: N. Cambi)

Sl. 30. Fragment orijentalno odjevene figure, Donji Humac (o. Brač). Muzej otoka Brača u Škripu (snimio: N. Cambi) / Fig. 30. Fragment of a figure in Oriental clothes, Donji Humac (Brač). The Museum of the Island of Brač in Škrip (photo: N. Cambi)

Sl. 31. Fragment orijentalno odjevene figure, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 31. Fragment of a figure in Oriental clothes, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 32. Lik orijentalca, Lepuri kod Benkovca. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (snimio: N. Cambi) / Fig. 32. Figure of the Oriental, Lepuri near Benkovac. The Archaeological Collection of the Sinj Franciscan Monastery (photo: N. Cambi)

Sl. 33. Fragment sanduka sarkofaga s likom orijentalca, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 33. Fragment of a sarcophagus chest depicting a figure of the Oriental, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

pastir nema ništa zajedničkog s orijentalnim zarobljenicima na vojničkim stelama. Pastiri na sarkofazima nastavak su civilne tradicije koja je osobito karakteristična za are. Pojava orijentalne nošnje s pastirskim temama nije, naravno, bila ograničena samo na rimsku Dalmaciju.

Postoji još jedna skupina orijentalno odjevenih likova u sepulkralnom kontekstu. Poznata su dva fragmenta slobodnih figura, nađena u ambijentu mauzoleja (dobro je očuvan hipogej) iz Donjeg Humca na otoku Braču (sl. 29 i 30).⁵⁹ Očuvao se samo dio figure (ispod pojasa nadalje). Bračke su figure bile odjevene u kratku tuniku ispod koje se dobro vide noge odjevene u priljubljene i spiralno zavijene hlače. Njihova funeralna upotreba je neupitna. Poznat je i jedan fragment gornjeg dijela slične figure odjevene u orijentalnu nošnju i s plaštem uhvaćenim okruglom fibulom na grudima, a potječe iz Salone (sl. 31).⁶⁰ Nađen je na antičkoj nekropoli, pa treba pretpostaviti da i karakter figure pripada sepulkralnoj pastirskoj simbolici. Ovakve su figure bile dio areala nekropole i pripadale su simboličkoj pastoralnoj ikonografiji u sepulkralnoj upotrebi. Humačke figure bile su niže od normalne ljudske visine, a straga su samo grubo obrađene, što upućuje da su bile postavljene uz zidove, za razliku od figure iz Salone. Obrađenost stražnje strane, naime, indicija je da su figure bile udaljene od pozadine. Valja istaknuti da ove figure nisu ni *Attis funéraire* ni pokoreni orijentalci, nego pastiri u orijentalnoj odjeći kao svjedoci sepulkralne bukolike idile.

⁵⁹ N. Cambi 2004., 265–267, sl. 35–38.

⁶⁰ Kip se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a nađen je na zapadnom dijelu grada, očito na samoj Zapadnoj nekropoli, kad ga je objavio C. Lanza. Od novijih publikacija usp. P. Selem – I. Vilgorac Brčić 2012., 85, br. 9, tab. na str. 137, 9.

Na temelju svega gore iznesenog mogu se izvući sljedeći zaključci: 1) proučavanje orijentalnih figura na sepulkralnim spomenicima mora se zasnivati na pomnom ikonografskom promatranju, jer i neke pojedinosti mogu bitno utjecati na tumačenje karaktera i simbolike prikaza. Važnost takve precizne ikonografske analize pokazala je rasprava R. M. Schneidera koji je orijentalne likove koji drže *simpvium* na postolju stola iz Villa Albani⁶¹ i Napulja interpretirao kao sluge za stolom pri gozbi;⁶² 2) "Atisi" na vojničkim stelama su orijentalni ratni zarobljenici koji su "posuđeni" iz vojne i trijumfalne ikonografije;⁶³ 3) "Atisi" na arama i sarkofazima su pastiri, odjeveni u običnu orijentalnu ili mješovitu nošnju; 4) pastiri odjeveni u standardnu ili orijentalnu odjeću pripadaju veoma obljubljenoj bukoličkoj alegoriji i izražavaju pastirsku žalost koja je također dobro poznata u sepulkranoj umjetnosti; 5) ikonografija pastira bilo u standardnoj ili pak orijentalnoj odjeći prožeta je utjecajem erota koji također iskazuju žalost, ali drugačijeg karaktera, jer imaju dublju simboličko-alegoričku pozadinu. Pastirska uloga u sepulkralnoj sferi zasniva se na suprotnosti bukoličke opuštenosti (*otium*) prema radu i naporu (*negotium*), poznatim pojmovima iz svakodnevnog života koji postaje sve važniji kao filozofski ideal u kasnoj antici. S kršćanstvom pastirska alegorija gotovo da nema dublje veze. S obzirom na neutralni karakter može poslužiti i u kriptokršćanske svrhe.

Vrijedno je spomena da je mit o Atisu i Kibeli samo marginalno i površno ušao u prikaze na rimskim nadgrobnim spomenicima po cijelom Rimskom Carstvu,⁶⁴ iako na vrlo važnom rimskom nadgrobnom natpisu nekog Nepota postoje dva stiha koji govore o mogućnosti apoteoze i u obliku Atisa, ali za to, koliko je to danas poznato, nema ikonografskih potvrda.⁶⁵ Ovaj natpis ipak jasno upozorava na svu kompleksnost problema.⁶⁶

Veoma teško protumačiv je i fragment monumentalnog spomenika iz Lepura kod Benkovca, danas u Arheološkom muzeju Franjevačkog samostana u Sinju. Ovaj je spomenik iznimno kompleksan, i to ne samo zato što je imao avers i revers, nego je imao i prikaz na barem dva kata s likom tugujućeg orijentalca (sl. 32). J. Medini protumačio ga je kao neku vrstu Atisa s jedne strane te metroačke pričesti na reversu spomenika, gdje je prikazana ruka koja drži poveći tanjur s dvije ribe.⁶⁷ Paralelni prikaz "Atisa" vjerojatno se nalazio i na suprotnoj strani aversa spomenika, lijevo od očuvane figure. Pisac ovih redaka nije u stanju ponuditi neko kvalitetno rješenje. Slično je i s fragmentom na kojem se sačuvala samo glava na kojoj je frigijska kapa (sl. 33).⁶⁸ S obzirom na nedostatnost prikaza, o njemu ništa nije moguće kazati. Teško je pak reći koga prikazuje glava muškarca na akroterijima pokrova sarkofaga nađenog na Kosovu (Ferizaj, srp. Nikadin) kod Uroševca. S obzirom

61 R. M. Schneider 1992., 295, sl. 1 i 2.

62 R. M. Schneider 1992., 295, sl. 5.

63 Osim prije navedenih primjera, orijentalci odjeveni kao i "Atisi" nose klipje s portretima Galerija i Valerije na malom slavluku u Solunu. Ovaj primjer je logičan jer je Galerije pobijedio godine 298. i pobijedjeni Perzijanci uzdižu portrete kao pokazatelje careva trijumfa. Usp. Th. Stefanidou Tiberiou 1995., sl. 1-2.

64 T. Brennecke 1970., 21 i d.; R. Turcan 1974., 721 i d.; Turcan, ANRW II, 16, Berlin – New York 1978., 1703. Aluzije na Atisa možda se pojavljuju na akroterijima sarkofaga Melite Akte koja je bila svećenica *Magnae Mater*, usp. H. Sichtermann – G. Koch 1975., 20, br. 8, tab. 17.

65 CIL VI, 3, 21521; B. Andreae 1963., 153. Dio koji se odnosi na Atisa glasi: *pascere si crinem et lauro redimere (placebit) / arcum com pharetra sumere, Ph(oebus eris) / indueris teretis manicas Phrygium(que galerum?) / non unus Cybeles pectore vivet A(tys)*. U natpisu se aludira da pokojnik može živjeti u obličju raznih bogova i heroja te da u srcu Kibelinu neće biti mjesta samo za jednog Atisa, nego i za oplakivanog pokojnika.

66 Vrlo je zanimljivo što M. J. Vermaseren u LIMC III, 1, 44, s. v. *Attis* ne uzima u obzir pastira u orijentalnoj nošnji kao lik Atisa, zbog nedostatka dokaza.

67 P. Selem – I. Vilgorac Brčić 2015., 142-143, add. 21 a-b, tab. na str. 157.

68 N. Cambi 2010., 118, kat. br. 109, tab. LIII, 2.

Sl. 34. Pokrov sarkofaga, Ferizaj (srp. Nikadin) kod Uroševca (Kosovo); pogled na stražnju stranu (snimio: N. Ferri) / *Fig. 34. Back side of a sarcophagus lid, Ferizaj (Serb. Nikadin) near Uroševac (Kosovo) (photo: N. Ferri)*

da se ispod frigijske kape rasi-
pa duga i kovrčava kosa, a na
obrazima vide i kratka brada i
brkovi, jasno je da je posrijedi
odrasli muškarac (sl. 34 i 35).⁶⁹

Ova glava, dakle, spada među
prikaze pobijedenih orijenta-
laca (po svoj prilici riječ je o
Perzijancima koji su bili glavni

rimski neprijatelji ne samo na istoku, nego i uopće), pogotovo ako je sarkofag pripadao
vojniku. Teško da ovakva glava aludira na pastoralno-sepulkralnu idilu. Sudeći po tipu,
kosovski je sarkofag po svoj prilici import iz Salone, iako ovakvih glava nema na salonitan-
skim sarkofazima. Forma pokrova i način ukrašavanja floralnom dekoracijom identični su

brojnim salonitanskim pri-
mjercima. Stoga je zaklju-
čak o importu iz Salone
posve logičan.

Sl. 35. Pokrov sarkofaga, Ferizaj (srp. Nikadin) kod Uroševca (Kosovo); u akroteriju glava orijentalca (snimio: N. Ferri) / *Fig. 35. Sarcophagus lid, Ferizaj (Serb. Nikadin) near Uroševci (Kosovo), with a depiction of the Oriental's head in the acroterium (photo: N. Ferri)*

⁶⁹ Slike ovoga fragmenta ljubazno je prepustio kolega Naser Ferri iz Prištine, koji je njihov autor. Ovom mu prigodom toplo zahvaljujem.

LITERATURA / LITERATURE

- Andreae 1963 Bernard Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Heft 9, Heidelberg, 1963.
- Asgari 1990 Nusin Asgari, *Objects de marbre finis et inachevés*, u: M. Waelkens et al. (éds), *Pierre éternelle du Nil au Rhin. Carrières et préfabrication*, Crédit communal, Bruxelles, 1990.
- Aurigemma 1963 Salvatore Aurigemma, *I monumenti della necropoli romana di Sarsina*, Casa dei Crescenzi, Roma, 1963.
- Bauchhens 1978 Gerhard Bauchhens, *Bonn und Umgebung. Militärische Grabdenkmäler, Corpus Signorum Imperii Romani, Corpus der Skulpturen der Römischen Welt, Band 3: Deutschland, Teil 1: Germania Inferior*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 1978.
- Bauchhens 1997 Gerhard Bauchhens, *Barbaren oder Attis*, u: B. Djurić, I. Lazar (Hrsg.), *Akten des 4. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje, 8.-12. Mai 1995., Situla 36, Ljubljana, 1997., 43-51.*
- Bossert 2000 Martin Bossert, *Les représentations figurées de la nécropole d'Avenches-en-Chaplix*, u: H. Walter (éd.), *Sculpture d'époque romaine dans nord, dans l'est des Gaules et dans les régions avoisinantes: acquis et problématiques actuelles*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon-Paris, 2000., 241-252.
- Brennecke 1970 Traute Brennecke, *Kopf und Maske. Untersuchungen zu den Akroteren an Sarkophagdeckeln*, Dissertationsdruckstelle, Berlin, 1970.
- Cambi 1967 Nenad Cambi, *Personifikacije godišnjih doba na spomenicima u Saloni*, VAHD 62 (1960.), 1967., 55-78.
- Cambi 1987 Nenad Cambi, *Salona und seine Nekropolen*, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 251-279.
- Cambi 1991 Nenad Cambi, *Two Soldier's Stelai from Salona*, *Römisches Österreich: Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 17-18 (1989.-1990.), Wien, 1991., 61-72.
- Cambi 1993 Nenad Cambi, *Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije*, RFFZd 31/18 (1991.-1992.), 1993., 25-51.
- Cambi 1995 Nenad Cambi, *Stele kasnoantičke grobnice u Dugopolju*, VAHD 86 (1994.), 1995., 147-181.
- Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug, Split, 2000.
- Cambi 2001 Nenad Cambi, *Dugopolje u antici*, u: A. Gulin (prir.), *Dugopolje: zbornik radova Općine Dugopolje*, Zagreb-Dugopolje, 2001., 89-108.
- Cambi 2004 Nenad Cambi, *Kiparstvo na Braču u antičko doba*, *Brački zbornik* 21, 2004., 239-272.
- Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća*, Književni krug, Split, 2010.

- Cambi 2020 Nenad Cambi, Dvije stele iz Tilurija iz doba nakon odlaska VII. legije, u: D. Tončinić *et al.* (ur.), *Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, FF Press, Zagreb, 2020., 87–93.
- Cambi *et al.* 1980 Nenad Cambi, Branko Kirigin, Emilio Marin, Excavations at Issa. Island of Vis, Yugoslavia (1976–1979). Preliminary Report, *Rivista di archeologia* 4, 1980., 81–94.
- Cambi *et al.* 2007 Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum, u: N. Cambi *et al.* (ur.), *Burnum: katalozi i monografije Burnuma II*, Javna ustanova "Nacionalni park Krka" – Gradski muzej Drniš – Sveučilište u Zadru, Drniš–Šibenik–Zadar, 2007.
- Cummont 1906 Franz Cummont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Conférences faites au Collège de France en 1905, Ernest Leroux, Paris, 1906.
- Dautova Ruševljanin 1983 Velika Dautova Ruševljanin, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983.
- Dexheimer 1998 Dagmar Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit*, BAR International Series 741, Oxford Hadrian Books, Oxford, 1998.
- Diebner 1987 Sylvia Diebner, Sonderformen von Urnen und Grabstelen in den Regionen Mittelitaliens, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 229–237.
- Dodig 1985 Radoslav Dodig, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: 100 godina Muzeja na Humcu, 1884–1984: zbornik radova, Samoupravna interesna zajednica kulture Općine Ljubuški, Ljubuški, 1985., 109–112.
- von Engemann 1973 Josef von Engemann, *Untersuchungen zur Sepulkralsymbolik der späteren römischen Kaiserzeit*, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 2, Münster, Westfalen, 1973.
- Faust 1998 Wilfried Faust, *Die Grabstelen des 2. und 3. Jahrhunderts im Rheingebiet (Beihefte der Bonner Jahrbücher)*, Rheinland-Verlag, Köln, 1998.
- von Fittschen, Zanker 1985 Klaus von Fittschen, Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Band 1: Kaiser- und Prinzenbildnisse*, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur III, P. von Zabern, Mainz, 1985.
- Forni 1953 Giovanni Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Pubblicazioni della Facoltà di Filosofia e Lettere della Università di Pavia 5, Bocca, Milano–Roma, 1953.
- García y Bellido 1949 Antonio García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal, I–II*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1949.

- Graillot 1912 Henri Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère de dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 107, Paris, 1912.
- Gross 1940 Walter Hatto Gross, *Bildnisse Traians*, Das römische Herrscherbild 2, Berlin, 1940.
- Hatt 1986 Jean-Jacques Hatt, *La tombe gallo-romaine. Recherches sur les inscriptions et les monuments funéraires gallo-romains de premiers trois siècles de notre ère, suivi de les croyances funéraires des Gallo-Romains d'après la décoration des tombes*, Picard, Paris, 1986.
- Hauschild *et al.* 1966 Theodor Hauschild, Sebastia Mariner Bigorra, Hans Georg Niemeyer, Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona, *Madridrer Mitteilungen* 7, 162–188.
- Heberdey, Wilberg 1900 Rudlof Heberdey, Wilhelm Wilberg, Grabbauten von Termessos in Pisidien, *JÖAI* 3, 1900., 177–210.
- Hepding 1903 Hugo Hepding, *Attis, seine Mythen und seine Kult*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Gieszen, 1903.
- Herbig *et al.* 1952 Reinhard Herbig, Friedrich Matz, Bernard Andreae, *Die jünger-etruskischen Steinsarkophage*, Die antiken Sarkophagreliefs 7, Mann, Berlin, 1952.
- von Hesberg 1992 Henner von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992.
- Himmelman 1980 Nikolaus Himmelman, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst*, Abhandlungen der Rhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 65, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1980.
- Hoffmann 1905 Harald Hoffmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Sonderschriften (Österreichisches Archäologisches Institute) 5, Wien, 1905.
- Lambrechts 1966 Pierre Lambrechts, *Attis, van herdesknaap tot God*, Verhandelingen van de koninklijke vlaamse Academie voor Welenschappen van België, Klasse der letteren, Bruxelles, 1962.
- Prieur 1986 Jean Prieur, *La mort dans l'antiquité romaine*, Ouest France, Rennes, 1986.
- Mansuelli 1967 Guido Achille Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po. Inquadramento storico e catalogo*, Collana di studi d'arte paleocristiana, bizantina ed altomedievale 3, Ravenna, 1967.
- Medini 1984 Julijan Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *IzdHAD* 8, Split, 1984., 107–126.
- Mirković 1986 Miroslava Mirković, *Inscriptions de la Mésie supérieure 2: Viminacium et Margum*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, Beograd, 1986.
- Mitchell 1976 Stephen Mitchell, Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia, *CQ* 26/2, 1976., 298–308.
- Nerzic 1989 Chantal Nerzic, *La sculpture en Gaule romaine*, Errance, Paris, 1989.
- Neu 1989 Stefan Neu, Römische Reliefs vom Kölner Rheinufer, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 22, 1989., 241–364.
- Neumann 1965 Gerhard Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*, De Gruyter, Berlin, 1965.
- Noack 1894 Ferdinand Noack, Dorylaion Athen, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 19/3, 1894., 301–334.

- Oppermann 1985 Manfred Oppermann, *Römische Kaiserreliefs*, Seemann Verlag, Leipzig, 1985.
- Ortali 1987 Jacopo Ortali, La via dei sepolcri di Sarsina. Aspetti funzionali, formali e sociali, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 155–182.
- Paškvalin 2012 Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, *DjANUBiH* 83, 9, 2012.
- Petersen, von Luschan 1899 Eugen Adolf Hermann Petersen, Felix von Luschan, *Reisen im südwestlichen Kleinasien II*, C. Gerold's Sohn, Wien, 1899.
- Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Philipp von Zabern Verlag, Mainz, 1989.
- Rendić-Miočević 1987 Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Književni krug, Split, 1987.
- Roller 1994 Lynn E. Roller, Attis on Greek Votive Monuments. Greek God or Phrygia?, *Hesperia* 63/2, 1994., 245–262.
- Sanader 2003 Mirjana Sanader, Grabsteine der Legio VII aus Tilurium. Versuch einer Typologie, u: P. Noelke (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaßens*, Köln 2–6 Mai 2001, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2003., 501–511.
- Santa Maria Scrinari 1972 Valnea Santa Maria Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia: catalogo delle sculture romane*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1972.
- Schneider 1986 Rolf Michael Schneider, *Bunte Barbaren. Orientalenstatuen aus farbigem Marmor in der römischen Repräsentationskunst*, Werner, Worms, 1986.
- Schneider 1992 Rolf Michael Schneider, Orientalische Tischdiener als römische Tischfüsse, *Archäologischer Anzeiger* (Deutsches Archäologisches Institut) 2, 1992., 295–305.
- Schober 1923 Arnold Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 10, Holzels und Co., Wien, 1923.
- Selem, Vilogorac Brčić 2012 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani (ROMIS)*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* III, FF press, Zagreb, 2012.
- Selem, Vilogorac Brčić 2015 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* V, FF press, Zagreb, 2015.
- Selem, Vilogorac Brčić 2018 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* VI, FF press, Zagreb, 2018.
- Sichtermann 1992 Hellmut Sichtermann, *Die mythologischen Sarkophage 2: Apollon, Ares, Bellerophon, Daidalos, Endymion, Ganymed, Giganten, Grazien*, Die antiken Sarkophagreliefs 12, 2, B. Andreae und G. Koch, Berlin, 1992.

- Sichtermann, Koch 1975 Hellmut Sichtermann, Guntram Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*, E. Wasmuth, Tübingen, 1975.
- Stefanidou-Tiveriou 1995 Theodosia Stefanidou-Tiveriou, *To mikro tokso tou Galeriou ste Thessalonike*, Athinai, 1995., 39–47.
- Tončinić 2011 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split, 2011.
- Toynbee 1971 Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and Burial in the Roman World (Aspects of Greek and Roman Life)*, Thames and Hudson, London, 1971.
- Turcan 1972 Robert Turcan, *Les religions de l'Asie dans la vallée du Rhône, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO) 30, Brill, Leiden, 1972.
- Turcan 1974 Robert Turcan, *Masques corniers d'orientaux: Attis, Gany-mèdes ou Arimaspes?*, *Publications de l'École française de Rome* 22, 1974., 721–747.
- Lanckoroński 1892 Karol Lanckoroński (Hrsg.), *Städte Pamphyliens und Pisidiens*, Wien, 1893.
- Vermaseren 1966 Maarten Jozef Vermaseren, *Legend of Attis in Greek and Roman Art, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO) 9, Brill, Leiden, 1966.
- Vermaseren 1977a Maarten Jozef Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, Thames and Hudson, London, 1977.
- Vermaseren 1977b Maarten Jozef Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VII: Musea et collectiones privatae, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO) 50, Brill, Leiden, 1977.
- Waelkens 1982 Marc Waelkens, *Dokimeion: Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihrer Produktion*, *Archäologische Forschungen* 11, Gebrüder Mann Verlag, Berlin, 1982.
- Waelkens 1986 Marc Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine*, Philipp von Zabern, Mainz, 1986.
- Weitzmann 1979 Kurt Weitzmann (Ed.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 through February 12, 1978*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1979.
- Wiegartz 1965 Hans Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage. Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figürlichen Darstellungen*, Gebrüder Mann Verlag, Berlin, 1965.
- Wilkes 1969 John Joseph Wilkes, *Dalmatia, History of the Provinces of the Roman Empire*, Routledge & Kegan Paul Limited, London, 1969.
- Will 1955 Ernest Will, *Le relief culturel gréco-romain: contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 183, Editions de Boccard, Paris, 1955.

SUMMARY

Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia?

Numerous burial stelai of Roman soldiers with the doors at their bottom have been preserved in Dalmatia. These big stelai mostly belonged to the soldiers of the 7th Roman legion and smaller units which garrisoned in their military camps in Tilurium and Bigeste. Usually handles and knockers are shown in their door panels. However, there were several exceptions. On four stelai two male figures are depicted on lower panels. They are dressed in oriental costumes with crossed legs holding their chins with one hand supported by the other. This attitude betrays their sadness. Since the first scholarly study by H. Hoffmann published in 1905, these two figures were supposed to represent Attises because many soldiers of the 7th legion were of oriental origin. It seems that Hoffmann was impressed both by the fact that some of these soldiers were from Asia Minor and even from Pessinus itself where the cult of Cybele originated and by F. Cumont's studies on oriental religions. That is why he explained the shape of the stelai and, especially, the doors at their bottoms as the impact of Phrygian rock-cut graves. This opinion was widely shared. Unfortunately, among these four stelai only two have inscriptions. One soldier is of oriental origin (Amblada), while the other came from the far end of the western part of the Roman Empire. The latter was obviously born in the region of Bracara Augusta in Spain, since he was the soldier of *cohors I Bracaraugustanorum*. One of the two stelai without inscriptions must have also belonged to a westerner, since he was represented as a horseman and almost all of them in Dalmatia were of Celtic origin. The doors at the bottom do not show oriental influence, because they are completely different from those on stelai in Asia Minor. That is an element of *aedicula* architecture which was imitated on the front of such stelai. Generally, the entire group of stelai coming from Tilurium and Bigeste shows strong similarities in shape and decoration. They obviously belonged to the same workshop tradition which developed through several decades during their stay in Dalmatia. So, the shape and decoration were not imposed by origin of either of the two groups of soldiers, but they belong to the workshop repertory. After the 7th legion left Dalmatia for the Danube border (Viminacium), this stele type appeared among the soldiers of the 11th legion garrisoned in Burnum, in the north Dalmatia. It is also very interesting that stelai in Viminacium belonging to soldiers of the 7th legion are totally different and show Pannonian shape and decoration. This fact indicates that the workshop specialized in funerary art with military iconography moved in search of work to the place where large troops still existed. Accordingly, the only conclusion might be that the nationality of soldiers of the 7th legion does not have any influence on the decoration repertory.

I have suggested in several papers that these figures do not belong to Attis, but this problem was not the subject of my discussion at that moment. Since always two figures are in question, it is hard to believe that they depicted funerary Attis (*Attis funéraire*). Attis is only one mythological person. Besides, the figure on our stelai lacks many other characteristics of Attis, such as naked belly indicating self-castration, syrinx, *lagobolon* or the shepherd's stick. I have suggested that there are, at least, two different iconographies of such oriental figures: one in oriental clothes in mourning attitude and the other also in oriental robe but with *lagobolon* turned down. It is hard to believe that both represent the same figure and have the same meaning. Both these types, of course, were not limited to Dalmatia. It was widely spread phenomenon, especially in the western part of the Roman world: Hispania, Gaul, northern Italy, Noricum and Pannonia etc. The only pair of orientals, as far as I know, in whole Asia Minor appear on both sides of a door on the Antalya sarcophagus M. They show the mourning type of figures without shepherd's attributes.

Since all soldiers' stelai in Dalmatia show only military iconography, the figures from the first group should belong to that repertory. A stele from Brescia yields such a solution. At its bottom on either sides of a *tropaem* there is a scene showing two barbarians dressed in oriental robes and Phrygian cap. This is the same scene as on the

triumphal monument from Orange. Thus, this arch must have been the starting point for such an iconography. The Brescia stele clearly shows the mourning oriental war prisoner according to Orange pattern, while others like, for example, those in Spain (see very important monument Torre de los Escipiones), *arae* and stelai from Gaul, northern Italy and Dalmatia adopted only barbarian figures in sad attitude. The mourning position was developed already in Greek art and it was studied by R. Neumann. Also the figures of barbarians studied by R. Schneider reveal such iconographic features. Among barbarian sculptures from Rome there are also persons dressed in oriental robe who show sad and desperate attitude. The mourning attitude of these barbarians is almost identical to the Dalmatian stelai figures and many others on burial monuments in the Roman world. All these Dalmatian stelai belong to the first half of the 1st century AD and they are slightly younger than the triumphal monuments from Orange. My firm opinion is that the stelai from Dalmatia, or *arae* from Gaul and northern Italy used the same triumphal iconography which function was to describe military profession of the dead but not the sorrow for the dead.

In the gable of a Dalmatian stele the head of a young man wearing Phrygian cap is shown. This stele was also found at Tilurium, but it did not belong to a soldier. This was the stele of a seven year old boy Gaius Laberius Vale(n)s whose portrait showing Trajanic coiffure and the emperor's physiognomy was depicted in the *clipeus*. A ball in his right hand, obviously pointed out to his premature death. The only parallel known to me appears on a stele from Modena which H. Pflug attributed to Attis. The physiognomic features of this figure on both stelai reveal boyish face traits, but it is far from certain that it represented Attis, since there were many young mythological persons to whom it could have belonged. I would like to point out that a young head with Phrygian cap appears on an *oinochoe* rim (most probably from the 4th century BC) which was discovered during excavations in Issa in 1976, but I am far from the idea that it could represent Attis. It is probable that this small head belonged to Ganymedes whose story was much more popular in Roman sepulchral art than that of Attis.

I would only like to point out here one other type of mourning figure on sepulchral stelai that was also attributed to Attis and which, so far, has not been found in Dalmatia. On the upper part of the Longidienus stele, the *faber navalis* from Ravenna, a winged figure in belted tunic and trousers is executed on either side. Both figures have reversed torches and lean with one elbow on a pillar. This cannot be Attis since wings, torches and two figures are not Attis' characteristics. What is more, the figure has not Phrygian cap. They also cannot be the mixture of Eros and Attis as H. Pflug suggested, since it would mean that *Attis tristis* figures existed on burial monuments since the end of the 1st century BC. This type of figures was not very popular on burial monuments – it appeared, as far as I know, only on a very primitive funerary *cippus* from Carsulae (Terni) area in Italy. It is not possible to see whether the latter figures have wings or not, but they have reversed torch and the same robes. S. Diebner, who studied this group of monuments, assumed their early appearance (the end of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD). Unfortunately, I am not able to offer precise explanation of this type of figures, but I am closer to seeing them as Italic demons than strange mixture of Eros and Attis.

Two sepulchral *arae* dating from the middle of the 2nd century AD have been found in Dalmatia. They have also figures of "Attis" executed on either side. Unfortunately, the figures were badly damaged. It was assumed that they were mutilated on purpose by Christians because of the Attis figure, though its main features remained easily recognizable. The figures were dressed in the same robes and wear Phrygian cap. They have their legs crossed and they are leaning on *lagobolon* which is turned upside down. Other details are not visible. Similar stelai and other burial monuments in other parts of Roman world show also such figures. They usually have a *lagobolon* and sometimes a *syrinx*. They were represented as shepherds, although not in the standard costume. The parallels for this third type of oriental figure are also widely spread all over the western part of the Roman world. Several mythological persons of oriental origin were

shepherds (Paris, Ganymedes, Attis etc.). The first two were also very popular in Roman sepulchral art, but all of them were unique mythological beings and they were never duplicated. The figures in oriental costumes appearing on burial monuments never reveal the signs of self-castration as many Attis cult statues or reliefs do. Why, then, should they be considered to represent nonexistent two Attises? A Pannonian stele is very significant. The stele found at Lauriacum (Museum in Enns, Lorsch) shows in its lower part two oriental shepherds on either side of a tree. Each has a dog. So it is clear that this stele relief shows a pastoral scene in a landscape with two shepherds. Bearing in mind that the pastoral scenes expressing shepherd's sorrow for the dead were very popular in Roman sepulchral art, it is very likely that this is only an oriental variation of the usual representation. I strongly believe that there was not difference between oriental and common pastoral iconography from the symbolical point of view. The oriental shepherd probably borrowed its costume from mythological ones (Ganymed, Paris, Orpheus or even Attis), but not their mythological person. At this point of the development of sepulchral iconography, the mutual influence between Erotes holding the reversed torch and the shepherd holding reversed *lagobolon* could have occurred since they both symbolized sorrow for the dead.

Salonitan workshops in which these *arae* were executed later produced sarcophagi as well. This fact is confirmed by similar iconographical repertoire and similar technique and material (local limestone). Salonitan sarcophagi show various types of Erotes, especially those with torches turned upside down, but also shepherds which were mainly dressed in standard shepherd's costumes (short girdled tunic, mantle and *fasciae crurales*). These shepherds appeared in Dalmatia in the later 3rd century. Generally, there are three or even four groups of shepherd figures: the first was in the standard shepherd's costume with the sheep on the shoulders. The second was also in the shepherd's costume, but their legs are crossed and they lean on their *lagobola* turned upside down or normal stick. The third is the shepherd in the same posture as the second one, but dressed in oriental robe. The shepherd in oriental robe with *lagobolon* and crossed legs was represented on a small sarcophagus fragment; unfortunately, his head is missing. The fourth type of shepherd on Salonitan sarcophagi has Phrygian cap, but the costume is standard one. On one side of the sarcophagus body there is a shepherd surrounded by sheep and leaning on the stick, while on the other side of the *tabula* there is a workshop with a craftsman doing his job and a boy. This shepherd is a mixture between the second and third type. These shepherd types reveal the further development of bucolic themes. The oriental shepherds have nothing to do with mourning of oriental prisoners that appear on Dalmatian soldier stelai, but they continued the same *arae* iconography which was not restricted to Dalmatia.

On the basis of the above evidence several conclusions could be drawn: 1) the study of all oriental figures on sepulchral monuments should be based on careful iconographic observation, since the different details could change their symbolism. The significance of accurate iconographic study was recently shown by R. Schneider who interpreted two oriental figures holding a *simpvium* on table foot from Villa Albani and Naples as the table servants; 2) the "Attises" on soldiers' stelai are oriental war prisoners borrowed from the military and triumphal iconography; 3) the "Attises" on *arae* and sarcophagi are shepherds, dressed in normal, oriental or "mixed" costumes; 4) the shepherds in standard and oriental costumes belonged to very popular bucolic allegory and they expressed shepherds' sadness, also well known in sepulchral art; 5) the iconography of shepherds both in "normal" and oriental robe is deeply influenced by Erotes which also expressed sadness, but of different character. It is also worth mentioning that the myth of Attis and Cybele was only marginally depicted on Roman sarcophagi all over the Roman world, although there are two verses in a very important Roman epitaph (Bücheler, no. 1109) that also speak about the possibility of apotheosis in the guise of Attis, but there is no iconographic evidence. This inscription clearly reveals the complexity of the problem.

Translated by Maja Cambi

ARHITEKTONSKI TIP GROBNIH SPOMENIKA U JUGOZAPADNOJ PANONIJI

Uvodni dio rasprave o dvama grobnim spomenicima arhitektonskog tipa sa šireg područja Siscije posvećen je problematici pojma *arhitektonski* kao kvalifikacije rimskih grobnih spomenika. Premda naizgled samorazumljiv, u stručnoj se uporabi pojavljuju nijanse i značenja koji proizlaze iz zamki prenošenja velike arhitekture u manji format, radi kojih se autori ponekad različito određuju prema definiranju pojma arhitektonskog grobnog spomenika. U ovom prilogu obrazlaže se pristup koji podrazumijeva da su i nefunkcionalno primijenjeni arhitektonski elementi ipak mišljeni kao simbolički prikaz arhitekture. U drugome dijelu rada ponovo se razmatra sarkofag Poncija Lupa iz Siska, svojedobno objavljen kao jedini arhitektonski sarkofag sa šireg prostora Siscije, a time i jugozapadne Panonije u cjelini. Ovdje se takvo viđenje dodatno obrazlaže s obzirom na to da struktura prednje strane sisačkog spomenika nije uvrštena u tipologiju sjevernoitalskih arhitektonskih sarkofaga. U posljednjem dijelu priloga raspravlja se o dosad malo poznatom arhitektonskom spomeniku (urni u obliku sanduka) ugrađenom u crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novigradu na Dobri. S obzirom na to da dugo vremena taj spomenik nije ni bio prepoznat kao rimski i da je tek nedavno objavljen, ali kratko i preliminarno, ovdje se on obrađuje u svim detaljima arhitektonske strukture, tipologije i kronologije, uključujući i natpis. Zaključno, naglašava se važnost dvaju arhitektonskih grobnih spomenika sa šireg prostora Siscije u općem kontekstu proizvodnje arhitektonskih sarkofaga i urni u provinciji Panoniji i pretpostavljenog utjecaja sjeverne Italije na tu proizvodnju.

Ključne riječi: arhitektonski grobni spomenici; sarkofag; urna; Siscija; Panonija; Saturn / Key words: architectural funerary monuments; sarcophagus; ash chest; Siscia; Pannonia; Saturnus

Uvodne napomene o terminologiji

Prije same rasprave potrebno je osvrnuti se na sintagmu *grobni spomenik*, a potom i na njoj pridružen pridjev *arhitektonski*. Dva grobna spomenika o kojima se ovdje raspravlja u specifičnom kontekstu spadaju u skupinu sarkofaga i urni, koje nije dobro opisivati pridjevnom *nadgrobni*, kako se inače u hrvatskoj arheološkoj literaturi u pravilu nazivaju svi spomenici povezani s čuvanjem i/ili obilježavanjem ostataka preminulih osoba. U tom detalju naša se stručna terminologija razlikuje od one u stranim jezicima u kojima se spomenici umrlima redovito označavaju kao grobni (*funerary monument*, *monumento funerare*, *monumento funerario*, *monument funéraire*, *Grabmonument*), što je obuhvatniji i točniji izraz. Naime, sintagma *nadgrobni spomenik* neprikladna je ako se odnosi na sve grobne spomenike određenog konteksta, dakle uključujući urne, sarkofage i djelomice oltare, a u pojedinima od nabrojanih primjera može biti pogrešna. To je stoga što su urne i sarkofazi isključivo grobni a ne nadgrobni spomenici, za razliku od, primjerice, stela. Prema tome, kad se podrazumijevaju sve vrste struktura povezanih s pohranom

tjelesnih ostataka pokojnika i čuvanjem uspomene na njih, pravilnije je zvati ih grobnima nego nadgrobnima, što se još više odnosi na one koji su to u najužem smislu, dakle urne i sarkofazi.¹

Drugi pojam iz naslova koji je potrebno pobliže odrediti jest pridjev *arhitektonski*. Premda naizgled samorazumljiv, u stručnoj se uporabi pojavljuju nijanse i značenja koji proizlaze iz zamki prenošenja velike arhitekture u manji format. Stela arhitektonskog tipa pritom je u strukturnom smislu u cjelini rezultat sažimanja trodimenzionalne arhitekture u plošni oblik, dok se kod velikog dijela urni i sarkofaga arhitektonska koncepcija usredotočuje na prednju plohu usprkos trodimenzionalnosti tih spomenika. Prenošnje velike arhitekture u manji oblik odvija se na različite načine i u različitim stupnjevima sažimanja, što proizlazi iz simbolike samog tog postupka ali i iz čisto praktično-tehničkih razloga i preduvjeta. Simbolička podloga korištenja arhitektonskog predloška kod grobnih spomenika traži se u tri različite sfere: stambenoj (kuća mrtvih), religijskoj (hram) ili javnoj (kazališna zgrada).² Na ovako naznačenoj teoretskoj razini stvari izgledaju jasne, ali se kod tehničko-praktičnih elemenata prenošenja arhitektonskih elemenata u manje oblike pojavljuju odstupanja radi kojih se autori ponekad različito određuju prema definiranju pojma arhitektonskog grobnog spomenika. Za većinu, stup kao osnovni postulat građevine kao takve određuje grobni spomenik kao arhitektonski samo onda kad je on upotrijebljen, odnosno prikazan, na funkcionalno pravilan način, dakle kad nosi arhitravnu gredu ili arhitektonsku profilaciju (kimu) kao njen surogat.³ Trebalo bi, međutim, uzeti u obzir mogućnost da je unutrašnja struktura (nad)grobnih spomenika mogla biti mišljena kao arhitektonska i onda kad stup nije upotrijebljen/prikazan u skladu s funkcionalnom logikom. Naime, u osmišljavanju a još više izvedbi arhitektonike grobnih spomenika, osobito onih niže kvalitete, nije realno u svim slučajevima očekivati ni potpuno razumijevanje niti vjerno oponašanje velike arhitekture, a ne treba odbaciti ni mogućnost da su u pojedinim primjerima arhitektonski elementi korišteni kao puki ukrasni koncept. U prvom slučaju nelogičnosti nastaju zato jer se kod sažimanja i pojednostavljivanja, gotovo neizbježnog pri prenošenju u manje dimenzije, može očekivati klesarevo nerazumijevanje i/ili previd u izvedbi arhitektonskih elemenata. U tom smislu rječiti su primjeri stela koji pokazuju različite anomalije u odnosu na arhitektonski izvornik, kao što je primjerice združivanje ne-arhitektonske portretne niše s natpisnim poljem omeđenim stupovima, ili pak portretne niše omeđene stupovima ali bez jedinog završetka koji bi imao funkcionalnog smisla – trokutnog ili lučnog (segmentnog) zabata (*lupa* 3663 i 1379) i obratno – portretnih niša koje završavaju zabatom ali same nisu koncipirane arhitektonski.⁴ Primjer nelogične arhitektonike kod stela jest i smještaj friza između kapitela umjesto poviše njih (*lupa* 3102, 3074), postavljanje zabata na stupove bez arhitravne grede koja katkad može biti nadomještena vanjskim članom profilacije zabata (*lupa* 3071, 3073, 3812, 22761 i dalje), te slučajevi u kojima je arhitravna greda zamijenjena frizom (*lupa* 3788, 4290, 8816 i dalje). Kod sarkofaga je pak, čak i u velikim radionicama i kod dobro klesanih spomenika, arhitravna greda ponekad nadomještena jednostavnim glatkim trakom.⁵ S obzirom na nabrojene i druge varijacije koje nastaju pri plošnoj

1 Migotti 2020.

2 Cambi 1989; Thomas 2011; Djurić 2020: 164–165, i ondje citirani radovi.

3 Gabelmann 1973: 41; Cambi 1989; Djurić 2020: 164.

4 Broj takvih stela izrazito je velik (*lupa* 46, 73, 79, 94 itd.). Usp. i Cambi 1989. O izvornoj arhitektonskoj logici friza unutar trabeacije vidi Kähler 1960.

5 Đurić 2020: 164.

Sl. 1. Položaj Siska (rimska Siscia) i Novigrada na Dobri na karti Hrvatske (prema Google Maps) / Fig. 1. Sisak (Roman Siscia) and Novigrad na Dobri on the map of Croatia (after Google Maps)

primjeni elemenata trodimenzionalne arhitekture na grobnim spomenicima, parametre definiranja arhitektonskih grobnih spomenika trebalo bi postaviti uvjetno, odnosno uz uvažavanje predvidivih nelogičnosti. Drugim riječima, treba ostaviti mogućnost da su nefunkcionalno primijenjeni arhitektonski elementi ipak mišljeni kao simbolički prikaz arhitekture usprkos tome što se njena izvorna logika izgubila u sažimanju. Ako ništa drugo, posrijedi su pseudo-arhitektonski grobni spomenici.

Podjela na arhitektonske i ne-arhitektonske grobne spomenike, koja se redovito primjenjuje kod njihova tipološkog razvrstavanja, sama po sebi ima prije formalno-praktičko značenje negoli kronološko u smislu vremenski dobro omeđenih tipološko-konstruktivnih skupina.⁶ Međutim, u kontekstu govora o proizvodnji arhitektonskih sarkofaga i urni na širem siscijskom prostoru, koji takve spomenike jedva da poznaje, smisao njihova definiranja leži u mogućnosti ustanovljavanja radioničkog podrijetla, odnosno podrijetla tipa s obzirom na to da kamen od kojega su isklesani svjedoči o domaćoj proizvodnji. Stoga je ključna tema ovog priloga konstruktivno-tipološko podrijetlo dvaju spomenika – jednog sarkofaga iz Siscije i jedne urne iz Novigrada na Dobri (Kordun), kao jedinih zasad poznatih arhitektonski koncipiranih primjeraka na širem siscijskom prostoru, odnosno u jugozapadnoj Panoniji u cjelini (sl. 1).

Sarkofag Poncija Lupa iz Siska

Prethodno višekrat objavljivani sisački sarkofag Poncija Lupa (sl. 2), siscijskog augustala i pisara (*scriba*) municipija Faustinijsana (*municipium Faustinianum*), B. Migotti je svojedobno raspravila s osobitim naglaskom na strukturnoj tipologiji i, shodno tome, mogućem radioničkom podrijetlu tipa. Važnost te teme proizlazi iz podatka da je to jedini arhitektonski primjerak u ukupnom korpusu od petnaestak siscijskih sarkofaga i urni u obliku sanduka strukturno razrađene prednje plohe.⁷

U spomenutoj raspravi autorica nije imala dvojbi oko definiranja sarkofaga Poncija Lupa kao arhitektonskog u smislu kako je to obrazloženo u uvodu ovoga rada. Tom prilikom arhitektonska struktura prednje plohe obrazložena je dvjema nišama sa strana natpisnog polja, s obzirom na to da su one zasvođene lukovima koji počivaju na stupovima, odnosno na pilastrima s kapitelima i bazama izvedenima u izrazito pojednostavljenoj tuskanskoj shemi. U kontekstu potaknutom spoznajom o arhitektonskoj urni iz Novigrada, o kojoj se raspravlja u idućem podnaslovu, nije naodmet vratiti se još

Sl. 2. Sarkofag Poncija Lupa, Sisak (snimila: M. Jambrović) / Fig. 2. Sarcophagus of Pontius Lupus, Sisak (photo: M. Jambrović)

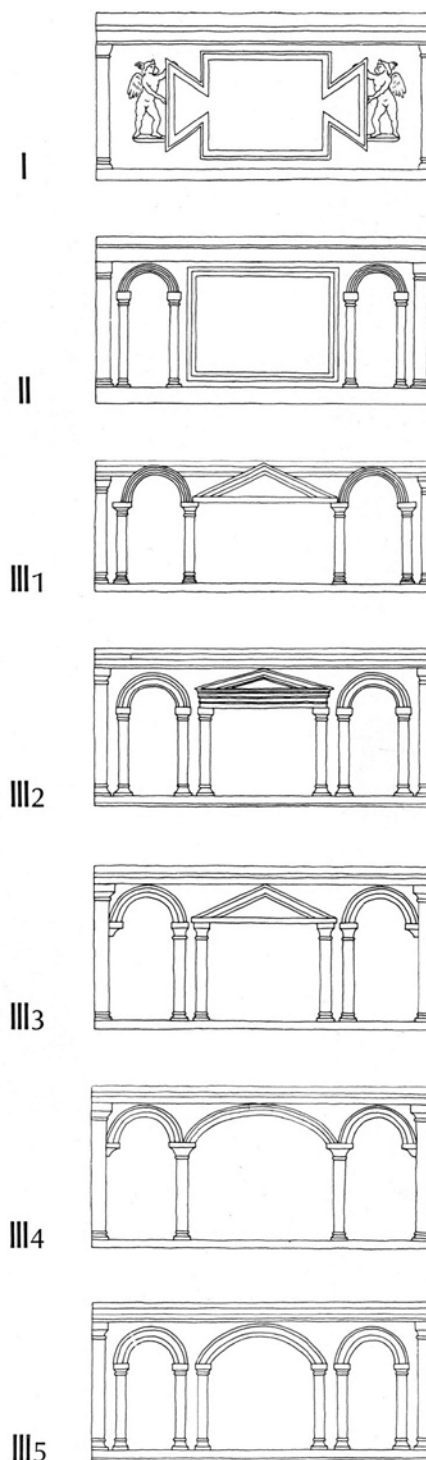
6 Kronološki pokazatelji koji proizlaze iz konstruktivnih elemenata prije su relativni nego apsolutni, osobito kod spomenika bez natpisa. Primjerice, jednostavne (ne)profilirane stele pojavljuju se na početku i na kraju proizvodnje te vrste spomenika (Cambi 2005: 69; Migotti 2013a: 326–332), dok je tamošnje neukrašene sarkofage bez ikakve strukturne razrade ili ukrasa nemoguće datirati uže od 2.–4. stoljeća (Migotti 2013b). Slično se odnosi i na neukrašene sarkofage-sanduke (*“a cassapanca”*; *Truhensarkophag*) sjeverne Italije (usp. Rebecchi 1978: 220; Ciliberto 2008: 155).

7 Migotti 2016. O siscijskom korpusu sarkofaga i urni vidi Migotti 2013b; Migotti, Šašel Kos 2018: 13–34.

Sl. 3. Tipološka tabla sjeverno-italskih arhitektonskih sarkofaga (prema Gabelmann 1973) / Fig. 3. Typological table of the north-Italian architectural sarcophagi (after Gabelmann 1973)

jednom na određenje sarkofaga Poncija Lupa kao arhitektonskog spomenika. To je potrebno i radi mogućih zamjerki s obzirom na to da shema sisačkog sarkofaga nije uključena u tipologiju arhitektonskih sarkofaga sjeverne Italije, koju je načinio Hans Gabelmann a dodatno razradio Guntram Koch, i na kojoj je B. Migotti temeljila svoju prije spomenutu raspravu.⁸ Naime, ishodište sarkofaga i urni trodijelne podjele na panonskom prostoru u pravilu se traži u klesarskoj proizvodnji sjeverne Italije, ali ne izravno nego posredovanjem noričkih radionica s obzirom na izvore mramora i posljedičnu izvozno orijentiranu proizvodnju mramornih spomenika u toj provinciji.⁹ Sarkofag Poncija Lupa načinjen je od badenskog biokalkarenita s područja sjeverne Hrvatske, prema tome očito u nekoj od siscijjskih klesarskih radionica. Pretpostavka o noričkom podrijetlu tipa spomenika Poncija Lupa podrazumijeva da je u Sisciji postojao mramorni predložak, ali takav nažalost nije dospio na svjetlo dana. Još veću poteškoću u zastupanju takve pretpostavke predstavlja nedostatak sarkofaga tipa Poncija Lupa (mramornog ili od druge vrste kamena) bilo gdje u Noriku ili Panoniji, barem ne u dosad raspoloživoj građi.¹⁰ Stoga ne preostaje drugo nego u traženju predloška okrenuti se izravno sjeverno-italskoj proizvodnji, a prije svega venetsko-akvilejskoj regiji.

Ključna za klasifikaciju sisačkog sarkofaga u spomenutoj raspravi bila je, osim postojanja stupova samih po sebi, činjenica da se arhitektonski izvedenim nišama taj sarkofag razlikuje od svih ostalih siscijjskih urni i sarkofaga trodijelne prednje podjele, kod kojih su niše omeđene geometrijski.¹¹ Pritom ipak ostaje osvrnuti

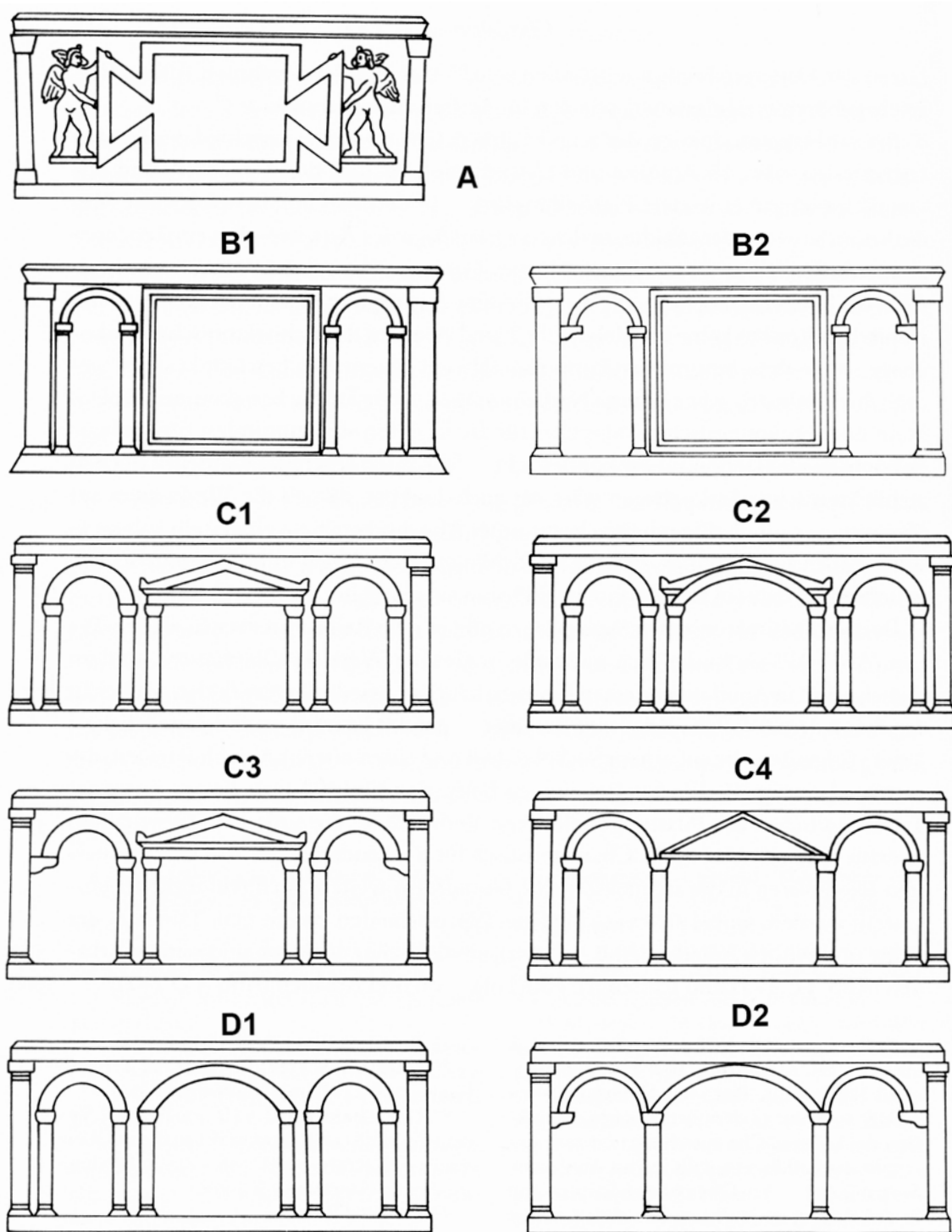

⁸ Gabelmann 1973: 39–45; Koch, Sichtermann 1982: 76–80; Đurić 2020: 164.

⁹ Usprkos novijim nastojanjima za uravnoteženjem naglašenog ustrajanja na spomenutoj pojavi (usp. Harl 2016 i Đurić 2019: 18–19), prvobitni utjecaj sjeverno-italskih radionica nesumnjivo je bio presudan na oblikovanje klesarske tradicije Norika i Panonije, barem u prva dva stoljeća nove ere. Usp. Migotti 2018: 141.

¹⁰ Poznata su mi samo tri arhitektonska (u užem smislu) mramorna sarkofaga – jedan iz noričke Teurnije (lupa 3669) i dva iz panonskog Sirmija (lupa 4329, 4358). Usp. i Đurić 2020: 164.

¹¹ Migotti 2013b; Migotti, Šašel Kos 2018: 13–34.

Sl. 4. Tipološka tabla sjeverno-italskih arhitektonskih sarkofaga (prema Koch, Sichtermann 1982) / Fig. 4. Typological table of the north-Italian architectural sarcophagi (after Koch, Sichtermann 1982)

se na dvojbene detalje arhitektonike sarkofaga Poncija Lupa u smislu definiranja tipa u odnosu na Gabelmann-Kochovu tipologiju, u koju nacrt sisačkog sarkofaga nije uključen (sl. 3 i 4). On se ne podudara ni s jednom varijantom spomenutih tipologija zato što one obuhvaćaju samo "prave" arhitektonske sarkofage, dakle one čija unutrašnja (arhitektonska) struktura određuje spomenik kao arhitektonski samo ako je smještena unutar okvira zadanog ugaonim pilastrima.¹²

Međutim, kod dviju varijanti (Gabelmann III3 i III4, odnosno Koch B2 i C3) vanjski ugaoni stupovi bočnih niša na artificijelan su način konzolama spojeni s nosivim ugaonim pilastrima prednje plohe sarkofaga. Upravo u tome detalju nazire se predložak za sarkofag Poncija Lupa, odnosno korak dalje u razvijanju naznačene sheme spajanja stupa i bočnog pilastra, pri čemu je vanjski stup (odnosno pilastar) niže preuzeo ulogu nosivog pilastra prednje plohe sanduka. Premda takva mogućnost nije uključena u spomenutim tipološkim tablama kao zaseban tip ili varijanta, sjeverno-italske sarkofage s bočnim nišama i njihovim vanjskim stupovima kao nositeljima arhitektonike sanduka H. Gabelmann u tekstu je opisao kao mogući rani, odnosno ishodišni oblik (*Frühstufe*) arhitektonskih sarkofaga i stoga sastavni dio arhitektonske skupine.¹³ Kad bismo promatrali sheme sjeverno-italskih sarkofaga bez uvida u kronologiju pojedinih primjeraka, najlogičnijim činio bi se ovakav slijed: 1) sanduk s ugaonim pilastrima (tipovi II, III1, III2, III5); 2) sanduk s bočnim nišama čiji su vanjski stupovi odrezani tako da se konzolom naslanjaju na ugaone pilastre (tipovi III3 i III4); 3) sanduk s bočnim nišama čiji su vanjski stupovi preuzeli ulogu ugaonih pilastara/stupova, koji nisu zastupljeni na tipološkim tablama (usp. sl. 3 i 4). Međutim, kao što je već spomenuto, H. Gabelmann je sarkofage potonjeg oblika definirao kao ishodišni oblik arhitektonske serije, i to radi datiranja nositelja te skupine (sarkofag Getacije Servande) u 2. polovicu 2. stoljeća. Činjenica da takvo viđenje prihvaćaju i drugi autori važna je radi kronološkog opredjeljivanja novigradske urne, o čemu će biti riječi u idućem podnaslovu.¹⁴ Inače, potreba tolikog oslanjanja na Gabelmannovu tipološko-kronološku shemu proizlazi iz podatka da je ona, premda načinjena pred više od pola stoljeća i usprkos dopunama i ispravcima koje je doživjela, i dalje ishodišno mjesto rasprave o arhitektonskim sarkofazima sjeverne Italije.¹⁵ Kakogod bilo, nema dvojbe da je nacrt za siscijiski sarkofag dospio iz sjeverne Italije bilo izravno bilo posredstvom noričkih radionica, a da za potonje nema potvrda u poznatoj građi.¹⁶ S druge strane, njegova osebujna ikonografija svjedoči o tome da je siscijaska radionica njegovala eklekticism s izrazitim udjelom domaće likovne komponente i panonskih elemenata u širem smislu.¹⁷

Na koncu, postavlja se pitanje odnosa siscijske proizvodnje sarkofaga na svoju širu okolicu, pri čemu se u ovom kontekstu misli prije svega na kamenolomsko-klesarski krug kordunskog prostora, koji je zahvaljujući vlastitim izvorima kamena i razmjernoj

¹² Gabelmann 1973: 47–48.

¹³ Gabelmann 1973: 48. Riječ je sarkofazima koji se pojavljuju u okviru dvaju tipova II (Taf. 8: 2; 10: 2) i III 1 (Taf. 9: 1; 41: 1).

¹⁴ Ostavljajući po strani podatak da kasniji autori u pravilu prihvaćaju, barem okvirno, cjelokupnu Gabelmannovu tipološko-kronološku shemu, varijantu s vanjskim stupovima bočnih niša kao pred-stupnjem arhitektonskih sarkofaga izričito spominju F. Rebecchi (1978: 248–249) i F. Canciani (1987: 410).

¹⁵ Usp. Ciliberto 2008: 153; 2013: 182–183.

¹⁶ Sjeverna Italija jedino je područje proizvodnje antičkih sarkofaga u kojemu je stvorena tipologija koja združuje maloazijske i gradsko-rimske arhitektonske (arkadne) sarkofage s trodijelnom podjelom prednje plohe (Gabelmann 1973: 47–48; Koch, Sichtermann 1982: 283).

¹⁷ Migotti 2013b: 186–187; Migotti 2016: 226–230.

blizini Siscije razvio i vlastitu proizvodnju grobnih spomenika, prije svega urni i sarkofaga.¹⁸ Međusobna povezanost posvjedočena je korištenjem kamena s Korduna u klesarskoj proizvodnji Siscije, pri čemu upada u oči podatak da je kordunski klesarski krug obilježen jednim izrazitim strukturnim elementom koji se nije odrazio u Sisciji, i obratno. Naime, osim urne iz Novigrada i urne s natpisnim poljem omeđenim uškama (*tabula ansata*), jedini strukturni element tamošnjih grobnih spomenika jest različito izlijebljeno kružno natpisno polje.¹⁹ Kao što ni taj element u Sisciji dosad nije potvrđen, tako na kordunskom prostoru nisu izlazili na vidjelo spomenici tipova posvjedočenih u Sisciji, što se odnosi i na primjere arhitektonskog nacrtu.²⁰ Stoga je cilj rasprave o sarkofagu Poncija Lupa iz 2016. bio ne samo izraziti dvojbu oko jedinstvenog strukturnog nacrtu tog spomenika i nepoznatog predloška, nego i naglasiti da taj sarkofag nije utjecao na proizvodnju spomenika na širem utjecajnom prostoru siscijske radionice. Drugim riječima, razlozi nedostatka arhitektonskih sarkofaga i urni na tom prostoru ostali su pod znakom pitanja. Urna iz Novigrada, koja je poslužila kao povod ovome prilogu, baca novo svjetlo na tako formuliranu pretpostavku. Ona je zasad jedini dokaz o vjerojatnom utjecaju Siscije na strukturnu shemu grobnih spomenika isklesanih u nekoj od kamenolomskih radionica na Kordunu i ondje upotrijebljenih. *Vjerojatnom* zato što je ovdje u pitanju arhitektonski spomenik drugačijeg tipa no što je sarkofag Poncija Lupa, pri čemu njegova arhitektonska shema nije upitna premda ni ona nema jasnog izravnog predloška u velikim radioničkim središtima izrade grobnih spomenika.

Urna veterana Saturna iz Novigrada

Opis i tipološko-kronološka obrada

Na desnom ugaonom dijelu donje trećine pročelja i južnog zida crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije uzidan je ulomak urne s natpisom tako da je prednja ploha (82 x 42 cm) vidljiva na zapadnom pročelju, a bočna, potpuno neukrašena (42 x 45 cm), na južnom zidu (**sl. 5**).²¹ Nema znanja ni podataka o tome kada je uzidana u spomenutu izvorno srednjovjekovnu ali mnogo puta dograđivanu crkvu, ali se može pretpostaviti da se to zbilo prilikom njene prve gradnje. Ispred crkve nekada je bilo groblje, što se odražava u pučkom nazivu *cimitar* za taj prostor. U neposrednoj blizini crkve zatečen je poklopac oveće urne ili dječjeg sarkofaga i danas djelomice ukopan u zemlju (**sl. 6**); njegova širina od oko 90 cm (duljina je nepoznata) svjedoči da nije pripadao urni koja je predmet ove rasprave.

Kakogod bilo, oba ta spomenika daju naslutiti mogućnost da se grobna tradicija na mjestu novigradske župne crkve provlači od razdoblja antike, na što upućuju i ondje

18 Perkić 2019: 114–115, *passim*.

19 Migotti 2018: 141, *passim*; Migotti, Šašel Kos 2018: 71–72 (br. 48).

20 Ovdje treba spomenuti dosad neobjavljen poklopac sarkofaga iz Jarčeg Polja na Kordunu, načinjen u obliku krova od tegula. Premda većih dimenzija, strukturno je podudaran poklopcu jednog sarkofaga iz Siska (Migotti, Šašel Kos 2018: 29–30, br. 21), načinjenom od mikritičnog vapnenca najvjerojatnije s područja Korduna. Budući da je poklopac iz Jarčeg Polja nađen u okviru kamenoloma, ne možemo biti sigurni je li bio namijenjen naručitelju iz Siscije ili pak domaćoj upotrebi, ali sâm njegov oblik dodatno osnažuje dosadašnja saznanja o proizvodnji sarkofaga u kordunskim kamenolomskim radionicama za tržište Siscije. Na podatku srdačno zahvaljujem Davidu Fuduriću, koji je ovaj nalaz spomenuo u svom diplomskom radu (2020: 7, bilj. 19).

21 Na podatku o ovom spomeniku zahvaljujem kolegi Lazi Čučkoviću, koji ga je u međuvremenu i preliminarno objavio (Čučković 2020). Nalaz mi nažalost nije bio poznat u vrijeme projektne obrade grobnih spomenika sjeverozapadne Hrvatske (Migotti, Šašel Kos, Radman-Livaja 2018).

Sl. 5. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novigradu na Dobri s urnom uzidanom na pročelju (snimio: L. Čučković) / Fig. 5. Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Novigrad na Dobri with the urn walled in its façade (photo: L. Čučković)

Sl. 6. Poklopac sanduka u blizini crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novigradu na Dobri (snimio: L. Čučković) / Fig. 7. Chest lid in the vicinity of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Novigrad na Dobri (photo: L. Čučković)

Sl. 7. Prednja ploha Saturnove urne iz Novigrada na Dobri (snimio: L. Čučković) / Fig. 6. Front of the ash chest of Saturnus from Novigrad na Dobri (Photo. L. Čučković)

zatečeni rimski novci.²² Premda analiza kamena nije načinjena, i golim je okom vidljivo da je spomenik isklesan od domaćeg vapnenca kao i svi dosad poznati kameni spomenici s kordunskog prostora.²³ Čini se da je prednja ploha sačuvana u cijelosti, osim što joj je zupčasto odlomljen vrh gornjeg ruba (sl. 7). Podijeljena je na tri nejednaka dijela, međusobno odvojena tordiranim stupovima bez baza, dok su im trapezoidno oblikovane glave razuđene okomitim lepezasto stiliziranim rebrima, vjerojatno krajnje pojednostavljenim listovima akanta; istog su oblika stupovi koji s vanjske strane omeđuju bočne niše. Srednji dio zauzima natpisno polje veće širine od dviju niša koje ga omeđuju. Donji rub svih triju odsječaka ima oblik razmjerno široke glatke trake, dok su gornji rubovi riješeni različito. Kod natpisnog polja to je nešto uža glatka traka, poviše koje se naziru kosine plitkog zabata.

Premda su mu jasno vidljivi samo početni dijelovi kosina poviše kapitela, dok mu se trokutasti završetak gubi u srazu s oštećenim gornjim rubom sanduka, vrh zabata je po svemu sudeći dopirao do tog ruba. U sredini zabatnog polja nazire se izbočena okruglasta masa kamena koja bi mogla predstavljati ili grubo izvedenu i oštećenu, ili pak nedovršenu glavu Meduze. Gornji rub natpisnog polja produljuje se na desnu lučno nadsvođenu nišu tako da prekida vezu između njenog svoda i stupova na koje se oslanja. Lijeva niša oblikovana je drugačije utoliko što ondje nema jednostavnog obruba kao kod natpisnog polja i desne niše, a umjesto njega izvedena su dva luka: donji koji se izvija kao nastavak linije zacrtane zakrivljenošću kapitela, i drugi, neznatno uži, koji nadvisuje prethodni a oslanja se na vrhove kapitela. Na trenutak se može učiniti da je umjesto grede i u desnoj niši bio zamišljen luk kao i u lijevoj, ali je to ipak najvjerojatnije privid potaknut zaobljenjima kapitela koji podržavaju gredu.

Razliku u izvedbi dviju niša treba pripisati nerazumijevanju predloška i/ili nesposobnosti klesara, što je dovelo do dvostruke nelogičnosti: dvostruki luk u lijevoj niši, odnosno luk prekinut gredom u lijevoj. Potonji detalj odudara od ustroja kakav je inače svojstven urnama i sarkofazima, gdje lukovi uobičajeno nisu prekinuti (arhitravnom) gredom, što se odnosi i na maloazijske i gradsko-rimske sarkofage sa stupovima (*columnlar sarcophagi*, *Säulensarkophage*, *sarcophagi a colonne*), ali i na one s umetnutim elementima edikule, svojstvene sjeverno-italskim radionicama.²⁴ Međutim, ono što je bilo iznimno u arhitektonskoj strukturi sarkofaga, bio je uobičajen element javne arhitekture koja se, kao što je već spomenuto, navodi kao jedno od mogućih izvorišta arhitektonike sarkofaga. To se osobito odnosi na pročelja kazališnih zgrada, a dobar primjer primjene takve sheme u grobnoj umjetnosti jest čuveni katni sarkofag iz Veletra (*Velletri*), kod kojega je drugi kat prikazan u obliku niza edikula nadvišenih naizmjenično trokutastim i segmentnim (lučnim) zabatima, pri čemu su i jedni i drugi prekinuti trabeacijom.²⁵

Kako u naznačenom kontekstu protumačiti strukturnu koncepciju novigradske urne? Prije svega, treba napomenuti da za razliku od sisačkog sarkofaga, uvrštenog u arhitektonsku skupinu na temelju niša omeđenih stupovima, novigradska urna to je po svojoj ukupnoj koncepciji lučno-zabatne razuđenosti prednje plohe prema temeljnom modelu gradsko-rimskih i maloazijskih sarkofaga, koji se smatraju arhitektonskim spomenicima bez obzira na to što im nedostaje vanjski okvir zadan krajnjim stupovima/pilastrima sanduka,

22 Usmeni podatak Laze Čučkovića. O vremenu uzidavanja spomenika nema riječi ni u poglavlju o sakralnim objektima u knjizi *Župa Novigrad na Dobri. Monografija Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije* (2013.)

23 Perkić 2019: 128; Migotti 2018: 193.

24 Gabelmann 1973 (tipološka tabla; *passim*); Koch, Sichtermann 1982: 76–80, 503–507; Thomas 2011.

25 Thomas 2011: 399–404.

kao što je to slučaj sa sjeverno-italskom skupinom. Međutim, trodijelna podjela prednje plohe novigradske urne nije preuzeta od sarkofaga sa stupovima koje odlikuje veći broj edikula na pročelju, već upućuje na sjeverno-italsku tipologiju oslonjenu na izvorni maloazijski predložak, osobito izražen u takozvanom tipu Lanuvium (III1/C4 prema Gabelmannu i Kochu). Slična tipologija posvjedočena je i u proizvodnji salonitanskih sarkofaga. Međutim, ne ulazeći ovdje u nerazriješeno pitanje međusobnih odnosa i pravaca utjecaja između dalmatinske i sjeverno-italske proizvodnje sarkofaga u kronološkom kontekstu, povezanost šireg siscijanskog prostora sa sjeverno-italskim radije negoli dalmatinskim u ovom primjeru naslućuje se, između ostalog, i u činjenici da u Saloni nije posvjedočen arhitektonski tip s međusobno spojenim elementima edikule kao na novigradskoj urni.²⁶

Vratimo se prije spomenutom tipu Lanuvium, od kojega se novigradska urna razlikuje nedostatkom krajnjih bočnih pilastara, čiju ulogu preuzimaju vanjski stupovi bočnih niša kao nosači cjelokupne arhitekture sanduka. Formalno gledano, uključivanje urne veterana Saturna u arhitektonsku skupinu sjeverno-italskih sarkofaga počiva na sličnom argumentu kao na primjeru sarkofaga Poncija Lupa, odnosno na koncepciji zamjene bočnih pilastara sanduka vanjskim stupovima bočnih niša.²⁷ Usto, i unutrašnju strukturu novigradskog spomenika moguće je povezati s jednim srodnim Gabelmann-Kochovim tipom (III3/C3) kod kojeg se bočni stupovi niša naslanjaju na bočne pilastre sanduka kao da se u njih pretapaju, uz napomenu da su, za razliku od Saturnove urne i njenog pretpostavljenog uzorka (tip Lanuvium), kod navedenog sjeverno-italskog "prijelaznog" tipa arhitektonski elementi razdvojeni.²⁸ Iz svega se može zaključiti da se ustrajanje na uvjetovanju formalne arhitektonike zajamčene ugaonim pilastrima sanduka ne čini opravdanim u slučaju sjeverno-italske proizvodnje, premda se ono podrazumijeva kao uvjet podržavanja Gabelmannove tipološko-kronološke sheme. Isto bi se trebalo odnositi na noričke ili panonske arhitektonske sarkofage koji se s prethodnima dovode u

Sl. 8. Sarkofag iz Lanuvija / Fig. 8. *Sarcophagus from Lanuvio* (https://it.m.wikipedia.org/wiki/File:Lanuvio_2020_5.jpg)

26 Cambi 2010: 28–30, sl. 18. Usp. i bilj. 10.

27 Riječ je o sarkofagu Getacije Servande (Taf. 9: 1).

28 Gabelmann 1973: 51–52 i tipološka tabla: III3.

vezu, to tim više što nitko ne pomišlja klasifikaciju takozvanih sarkofaga sa stupovima kao arhitektonskih spomenika uvjetovati postojanjem samostalnih ugaonih pilastara.²⁹ Uostalom, ni eponimni sarkofag Gabelmannovog tipa Lanuvium iz Lanuvija u okolici Rima (sl. 8) nema ugaone pilastre, dok u sjeverno-italskoj shemi tog podtipa oni postoje (sl. 3: III1; sl. 4: C4).³⁰

Sve u svemu, jedina strukturna nedoumica u raspravi o podrijetlu tipa novigradske urne u kontekstu sjeverno-italskog prostora jest pitanje predloška za luk (ili lukove) prekinut gredom. Kao što je već spomenuto, taj detalj mogao je nastati kao čisto nerazumijevanje predloška bez takvog detalja, ali i kao odraz negdje viđenog uzorka poput onog na prije spomenutom sarkofagu iz Veletra. Kakogod bilo, uzmemo li u obzir sve navedene strukturno-tipološke elemente novigradske urne, taj se spomenik iskazuje kao tipološki hibrid različitih predložaka. Iz općih povijesnih i umjetničko-kulturoloških okolnosti, ishodište utjecaja logično je tražiti u sjeverno-italskom prostoru, ali moguće i šire s obzirom na spomenute elemente srodnosti s nacrtom sarkofaga iz Veletra. Na žalost, ostaje otvorenim i pitanje je li "kordunski" klesar svoj predložak našao negdje drugdje ili posredstvom siscijskih radionica. Na potonje bi mogao upućivati element bočnih stupova niša kao zamjena za kutne pilastre kao kod sarkofaga Poncija Lupa, ali pouzdanije zaključke u tom smislu bilo bi moguće donijeti tek na temelju opsežnije građe.

Arhitektonski sarkofazi sa stupovima, kojima u širem smislu pripadaju i sjeverno-italski arhitektonski sarkofazi s trostranom podjelom prednje plohe, u maloazijskim radionicama i onima grada Rima izrađivali su se otprilike od sredine 2. stoljeća do kraja 3. stoljeća, odnosno do u 4. stoljeće uzmemo li u obzir i kršćanske sarkofage.³¹ Proizvodnja sjeverno-italskih arhitektonskih sarkofaga ustalila se otprilike na prijelazu 2. stoljeća u 3. stoljeće, da bi se produžila do kasnoantičkog razdoblja.³² U okviru potonjih, spomenici iz tipološke skupine Lanuvium datiraju se pretežno u 3. stoljeće, premda se najraniji primjerci s vanjskim stupovima niša koji preuzimaju ulogu bočnih pilastara sanduka (kao kod Saturnove urne) stavljaju već u drugu polovicu 2. stoljeća, da bi trajali sve do kraja 3. stoljeća. Iz svega proizlazi da se kronološki okvir za datiranje novigradskog spomenika unutar 3. stoljeća na tipološkoj osnovi ne može dodatno suziti.

Čitanje natpisa i komentar epigrafskih zapažanja

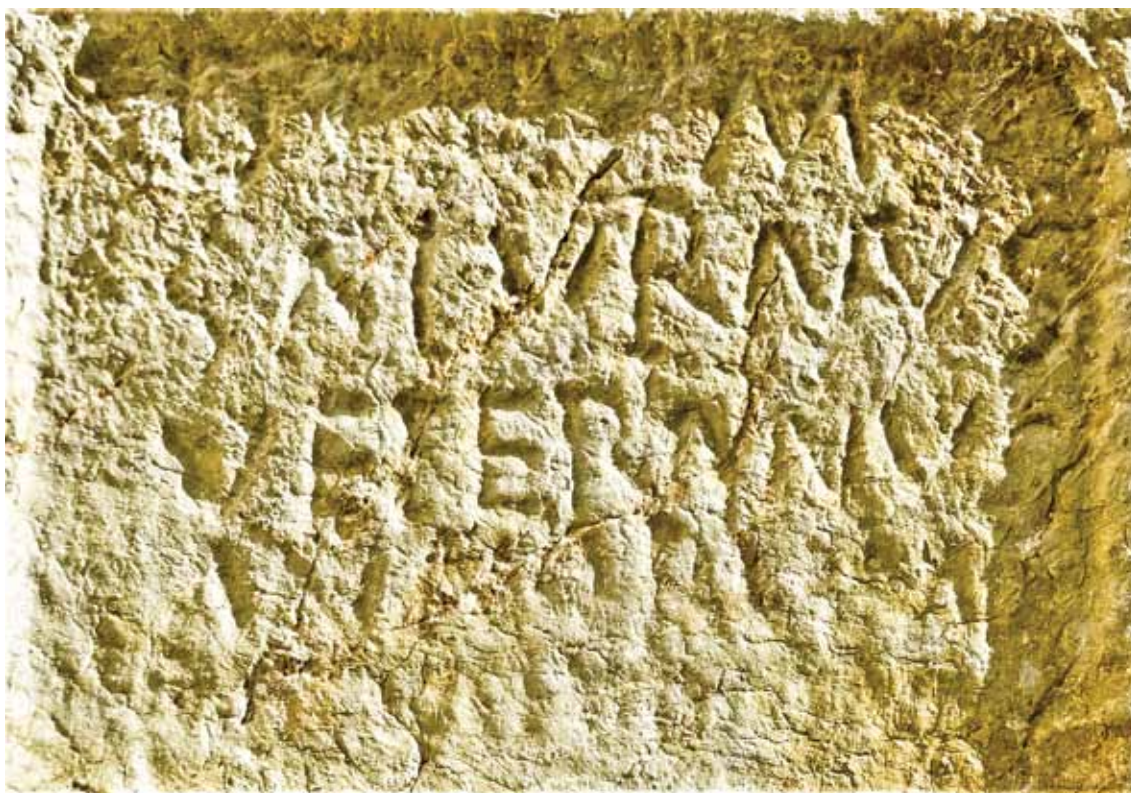
Na natpisnom polju (sl. 9), uokvirenom dvama tordiranim stupovima koji završavaju stiliziranim lisnatim kapitelima, uklesan je natpis u pet redova. Natpisno polje izgleda jako oštećeno i napuklo, pogotovo u donjem dijelu. Slova su uređena i uklesana neravnomjerno, s jakim odstupanjima po visini i unutar pojedinih redova, što ukazuje na veoma nevještog klesara. Kako nije upotrebljavano ravnalo, od drugog reda dalje slova idu polako nagore od početka do kraja reda. Slova su u četvrtom redu podjednake visine – oko 4 cm, dok u preostalim redovima variraju: u prvome od 4,5 cm do 5 cm, u drugome od 4 cm do 6 cm, a u trećemu od 4 cm do 4,7 cm.

29 Usp. bilj. 24. Nakon što je prvobitno procijenio da bi sintagmu *arhitektonski sarkofazi* trebalo zamijeniti izrazom *sarkofazi s ugaonim pilastrima*, F. Rebecchi (1977: 110, bilj. 10) je naknadno (1978: 211, *passim*) navedenu sintagmu ipak prihvatio.

30 Gabelmann 1973: 51–52. O tipu Lanuvium općenito vidi Thomas 2011: 417–418.

31 Koch, Sichtermann 1982: 76–80, 503–507; Thomas 2011: 386–387.

32 Gabelmann 1973: 39–78; Koch, Sichtermann 1982: 283–288; Rebecchi 1978: 220; Ciliberto 2008: 155.

Sl. 9. Natpis na Saturnovoj urni (snimio: L. Čučković) / Fig. 8. Inscription on Saturnus' ash chest (photo: L. Čučković)

Od natpisa se sa sigurnošću može pročitati slijedeće:

D(is) M(anibus).

Saturnus

veteranus

annorum L(?)

5 +++++

Prijevod: Bogovima Manima. Saturn, veteran, u starosti od pedeset (?) godina...

Red 1 – Slovo D uklesano je iznad prvih slova ostalih redova, a slovo M nije uklesano sasvim na kraju reda kako bi se očekivalo, nego je malo pomaknuto prema sredini. Na praznom prostoru koji slijedi nema tragova idućih slova (na primjer slova S za *sacrum*), pa je posveta očito bila uklesana samo navedenim dvama slovima.

Red 2 – Prvo slovo S nalazi se nešto niže od ostalih slova. Čini se da je slovo A bilo uklesano bez poprečne crte. Donji dio slova V jako je oštećen, a slovo R prilično nadvisuje sva ostala slova.

Red 3 – Slova su nešto manja od onih u gornjem redu. Izgleda da je i ovdje slovo A uklesano bez poprečne crte. Kod slova T poprečna crta veoma je kratka. Na desnoj polovini ovog reda slova se smanjuju, počevši sa slovom A koje je veoma usko i uklesano bez poprečne crte. Posljednje slovo (S) uklesano je donekle niže od ostalih.

Red 4 – I ovdje slovo A izgleda kao da je uklesano bez poprečne crte. Donji dijelovi četiri slova na desnoj polovini natpisnog polja (ORVM) jako su oštećeni, ali je njihovo čitanje sigurno. Izgleda da je na kraju, iza slova M, uklesan još jedan znak s jednom okomitom hastom, a možda i jednom kraćom koja proizlazi iz njega (kao kod slova R), što bi moglo upućivati na oznaku broja pedeset (L) kao godine starosti pokojnika.

Red 5 – Zbog jakog oštećenja u ovom redu tragovi natpisa mogu se samo naslutiti ali ne i odrediti. Stječe se dojam da su i ovdje znakovi bili manji od onih u prethodnom redu.

Ime *Saturnus* na natpisima javlja se veoma rijetko,³³ pa se nameće pomisao da je zapravo riječ o nevješto uklesanom kognomenu *Saturninus*, koji je naprotiv bio veoma raširen u zapadnim provincijama pa i u Panoniji, gdje je prisutan s preko trideset primjera.³⁴ Što se tiče statusa imenovanog, samo jedno uklesano ime (kognomen) ne znači nužno nedostatak građanskog prava. Kad bi to bila peregrinska imenska formula, očekivali bismo ispisano ime oca, što ovdje nije slučaj. Kod veterana bismo pak očekivali građansko pravo i tročlanu imensku formulu bez obzira je li u pitanju bivši legionar ili bivši augzilar (pripadnik pomoćnih jedinica – *auxilia*). Prema tome, ne može se isključiti da je imenovani posjedovao i prenamen i gentilno ime, ali da oni iz nepoznatog razloga nisu bili navedeni.

Što se datiranja natpisa tiče, izgled slova i uređenje ne upućuju nužno na kasno vrijeme njegovog nastanka, ali neki elementi ipak govore tome u prilog. Dok se posveta Manima javlja u vremenski dugom rasponu od 1. do 3. stoljeća, odsutnost cjelovite imenske formule, odnosno ispuštanje pojedinih njenih dijelova, češće je poslije 212. godine u kojoj je car Karakala gotovo svim slobodnim stanovnicima Carstva (osim dediticijima) podijelio građansko pravo, najvjerojatnije iz fiskalnih razloga ali moguće i iz nekih drugih pobuda.³⁵ Na kasnije vrijeme mogao bi upućivati i izostanak navođenja jedinice u kojoj je imenovani služio.

Zaključak

Radi vrlo nemarnog klesanja ni paleografske osobine teksta, a ni one epigrafske, ne pružaju mogućnost iole preciznijeg datiranja u vremenskom okviru zadanom godinom 212. kao donjom granicom. Drugim riječima, natpis se ne protivi datiranju u 3. stoljeće predloženom na temelju strukturne tipologije spomenika, premda ga ne može suziti. Kolikogod da je površno izvedena, u danom okruženju poznatom po sasvim jednostavnim neukrašenim spomenicima, arhitektonska koncepcija Saturnove urne upućuje na imovinski položaj i/ili statusnu aspiraciju, a prije svega na vojničku karijeru.³⁶ Važnost tog spomenika leži u podatku da je uz dva sarkofaga iz Sirmija to zapravo tek četvrti primjerak arhitektonskog sarkofaga (urne) u provinciji Panoniji, pribrojimo li toj skupini sarkofag Poncija Lupa.³⁷ U lokalnim okvirima urna iz Novigrada važna je i kao iskorak iz dosad poznate strukturne sheme kordunskih grobnih spomenika, jer njena pojava

33 Mócsy 1959: 189; Barkóczi 1964: 323; Kajanto 1965: 54, *passim*; Solin, Salomies 1994: 162, *passim*; Lőrincz *et al.* 2002: 53.

34 Mócsy 1959: 189; Barkóczi 1964: 323; Kajanto 1965: 18–20, *passim*; Solin, Salomies 1994: 163, *passim*; Lőrincz *et al.* 2002: 51–53. S područja Korduna potječe i nadgrobna stela vojnika Valerija Saturnina (Migotti 2010).

35 Pferdehirt, Scholz 2013: 44–52.

36 O statusnoj simbolici korištenja arhitektonskih grobnih spomenika vidi Thomas 2011: 391–392, 413–415.

37 Usp. Đurić 2020: 164 i bilj. 10 ovdje.

upućuje na povezanost sa siscijskom proizvodnjom, što opet podstiče na razmišljanje o južnim granicama siscijskog prostora u agerskom i/ili širem smislu, odnosno o granici između provincija Dalmacije i Panonije.³⁸

Zahvale

Na dragocjenoj pomoći pri stjecanju uvida u strukturnu tipologiju urne iz Novigrada zahvaljujem Bojanu Djuriću, a na svoj ostaloj pomoći pri njegovoj obradi osobito sam zahvalna Lazi Čučkoviću, a potom i Ljubici Perinić.

Branka Migotti

³⁸ Usp. Migotti 2018: 136–141.

LITERATURA / LITERATURE

- Barkóczy 1964 László Barkóczy, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *AArchH* XVI, 257–356.
- Cambi 1989 Nenad Cambi, Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele, *VAMZ* XXI, 1989., 59–76.
- Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug Split, Split, 2005.
- Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Književni krug Split, Split 2010.
- Canciani 1987 Fulvio Canciani, I sarcofagi di Aquileia, *AAAd* XXIX/2, 1987., 401–418.
- Ciliberto 2008 Fulvia Ciliberto, I sarcofagi dell'Italia settentrionale, u: F. Slavazzi, S. Maggi (a cura di), *La scultura romana dell'Italia settentrionale, Quarant'anni dopo la Mostra di Bologna, Atti del Convegno Internazionale di Studio, Pavia, 22–23 settembre 2005*, Flos Italiae. Documenti di Archeologia della Cisalpina romana 8, All'Insegna del Giglio, Firenze, 2008., 153–160.
- Ciliberto 2013 Fulvia Ciliberto, La fine della produzione dei sarcofagi Aquileiesi: Interruzione o trasformazione?, u: N. Cambi, G. Koch (ur./Eds), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and the Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Književni krug Split, Split, 2013., 179–192.
- Čučković 2020 Lazo Čučković, Novi antički nalazi iz Novigrada na Dobri, *Glas Gradskog muzeja Karlovac* XIX, 2020., 14–15.
- Djurić 2019 Bojan Djurić, The Logistics behind Ancient Art. The Case of Noricum and Pannoniae, u: B. Porod, P. Scherrer (Hrsg.), *Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen. Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie (14. bis 20. Juni 2017)*, Universalmuseum Joanneum, Graz, 2019., 8–38.
- Đurić 2020 Bojan Đurić, Roman Sarcophagus with Apollo from Sirmium (Sremska Mitrovica), u: I. Popović, S. Petković (Eds), *Illyricum Romanum. Studiola in honorem Miloje Vasić* (Monographs No 73), Institute of Archaeology, Belgrade, 2020., 162–173.
- Fudurić 2020 David Fudurić, Gronje Bukovlje (Crkvišće), kasnoantička utvrda i crkva (diplomski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2020. (<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:141703>)
- Gabelmann 1973 Hanns Gabelmann, *Die Werkstattgruppen der Oberitalischen Sarkophage* (Beihefte der Bonner Jahrbücher 34), Rheinland-Verlag, Bonn, 1973.
- Harl 2016 Friederike Harl, Ein distanziertes Verhältnis, u: R. Lafer (Hrsg.), *Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum*, Hermagoras Verlag – Mohorjeva založba, Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj, 2016., 17–27.
- Kähler 1960 Heinz Kähler, s. v. Fregio, u: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, vol. III, Roma, 1960., 731–736.

- Kajanto 1965 Iiro Kajanto, *The Latin Cognomina*, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1965.
- Koch, Sichtermann 1982 Guntram Koch, Helmut Sichtermann (mit einem Beitrag von F. Sinn-Henninger), *Römische Sarkophage*, Beck, München, 1982.
- Lőrincz et al. 2002 *Onomasticon provinciarum Euopae Latinarum (OPEL), Vol. IV: Quadratia–Zures*. Ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Maria Szilágy collecta composuit et correxit Barnabás Lőrincz, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien, 2002.
- Migotti 2010 Branka Migotti, Rimska vojnička stela iz Svojića na Kordunu, u: J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Kulturno društvo Trilj, Trilj, 2010., 93–114.
- Migotti 2013a Branka Migotti, The Stelae of Northern Croatia, u: N. Cambi, G. Koch (ur./Eds), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and the Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Književni krug Split, Split, 2013., 303–341.
- Migotti 2013b Branka Migotti, The Roman Sarcophagi of Siscia, *ARR* 17, 2013., 181–122.
- Migotti 2016 Branka Migotti, An architectonic sarcophagus from Siscia (Sisak, NW Croatia), u: R. Lafer (Hrsg.), *Römische Steindenkmäler im Alpen–Adria-Raum*, Hermagoras Verlag / Mohorjeva založba, Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj, 2016., 223–240.
- Migotti 2018 Branka Migotti, Discussion of the evidence, u: Migotti, Šašel Kos, Radman-Livaja 2018., 133–201.
- Migotti 2020 Branka Migotti, The tombstone of Cassius Sextus from the village of Kusonje (*Pannonia superior*), u: D. Tončinić et al. (ur.), *Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Šanader*, FF press, Zagreb 2020., 263–272.
- Migotti, Šašel Kos 2018 Branka Migotti, Marjeta Šašel Kos, Catalogues, u: Migotti, Šašel Kos, Radman-Livaja 2018., 6–132.
- Migotti, Šašel Kos, Radman-Livaja 2018 Branka Migotti, Marjeta Šašel Kos, Ivan Radman-Livaja, *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, Archaeopress Roman Archaeology 45, Oxford, 2018.
- Mócsy 1959 András Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1959.
- Perkić 2019 Domagoj Perkić, *Antičke nekropole u speleološkim objektima, kamenolomi i naselja na području Korduna*, Književni krug Split, Split, 2019.
- Pferdehirt, Scholz 2013 Barbara Pferdehirt, Markus Scholz, Die Epoche der Severischen Kaiser, u: *Caracalla: Kaiser, Tyrann, Feldherr*, Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg (Hrsg.), Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt, 2013., 33–52.
- Rebecchi 1977 Fernando Rebecchi, Sarcofagi cispadani di età imperiale romana. Ricerche sulla decorazione figurata, sulla produzione e sul loro commercio, *Römische Mitteilungen* 84, 1977., 107–158.

- Rebecchi 1978 Fernando Rebecchi, I sarcofagi romani dell'arco adriatico, *AAAd XIII*, 1978., 201–258.
- Solin, Salomies 1994 Heikki Solin, Olli Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. Editio nova addendis corrigendisque augmentata*, Olms, Hildesheim–Zürich–New York, 1994.
- Thomas 2011 Edmund Thomas, 'Houses of the dead'? Columnar sarcophagi as 'micro-architecture', u: J. Elsner, J. Huskinson (Eds), *Life, death and representation: some new work on Roman sarcophagi*, De Gruyter, Berlin, 2011., 387–435.

SUMMARY

Architectural type of funerary monuments in south-western Pannonia

In the introductory part of this discussion, addressing two architectural funerary monuments from the wider area of Siscia (NW Croatia, SW Roman Pannonia), the issue of the word *architectural* as a qualifying term of one type of funerary monuments is discussed. Although at first glance the term appears as self-explanatory, its usage in the literature is not quite uniform. As a matter of fact, it reveals some specific nuances and meanings deriving from ambiguities of transposing macro-architectural realities into the format of "micro-architecture". A symbolic subtext of architecture in funerary monuments is perceived in three spheres of spiritual and material culture: residential (a house of the dead), religious (a temple), and public (a theatre stage). The so-defined theoretical frame makes the issue of architectural transposing apparently straightforward, but it becomes complicated at the level of technical-practical features, with the appearance of various deviations from the initial models. Such practices give rise to differences in the approach of defining the phenomenon of the architectural funerary monument, with the column as the symbolical backbone of architecture placed in the centre of the dispute. The majority of authors seem to consider the column as an essential prerequisite of an architectural funerary monument only when it is illustrated in a functionally logical way, that is, as supporting an architrave or its reduced substitutes. Nevertheless, it is necessary to observe that funerary monuments, especially those of poorer quality, cannot be expected to faithfully emulate the original macro-architectural models. Firstly, this is because the conception of "micro-architecture" inevitably calls for reductions and simplifications in itself. Secondly, such practice is in turn likely to provoke misunderstandings on the part of the local sculptor in terms of the functional logic of the represented architecture. On balance, the approach taken in this paper allows for the possibility that the structural composition of funerary monuments was meant as architectural even if the columns were not represented in their full logical role. In other words, they could have been conceived as a sort of architectural metaphor producing pseudo-architectural features.

Within this framework, in the second section of the paper the sarcophagus of Pontius Lupus from Sisak has been reconsidered, which was previously discussed by B. Migotti as the only example of architectural sarcophagi from Siscia and the south-western Pannonia in general. Here, this classification is widely argued in the light of the fact that the type represented by the sarcophagus in question was not included in the typology of north-Italian architectural sarcophagi devised by Hans Gabelmann and supplemented by Guntram Koch, which should be considered as the main source of inspiration for the south-western Pannonian production. Nevertheless, in his discussion of the typology, Gabelmann defined the type of Pontius Lupus' sarcophagus as a pre- or an early stage in the development of architectural sarcophagi (normally applicable also to ash chests), that is, still broadly belonging in this group.

The last section is taken by a discussion of a poorly known inscribed architectural ash chest, built into the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Novi-grad on the Dobra River, that is, in the wider area of Siscia. Given that for a long time this stone had not been recognized as Roman, and that its recent publication was short and preliminary, it is here discussed in all details of its architectural structure, typology, chronology, and workshop origin. The inscription, whose last line unfortunately remains unintelligible, says that the ash chest belonged to a veteran Saturnus, whose age remains unknown, as well as his former army unit. The ash chest is walled in the church with its front side (82 by 42 cm) in the church's west façade and its side (42 by 45 cm) in the south wall. Although the stone has not been characterized, it can be determined by macroscopy as a local micritic limestone that was widely quarried and abundantly used in this area for the production of Roman funerary monuments. The ash chest's front is divided into three uneven sections separated with spirally fluted baseless columns, whose capitals are fashioned as a primitively stylized acanthus type. Columns of the same shape flank the outer sides of the lateral niches, which are somewhat narrower

than the central inscription field. The lower edge of the front is made in the form of a fairly broad, flat, smooth band, while the upper edges are shaped differently. The upper edge of the inscription panel is delineated by a band of the same kind as the lower edge, but somewhat narrower, supporting the pediment. Only the lower sections of the pediment's slanting sides are discernible, and in its middle a rough bulge of stone is visible, possibly representing an unfinished or just badly damaged Medusa head, or some other motif. The right-hand niche is topped by a single arch, while at the junctions of the arch and the niche a (redundant) horizontal band seems to be discernible. The left-hand niche is structured differently, being topped by two superimposed arches with no horizontal band discernible.

In contrast to the sarcophagus of Pontius Lupus, which could be labelled as pseudo-architectural by those who are strict about defining the architectural type of funerary monuments, the tripartite division of the ash chest of Saturnus clearly derives from the north-Italian typology of the architectural sarcophagi, with the so-called type Lanuvium (III1/C4 after Gabelmann and Koch) as the closest model. However, Saturnus' ash chest is comparable with Pontius Lupus' sarcophagus in that it also lacks corner pilasters, whose architectural function has been taken over by the external columns of the lateral niches. Therefore, in formal terms the classification of the veteran Saturnus' ash chest as belonging in the group of north-Italian architectural monuments rests on the same or similar argument as Pontius Lupus' sarcophagus, that is, on the concept of substitution of the corner pilasters with the outer columns of the lateral niches. All in all, both south-Pannonian funerary stones discussed here possess characteristics that distinguish them from their tentative north-Italian prototypes, presenting them as possible hybrids of various influences that still escape a clear definition. Also, it remains undecided whether the sculptor of Saturnus' ash chest found inspiration in a Siscian workshop, or somewhere else. The former option is possibly suggested by a feature common to both monuments discussed here, that is, the substitution of the corner pilasters by the exterior columns of the lateral niches. Understandably, this issue could only be clarified on the basis of more substantial evidence.

On the basis of the structural typology and inscription, the ash chest of Saturnus should be dated in the 3rd century, with no clear evidence for a more refined chronology. Its importance lies in the fact of its being only the third example (or the fourth if the sarcophagus of Pontius Lupus is included) of architectural sarcophagi/ash chests in the whole of the province of Pannonia, the remaining two stemming from Sirmium.

Translated by Branka Migotti

RANOKRŠĆANSKA ARHITEKTURA NA OBALNOM PROSTORU IZMEĐU ZADRA I NINA¹

Autor temeljem dosadašnjih arheoloških istraživanja i vlastitih interpretacija njihovih rezultata te višestrukih pregleda terena u radu pokušava utvrditi položaje na kojima se na obalnom prostoru između Zadra (*Iader*) i Nina (*Aenona*) nalazila ranokršćanska arhitektura. Taj izuzetno atraktivan i po resursima vrijedan prostor teritorijalno je najvećim dijelom pripadao jadertinskom ageru, a njegov je zapadni dio kao lučko postrojenje bio predio municipija Enone. Na tom se području ranokršćanskom vremenu sa sigurnošću mogu pripisati samo dvije crkve. U današnjem zadarskom predjelu Puntamika, na položaju Crkvina, još prije sedamdeset godina istraživana je crkvica sv. Stošije (Anastazije), jedinstven primjer dvojne katne crkve na našim prostorima općenito. Donja crkva nastala je adaptacijom rimske cisterne u sakralni prostor u kasnoantičkom vremenu i nosila titular sv. Klementa. U prvoj polovici 10. stoljeća iznad te crkve sagrađena je druga crkva, a cijeli je prostor posvećen sv. Stošiji. Druga ranokršćanska crkva otkrivena je u Zatonu, nalazila se na prostoru antičke ninske luka i bila je posvećena sv. Andriji (sv. Jandre). Samo je djelomice istražena tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća. Među lokalitete za koje ima više indicija da je ondje mogla postojati ranokršćanska arhitektura ubraja se još položaj Krug u Kožinu.

Ključne riječi: Zadar; Puntamika – Crkvina / Sv. Stošija / Sv. Klement; Diklo; Kožino; Petrčane; Zaton – Sv. Jandre (sv. Andrija); Nin; ranokršćanska arhitektura; predromanička arhitektura; romaničke crkve / *Key words: Zadar; Puntamika – Crkvina / St. Anastasia / St. Clement; Diklo; Kožino; Petrčane; Zaton – St. Jandre (St. Andrew); Nin; early Christian architecture; Pre-Romanesque architecture; Romanesque churches*

Uvod

Obalni prostori između Zadra i Nina danas su najatraktivniji ili među najatraktivnijim za život i turističku djelatnost područja ta dva grada. Atrakivnost tih prostora zasigurno je postojala i u rimsko doba, jer su se isticali poljoprivrednim površinama, šumama,

1 Rad je izmijenjena verzija neobjavljenog izlaganja Nova opažanja o ranokršćanskim i predromaničkim spomenicima na obalnom području između Zadra i Nina, održanog na znanstvenom skupu *Novija arheološka istraživanja na zadarskom području* (Zadar, 1.–4. listopada 2002.). U okviru programa *Interreg Central Europe* i projekta *Ruins – održivo korištenje, očuvanje i suvremeno upravljanje povijesnim ruševinama u srednjoj Europi*, 29. lipnja 2018. sudjelovao sam s izlaganjem na Panel raspravi *Održiva zaštita i očuvanje srednjovjekovnih ruševina: Puntamika – Sv. Stošija*, gdje sam upozorio na iznimnu vrijednost ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava (većinom nastalih u romaničkom vremenu) na prostoru između Puntamike i Petrčana, kao i na potrebu njihove obnove i revitalizacije kao spomenika kulture te uključivanja u turističku ponudu zadarske regije (u okviru turističkih ruta). Spomenuti prostor, koji je uvelike povezan s najstarijom hrvatskom prošlošću i hrvatskim narodnim vladarima, trebao je biti obrađen i u zasebnoj povijesno-arheološkoj studiji zajedno s izv. prof. dr. sc. Franjom Smiljanićem, no njegova prerana smrt to je onemogućila.

Rad posvećujem svom profesoru na poslijediplomskom studiju te članu povjerenstava za obranu magistarskog i doktorskog rada, nestoru antičke arheologije, prof. dr. sc. Marinu Zaninoviću u povodu njegova ulaska u deseto desetljeće života.

pašnjacima, razvedenom obalom s nizom uvala i uvalica, plažama, morskim terenima bogatim ribom (ribarskim poštama) i dr. Veći dio prostora između rimske kolonije Zadra (*Iader*) i municipija Nina (*Aenona*) teritorijalno je pripadao Jaderu, a granica među agerima tih gradova na obalnom dijelu mogla je biti na međi između današnjih naselja Petrčana i Zatona, odnosno zemljišnih posjeda tih dvaju naselja, na položaju koji Petrčanci i Zatonjanci nazivaju Bila stina (između Punte Skale i Šepurina, odnosno položaja koji se naziva Dragočaj).² Veći dio jadertinskog agera na tom dijelu najvjerojatnije je bio obuhvaćen sustavom limitacije koja se protezala i na dio susjednog (paralelno s kopnom postavljenog) dijela arhipelaga, odnosno otok Ugljan,³ a moguće i njemu susjedni otok Rivanj. Na obalnom dijelu zadarskog agera utvrđeno je nekoliko ladanjskih imanja (*villae rusticae*) koja su gotovo u pravilnom nizu raspoređena od današnje Puntamike do Petrčana. Na prostoru tih vila razvila su se u većini slučajeva srednjovjekovna naselja, odnosno sela i zaseoci koji su danas predjeli grada Zadra ili zasebna naselja koja njemu administrativno pripadaju. Obalni prostor ninskog agera koji se nastavljao na zadarski ager, a na dijelu kojeg se tijekom srednjeg vijeka razvilo naselje Zaton, u rimsko je doba bio luka rimske Enone. Danas je to zasebno naselje koje administrativno pripada gradu Ninu.

Vile rustike kao potencijalni ranokršćanski lokaliteti i sigurno potvrđene ranokršćanske crkve na obalnom prostoru između Zadra i Nina (sl. 1)

Puntamika – Crkvina / Sv. Stošija

Istraživanja crkve sv. Stošije na položaju Crkvina u današnjem zadarskom naselju Puntamika provedena su tijekom 1952. godine, a obavio ih je Arheološki muzej u Zadru pod stručnim vodstvom Mate Suića i Ive Petriciolija, uz povremenu tehničku suradnju Aleksandre Faber. Crkva je nastala u okviru većega rimskog gospodarsko-stambenog i ladanjskog kompleksa čiji su ostatci djelomice otkriveni pri samim istraživanjima. Riječ je o vrlo zanimljivu i jedinstvenu primjerku kompleksnog tipa crkve, odnosno dvojne crkve od kojih je donja nastala adaptacijom rimske cisterne (*piscina*), dok je gornja sagrađena na samoj cisterni (sl. 2–8). Pri objavi rezultata istraživanja toga objekta obje su crkve proglašene predromaničkim,⁴ pa su se gotovo svi istraživači koji su se njih kasnije doticali držali te datacije, a dobar dio to, nažalost, čini i danas. Takvu interpretaciju doveo sam u sumnju već pri pisanju monografije o ranokršćanskoj arhitekturi na prostoru današnje Zadarske nadbiskupije, jer je teško vjerovati da bi se u predromaničkom vremenu na jednom mjestu istodobno gradile dvije crkve (jedna iznad druge). Na istom sam mjestu doveo u sumnju i pretpostavku da bi jedan rimski objekt (cisterna) bez temeljitog održavanja mogao potrajati nekoliko stotina godina i da bi ga nakon toga bilo moguće adaptirati za drugu namjenu.⁵

2 Pokušajem ubikacije cjelovitog zadarskog antičkog agera ili pojedinih njegovih dijelova bavilo se više autora: Suić 1955: 1–36; 1976: 101; 1981: 154; 1996: 362; 2003: 166; Chevallier 1957: 22; Bradford 1947: 202; 1957: 179–181, fig. 15; Wilkes 1969: 208; Jakšić 1986: 214–217; 2015, 259–261; Nedved 1992: 125–129; Maršić 1993: 105–115 i dr.

3 Kadi 2016. Prostorom otoka Ugljana vjerojatno je dužinski bio definiran i obalni prostor na kojem se protezala limitacija zadarskog agera, a to je od dijela današnjeg naselja Petrčane do Sukošana, odnosno većinskog dijela područja koje danas pripada tom naselju. Površina cjelokupnog jadertinskog agera na kopnu i otocima bila je višestruko veća, no točne njegove granice teško je utvrditi jer je situacija kod nepromjerenog dijela agera mnogo složenija za interpretaciju te je zasad nemoguće točno utvrditi gdje je bila granica s teritorijem susjednih municipija Enone (*Aenona*), Nedina (*Nedinum*), Korinija (*Corinium*) i Argirunta (*Argyrumtum*).

4 Suić, Petricoli 1955: 7–21.

5 Uglešić 2002: 30–33. Ranokršćansko podrijetlo donje crkve pretpostavila je nešto ranije i Migotti 1991: 19.

Sl. 1. Zračni snimak prostora između Zadra i Nina s naznačenim položajem ranokršćanskih, predromaničkih i romaničkih crkava (na temelju predloška Geoportala izradio: J. Šućur) / Fig. 1. Aerial photo of the area between Zadar and Nin with marked position of the Early Christian, pre-Romanesque and Romanesque churches (Geoportal base edited by J. Šućur)

Od ostataka vjerojatno velike i luksuzno izvedene rimske vile čiji nastanak treba povezati s 1. stoljećem⁶ istraženo je svega nekoliko segmenata, a među njima najbolje je bila očuvana upravo cisterna, kasnije adaptirana u crkvu. Među ostalim pronađenim objektima te vile bio je još jedan manji spremnik za vodu te ostatci vjerojatno dijela stambene arhitekture.⁷ Rimska cisterna, ukopana oko 1,50 m u zemlju, bila je pravokutnog oblika, dužine 16,10 m i širine 6,50 m. Pod je bio popločan ciglama u tehnici riblje kosti (*opus spicatum*), a cisterna je bila presvođena bačvastim svodom. Ukupna visina od poda do svoda iznosila je 4,90 m. Kao čvrst i prostran objekt cisterna nije zahtijevala većih konstruktivnih zahvata za adaptaciju u crkvu (sl. 4 i 5), stoga je već tijekom ranokršćanskoga vremena dobila apsidu koja je bila trapezoidna, vjerojatno radi konstruktivnih odnosno statičkih razloga. Valja istaknuti da je i zid cisterne na tom (istočnom) dijelu bio koso postavljen u odnosu na njezin sjeverni i južni zid. Prostor između zidova cisterne i novih zidova apside ispunjen je šutom. Jedini otvor na crkvi osim prostranog polukružnog ulaza bio je vjerojatno na sredini apside.⁸ Svi zidovi crkve bili su ožbukani.

Sl. 2. Pročelje crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 2. Front of the church of St Stošija in Puntamika (photo by A. Uglešić)

- 6 Voditelji istraživanja su pri objavi rezultata arheoloških istraživanja vilu okvirno datirali u konac 2. ili početak 3. stoljeća (Suić, Petricoli 1955: 14). Međutim, pronađeni sitni pokretni arheološki nalazi, među kojima osobito treba istaknuti dva ulomka tegula s pečatom sjevernojadranske radionice *Pansiana* (Suić, Petricoli 1955: 13) koja je djelovala u 1. stoljeću, potvrđuju da njezin nastanak treba povezati već s 1. stoljećem. O nalazima tegula s pečatom *Pansiana* sa šireg dalmatinskog prostora postoji čitav niz radova, a na ovom mjestu spomenut ću samo nekoliko recentnijih: Ćurković 2008: 72–73; Juras, Jurković Pešić 2016: 33–38; Pedišić, Podrug 2008: 88–94; Vukov 2014: 119–136; 2016: 155–176.
- 7 Suić, Petricoli 1955: 10–13. Valja istaknuti da su pri obradi vrtova mještani nalazili brojne ulomke (kockice) mozaičkih podova, što je dodatna potkrjepa mišljenju da se radilo o izrazito luksuznom objektu.
- 8 Pri istraživanju crkve pronađeni su ostatci tranzene (Suić, Petricoli 1955: 15, skica 3), no ona se po svojim karakteristikama može pripisati predromaničkom vremenu.

U apsidi donje crkve pronađen je ulomak kamene kanelirane rimske kolone čija je gornja ploha na središnjem dijelu imala pačetvorinasto udubljenje koje je najvjerojatnije služilo kao *loculus* za relikvije, pa sve navodi na zaključak da se radi o nosaču menze. Sekundarna upotreba rimskih kamenih ulomaka kao dijelova kamenoga crkvenog namještaja još je jedna od indicija za dataciju adaptirane cisterne u crkvu u ranokršćanskom vremenu. U longitudinalnim zidovima cisterne otkriveni su usjeci u žbuci široki desetak centimetara, koji su služili za uglašljivanje ograde svetišta, ali njezini se dijelovi nisu sačuvali. Ulazno stubište u crkvu nije pronađeno, no ono je sasvim sigurno postojalo i njemu su vjerojatno pripadali pronađeni ostatci zidova do vrata u unutrašnjosti nekadašnje cisterne.

U opisanom obliku crkva je živjela do predromaničkog vremena kada je dograđena gornja crkva s polukružnom apsidom (sl. 6–7). Ta je crkva imala ogradu svetišta od koje se sačuvalo svega nekoliko ulomaka, a u apsidi su (na izvornom mjestu gdje su stajali) pronađeni i ostatci baze oltara.⁹ Donja crkva i dalje je ostala u funkciji, vjerojatno kao kript. Ulaz gornje crkve nije postavljen simetrično, odnosno nije u osi s ulazom u donju crkvu, već je u odnosu na njega odmaknut ulijevo. Razlog za to sasvim sigurno je vezan uz izgradnju stubišta preko kojega se ulazilo u gornju crkvu.

Dragocjen podatak o tomu kada je ranokršćanska crkva na Puntamici bila restaurirana (rekonstruirana) donosi Carlo Federico Bianchi. On, naime, citira zadarskog kanonika i kroničara Ivana Tanzlingera (1651.–1732.) koji u svojim uspomenama iz Zadra donosi priču o prijenosu relikvija sv. Sošije (Anastazije). Biskup Donat III. (čije ime odgovara zadarskom biskupu Donatu koji je kao posrednik sudjelovao u Aachenskom miru 812. godine), prenoseći brodom posmrtnu ostatke te glasovite svetice i mučenice iz Carigrada u Zadar, zaustavio se na rtu Puntamika i položio ih u kapeli sv. Klementa, pa je ta crkva nakon restauracije 931. godine po tome događaju dobila titular sv. Stošija.¹⁰ Tanzlingerovi podatci o dataciji restauracije crkve trebali bi biti autentični, jer se on pri pisanju svoga djela zasigurno služio starijim izvorima.¹¹ Na građevinske zahvate i restauraciju u prvoj polovici 10. stoljeća navode i ostatci kamenoga crkvenog namještaja (ulomak stupića s kapitelom i dio pluteja) pronađeni u gornjoj crkvi, jer se oni okvirno mogu datirati upravo u to razdoblje. Obje crkve bile su u upotrebi do kasnoga srednjeg ili početka novog vijeka, kada su se nalazile u okviru posjeda Kaptola Zadarske nadbiskupije.¹²

Tri faze izgradnje i adaptacije objekta vidljive su najvećim dijelom na apsidama (sl. 3). Analizom arhitektonskih ostataka iščitava se da najraniju fazu čini ranoantička izgradnja cisterne. U vrijeme kasne antike, kada se cisterna pretvara u crkvu, na istočnom dijelu gradi se trapezoidna apsida. U predromaničkoj restauraciji i rekonstrukciji radi statičkih razloga ruši se istočni zid apsida te ponovno gradi, a na gornjem dijelu objekta nastaje longitudinalna crkva s polukružnom apsidom.

Nakon provedenih istraživanja 1952. godine ostatci crkve su djelomice konzervirani i restaurirani. Najnoviji konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su prošle godine u okviru projekta *Ruins*, a obuhvatili su sanaciju svoda kasnoantičke cisterne odnosno

9 Suić, Petricioli 1955: 16, sl. 14.

10 Bianchi 1880: 170–171; 2011: 159. Posveta crkve sv. Klementu također navodi na njezino ranokršćansko podrijetlo.

11 Autentičnost Tanzlingerovih podataka su pri objavi rezultata istraživanja pretpostavili i M. Suić i I. Petricioli (Suić, Petricioli 1955: 18–19).

12 O posjedima Kaptola Zadarske nadbiskupije: Dundović: 2017. Podatci za posjed u okviru kojeg se nalazila crkva sv. Stošije na Puntamici donose se na str. 170.

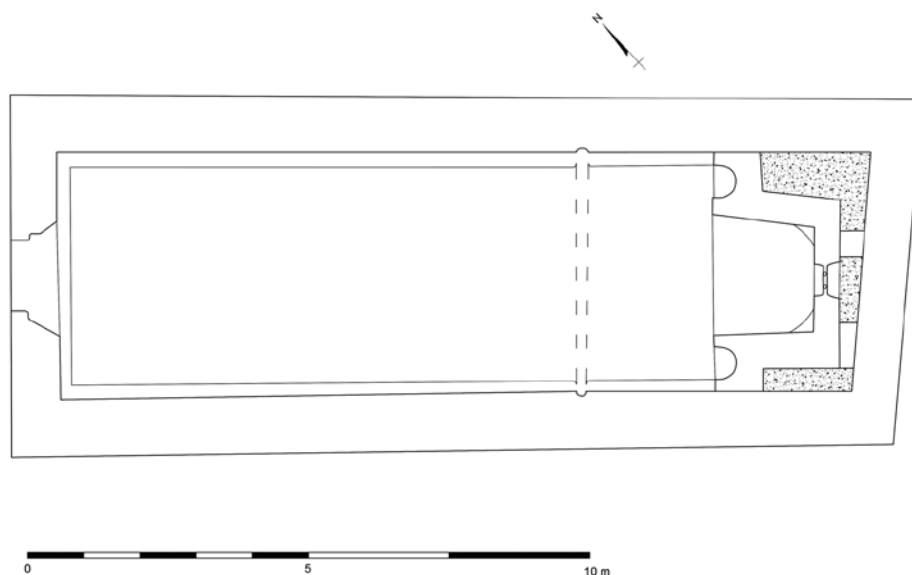

Sl. 3. Pogled s jugoistoka na apside dvojne crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 3. View from southeast at the apses of the double church of St Stošija in Puntamika (photo by A. Uglešić)

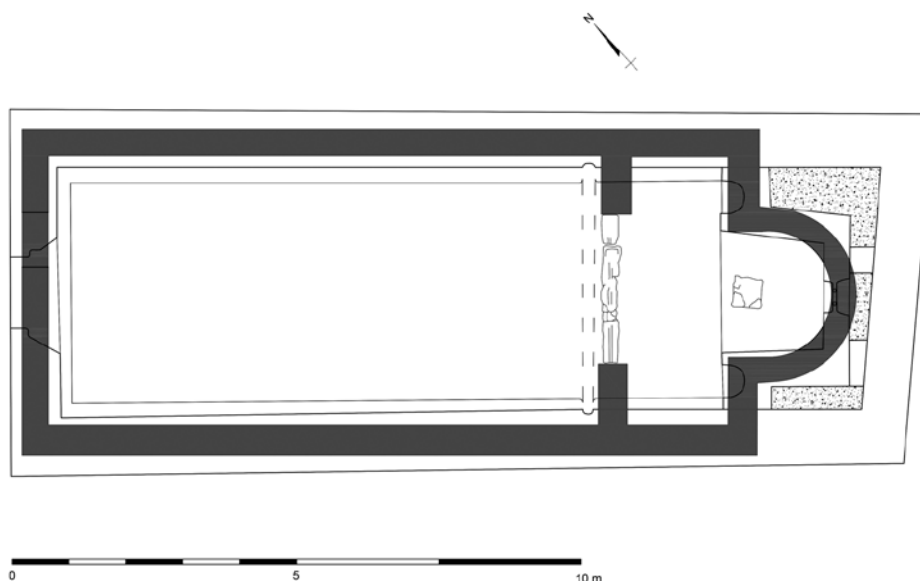

Sl. 4. Unutrašnjost ranokršćanske crkve sv. Stošije (sv. Klementa) na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 4. Interior of the Early Christian church of St Stošija (St Clement) in Puntamika (photo by A. Uglešić)

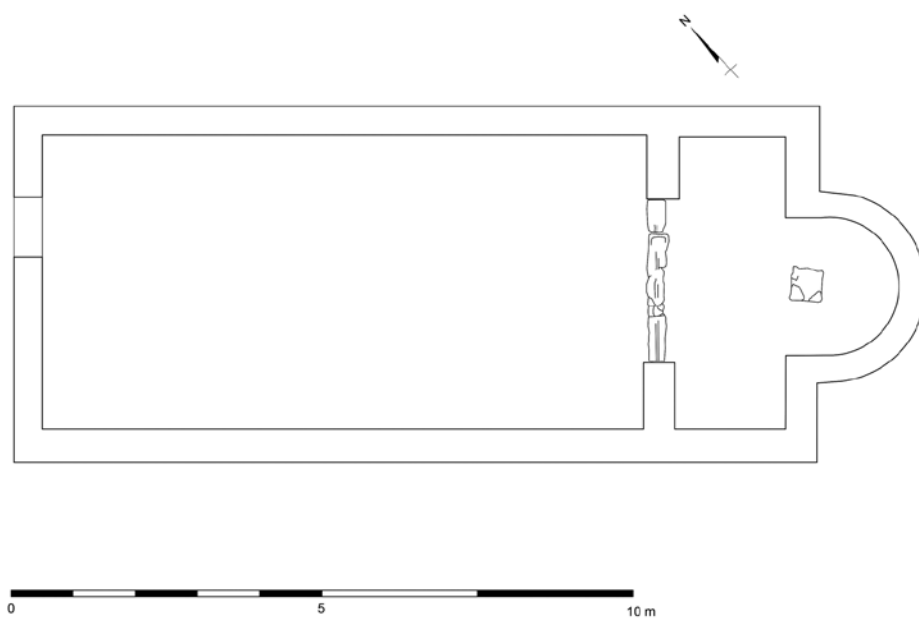
ranokršćanske crkve i uređenje ostataka gornje (predromaničke) crkve. Nažalost, usprkos svemu crkva je i dalje u zapuštenom stanju i vapi za temeljitom obnovom (sl. 2–4, sl. 8). Prezentacija te crkve kao izuzetno rijetkog i jedinstvenog primjera dvojne crkve s kontinuitetom arhitekture od rimskog do predromaničkog vremena i s upotrebom do kasnog srednjeg ili početka novog vijeka trebala bi imati prioritet, a dodatni razlog za to jest i činjenica što se nalazi neposredno uz najveće zadarsko turističko naselje (*Falkensteiner*).

Sl. 5. Tloris ranokršćanske crkve sv. Stošije (sv. Klementa) na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 5. Interior of the Early Christian church of St Stošija (St Clement) in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 6. Tloris dvojne crkve (donje i gornje) sv. Stošije na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 6. Ground plan of the double church (lower and upper) of St Stošija in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 7. Tloris predromaničke dogradnje na crkvi sv. Stošije na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 7. Ground plan of the pre-Romanesque annex on the church of St Stošija in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 8. Zračni snimak dronom crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: J. Šućur) / Fig. 8. Aerial drone photo of the church of St Stošija in Puntamika (photo by J. Šućur)

Sl. 9. Područje ostataka rimske vile u Diklu s istaknuto naznačenom crkvom sv. Martina (na temelju predloška Arkoda izradila: M. Šimičić) / Fig. 9. Area of the Roman villa remains in Diklo with marked church of St Martin (made by M. Šimičić using the Arkod database)

Diklo – Njivice

Na širem prostoru položaja Njivice u Diklu u više su navrata istraživani ostatci velike vile rustike. Indikacije za postojanje antičkog kompleksa na tom prostoru bile su i ranije od arheoloških istraživanja, jer su mještani pri gradnji kuća nailazili na brojne zidne konstrukcije, mozaičke podove, vodovodne instalacije (olovne cijevi) i dr. Prva istraživanja na dijelu površine na kojoj se vila prostirala provedena su 1985. godine, a izveo ih je Arheološki muzej u Zadru. Nažalost, tada je istražen samo neznatni dio prostora vile, pri čemu su pronađene prostorije s podnim mozaicima i sustavima grijanja te mnoštvo različitih sitnih pokretnih nalaza koji su okvirno datirani od 1. stoljeća do razdoblja kasne antike.¹³ Manja zaštitna istraživanja područja vile rustike u Diklu provedena su i tijekom 2018. godine, a obavili su ih djelatnici tvrtke Arheolog iz Ugljana i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Pri tim su radovima otkriveni ostatci najvjerojatnije zapadnog ogradnog zida vile rustike te različiti keramički i stakleni nalazi, kao i nekoliko novčića. Pronađeni pokretni nalazi iz rimskog vremena okvirno se datiraju od 1. do 4. stoljeća.¹⁴

¹³ Fadić 1986: 89–90.

¹⁴ Podatke o istraživanjima dobio sam uvidom u izvješća podnesena Konzervatorskom odjelu u Zadru. Najsrdačnije zahvaljujem Filipi Jurković Pešić, voditeljici Arheološke zbirke Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, na podacima o istraživanjima i ustupljenim izvješćima.

Sl. 10. Romanička crkva sv. Martina u Diklu (foto: A. Uglešić) / Fig. 10. Romanesque church of St Martin in Diklo (photo by A. Uglešić)

Sl. 11. Zračni snimak romaničke crkve sv. Petra u Diklu (foto: J. Šućur) / Fig. 11. Aerial photo of the Romanesque church of St Peter in Diklo (photo by J. Šućur)

U cjelini gledajući arheološki je istražen samo neznatan dio rimske vile rustike u Diklu. Na njezinu velikom dijelu niknula su igrališta i kuće, tako da o samom izgledu cjelokupnog kompleksa ne znamo gotovo ništa. Jedina činjenica koju na temelju arheoloških nalaza možemo potvrditi jest da se prostirala na velikom prostoru (sl. 9) i da slojevi debljine 5 do 10 cm potvrđuju da je dio kompleksa izgorio tijekom kasne antike.¹⁵ Usprkos tomu ne možemo isključiti pretpostavku da je tamo bila neka ranokršćanska građevina koja je prethodila dvjema romaničkim crkvama: sv. Martinu (sl. 10)¹⁶ i sv. Petru (sl. 11)¹⁷. Crkva sv. Martina sagrađena je uz sjeveroistočni kut prostora vile, a moguće i na jednom njezinu dijelu. Prema pričanju mještana pokraj nje su pronalaženi grobovi koji bi se prema opisu mogli okarakterizirati kao kasnoantički.¹⁸ Iako se sadašnja crkva po svojim karakteristikama može pripisati razdoblju 12./13. stoljeća, temeljem povijesnih dokumenata može se zaključiti da je na njezinu mjestu mogla postojati i ranija crkva. To je zapravo vidljivo iz bule pape Celestina III. od 17. svibnja 1195. prema kojoj doznajemo da je samostan sv. Krševana već tada bio u posjedu crkve sv. Martina u Diklu.¹⁹

Kožino – Krug

U kožinskom Primorju nalazi se položaj koji mještani nazivaju Krug (sl. 12).²⁰ Taj naziv dobio je zbog brojnih ostataka rimskih zidova (na obali i u moru) koji su dijelovi velikoga gospodarsko-stambenog kompleksa, a kojeg je opazio još L. Jelić i spomenuo ga u svojim bilješkama.²¹ Nažalost, ti se zidovi svakodnevno uništavaju, a velik dio ih je već potpuno uništen nekontroliranom izgradnjom obiteljskih kuća i vikendica. U moru su ostali sačuvani ostatci 9 m dugačkog lukobrana odnosno gata (sl. 13). Proteže se paralelno s obalom i 20 m je udaljen od obalne crte. Zbog djelovanja morskih valova vidljiv je samo dio koji čini kalcificirano amorfnu kamenje. Izvorni je nasip vjerojatno bio znatno veći, ali su morski valovi razvukli sve njegove dijelove koji nisu bili kalcificirani

Sl. 12. Zračni snimak područja rimske vile u Kožinu s označenim mjestom nalaza ostataka kasnoantičkog lukobrana/gata (izvor: Arkod) / Fig. 12. Aerial photo of the Roman villa area in Kožino with marked findspot of the remains of ancient breakwater/pier (source: Arkod)

15 Fadić 1986: 89.

16 Petricioli 1955: 173–176.

17 Petricioli 1955: 176–177.

18 Podatke o tomu dao mi je kolega dr. sc. Ivo Fadić kojemu najsrdačnije zahvaljujem.

19 Prijepis bule donosi Bianchi 1880: 508–511; 2011: 463–466.

20 Krug je na zadarskim otocima i priobalju naziv za veće kamenje ili stijene.

21 Arheološki muzej Split, Jelićev arhiv.

u zajedničku masu. Ostatci nasipa se nalaze na vapnenačkoj živoj stijeni koja je na 2,2 m dubine od današnje morske razine. Uokolo nasipa vidljivo je nekoliko manjih ulomaka amfora. S obzirom na položaj u odnosu na današnju morskú razinu, nasip se okvirno može datirati u antičko i kasnoantičko razdoblje.²²

Na jednom dijelu terena gdje su sada izgrađene kuće mještani spominju ruševne ostatke crkve nepoznata titulara koji su još bili vidljivi do prije sedamdesetak godina. Ta je crkva zasigurno izgubila funkciju već tijekom srednjega vijeka, jer njezinih ostataka nema prikazanih na starim zemljopisnim kartama kao što je to slučaj s drugim (uglavnom srednjovjekovnim) crkvama na priobalnom prostoru između Zadra i Nina. S obzirom na navedene okolnosti pretpostavio sam da bi se s velikom vjerojatnošću moglo raditi o ranokršćanskoj crkvi, no njezini su ostatci po svoj prilici zauvijek izgubljeni za bilo kakva istraživanja.²³

Sl. 13. Ostatci kasnoantičkog lukobrana/gata na položaju Krug u Kožinu (foto: M. Parica) / Fig. 13. Remains of ancient breakwater/pier at the position Krug in Kožino (photo by M. Parica)

22 Opisane ostatke u moru na položaju Krug utvrdio je zaronom u taj dio kožinskog Primorja doc. dr. sc. Mate Parica, kolega s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, kojemu od srca zahvaljujem što je na moju zamolbu to učinio.

23 Uglešić 2002: 33.

Sl. 14. Romanička crkva-utvrda sv. Bartula (Kulina/Fažan) u Petrčanima snimljena početkom 20. stoljeća (izvor: Jelićev arhiv, Arheološki muzej Split) / Fig. 14. Photo of the Romanesque church-fort of St Bartul (Kulina/Fažan) in Petrčane taken in the early 20th century (source: Jelić's archive, Archaeological Museum in Split)

Petrčane

S prostora današnjih Petrčana, odnosno dijela naselja uz obalu (Donjih Petrčana), ni na kopnu niti uz more nisu poznati nikakvi nalazi rimske arhitekture. Na temelju podataka iz inventarske knjige Muzeja ninskih starina gdje se čuvaju, u literaturi su se s Petrčanima dovodila u vezu dva fragmenta rimskih sepulkralnih spomenika, ulomak stele²⁴ i dio cipusa,²⁵ no nedavno je utvrđeno da dio stele potječe sa sasvim drugog lokaliteta, s ranokršćanskog nalazišta Podvršje – Glavčine.²⁶ U tom kontekstu treba dovesti u pitanje i podatak o Petrčanima kao mjestu nalaza spomenutog ulomka cipusa.

Mjesto Petrčane u povijesnim se izvorima spominje vrlo rano, prvi put u dokumentu iz 1070. godine, pri kupnji neke zemlje za ženski benediktinski samostan sv. Marije u Zadru.²⁷ Najstarija crkva u Petrčanima, velikim dijelom sačuvana još do krova, nalazi se na granici sa susjednim selom Kožinom. Riječ je o crkvi-utvrđi u narodu zvanoj Kulina, Sv. Bartul i Fažan (sl. 14–15), sagrađenoj u doba romanike.²⁸ Iako sam pri rekognosciranjima toga prostora po zidovima uz crkvu sporadično pronalazio pojedine

24 *ILJug* 908; Nedved 1992: 166.

25 *ILJug* 906; Fadić 1990: 265–266; Nedved 1992, 166; Suić 1968: T. 22,2.

26 Maršić 2009: 35–42. Navedeni je autor ulomak stele koji je dotad bio smješten u Muzeju ninskih starina spojio s ulomcima stele pronađenim pri arheološkim istraživanjima u grobu 1 nekropole koja se nalazila uz ostatke dvojnih crkava (*geminæ*) na položaju Podvršje – Glavčine. Taj je lokalitet istraživao tijekom osam arheoloških kampanja u razdoblju od 2002. do 2015. godine. O rezultatima istraživanja: Uglešić 2017: 112–133.

27 Rački 1887: 97.

28 Petricoli 1955: 177–180; 1990: 83–87.

Sl. 15. Zračni snimak romaničke crkve-utvrde sv. Bartula u Petrčanima (foto: J. Šućur) / Fig. 15. Aerial photo of the Romanesque church-fort of St Bartul in Petrčane (photo by J. Šućur)

ulomke keramike koja bi se mogla datirati u kasnoantičko razdoblje, nema nikakva osnova da bi se nastanak te crkve mogao povezati s nekim drugim razdobljem osim s romanikom. Zaronima uz okolnu obalu nisu pronađeni nikakvi ostatci koji bi upućivali na postojanje lukobrana ili gata;²⁹ tek na dubini od oko 4 m uočene su veće nakupine kamenja koje najvjerojatnije predstavljaju dijelove valobrana, a uz njih su po dnu vidljivi razasuti i ulomci novovjekovne keramike.³⁰

Zaton – Sv. Jandre (Sv. Andrija)

U uvali istočno od rta Kremenjača kod Zatona (sl. 16), na prostoru gdje se nalazila luka rimske Enone uspostavljena u 1. stoljeću, pedesetak metara od mora i uz sam poljski put nalaze se ostatci crkve sv. Andrije koje lokalno stanovništvo naziva Sv. Jandre. Zaštitna sondažna istraživanja crkve provedena su koncem 1981. i početkom 1982., a obavio ih je Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom Ljiljane Čerine, tada kustosice u Područnoj arheološkoj zbirci toga Muzeja u Ninu (današnji Muzej ninskih starina). Nakon provedenih istraživanja ostatci zidova crkve su konzervirani.³¹ Arheološka istraživanja obavljena su uglavnom uz trasu zidova i nažalost nikada nisu dovršena.

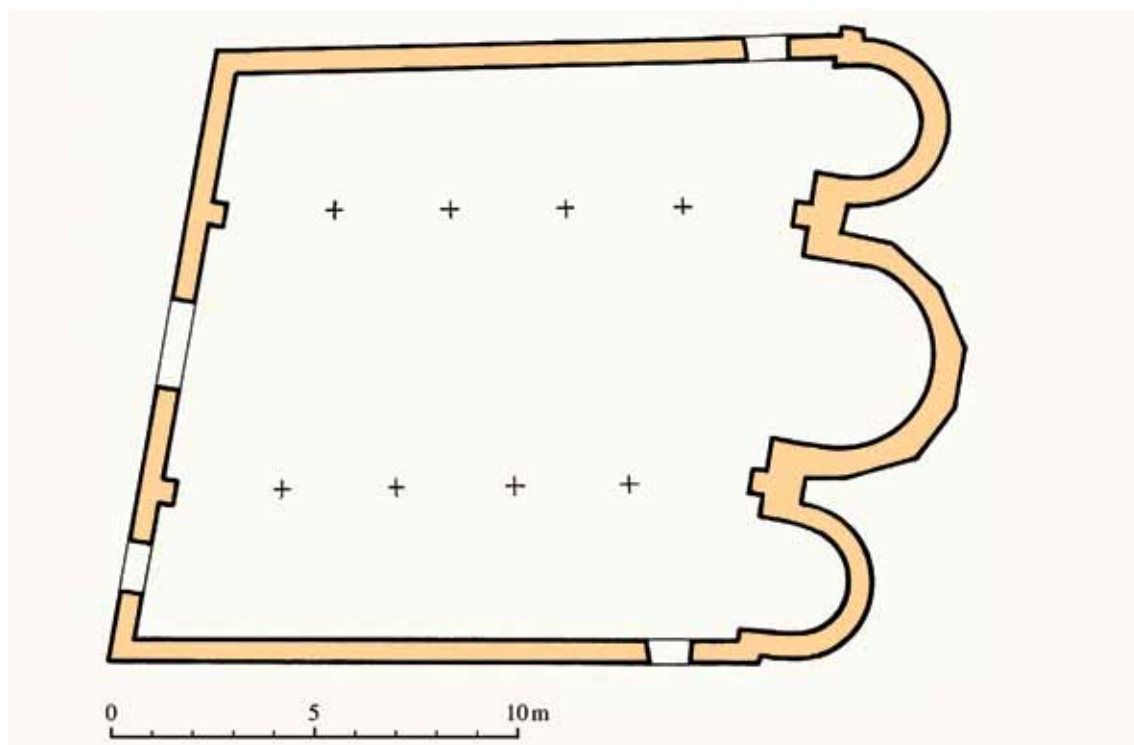
29 Rekognosciranje podmorja uokolo sv. Bartula (kao i za lokalitet Kožino – Krug) na moju je zamolbu proveo Mate Parica.

30 Podatke o tomu dao mi je dr. sc. Mladen Pešić, ravnatelj Međunarodnog (UNESCO-vog) centra za podvodnu arheologiju u Zadru koji je na tom prostoru obučavao djelatnike i suradnike za rad u podvodnoj arheologiji.

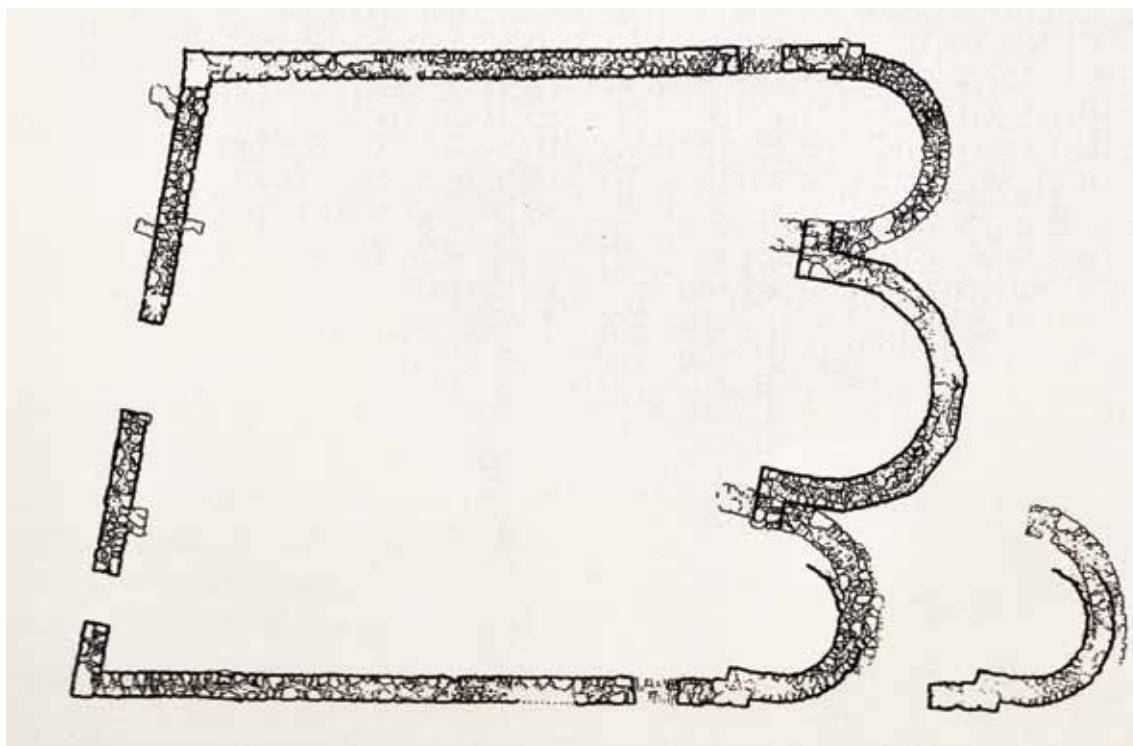
31 Domijan, Petricioli, Vežić 1990: 298; Uglešić, Čerina 1990: 89–98; Uglešić 2002: 34–36; Vežić 1986: 88; 2005: 119–121.

Sl. 16. Položaj crkve sv. Jandre (sv. Andrije) u ninskoj antičkoj luci uz rt Kremenjača u Zatonu (izvor: Vežić 2005: 120)
/ Fig. 16. Position of the church of St Andrew (Sv Jandre) in the Roman-era harbor in Nin next to Cape Kremenjača (source: Vežić 2005: 120)

Sl. 17. Tloris crkve sv. Andrije u Zatonu (izvor: Vežić 2005: 119) / Fig. 17. Ground plan of the church of St Andrew in Zaton (source: Vežić 2005: 119)

Sl. 18. Tloris crkve sv. Andrije u Zatonu s ucrtanim arheološkim ostacima (izvor: Arheološki muzej Zadar – Muzej nin-
skih starina) / Fig. 18. Ground plan of the church of St Andrew in Zaton with marked archaeological remains (source: Archaeological
Museum in Zadar – Museum of Nin Antiquities)

Crkva sv. Andrije u Zatonu (**sl. 17–18**) romboidnog je tlorisa, po izgledu vrlo srodna crkvi sv. Marije u Ninu.³² Na istočnom dijelu ima tri polukružne apside. Zidovi crkve sačuvani su u cjelini svog opsega, a njihova debljina iznosi uglavnom od 0,60 do 0,70 m. Dužina bočnih zidova crkve iznosi 16,20 i 16,30 m (vanjske mjere); širina pročelja je 15,50 m. Središnja apside crkve prostorno je veća od bočnih, njezina unutrašnja širina iznosi 4,50 m, a dubina 3,40 m. Ona je s unutrašnje strane polukružna, dok joj je vanjski plašt sedmerostraničan. Bočne apside su polukružne; njihova unutrašnja širina iznosi 2,60 i 2,70 m, a dubina 2,30 i 2 m. Na bočnim apsidama uočene su barem dvije građevinske faze, pa smo na temelju toga ostavili mogućnost da je u najstarijoj fazi crkva imala samo središnju apsidu, poput sv. Marije. U prvotnom obliku crkve one su bile razmaknute od središnje apside i u tlorisu pravilne. Na pročelju crkve nalaze se dva ulaza; glavni ulaz s vratima širine 2,40 m je po sredini pročelja. Bočni ulaz s dvostruko užim vratima od središnjih bio je prema južnoj lađi. Slična vrata nalazila su se i na perimetralnim zidovima crkve, uz sjevernu i južnu bočnu apsidu. Na sjevernoj strani crkve, uz samu apsidu, uočavaju se ostatci dogradnje organski vezane s crkvom. Vjerojatno se radi o ostatku pastoforije (*prothesis?*). Kako vrata postoje i uz južnu bočnu apsidu, logična je pretpostavka da je i na toj strani bila neka pastoforija (*diaconicon?*).

Iako pri sondažnim istraživanjima crkve nisu pronađeni ostatci baza stupova odnosno interkolumnij, gotovo je sasvim sigurno da je crkva sv. Andrije bila trobrodna bazilika. To se može zaključiti na temelju ležena s unutrašnje strane pročelja crkve i pronađenih ulomaka većih kolona.³³ Kada je crkva dobila troapsidalni bazilikalni oblik, kakav je bio njezin izvorni izgled i odgovor na sva druga pitanja koja su nam se nametnula pri objavi rezultata dosadašnjih istraživanja mogu dati samo sustavna arheološka istraživanja.

Valja napomenuti da je pri istraživanju crkve pronađeno sveukupno 18 ulomaka arhitektonskih, dekorativnih i konstruktivnih elemenata i kamenoga crkvenog namještaja (rimске i ranokršćanske provenijencije). Ranokršćanskom vremenu sasvim sigurno mogu se pripisati dva ulomka pluteja i ulomak poklopca sarkofaga, a istom vremenu vjerojatno pripadaju i četiri ulomka podnih nosača ograde svetišta.³⁴ Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja ostatci ranokršćanske crkve sv. Andrije u Zatonu datiraju se u 6. stoljeće, no postoji mogućnost da se dio preinaka proteže i na 7. stoljeće.

Ostatci vrlo zanimljivog objekta (Objekt B) pronađeni su oko 15 m sjeverno od crkve sv. Andrije (**sl. 19**), ali on je nažalost tek neznatno istražen. Riječ je o pravokutnoj građevini s apsidom na istočnoj strani za koju smo pri objavi rezultata istraživanja pretpostavili da bi se moglo raditi o kasnoantičkom objektu pretvoren u oratorij,³⁵ no s obzirom na nedovoljnu istraženost toga prostora ostavljam mogućnost da je riječ o građevini sasvim drugačije namjene.

Crkva sv. Andrije u neprekinutom kontinuitetu trajala je sve do ratova s Osmanlijama, odnosno do druge polovice 16. stoljeća, kada je porušena i nikada više nije bila obnovljena za kulturne potrebe, već je doživjela preuređenje za drugu namjenu. To je preuređenje bilo ograničeno samo na središnju apsidu kojoj je sa zapadne strane prigraden polukružni zid,

32 Karaman 1930: T. II; Belošević 1968: 59–60, T. XXXIX,1; Petricioli, 1969: 319–320, sa sl.; Vežić 1986: 169, sl. 4/2; 1996: 88; 2005: 118; Domijan, Petricioli, Vežić 1990: 297; Jakšić 1993: 138–139, sl. 5; Uglešić 2002: 40–41.

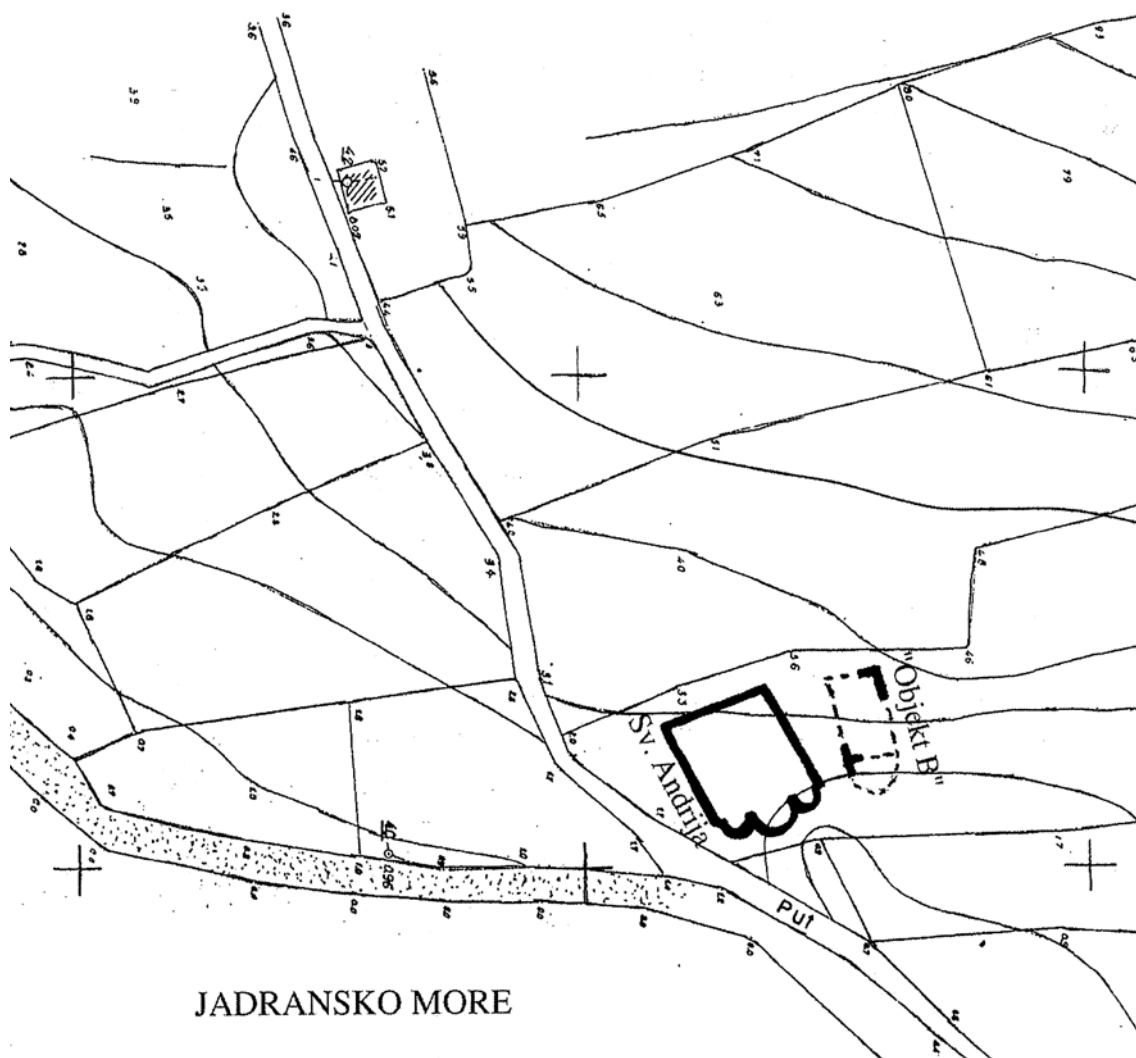
33 Uglešić, Čerina 1980: 92, T. IV, 2–4.

34 Uglešić, Čerina 1980: 95–97, T. III–VI.

35 Uglešić, Čerina 1980: 94.

a u cijelom opsegu iznutra dodano šest pilona. Tako je nastala nova građevina jajolikog oblika koja se izdizala iznad ruševina nekadašnje crkve, a služila je najvjerojatnije kao motrilište i fortifikacija (kula).

Iako se nalaze tik uz jedno od najvećih i najljepših turističkih naselja na našoj strani Jadrana (TN Zaton), konzervirani ostatci crkve danas su u jadnom i zapuštenom stanju (sl. 20) i zahtijevaju hitnu primjerenu prezentaciju. Jednako tako, prostor crkve i njenog okoliša potrebno je sustavno arheološki istražiti kako bi se dobila cjelokupna slika njezina izgleda, konteksta nastanka i objekata koji su indicirani u njezinoj blizini.

Sl. 19. Detalj katastarskog plana rta Kremenjača s ucrtanim položajem crkve sv. Andrije i "Objekta B" iz vremena istraživanja (izvor: Arheološki muzej Zadar – Muzej ninskih starina) / Fig. 19. Detail of the cadastral plan of Cape Kremenjača with marked position of the church of St Andrew and "Structure B" at the time of excavation (source: Archaeological Museum in Zadar – Museum of Nin Antiquities)

Sl. 20. Zračni snimak ostataka ranokršćanske crkve sv. Andrije u Zatonu (foto: J. Šućur) / Fig. 20. Aerial photo of the remains of the Early Christian church of St Andrew in Zaton (photo by J. Šućur)

Zaključak

Prostor između antičke kolonije Jadera i municipija Enone u cijelom je rimskom razdoblju zasigurno imao veliko značenje za agere tih dvaju gradova s obzirom na resurse koje sam naprijed spomenuo. Najveći dio toga područja pripadao je zadarskom ageru. Na prostoru između Zadra i današnjih Petrčana gotovo u pravilnom nizu bile su raspoređene tri velike vile rustike (na Puntamici, u Diklu i u Kožinu) koje su vrlo vjerojatno bile dijelovi isto toliko veleposjeda. S obzirom na blizinu grada, njihova kristijanizacija bila je vjerojatno vrlo rana i tekla je usporedno s kristijanizacijom u koloniji Jaderu.³⁶ U tom kontekstu treba promatrati i adaptaciju rimske cisterne na zadarskoj Puntamici u ranokršćansku crkvu. Bila je posvećena rimskom papi i mučeniku sv. Klementu, a nakon predromaničke adaptacije u dvojnu crkvu (u prvoj polovici 10. stoljeća) promijenjen joj je titular u sv. Stošija (Anastazija). Prema podacima dobivenim rekognosciranjem terena velika je vjerojatnost da je ranokršćanska crkva postojala i na prostoru današnjeg Kožina, na položaju Krug gdje je bila rimska vila čiji su ostatci godinama uništavani nekoć poljodjelskim radovima, a kasnije (još i danas) nekontroliranom izgradnjom. Na taj način nestali su i zidovi crkve koji su bili sačuvani još do prije sedamdesetak godina. Za područje Dikla nema dokaza o postojanju ranokršćanske crkve na prostoru nekadašnje rimske vile na Njivicama, no ni u kom slučaju ne možemo isključiti mogućnost da je ona tamo nekad bila. To ćemo teško moći ikada ustanoviti zbog izgradnje koja je premrežila gotovo cijeli prostor

³⁶ O počecima kršćanstva u Zadru: Uglešić 2002: 5–9; Cambi 2009: 9–22.

njezina rasprostiranje. Nada ostaje jedino u vezi s romaničkom crkvicom sv. Martina – na temelju povijesnih dokumenata možemo pretpostaviti da je na njezinu mjestu crkva postojala i u ranijim razdobljima.

Na području od Kožina do Zatona koji obuhvaća prostor današnjih Petrčana, odnosno na obalnom dijelu Donje Petrčane, kako sam naprijed već istaknuo, nisu dosad utvrđeni nikakvi ostatci ranije antičke ili kasnoantičke arhitekture. Velika je vjerojatnost da je taj dio zadarskog agera imao status državnog zemljišta (*ager publicus*), ali jednako tako i da je to bio prostor pašnjaka i šuma (*ager compascuus et silvae*). Prostor Petrčana obilovao je upravo tisućljetnim šumama crnike koje su donedavno gotovo u cijelosti bile očuvane. To su vjerojatno i razlozi zašto na prostoru Donjih Petrčana antička arhitektura nedostaje. Na jadertinski ager na području između današnjih Petrčana i Zatona nastavljao se ninski ager koji je u graničnom dijelu također imao isti status kao i veći dio zemljišta u Petrčanima, a nakon toga nastavljao se prostor koji je pripadao gradskom području Enone, odnosno funkcionirao je kao luka toga municipija. Tijekom 6. stoljeća ondje je za tamošnju kršćansku zajednicu izgrađena crkva sv. Andrije koja je po karakteristikama gradnje vrlo srodna ranokršćanskoj crkvi sv. Marije u ninskoj gradskoj jezgri.

Cilj ovoga rada bio je pokušati utvrditi gdje se nalazila (ili se mogla nalaziti) ranokršćanska arhitektura na obalnom području između antičkog Jadera i Enone. Isto tako želja mi je bila upozoriti na neprimjereno stanje očuvanosti i prezentacije utvrđenih ranokršćanskih crkava, kao i na potrebu sasvim drugačijeg odnosa prema toj izuzetno vrijednoj, a dijelom i raritetnoj arheološkoj baštini. Periferno sam se dotaknuo i triju romaničkih crkava (sv. Mihovila i sv. Petra u Diklu te sv. Bartula u Petrčanima) koje su svjedoci srednjovjekovnog života toga prostora, također povijesno vrlo važne i zanimljive te kao takve zaslužuju primjerenu valorizaciju i prezentaciju, a ugrožene su prije svega galopirajućom betonizacijom i nekontroliranom izgradnjom različitih građevina na okolnom području. Nadam se da će se devastacija toga prostora zaustaviti te da će sva njegova spomenuta arheološka i povijesno-umjetnička baština adekvatno biti prezentirana i naći mjesta osobito u različitim turističkim rutama koje se ondje na niz načina mogu organizirati.

LITERATURA / LITERATURE

- Belošević 1968 Janko Belošević, Nin u srednjem vijeku, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1968., 53–63.
- Bianchi 1880 Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana, vol. II*, Zadar, 1877.
- Bianchi 2011 Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar, sv. II*, Zadarska nadbiskupija i Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2011.
- Bradford 1947 John P. Bradford, A technique for the study of centuriation, *Antiquity. A Review of World Archaeology* 21, Cambridge, 1947., 197–204.
- Bradford 1957 John P. Bradford, *Ancient Landscape. Studies in Field Archaeology*, G. Bell and Sons Ltd., London, 1957.
- Cambi 2009 Nenad Cambi, Početci kršćanstva u Dalmaciji s posebnim obzirom na Jader, u: Livio Marijan (ur.), *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve I. Zbornik radova znanstvenoga skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, 16.–18. studenog 2004., Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2009., 9–22.
- Chevallier 1957 Raymond Chevallier, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Bolletino di Geodesia e Scienze Affini* 16, Firenze, 1957., 162–177.
- Ćurković 2008 Marin Ćurković, Tegule s pečatom iz Zavičajnog muzeja Benkovac, *Asseria* 6, 2008., 67–98.
- Domijan, Petricioli, Vežić 1990 Miljenko Domijan, Ivo Petricioli, Pavuša Vežić, *Sjaj zadarskih riznica. Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1990.
- Dundović 2015 Zdenko Dundović, *Zadarski kaptol, njegova dobra i kaptolski dostojanstvenici u posljednjih sto godina vladavine Mletačke republike (1697–1797.)*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Katoličko-bogoslovni fakultet, Zagreb, 2015.
- Fadić 1986 Ivo Fadić, Diklo kod Zadra. *Villa rustica*, AP (1985.), 1986., 89–90.
- Fadić 1990 Ivo Fadić, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobničkih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora* 12, 209–278.
- Jakšić 1986 Nikola Jakšić, Draga sv. Krševana u Diklu o tisućitoj obljetnici osnutka samostana, *RFFZd* 25(12) (1985./1986.), 1986., 205–228.
- Jakšić 1993 Nikola Jakšić, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora* 15, 1993., 127–143.
- Jakšić 2015 Nikola Jakšić, Ostatci uništene romaničke crkvice sv. Jakova u Zemuniku, *ShP*, III. s., 42, 2015., 257–265.
- Juras, Jurković Pešić 2016 Ivana Juras, Filipa Jurković Pešić, Tegule s pečatom iz Antičke zbirke Arheološkoga muzeja Zadar, *Diadora* 20, 2016., 31–75.
- Kadi 2016 Marijan Kadi, *Centurijacija otoka Ugljana. Rimski katastar*, Sveučilište u Zadru i Općina Preko, Zadar, 2016.

- Karaman 1930 Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930.
- ILJug*
- Maršić 1993 Dražen Maršić, Prilog poznavanju limitacije antičkog Zadra, *RFFZd* 32(19) (1992./1993.), 1993., 105–116.
- Maršić 2009 Dražen Maršić, Rekonstrukcija nadgrobne stele obitelji Ennius iz Enone, *HAnt* 18/2, 2009., 35–42.
- Migotti 1991 Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1991.
- Nedved 1992 Branka Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (prvi dio), *Diadora* 14, 109–257.
- Pedišić, Podrug 2008 Ivo Pedišić, Emil Podrug, Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *OA* 31, 2008., 81–141.
- Petricioli 1955 Ivo Petricioli, Tri romaničke građevine u Diklu, *ShP*, III. s., 4, 1955., 173–180.
- Petricioli 1969 Ivo Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru* 16–17 (*Povijest grada Nina*), Zadar, 1969., 299–354.
- Petricioli 1990 Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Književni krug, Split, 1990.
- Rački 1887 Franjo Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1887.
- Suić 1955 Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* I, Zadar, 1955., 1–36.
- Suić 1968 Mate Suić, Nin u antici, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1968., 35–52.
- Suić 1976 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber i Institut za arheologiju, Zagreb, 1976.
- Suić 1981 Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, *Prošlost Zadra I*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1981.
- Suić 1996 Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske (Opera selecta)*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 1996., 349–385.
- Suić 2003 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Suić, Petricioli 1955 Mate Suić, Ivo Petricioli, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *ShP*, III. s., 4, 1955., 7–21.
- Uglešić 2002 Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Filozofski fakultet u Zadru i Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2002.

- Uglešić 2017 Ante Uglešić, Ranokršćanski nalazi iz okolice Ljupča, u: Josip Faričić, Jerolim Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Sveučilište u Zadru i Župa Ljubač, Zadar, 2017., 112–133.
- Uglešić, Čerina 1998 Ante Uglešić, Ljiljana Čerina, Istraživanje crkve sv. Andrije u Zatonu kod Zadra, *RFFZd* 36(23) (1997.), 1998., 89–98.
- Vežić 1986 Pavuša Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb, 1986., 161–177.
- Vežić 1996 Pavuša Vežić, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, u: Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1996., 87–99.
- Vežić 2005 Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Arheološki muzej, Zadar, 2005.
- Vukov 2014 Mirna Vukov, Tegule s pečatom *Pansiana* iz istraživanja u Aseriji (1998.–2008.), *Asseria* 12, 2014., 119–136.
- Vukov 2016 Mirna Vukov, Nove inačice pečata radionice *Pansiana*, *VAHD* 109, 2016., 155–176.
- Wilkes 1969 John J. Wilkes, *Dalmatia*, Harvard University Press, London, 1969.

SUMMARY

Early Christian architecture in the coastal area between Zadar and Nin

In this paper the author attempts to determine the positions of Early Christian architecture in the coastal area between Zadar (*Iader*) and Nin (*Aenona*) on the basis of previous archaeological research and his own interpretations of their results. This exceptionally attractive and resource-rich area belonged to the Iadertine *ager* for the most part, and its western part, as a harbor facility, belonged to the *municipium* of Aenona. Only two churches in this region can be ascribed to the Early Christian period with certainty. In the present-day city area Puntamika, a small church of St Anastasia was excavated seventy years ago, as a unique example of a double two-storey church in the whole of our territory. The lower church is actually a Roman cistern converted into sacral space in Late Antiquity, with the titular of St Clement. In the first half of the 10th century another church was built above this one, and the entire assemblage was dedicated to St Stošija. The second Early Christian church was discovered in Zaton, situated in the area of the Roman-era harbor of Nin and it was dedicated to St Andrew (*Sv Jandre*). It was only partially excavated in the 1980s. The locality of Krug in Kožino is another site that yielded evidence of the Early Christian architecture.

The Early Christian churches in the Iadertine region are related to large *villae rusticae*. A considerable part of this city *ager* is associated with the coastal area, especially the portion belonging to the present-day settlement of Donje Petručane, that in all likelihood had the status of *ager publicus* and *ager compascuus et silvae*, which most likely explains the absence of the Roman-era architectural remains.

Translated by Marija Kostić

MIRJA JARAK

DOI: 10.21857/moxpjhwonm

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30.IX.2021.

Prihvaćeno: 17.XI.2021.

BILJEŠKE O MRAMORNOM RELJEFU KRISTA IZ RAPSKE KATEDRALE*

U radu se analizira mramorni reljef s Kristom na prijestolju iz rapske katedrale. Reljef se promatra u kontekstu kasnoantičke i bizantske umjetnosti. Zaključci se nadovezuju na novija razmatranja tog važnog kamenog spomenika, o kojemu je više pisano u posljednjem desetljeću. Dok ikonografska i ornamentalna analiza ne omogućavaju užu dataciju spomenika, stilski obilježja ukazuju na njegovu izradu u vrijeme procvata bizantske skulpture u 11. ili 12. st., svakako u nekoj vrhunskoj bizantskoj radionici, najvjerojatnije u Konstantinopolu.

Ključne riječi: Rab; reljef s Kristom Vladarom; lira prijestolje; kasna antika; srednji vijek; Bizant / *Key words: Rab; relief with Christ enthroned; lyre-backed throne; Late Antique; Middle Ages; Byzantium*

U bogatoj baštini starokršćanske i bizantske skulpture s istočne jadranske obale, o nekim djelima je, u odnosu na njihovu umjetničku vrijednost, malo pisano. U slučaju remek-djela kojemu je posvećen ovaj prilog, objašnjenje nalazimo u jasnom sadržaju prikaza koji nije zahtijevao posebna tumačenja i nepoznatom izvornom kontekstu spomenika. Mramorni reljef s prikazom Krista na prijestolju nedvojbeno se može uvrstiti među prikaze Krista Vladara s istaknutim ikonografskim detaljima koji upućuju na bizantsko ishodište rada. Izvorni kontekst odnosno način i vrijeme dospijeca reljefa u grad Rab i rapsku katedralu posve su nepoznati, te je o tome raspravljano na temelju uvida u povijesne okolnosti u kojima se nalazio otok Rab u srednjem bizantskom razdoblju¹.

Nedovoljno obrađivan sve do posljednjih godina, rapski mramorni reljef s Kristom ipak je u novije doba zasebno objavila i interpretirala M. Skoblar.² Autorica je u

* Rad posvećujem dragom profesoru Marinu Zaninoviću, s najboljim željama i zahvalnošću za njegov veliki znanstveni doprinos!

1 Skoblar 2012: 171–182.

2 U citiranom radu objavljenom u *Starohrvatskoj prosvjeti* 2012. godine rapski mramorni reljef s Kristom bio je predmetom opsežnije analize. Autorica M. Skoblar opširno je analizirala reljef u odnosu na srodna djela i istaknula veliko značenje spomenika. Sama sam, baveći se kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom skulpturom s otoka Raba, također opširnije analizirala reljef, a taj je rad bio poticaj i za ovaj članak u kojem se još jednom upućuje na širi, kasnoantički i ranosrednjovjekovni kontekst iz kojega je proizašao rapski spomenik. Podatke o prethodnim osvrtima u literaturi daje M. Skoblar u citiranom članku. Vidljivo je da, nakon prvih analiza iz pera D. Freya (Frey 1912: 89–90) i M. Abramića (Abramić 1932: 323), nije bilo opsežnijih osvrta. Kod drugih autora nalazi se spominjanje i načelno vrednovanje, ali bez opsežnije rasprave. Preciznu dataciju spomenika dao je Szabo, bez godine: 11: “Nad pokrajnim ulazom na lijevoj strani do prizidane kapele nalazi se prekrasni reljef Krista od mramora, doduše preiskidan ali opet sastavljen, remekdjelo, najvjerojatnije baš iz doba postanja crkve, iz XI. stoljeća. Vrijeme, pa atmosferična učinila su, te se ovaj divot reljef, koji prikazuje Krista na stolcu sa naslonom u formi lire, koji po orijentalno drži ruku za blagoslov, prikazuje kao djelo od slonove kosti. Pokušaji datiranja čak u 6. ili 9. stoljeće očito su neuspjeli! Provenijencija nepoznata”. Iz Szabina pisanja proizlazi da je reljef ugrađen na vanjskoj strani zida katedrale već bio prelomljen i vjerojatno sastavljen prilikom ugradnje. U kasnijoj hrvatskoj literaturi o reljefu je, koliko mi je poznato, tek načelno pisano, o

članku prihvatljivo povezala podatke o radovima na katedrali tijekom 11., 12. i 13. st. s neizvjesnim vremenom ugrađivanja mramornog reljefa u vanjsko lice sjevernog zida katedrale.³ Reljef je, sigurno do 1929., bio ugrađen na vanjštini sjevernog zida, jer ga tamo vide autori od Eitelbergera do Szabe.⁴ Kako su na zidovima katedrale vršeni radovi i u 13. st., reljef je na svoje prvo zabilježeno mjesto mogao biti sekundarno ugrađen, stoljeće ili dva nakon izrade. Nije isključena niti ugradnja u još kasnijem vremenu, zavisno od vremena dospijeca spomenika na otok Rab i njegove eventualne funkcije prije ugradnje. Pitanje je li reljef ubrzo po izradi nabavljen za rapsku katedralu ili je na Rab stigao kasnije, ostaje bez odgovora. S obzirom na položaj i značenje Raba kao najstarijeg biskupskog središta među istočnojadranskim otocima, koje i u 11. st. ima posebno mjesto, moguća je narudžba ili nabava mramornog reljefa upravo za rapsku katedralu. Njegov prvi poznati položaj na vanjštini sjevernog zida, iznad pobočnih vrata, vjerojatno je ipak sekundaran, jer ne odgovara važnosti reljefa.

Vjerojatno je činjenica što je spomenik bio i ostao ugrađen na prilično nedostupnom mjestu, najprije na vanjskoj strani zida katedrale, a kasnije u njezinoj unutrašnjosti, razlogom što nije dovoljno proučen mramor od kojega je načinjen.⁵ Od starijih autora D.

Sl. 1. Ravenna, mozaik u crkvi Sant'Apollinare Nuovo (preuzeto iz: *Ravenna – Guide to the knowledge of the city*, Ravenna, 1987., 130) / Fig. 1. Ravenna, mosaic from the Sant'Apollinare Nuovo Church (from: *Ravenna – Guide to the knowledge of the city*, Ravenna, 1987, 130)

čemu usp. Prijatelj 1954: 72; Žic-Rokov 1971: 458; Belamarić 1997: 58, 60; Domijan 2005: 18–20; Domijan 2007: 95–98. Među navedenim autorima K. Prijatelj ga određuje kao bizantski reljef, I. Žic-Rokov kao ranokršćanski, J. Belamarić kao bizantsku ikonu iz 12. st., a M. Domijan rad svrstava među djela iz 11. st. Upadna je činjenica da reljef nije obrađivan u novijim sintezama o bizantskoj skulpturi i umjetnosti, gdje bi, s obzirom na umjetničku vrijednost, svakako trebao imati odgovarajuće mjesto.

3 Skoblar 2012: 172. O radovima u 13. st. pisao je R. Eitelberger von Edelberg. M. Domijan istaknuo je, u navedenom radu o rapskoj katedrali, radove na fasadi katedrale u 12. st., koji su nastavljeni i kasnije.

4 Eitelberger 2009: 48–49; Brusić 1926: 70; Szabo bez godine: 11. Reljef na vanjskoj strani zida katedrale opisuje Gj. Szabo u pobliže nedatiranom rukopisu. Kako na kraju teksta spominje najnovije administrativno uređenje i Savsku banovinu, koja je osnovana 1929., rukopis je nastao najranije 1929. godine.

5 Koliko mi je poznato, mramor nije petrografski analiziran.

Frey navodi da je riječ vjerojatno o grčkom mramoru.⁶ On ostavlja dojam bijelog mramora, ali tek pobližim ispitivanjem i petrografskom analizom bit će moguće zaključiti o vrsti mramora i njegovom porijeklu.

Sadržaj prikaza na mramornom reljefu analiziran je u literaturi, osobito u novijem citiranom radu M. Skoblar. Već i ranije u literaturi uočeni ikonografski detalji, dobro su proučeni i smješteni u odgovarajući kontekst unutar razvoja bizantske umjetnosti. Na prvome je mjestu riječ o obliku Kristova prijestolja. To je prijestolje s naslonom u obliku lire, specifično za bizantsku umjetnost. Spomenici s takvim tipom prijestolja prikazani su unutar sintetičkih osvrta, s naglaskom na numizmatičkom materijalu.⁷ Začudno je, međutim, nepoznavanje rapskoga reljefa unutar sintetičkih radova o spomenicima s prijestoljem u obliku lire. Rapski spomenik, naime, jedini je kameni reljef s takvim tipom prijestolja. Svi ostali primjeri pojavljivanja prijestolja s naslonom u obliku lire vezani su uz druge tipove spomenika, među kojima su najbrojniji numizmatički nalazi. Oni su i vremenski najraniji, jer je prva pojava prijestolja u obliku lire zabilježena na novcu careva 5. st.⁸ Kasnija pojava na bizantskom ranosrednjovjekovnom novcu Kristova lika na takvom prijestolju dobro korespondira sa značenjem vladarskog prikaza Krista i, kao i druge ikonografske paralele, pokazuje utjecaje rimske carske ikonografije u oblikovanju kršćanske umjetnosti. Neosporno je, na temelju različitih inačica prikaza prijestolja s naslonom u obliku lire, da je taj tip prikaza bio osobito omiljen na bizantskom ranosrednjovjekovnom novcu i u bizantskoj umjetnosti općenito. U bizantsku monumentalnu umjetnost, čiju ranu fazu najbolje predstavlja mozaik s Kristom iz crkve Sant' Apollinare Nuovo u Ravenni (sl. 1), motiv lira-prijestolja mogao je biti preuzet iz predložaka na carskome novcu, koji su raniji od samoga mozaika. Na novcu iz druge polovine 5. st. na lira-prijestolju ne nalazi se Krist nego istočnorimski carevi s čijim portretima je povezana prva pojava specifičnog tipa trona s naslonom u obliku lire.⁹ O odnosu između prikaza na novcu i na drugim djelima, osobito na djelima monumentalnog karaktera, opsežno je raspravljano u citiranoj literaturi. Jedan od autoriteta za bizantsku numizmatiku, P. Grierson, interpretirao je numizmatičke inačice motiva Krista na prijestolju lira-tipa kao odraze nekih značajnih djela monumentalne umjetnosti.¹⁰ Prikazi Kristova lika na bizantskom novcu postaju uobičajeni od 9. st., kada se prvi put javljaju i inačice s Kristom na prijestolju lira-tipa.¹¹ S obzirom na ulogu careva u izradi monumentalnih djela, o čemu primjerice jasno govori lik cara-donatora na sačuvanom mozaiku iz narteksa crkve sv. Sofije u Konstantinopolu, i još uže vezanost motiva na novcu uz carsku politiku, vrlo je prihvatljivo povezivanje ikonografije na novcu s monumentalnim djelima nastalim pod carskim pokroviteljstvom.¹² Čini se da se pojava nekoliko varijanti prikaza Krista na lira-prijestolju na bizantskom novcu može povezati s monumentalnim djelima koja su izabrana kao predlošci, kako je to interpretirano u numizmatičkoj literaturi. Obrnuti odnos između predloška i kopije svakako je teško zamisliv, jer shematski i sitni motivi na novcu ne bi mogli poslužiti kao uzori za izradu monumentalnih mozaika, fresaka ili kamene skulpture. Takav odnos između kovanica

6 Frey 1912: 89. Frey navodi da je reljef, nažalost, ugrađen na znatnoj visini, te položaj spomenika nije omogućavao detaljnije proučavanje.

7 Grierson 1973: *passim*; Breckenridge 1980–1981: 247–260.

8 Breckenridge 1980–1981: 250.

9 Breckenridge 1980–1981: 250.

10 Grierson 1973: 146–158.

11 Grierson 1999: 32.

12 O mozaiku iz narteksa Sv. Sofije usp. između drugih djela Whittemore 1933; Hawkins 1968: 151–166.

Sl. 2. Rapska katedrala, mramorni reljef Krista na prijestolju (snimio Damir Krizmanić) / Fig. 2. Rab Cathedral, marble relief with Christ on the Throne (photo by: Damir Krizmanić)

i drugih djela moguć je kod vrlo jednostavnih, simboličkih motiva, poput motiva križa na stepeničastom postolju.¹³ U ovom smislu treba razumijeti nešto ranije navedenu mogućnost da je sam oblik lira-prijestolja u monumentalnu umjetnost (mozaik iz crkve Sant' Apollinare Nuovo) preuzet iz predložaka na novcu. Radilo bi se samo o preuzimanju oblika prijestolja, koji je sam po sebi imao posebno simboličko značenje, a ne o preuzimanju cjeline kompozicije. Između pojave lira-prijestolja na solidima Lea I i II (473.–474.) i mozaika iz Sant' Apollinare Nuovo (oko 500.) proteklo je samo nekoliko desetljeća, te je oblik zaobljenog naslona, možda s određenim konotacijama, dobio na važnosti u posljednjim desetljećima 5. st., a prisutnost na zlatnicima i carska ikonografija mogli su pospješiti odabir takvog oblika prijestolja u ikonografskoj shemi Krista Vladara na ravenkom mozaiku. Riječ je, dakle, samo o vrlo ograničenom utjecaju motiva na novcu na oblikovanje kompozicije monumentalnog karaktera. I taj ograničeni utjecaj vjerojatno je rezultat carske ikonografske komponente, jer se ikonografija Krista Vladara na prijestolju lira-tipa povezuje s carskom vladarskom ikonografijom. U vezi s kasnijim prikazima Krista na prijestolju lira-tipa na novcu i na drugim djelima, podudarnosti, kao i kod drugih složenijih figuralnih kompozicija, mogu imati kronološki značaj. Bizantsku umjetnost općenito obilježava dugotrajnost određenih ikonografskih obrazaca, uz postojanje inačica, varijanti unutar osnovnog ikonografskog obrasca. Rapski mramorni

¹³ Jarak 2017: 63–68.

reljef s Kristom na prijestolju lira-tipa predstavlja klasičnu inačicu prikaza samoga Krista kakvu nalazimo, i bez prijestolja lira-tipa, i na drugim spomenicima, a predstavljena je i na bizantskom novcu.

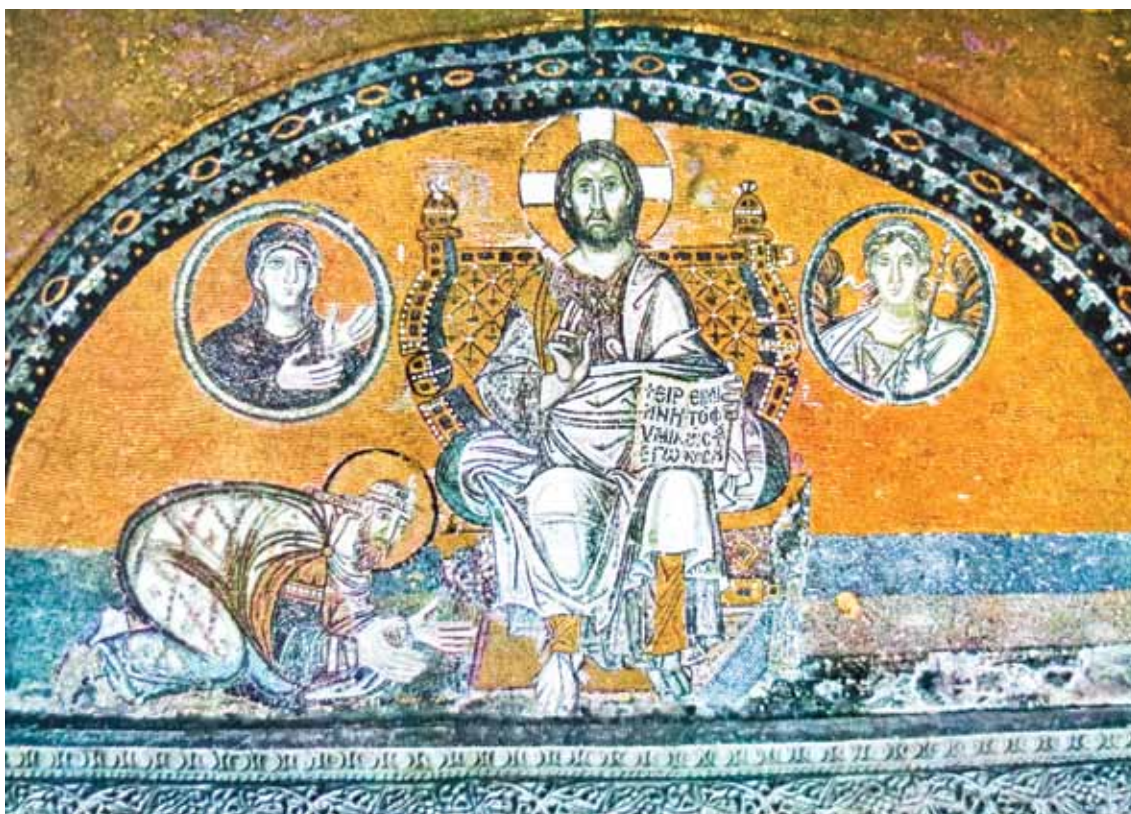
Ikonografija rapskoga reljefa uključuje uobičajenu odjeću, stav, položaj ruku, što svrstava rad u sferu bizantske umjetnosti (sl. 2). Krist sjedi na raskošno oblikovanom prijestolju prikazan načelno frontalno, ali bez strogosti frontalnog položaja, o čemu govori prirodni položaj nogu i držanje u cjelini. Duga odjeća s plaštom tipična je za prikaze Krista Vladara. Položaj ruku, od kojih je desna savijena ispred grudi s prstima u prepoznatljivoj gesti, a lijeva je zakrivljena knjigom koja počiva na lijevoj Kristovoj strani, predstavlja jednu inačicu poznate ikonografske sheme koju u bizantskoj umjetnosti poznajemo na kamenim spomenicima i drugim djelima.¹⁴ Jasno je da je taj tip prikaza oblikovan već u kasnoj antici, a nalazimo ga na klasičnim sačuvanim djelima poput kamene ikone iz Sv. Polieukta, enkaustičke ikone Krista iz samostana sv. Katarine na Sinaju i mozaika iz Sant' Apollinare Nuovo. Na sva tri navedena kasnoantička primjera Kristova desna ruka izlazi ispod plašta da bi prepoznatljiva gesta bila istaknuto smještena oko sredine Kristova poprsja. I na rapskome reljefu desna Kristova ruka izlazi iz nabora plašta, a specifična gesta usmjerena je prema sredini Kristova lika. Druga Kristova ruka na reljefu nije vidljiva. Ona je na neki način pridržavala knjigu, ali to nije jasno vidljivo. Među sačuvanim bizantskim skulpturama s Kristom koji pridržava knjigu, ruka je u pravilu vidljiva, pa rapski Krist u tome pogledu predstavlja rjeđu varijantu među skulpturama.¹⁵ Inačica bez vidljive ruke koja pridržava knjigu zastupljena je na bizantskom novcu, na nekoliko tipova prikaza Krista na prijestolju s naslonom u obliku lire.¹⁶ Varijanta Id koja se pojavljuje na zlatnicima careva 10. i 11. st. donosi najprofinjeniji lik Krista na lira-prijestolju na bizantskom numizmatičkom materijalu. Samo taj Kristov lik na bizantskom novcu s kompozicijom Krista na lira-prijestolju mogao bi se, s obzirom na dobro usklađene proporcije Kristova tijela i skladnost cjeline, komparirati s rapskim reljefom. Ako numizmatička varijanta odražava određeni monumentalni prototip, on je postojao već u 10. stoljeću. U to doba, ili još ranije, datira se sačuvani mozaik s Kristom na lira-prijestolju u narteksu Sv. Sofije (sl. 3). Svi ikonografski detalji na mozaiku nisu identični onima na rapskom reljefu, ali način prikaza ljudskog lika odražava sličan pogled umjetnikâ mozaika i reljefa. Komparacije s umjetnički najboljim prikazom na novcu i s vrhunskim srednjovjekovnim mozaikom upućuju na posebno mjesto rapskoga reljefa, o čemu govore i druga obilježja samoga rada i komparacija s drugim kamenim spomenicima.

U oblikovanju Kristove glave rapski reljef predstavlja izrazito umjetničko ostvarenje. Riječ je o ovalnoj glavi, nježnog izraza lica, što se opaža unatoč oštećenjima i tek

14 Među ranim djelima ističe se ikona s poprsjem Krista Vladara iz crkve sv. Polieukta u Konstantinopolu, datirana, zajedno s poprsjima apostola i Bogorodicom, u kasno 6. st. Usp. Harrison, Firatli 1966: 222–238; Firatli 1990: 198–211. Na kamenim reljefima iz Sv. Polieukta apostoli također imaju knjigu, koju pridržavaju objema rukama ili drugačije. Njihovi prikazi razlikuju se od Kristova u izostavljanju aureole i specifične geste blagoslova ili govora. Samo jedan apostol (tzv. apostol F) umjesto knjige u ljevici ima križ. Usp. Firatli 1990: 210–211. Mramorni figuralni reljefi iz Sv. Polieukta malih su dimenzija i interpretirani su kao rane kamene ikone. Usp. Mathews 1998: 52–53. O Kristovoj gesti govora ili blagoslova, između druge literature usp. posebno L'Orange 1953: 17. *The Gesture of Thought. The Sign of Logos*. Osim kod prikaza Krista Vladara na prijestolju, gesta govora ili blagoslova pojavljuje se i u drugim kristološkim scenama, na kasnoantičkim i srednjovjekovnim spomenicima. Jedan noviji primjer predstavlja mramorna ploča pronađena na Klisu, na kojoj je poprsje Krista u mandorli, pridržavanoj od jednog sačuvanog anđela. Riječ je o radu domaće klesarske radionice, na što upućuje karakterističan način modelacije. Usp. Bužančić 2011: 40–47.

15 Lange 1964: *passim*; Wolters 1979: *passim*.

16 Grierson 1973: 152, T. 16.

Sl. 3. Sv. Sofija u Konstantinopolu, mozaik u narteksu (preuzeto iz: A. Grabar, *La peinture byzantine*, Genève, 1953., str. 91) / Fig. 3. St. Sophia in Constantinople, mosaic in the narthex (from: A. Grabar, *La peinture byzantine*, Genève, 1953, p. 91)

djelomično sačuvanim crtama lica. Jasno je da je prikazan mladi Krist s dugom kosom koja pada do ramena. Je li bila prikazana brada, teško je reći. Kristovu glavu okružuje tipična križna aureola. Dok je gornji dio tijela posve zakriven naborima plašta, ispod tunike koja prekriva noge ocrtavaju se oblici tijela. Klesar je tako ostvario svojevršno kombiniranje naglašavanja odjeće i anatomije tijela, što bi, uz postojanje srodnih djela, moglo uže odrediti porijeklo reljefa. Krist se na rapskom reljefu stopalima naslanja na četvrtasti, zakošeno postavljeni oslonac. Dva koso rezana ruba oslonca bila su ornamentirana, od čega su ostali tek mali tragovi. Ovaj detalj je prilično važan kada se u cjelini sagledavaju načini ornamentiranja Kristova prijestolja i rubni ornamentalni okvir reljefa. U tim detaljima razabire se radionički pečat klesara i inspiracija određenom klesarskom baštinom. Bogato ornamentiranje prijestolja i ruba reljefa dobro uokviruje nježnu ljudsku figuru i doprinosi ukupnom skladnom izgledu djela. Prirodni položaj Kristova tijela u sjedećem stavu, osobito položaj nogu, među monumentalnim djelima mogao bi se komparirati s mozaičkim prikazom na trijumfalnom luku ravske crkve San Michele in Africisco, gdje je Krist Vladar prikazan na prijestolju bez naslona. U monumentalnoj umjetnosti detalji prikaza Kristova sjedećeg stava variraju i ovise o težnji za naglašavanjem određene koncepcije Kristova pojavljivanja. Varijantu na rapskom mozaiku, slično inačici na rapskome reljefu, možemo interpretirati kao prikaz s naglašenom ljudskom dimenzijom Kristova pojavljivanja.

Na rapskome reljefu posebno su istaknuti ornamentalni, dekorativni elementi. Budući da su ornamentalni motivi na dijelovima prijestolja i na rubnom okviru dosta dobro sačuvani i prepoznatljivi, mogu se analizirati i usporediti s primjerima na drugim djelima.

Kod prijestolja ornamentalno su oblikovane stranice naslona i postolje. Konveksne stranice prijestolja oblikovane su u formi astragala. Postolje čine četiri stupića s bazama i kapitelima te s jednim kružnim proširenjem na sredini stupića. Jastuk na kojem Krist sjedi nije posebno dekoriran. Okvir reljefa ima širu zakošenu i užu ravnu stranicu. Na zakošenoj stranici teče friz sastavljen od peterodijelnih akantusa.

Ornamentirano prijestolje kakvo je izrađeno na rapskom reljefu prilično je jedinstveno u usporedbi s prikazima na drugim djelima. Potpune analogije nedostaju.¹⁷ Raščlanjivanje zaobljenih strana naslona oblicima koji nalikuju astragalu moglo bi se usporediti s oblikovanjem zaobljenih strana naslona na carskom mozaiku iz Sv. Sofije u Konstantinopolu. Tamo je zaobljena linija naslona prekinuta jednom kuglicom, što podsjeća na motiv astragala. I spojevi zaobljenih i horizontalnog dijela naslona imaju sličan izgled na oba rada. Slično kugličasto proširenje na zaobljenim stranama lira-naslona vidi se na prikazu na jednom listu rukopisa iz pariške Nacionalne biblioteke.¹⁸ Raspored horizontalnih dvorednih bijelih kuglica na zaobljenim stranama lira-prijestolja na mozaiku iz Sant' Apollinare Nuovo sugerira oponašanje motiva astragala, a isto vidimo na jednoj sačuvanoj stranici naslona na fresci iz S. Maria Antiqua u Rimu.¹⁹ Na kasnijoj fresci iz 10. stoljeća iz južne Italije, na cjelovito sačuvanom Kristovom lira-prijestolju, vidljivi su kružni i pravokutni segmenti koji asociraju na motiv astragala.²⁰ Moguće je da je klesar rapskog reljefa pri raščlambi naslona prijestolja slijedio navedene i druge primjere. Oblik astragala bio je, inače, omiljen u klesarskom radu u našim domaćim istočnojadranskim radionicama, gdje se pojedini motivi preobražavaju u formu astragala.²¹ Kao što je Kristova mandorla na nadvratniku iz Sv. Lovre u Zadru dobila formu astragala, tako je dekorativno naglašen i naslon lira-prijestolja na reljefu iz Raba. Univerzalni klasični motiv astragala bio je prisutan i u srednjovjekovnim bizantskim radionicama, jednako kao i u zapadnim, romaničkim.²² Kod odabira ornamenta za naslon lira-prijestolja na rapskom reljefu, pored primjene u suvremenim klesarskim radionicama, vjerojatno su kao inspiracija mogla poslužiti navedena poznata djela monumentalne umjetnosti s prikazom specifičnog lira-prijestolja. Navedeni primjeri pokazuju kontinuitet u oblikovanju naslona lira-prijestolja od kasne antike do srednjobizantskog razdoblja. Na navedenim reprezentativnim spomenicima uočljivo je i ukrašavanje i morfološka raščlamba nogu prijestolja, ali potpune analogije za formu stupića s bazama i kapitelima kao na rapskom reljefu nedostaju. Možda bi se mogle pronaći među antičkim skulpturalnim djelima s različitim tipovima prijestolja, a možda je slično oblikovanje postojalo na nekim izgubljenim reljefima, jer su, nažalost, samo malobrojni sačuvani.

Što se tiče rubnog motiva na rapskom reljefu, on je u literaturi označen kao akantus.²³ Riječ je o peterodijelnom vegetabilnom motivu koji kontinuirano teče duž svih strana reljefa. Spojevi nižih listića tvore geometrijske oblike tipične za klasični motiv akantusa. Izvedba je, međutim, krajnje stilizirana, pa se peterodijelni vegetabilni motiv može vidjeti i kao palmeta, također često prisutan rubni vegetabilni motiv. Na kamenim bizantskim reljefima sa svetačkim likovima rubni ornamentalni friz, iako rijedak, nije nepoznat.²⁴ Najljepši

17 Usp. brojne primjere prikaza prijestolja u sintezi Schiller 1971: 165–249, 518–604.

18 Breckenridge 1980–1981: Fig. 3.

19 O fresci s Bogorodicom na prijestolju iz S. Maria Antiqua usp. Wellen 1960: 182–183. Rekonstrukciju cjeline freske s obje strane naslona prijestolja usp. kod Delbrueck 1929: 57, Abb. 23.

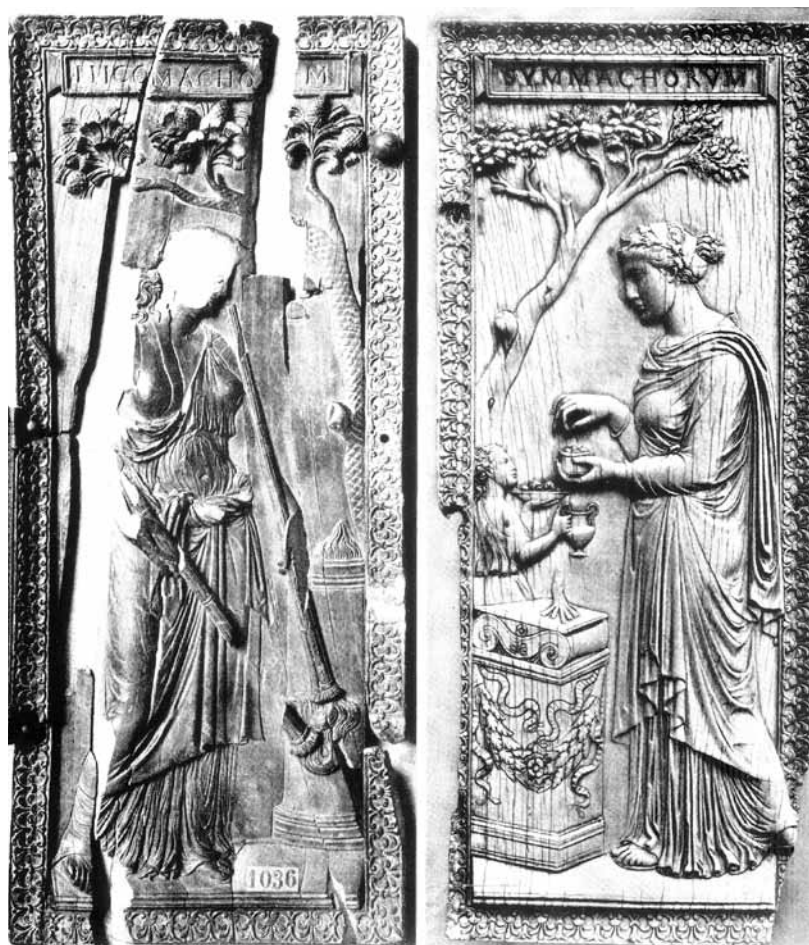
20 Arthur 2017: 441.

21 Belamarić 1996: 365.

22 Lange 1964: Fig. 6, 24, 26.

23 Skoblar 2012: 172; Jarak 2017: 171.

24 Usp. bogati ornamentalni ukras na reljefu Bogorodice iz Venecije (Lange 1964: 33–36, 52, Fig. 6), *Maria Orans*, unutar reljefno ukrašene edikule. Vegetabilni motiv sličan rapskom akantusu određen je kao palmetni friz. Akantus u realističkoj formi isklesan je na venecijanskom reljefu iznad palmetnog friza. Zanimljiv je spomenuti i motiv astragala koji se nalazi kao drugi ornamentalni friz ispod palmeta.

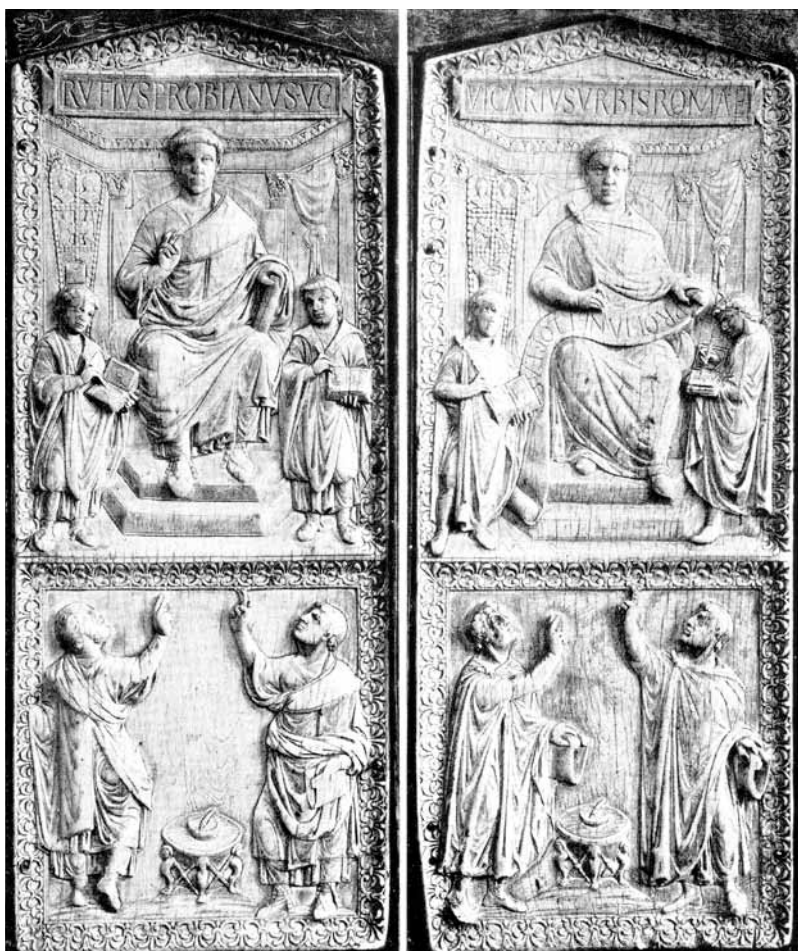

Sl. 4. Diptih rimskih aristokratskih obitelji (preuzeto iz: W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952., T. 14,55) / Fig. 4. Diptych of Roman aristocratic families (from: W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952, T. 14,55)

primjeri nalaze se na nekoliko kamenih reljefa s lučno, polukružno oblikovanim gornjim dijelom. Pored reljefa Bogorodice iz Venecije, bogatim ornamentalnim okvirom ističe se reljef s Bogorodicom na prijestolju iz Berlina.²⁵ Ovdje je glavni ornamentalni motiv lijepo oblikovani akantus, dok polukružni dio reljefa okružuje i astragal. Reljef i u pogledu izrade Bogorodičina lica predstavlja kvalitetan rad. Zanimljivo je da je, na temelju ornamentalnog rubnog okvira, reljef povezan s grčkim, vjerojatno peloponeskim radioničkim krugom iz srednjobizantskog razdoblja. I drugi, po stilskim obilježjima bizantski, kameni spomenici sa svetačkim likovima i ornamentalnim vegetabilnim okvirom povezani su s istočnim područjem, Konstantinopolom ili Grčkom. Djela su, ipak, prilično malobrojna, a u literaturi je istaknuto da ornamentiranje rubova ne podliježe strogim pravilima i ovisi o svrsi i načinu izlaganja ikona.²⁶ Zastupljeno je nekoliko ornamentalnih motiva među kojima se ističe akantus, u pravilu nešto drugačije oblikovan nego na rapskom reljefu. Naš reljef, zasada, u pogledu rubnoga ornamenta ne bismo mogli povezati s nekim određenim skulpturalnim djelom. Sličnosti svakako postoje i, osim kamenih spomenika, u razmatranje se mogu uzeti drugi radovi, osobito bjelokosni predmeti umjetničkog obrta koji se ističu bogatstvom figuralnih motiva i ornamentalnom dekoracijom.

²⁵ Lange 1964: 81–82, Fig. 26.

²⁶ Lange 1964: 52.

Sl. 5. Probijanov diptih
 (preuzeto iz: W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952., T. 18,62) / Fig. 5. Probian's diptych (from: W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952, T. 18,62)

Za razliku od ornamenata na okvirima kamenih ikona, dekorativni rubni motivi na bjelokosnim radovima imaju izrazito radioničko obilježje i upućuju na užu pripadnost predmeta.²⁷ Neki od najpoznatijih bjelokosnih radova povezani su u literaturi, na temelju identičnih rubnih ornamentalnih motiva, u istu radioničku produkciju. Ovdje je prvenstveno riječ o rafiniranom rubnom frizu koji na vanjskoj strani završava stiliziranim peterodijelnim palmeticama i trolistima. Taj stilizirani vegetabilni motiv ima određene sličnosti s rapskim rubnim motivom. Na bjelokosnim pločicama nalazi se na klasičnom diptihu Simaha i Nikomaha (sl. 4), na zanimljivom Probijanovu diptihu (sl. 5) i na bjelokosnoj pločici s prikazom Kristova uskrsnuća iz Milana.²⁸ Pišući o radioničkom porijeklu bjelokosnih radova s navedenim motivom, E. Kitzinger je naglasio važnost ornamentalnih motiva za dataciju i ustanovljenje porijekla. Dok su prva dva spomenuta

27 Navedena misao o nedostatku radionički prilagođenih rubnih motiva na kamenim ikonama odnosi se upravo na tu vrstu kamenih spomenika, a to je dijelom vjerojatno i rezultat nedovoljnog poznavanja čitave produkcije, jer su sačuvane samo malobrojne ikone. Inače, način obrade rubnih okvira kod mnogih kamenih spomenika, kako antičkih tako i ranosrednjovjekovnih, ima izrazita radionička obilježja. Primjerice, jedna grupa ravenskih kasnoantičkih sarkofaga ima specifičnu dekoraciju gornjega ruba stranica, što uz još neka obilježja predstavlja radioničku specifičnost. Salonitanski ili brački kasnoantički sarkofazi imaju ravnu neukrašenu letvu kao gornji i donji okvir stranice sarkofaga itd. Usp. Valenti Zucchini, Bucci 1968; Cambi 2010; Cambi 2004, 75–96.

28 O diptisima usp. Delbrueck 1929: 7–9, 209–215, 250–256; Volbach 1952: 39, 41–42, 58, Nr. 55, 62 111, T. 14, 18, 33; Natanson 1953: 10, 25, Fig. 6, 7, 8. Često interpretirani u literaturi, diptisi su razmatrani i u novijoj knjizi D. Milinovića; usp. Milinović 2016: 316–322.

diptiha bez ikakvih kršćanskih motiva, treći spomenik izričito je kršćanskog sadržaja. Stil reljefa sva tri rada s lijepo oblikovanim ljudskim figurama, te identičan ornamentalni motiv, upućuju na izradu u istom radioničkom krugu u približno isto vrijeme.²⁹ Majstori, kojima se pripisuje izrada navedenih djela, bili su jednako angažirani pri izradi poganskih kao i kršćanskih sadržaja.

Za ikonografiju rapskoga reljefa s Kristom zanimljivo je upozoriti na prikaz Probijana na njegovom diptihu. *Rufius Probianus V(ir) C(larissimus) Vicarius Urbis Romae* prikazan je u svečanoj pozi na obje pločice diptiha. Na jednoj pločici vikar ima desnu ruku podignutu u govorničkoj gesti, a u ljevici drži knjigu. Probijanova gesta i prikaz u sjedećem položaju na svečanoj stolici s naslonom posve odgovaraju prikazu Krista na rapskom reljefu. Rad koji je datiran oko 400. godine već sadrži ikonografski obrazac za kršćanski motiv Krista Vladara. Kršćanska ikonografija nadovezuje se na ranije antičke prikaze, u što se uklapa navedeni primjer ikonografske podudarnosti.

Analiza ornamentalnih rubnih motiva i drugih ornamentalnih detalja na reljefu s Kristom pokazala je da se on, na temelju navedenih motiva, ne može povezati uz određenu radioničku produkciju. Ikonografska analiza pokazala je još širi kontekst. Kako je već ranije u članku spomenuto, stilska obilježja svrstavaju rapski reljef među vrlo kvalitetna skulptorska djela, pa je u tom pogledu moguće uputiti na određene analogije i smjestiti reljef unutar užega razdoblja.

Reljef s Kristom na prijestolju iz Raba pokazuje visoku vrsnoću kiparskog rada. Središnji motiv isklesan je s dobrim poznavanjem prostornih odnosa. Kristov lik u prvome planu dobro je postavljen ispred naslona prijestolja, a jednako dobro predočavanje prostornih odnosa vidljivo je u izradi postolja prijestolja u obliku stupića postavljenih u dvije ravnine. U klesanju Kristova lika vidljive su meke, zaobljene forme, te iako reljef nije osobito visok, ljudski lik ima kvalitetu klasične skulpture. Možda je glava nešto sitnija u odnosu na tijelo, ali to je nadoknađeno finim modeliranjem obrisa lica. Tek naznačene crte lica posreduju nježan, miran izraz, a čini se da je, u blagom otklonu, glava bila za jednu nijansu odmaknuta od strogo frontalnoga položaja. Klesanje lica s tendencijom prema poluprofilu u skladu je s mekim potezima odjeće, zakrivenom lijevom rukom i ostalim detaljima koji doprinose prirodnom izgledu Kristova lika. Detalji jesu naznačeni, ali ne dubokim zadiranjem u kamen, tako da je osnovni dojam klesarskog rada sklad cjeline u kojoj su pojedinosti podređene osnovnoj ideji prikaza. Blagi Krist na reljefu iz rapske katedrale odiše ljudskom osjećajnošću i morao je nastati u razdoblju kada je oblikovanje ljudskog lika doseglo izrazitu kvalitetu.

Prema stilskim osobinama, kao i položaju središnjeg motiva unutar pravokutnog polja, pri čemu ljudski lik nije stiješnjen unutar okvira spomenika nego je između njega i rubnog okvira dosta praznoga prostora, reljef bi mogao pripadati kasnoantičkoj klesarskoj produkciji. Meke linije skulpture usporedive su s radovima iz vremena procvata pod eodozijem Velikim ili Justinijanom.³⁰ Da je reljef kasniji od teodozijanske skulpture govore njegova ukupna obilježja i funkcija prenosive ikone, koja se pojavljuje nešto kasnije.³¹ O kasnoantičkoj dataciji rapskoga reljefa raspravljano je u literaturi, a i u ovome članku ukazano je na analogije iz toga vremena. Čini se da je ipak prihvatljivija datacija u srednjebizantsko razdoblje, koja je istaknuta i u novijoj literaturi.

29 Kitzinger 1977: 36–40.

30 Usp. primjerice zaobljene obrise ljudskih likova na salonitanskoj mramornoj menzi i opis N. Cambija, Cambi 1968–1969: 58–62.

31 O skulpturi Teodozijeve doba usp. Kollwitz 1941.

Sl. 6. Reljef Marije Orantice iz Konstantinopola (preuzeto iz: R. Lange, *Die byzantinische Reliefigone*, Recklinghausen, 1964., str. 47, 1) / Fig. 6. Relief of Mary Orans from Constantinople (from: R. Lange, *Die byzantinische Reliefigone*, Recklinghausen, 1964, p. 47, 1)

Osnovna podjela kristoloških ikona prema sadržaju, koju donosi H. Belting, uključuje djela poput rapskoga reljefa.³² Kamene ikone s različitim svetačkim likovima nisu sačuvane u velikom broju. Osobito su malobrojne iz vremena prije 11. st., te od kraja 12. st.³³ Ikone datirane u 11. i 12. st. nešto su brojnije i među njima se nalaze umjetnički kvalitetna djela, usporediva s rapskim reljefom. Osobito je zanimljivo nekoliko reljefa s Bogorodicom, izrazito kvalitetnih i datiranih u 11. ili 12. st.

U Arheološkom muzeju u Istanbulu čuva se mramorni reljef Marije Orantice (sl. 6), pronađen u samome gradu i relativno dobro sačuvan s izuzetkom glave koja u potpunosti nedostaje.³⁴ H. Belting u svom opisu ističe finoću reljefa koji može zamijeniti trodimenzionalni kip, unatoč plitkom klesarskom radu.³⁵ Pored tog reljefa, kojemu nažalost nedostaje glava, za rapski reljef posebno su značajne dvije glave Bogorodice, od kojih je jednu objavio Belting. Obje glave čuvaju se u Arheološkom muzeju u Istanbulu.³⁶

Glava Bogorodice u blagom poluprofilu, prekrasno modelirana, izrazito profinjenog izgleda, vrlo je dobra paralela za Kristovu glavu na reljefu iz rapske katedrale (sl. 7).³⁷ I druga Bogorodičina glava iz Istanbula slične je kvalitete i također dobra analogija za rapskoga Krista. Obje glave, kao i reljefna ikona bez glave, datirane su u 11. ili 12. st., u vrijeme procvata bizantske skulpture.

Za rapski reljef mogle bi se navesti i druge analogije među skulpturama datiranim u 11. i 12. st. Neki od bizantskih reljefa na fasadi i u unutrašnjosti Sv. Marka u Veneciji svakako predstavljaju dobre analogije. Ovdje izdvajamo lijepi reljef sv. Demetrija, datiran u 11. st.³⁸ Kao reljef s prikazom Krista Vladara na prijestolju, ali ne lira-tipa, zanimljiv je reljef-ikona iz crkve sv. Marka. Ikona je u literaturi različito interpretirana, između ostalog i kao bizantski rad iz ranijeg srednjovjekovnog razdoblja.³⁹

32 Belting 1994: 10. Belting već na prvoj stranici svoje knjige iznosi distinkciju između svete i narativne slike. Ikone su svete slike i kada predočuju Krista riječ je o prikazima novorođenog Djeteta, Raspeća ili Krista Vladara. Ti su sadržaji, kako prenosi H. Belting, navedeni u 9. pismu pape Grgura Velikog.

33 Lange 1964: 31–42.

34 Firatli 1990: 179, P. 108, 365. Reljef je objavljen u mnogim publikacijama i predstavlja jednu od najpoznatijih srednjobizantskih ikona.

35 Belting 1994: 188. Reljef je kao analogiju za rapski spomenik zapazila M. Skoblar u svom radu u SHP.

36 Firatli 1990: 80, PL. 47, 133, 134.

37 Budući da je ova glava Bogorodice pribavljena za istanbulski muzej već 1900., objavljena je u opširnom djelu G. Mendela; usp. Mendel 1912–1914: 483, 167–168.

38 Reljef je često objavljivan, tako i kod nekih od citiranih autora.

39 Wolters 1979: 22–23.

Sl. 7. Glava Bogorodice iz Arheološkog muzeja u Istanbulu (preuzeto iz: H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago–London, 1994., str. 187, 109) / Fig. 7. Head of the Virgin Mary from the Archaeological Museum in Istanbul (from: H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago–London, 1994, p. 187, 109)

S istočne jadranske obale izdvaja se, kao moguća analogija u pogledu stilskih obilježja, mali kameni reljef iz Kotora s prikazom Jaganjca.⁴⁰ Meke, zaobljene forme plitko klesanog reljefa, kao i oslanjanje na kasnoantičke predloške, povezuju kotorski reljef s rapskim Kristom. Male dimenzije ploče s Jaganjcem upućuju na njezinu namjenu prenosive ikone, a to je najvjerojatnije funkcija i rapskoga reljefa.⁴¹

Stilske karakteristike kasnijih bizantskih kamenih ikona dosta se razlikuju od stilskih obilježja rapskoga reljefa. Na temelju toga i činjenice da se na reljefu opažaju detalji prisutni na ranijim kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim prikazima, najprihvatljivije je datiranje u 11. ili 12. st., kako se datiraju i stilski najbliža djela iz Arheološkog muzeja u Istanbulu. Rapski Krist na prijestolju lira-tipa jedini je kameni spomenik s takvom ikonografskom inačicom Kristova prijestolja, te bi i stoga trebao biti uvršten u opće sinteze o bizantskoj umjetnosti.⁴²

⁴⁰ Zornija 2009: 111; Jarak 2017: 175.

⁴¹ Kotorski reljef mogao bi se označiti kao ikona u širem smislu, s obzirom na alegorijski prikaz Krista.

⁴² Nije mi poznat ni jedan drugi kameni reljef s Kristom na lira-prijestolju. Zapravo su svi prikazi takve ikonografske inačice, ako izostavimo dosta brojne primjere na numizmatičkom materijalu, prilično rijetki i u pravilu vezani uz vrhunska umjetnička djela, a njima se može pridružiti rapski reljef.

LITERATURA / LITERATURE

- Abramić 1932 Mihovil Abramić, Quelques reliefs d'origine ou d'influence Byzantin en Dalmatie, u: *L'art byzantin chez les Slaves: recueil Uspensky*, vol. 2, Paris, 1932., 317–331.
- Arthur 2017 Paul Arthur, Le aree bizantine meridionali, la Sicilia e la Sardegna, u: G. P. Brogiolo, F. Marazzi, C. Giostra (a cura di), *Longobardi – Un popolo che cambia la storia*, Milano, 2017., 437–443.
- Belamarić 1996 Josip Belamarić, Pojava hrvatske romaničke skulpture, u: M. Jurković, T. Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., 357–370.
- Belamarić 1997 Josip Belamarić, Romaničko kiparstvo, u: *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb, 1997., 43–93.
- Belting 1994 Hans Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago–London, 1994.
- Breckenridge 1980–1981 James D. Breckenridge, Christ on the lyre-backed throne, *Dumbarton Oaks Papers* 34–35, 1980.–1981., 247–260.
- Brusić 1926 Vladislav Brusić, *Otok Rab*, Zagreb, 1926.
- Bužančić 2011 Radoslav Bužančić, Crkve sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Bližnjem Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, 2011., 29–67.
- Cambi 1968–1969 Nenad Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *VAHD* 70–71, 1968.–1969., 57–106.
- Cambi 2004 Nenad Cambi, I sarcofagi della tarda antichità in Istria e Dalmazia, u: *Sarcofagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali, Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana*, Pontificio istituto di archeologia cristiana, Città del Vaticano, 2004., 75–96.
- Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010.
- Delbrueck 1929 Richard Delbrueck, *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*, Berlin–Leipzig, 1929.
- Domijan 2005 Miljenko Domijan, *Katedrala Sv. Marije Velike u Rabu*, Split, 2005.
- Domijan 2007 Miljenko Domijan, *Rab – grad umjetnosti*, Barbat–Zagreb, 2007.
- Eitelberger 2009 Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku*, Zagreb, 2009.
- Firatli 1990 Nezih Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990.
- Frey 1912 Dagobert Frey, Der Dom von Arbe, *Allgemeine Bauzeitung*, Vienna, 1912., 88–95.

- Grierson 1973 Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III, Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, Washington, 1973.
- Grierson 1999 Philip Grierson, *Byzantine Coinage*, Washington, 1999.
- Harrison, Firatli 1966 R. Martin Harrison, Nezih Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: Second and Third Preliminary Reports, Dumbarton Oaks Papers* 20, 1966., 222–238.
- Hawkins 1968 Ernest J. W. Hawkins, *Further Observations on the Narthex Mosaic in St. Sophia at Istanbul, Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968., 151–166.
- Jarak 2017 Mirja Jarak, *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba*, Zagreb, 2017.
- Kitzinger 1977 Ernst Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterranean Art 3rd–7th Century*, London, 1977.
- Kollwitz 1941 Johannes Kollwitz, *Oströmische Plastik der Theodosianischen Zeit*, Berlin, 1941.
- Lange 1964 Reinhold Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, Recklinghausen, 1964.
- Mathews 1998 Thomas F. Mathews, *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*, New Haven–London, 1998.
- Mendel 1912-1914 Gustave Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines des musées impériaux ottomans*, Constantinople, 1912.–1914.
- Milinović 2016 Dino Milinović, *Nova post vetera coepit – Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Zagreb, 2016.
- Natanson 1953 Joseph Natanson, *Early Christian Ivories*, London, 1953.
- L'Orange 1953 Hans Peter L'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kings in the Ancient World*, Oslo, 1953.
- Prijatelj 1954 Kruno Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, ShP* 3, 1954., 65–91.
- Schiller 1971 Gertrud Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst, Band 3, Die Auferstehung und Erhöhung Christi*, Gütersloh, 1971.
- Skoblar 2012 Magdalena Skoblar, *Marble Relief with Enthroned Christ from Rab, ShP* 39, 2012., 171–182.
- Szabo, bez godine Gjuro Szabo, *Otok Rab i njegovi spomenici. Vodič, rukopis*, Arhiv Ministarstva kulture Republike Hrvatske.
- Valenti Zucchini, Bucci 1968 Gisela Valenti Zucchini, Mileda Bucci, *I sarcofagi a figure e a carattere simbolico, "Corpus" della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna*, Roma, 1968.
- Volbach 1952 Wolfgang Fritz Volbach, *Elfenbeinarbeiten der spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952.
- Wellen 1960 Gerard A. Wellen, *Theotokos. Eine ikonographische Abhandlung über das Gottesmutterbild in frühchristlicher Zeit*, Utrecht, 1960.

- Whittemore 1933 Thomas Whittemore, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Preliminary Report on the First Year's Work, 1931–1932. The Mosaics of the Narthex*, Oxford, 1933.
- Wolters 1979 Wolfgang Wolters (ed.), *Die Skulpturen von San Marco in Venedig*, Berlin, 1979.
- Zornija 2009 Meri Zornija, kat. br. 35, u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, Zagreb, 2009.
- Žic-Rokov 1971 Ivan Žic-Rokov, Crkve posvećene Majci Božjoj od VI.–XI. stoljeća na području Krčke biskupije, *Bogoslovska smotra* 41(4), 1971., 451–466.

SUMMARY

Notes on the marble relief with Christ from the Rab Cathedral

The article brings an analysis of the marble relief with Christ enthroned from the Rab Cathedral. The relief is today set in the interior of the church of St Mary the Great in Rab, while before, until the end of the 1920s, it was set on the exterior face of the north wall of the Cathedral. There are no data concerning its original position and relationship with the Rab Cathedral, thus we have no knowledge regarding the time and circumstances of its connection with the island of Rab.

The relief has been well known in the Croatian scientific literature, however, with the exception of some recent reviews (M. Skoblar, M. Jarak), only insufficiently examined. It was mentioned in foreign literature by authors from the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, but in later works, especially in the syntheses devoted to the Byzantine sculpture and art, it was not perceived. This fact has been, together with the high artistic value of the monument, in the background of the chosen theme of this article.

The figure of Christ the Ruler on the lyre-backed throne has been carved on a marble panel. The nicely placed central composition has been framed by a stylized acanthus motif on the edges of the slab with dimensions of 110 x 90 cm. The way of depiction of Christ on the throne with a lyre back is very recognizable and belongs to the variety known in the Byzantine art of the Late Antiquity and the Early Middle Ages. This variety occurs on the Byzantine early-medieval coins and has been discussed in numismatic literature. In this article, an analysis of the details of the known depictions of Christ on the lyre-backed throne in the monumental art has been conducted. Comparison with the mosaics from Sant' Apollinare Nuovo Church in Ravenna and St. Sophia in Constantinople, as well as kinship with the most beautiful depiction on the Byzantine coins of the 10th and 11th centuries, speak in favour of early medieval workmanship of the Rab relief, when iconography of Christ the Ruler on the lyre-backed throne was well known and popular. The sculptor added ornamental details typical for sculptural works, which specially defined the relief from Rab. These details are throne supporters in the form of columns with bases and capitals. They are quite original, without precise analogies in sculptural works, so they could not connect the relief with any particular sculptural workshop. Regarding the workshop origin of the Rab relief, the ornamental frame with acanthus might be of special importance. Precise analogies for the execution of the motif have not been found on related stone monuments, yet the issue has been discussed by means of a short overview of the late antique ivories and their ornamental frames recognised in literature as signs of defined workshops.

Besides the discussion of iconography and ornamental motives on the relief from Rab, the article offers an insight into its style. In this respect, the relief has also been analysed in the context of late antique and Byzantine sculpture. A number of the Byzantine reliefs from the 11th or the 12th century might be mentioned as related works; among them, fragmented monuments with the figure of the Mother of God from the Archaeological Museum in Istanbul are especially important. Modelling of the two preserved heads of the Virgin Mary is very close to the head of Christ from the Rab Cathedral. Stylistic features of the Rab relief put it among the best Byzantine works from the flourishing period of the Byzantine sculpture in the 11th and 12th centuries.

Being the only stone monument with the Byzantine iconography of Christ the Ruler on the lyre-backed throne, the relief from Rab deserves a special place in the syntheses of the Byzantine sculpture and art in general. Even more so as the relief is an excellent work of art, comparable with the best examples of the Byzantine sculpture.

Translated by Mirja Jarak

NINA ČULJAK, ANTE UGLEŠIĆ

DOI: 10.21857/mjrl3u7w59

Prethodno priopćenje

Primljeno: 9.V.2021.

Prihvaćeno: 13.X.2021.

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA STARI GRAD LJUBUŠKI U ZAPADNOJ HERCEGOVINI

Autori u radu donose preliminarne rezultate arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški koje je Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru proveo u dvije istraživačke kampanje, tijekom lipnja 2020. i ožujka 2021. godine. Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi obavljeni su u okviru dva EU projekta prekograničnih suradnji: *FORT-NET* i *Heritage REVIVED*. Iako je riječ o manjim istraživanjima, ona su polučila značajne rezultate koji u mnogome već sada mijenjaju dosadašnje spoznaje, osobito one o vremenu izgradnje i korištenja prostora Staroga grada Ljubuški.

Ključne riječi: Hercegovina; kasnosrednjovjekovni grad; herceg Stjepan Kosača; Stari grad Ljubuški, novi vijek / *Key words: Herzegovina; late-medieval town; duke Stjepan Kosača; Old town Ljubuški; post-medieval period*

Uvod

Stari grad Ljubuški (sl. 1–2) smješten je na brdu Buturovici, na nadmorskoj visini od oko 350 m i jedan je od najznačajnijih kulturno-povijesnih simbola grada Ljubuškog, ali i šireg prostora zapadne Hercegovine. Grad je u narodu poznat kao “Kula hercega Stjepana” ili “Herceguša” i povijesno je usko vezan uz humsku plemićku obitelj Hraniće-Kosače, a osobito uz hercega Stjepana Vukčića Kosaču i njegova sina Vladislava.¹ Ta plemićka obitelj aktivno ga je za život koristila tijekom 15. stoljeća (predosmansko razdoblje), a nakon osvajanja od strane Osmanlija upotrebljavan je uglavnom u vojne svrhe.

Stari grad u Ljubuškom desetljećima je bio u potpunosti zanemaren, neistražen i neiskorišten u kulturno-promotivne i turističke svrhe.²

1 Današnja Hercegovina svoje je ime dobila upravo po spomenutom plemiću hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači koji je bio gospodar Humske zemlje i veliki vojvoda bosanskog Kraljevstva. “Mi, gospodin Stjepan, Božijom milošću herceg Svetog Save, gospodar humski i primorski, knez drinski i veliki vojvoda rusaga bosanskoga i više” navod je iz hercegovine povelje izdane 13. listopada 1461. godine u Međuričju pod Samoborom (Kurtović *et al.* 2018: 833). U njegovu posjedu bio je prostrani teritorij na kojemu je kao oblasni gospodar gotovo samostalno vladao. Veći dio nekadašnje hercegovine zemlje čini današnju Hercegovinu, ali teritorij tadašnje Hercegovine zemlje prelazio je jednim dijelom i na prostor susjednih država: Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Primjerice, među najvažnijim rezidencijama Kosača je ona u Herceg Novom ili pak utvrda Sokol (iznad Šćepan polja) u Crnoj Gori. Obitelj Hranića-Kosača je očito u svojim počecima bila prvenstveno vezana uz Drinsku oblast, stoga ne čudi povijesna važnost upravo utvrde Sokol uz koju se vežu brojna zbivanja iz života velikog vojvode Sandalja Hranića te njegovog nasljednika i nećaka velikog vojvode bosanskog Kraljevstva i humskog gospodara Stjepana Vukčića Kosače.

2 Njegova sačuvanost kao kulturno-povijesnog spomenika (grada-utvrde) bila je izuzetna sve do razornog potresa 1962. godine. Epicentar toga potresa bio je u Makarskom primorju, ali s obzirom na jačinu znatno se osjetio i u Ljubuškom gdje su najveća urušavanja bila upravo na prostoru Staroga grada i oko njega. Tada su porušeni znatni dijelovi bedema, a najviše je stradala središnja kula.

Sl. 1. Pogled iz zraka na Stari grad Ljubuški (snimio: M. Rašić) / Fig. 1. Aerial view of the Old town of Ljubuški (photo by M. Rašić)

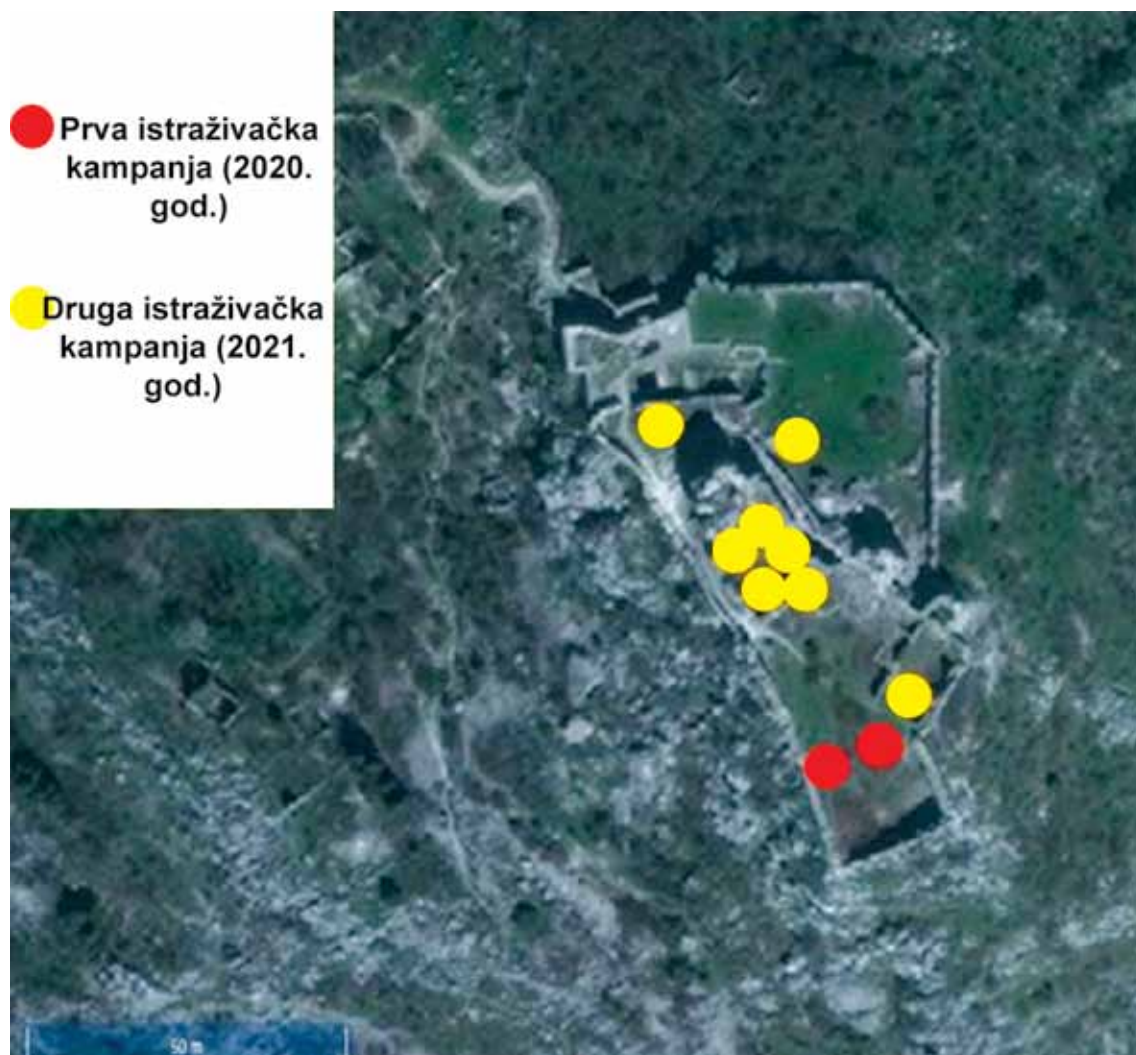

Sl. 2. Pogled iz zraka na Stari grad Ljubuški – okomiti snimak (snimio: M. Rašić) / Fig. 2. Aerial view of the Old town of Ljubuški – vertical shot (photo by M. Rašić)

Pretpostavku za početak arheoloških istraživanja stvorila je izgradnja makadamske, a kasnije i asfaltne ceste gotovo do samog lokaliteta. Nakon toga su u sklopu EU projekata prekogranične suradnje osigurana financijska sredstva te su organizirane dvije kampanje arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari grad, koje je proveo Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru (sl. 3).³ Prva kampanja provedena je tijekom lipnja 2020., a druga tijekom ožujka 2021. godine.⁴ Istraživanje srednjovjekovnog grada kompleksno je samo po sebi. To je proces koji se ne može dovršiti unutar nekoliko istraživačkih kampanja, ali usprkos tomu rezultati do kojih smo došli pružaju podatke koji bacaju novo svjetlo na taj lokalitet i njegovo korištenje. U tom kontekstu treba istaknuti da danas imamo znatne prednosti još i prije početka istraživanja, jer zahvaljujući suvremenoj tehnologiji u mogućnosti smo upoznati lokalitet iz zraka mnogo detaljnije nego je to ranije bilo moguće te na taj način dobiti širu i precizniju sliku kako o gradu i njegovoj arhitekturi, tako i o okruženju u kojem je sagrađen i čiji je integralni dio. Govoreći o okruženju važno je spomenuti da je današnji novi put do lokaliteta umjetno izgrađen 1994. godine, dok je originalna staza puta (pješačka/konjska staza) išla s jugozapadne strane prolazeći pokraj izvora Gožulja do samog Grada. Taj se put i danas djelomice koristi kao pješačka staza za lokalno pučanstvo. Stari grad Ljubuški ima zajedničku karakteristiku gotovo svih srednjovjekovnih gradova na širem okolnom prostoru, postavljen je na strateški pomno odabranoj lokaciji koja se nalazi na uzvišenju koje pruža izvrsnu vizualnu kontrolu nad širim prostorom. Osobito je važna mogućnost nadzora nad plodnim i prostranim Ljubuškim poljem i okolnim pripadajućim prostorom. Također postoji mogućnost nadzora pristupnih putova i gradskog podgrađa, ali i jednostavnost obrane utvrđenog grada smještenog na brdu, opasanog bedemima i kulama. U tom smislu možemo navesti još jednu važnu zajedničku osobinu većine srednjovjekovnih gradova, a riječ je o potpunom iskorištavanju prirodnih litica i konfiguracije terena pri čemu su gradski zidovi te pojedini objekti i prostorije zidani u potpunosti koristeći već postojeće stjenovite istake i izbojke matične stijene. Takvu situaciju pokazala su i naša istraživanja na Starom gradu.

3 Istraživanja 2020. godine provedena su u sklopu projekta *FORT-NET* iz okvira Programa prekogranične suradnje Bosna i Hercegovina – Crna Gora koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna ustanova Razvojna agencija Županije zapadnohercegovačke – HERAG, Centar za inicijative iz oblasti održivog turizma (CSTI) i Nacionalna turistička organizacija Crne Gore (NTO). Istraživanja 2021. godine obavljena su u sklopu projekta *Heritage REVIVED* iz okvira Programa prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora, koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna ustanova Razvojna agencija Županije zapadnohercegovačke – HERAG te drugi partneri iz Republike Hrvatske i Republike Crne Gore. Arheološkim istraživanjima slijedio je glavni dio projekta, a to je konzervacija i restauracija najugroženijih gradskih bedema, rađena prema službenoj projektnoj dokumentaciji. U provedbi konzervatorskih i restauratorskih radova Studij arheologije nije sudjelovao, već je bio podizvođač odgovoran samo za arheološka iskopavanja.

4 Voditeljica arheoloških istraživanja u obje kampanje bila je doc. dr. sc. Nina Čuljak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru). Osim voditeljice, članovi stručnog istraživačkog tima bili su: prof. dr. sc. Ante Uglešić i izv. prof. dr. sc. Dario Vujević (Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru i vanjski suradnici Sveučilišta u Mostaru), doc. dr. sc. Edita Vučić (Sveučilište u Mostaru), v. asist. Mirko Rašić (vanjski suradnik Sveučilišta u Mostaru), v. asist. Tino Tomas (Sveučilište u Mostaru) te Marina Boban, mag. arch. (Općina Ljubuški) i Stipan Dilber, mag. arch. (Franjevački muzej "Fra Jozo Križić" Tomislavgrad). U istraživanjima su (u drugoj kampanji) sudjelovali i studenti Studija arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru koji su tamo imali priliku odraditi svoju studentsku terensku nastavu/praksu pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Darija Vujevića. Istraživanja su organizirana tijekom 14 radnih dana (prva kampanja), odnosno u 13 radnih dana (druga kampanja).

Sl. 3. Lokacije obuhvaćene arheološkim istraživanjima 2020. i 2021. godine (ortofoto snimak, obradila: N. Čuljak) / Fig. 3. Areas researched in the archaeological excavations conducted 2020 and 2021 (orthophoto, processed by N. Čuljak)

Kratak povijesni pregled

U podgrađu Ljubuškog, koje je očito bilo formirano već u prvim desetljećima 15. stoljeća, postojao je franjevački samostan s crkvom sv. Katarine koji još uvijek nije arheološki ubiciran, ali je poznat iz povijesnih izvora.⁵ Upravo uz franjevce u Ljubuškom vežemo i danas još uvijek najstariji, odnosno prvi do sada poznati spomen grada Ljubuškog koji datira iz 1435. godine. Tada je Malo vijeće naredilo službenicima Carinarnice u Neretvi (trg Drijeva, Gabela) da franjevcima u Ljubuškom isporuče modij soli.⁶ Ljubuški je osobito spomenut u izvorima u vrijeme sukoba hercega Stjepana

5 Nažalost, točna godina osnutka toga samostana iz povijesnih izvora nije poznata. Svakako je to bilo prije 1435. godine, a u izvorima je poznata predaja o njegovu rušenju 1563. godine kada su Osmanlije tragali za duvanjskim biskupom Danielom. Tada su franjevci napustili Ljubuški i otišli u Zaostrog (Korać 2008: 51).

6 Kao vrijeme prvog spomena grada Ljubuškog dosta dugo je bila aktualna 1444. godina (Kovačević-Kojić 1976: 33). Pretraživanjima izvora u Državnom arhivu u Dubrovniku D. Korać je došla do još starijeg spomena koji datira iz 1438. godine (Korać 2008: 51), no već godinu dana kasnije M. Sivrić je novim arhivskim podacima pomaknuo datum prvog spomena Ljubuškog na 1435. godinu (Sivrić 2009: 71).

Vukčića Kosače sa sinom Vladislavom, u ožujku 1452. godine. Tom je prilikom Vladislav (po procjeni Dubrovčana) bio zauzeo cijeli Hum, osim Ljubuškog (*e tutta la contrada de Chelmo exepto Liubuschi*) i još tri utvrde.⁷ Od tri povelje stranih vladara (Alfonsa V. i Friedricha III.) kojima se hercegu Stjepanu Kosači potvrđuju njegovi gradovi i posjedi, Ljubuški je spomenut tek u trećoj iz 1454. godine (Alfonsa V.) kao *civitate Lublano cum castris et pertinentiis suis*.⁸ Herceg se kasnije izmirio sa sinom Vladislavom te su se našli u jednom trenutku ujedinjeni u težnji suprotstavljanja Osmanlijama koji su između ostalog nakratko 1463. godine zauzeli i Ljubuški, kojega je knez Vladislav već u srpnju te iste godine ponovno oslobodio osmanske vlasti.⁹ Osmanlije su nakon 1477. godine konačno zauzeli Ljubuški postavivši tamo svoju posadu s dizdarom na čelu.¹⁰

Fra Petar Bakula je 1867. godine za grad zabilježio: "Na vrlo krševitom vrhu brežuljka nad gradom odskače tvrđava solidne građe s nepravilnim kulama. Tu su tvrđavu Turci više puta popravljali i povećavali, ali se dobro vidi njezin stari izgled. U njoj je kula s radionicom zvana Herceguša. Stoga se drži da ju je sagradio Herceg Stjepan. Položaj utvrde je strateški važan, ali se čini da se Turci malo o tom brinu, kad u cijeloj dosta prostranoj utvrdi čuvaju pet malih topova."¹¹ U putopisu H. Rennera spominje se da "svijet još i danas zove kulu Erceguša" te da predaja glasi da ju je podigao herceg Stjepan Kosača.¹²

Arheološka istraživanja na južnom gradskom prostoru (sonde JO-1, JO-2, P-1 i P-4)

Prvu kampanju arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški proveli smo tijekom lipnja 2020. godine. Ta smo istraživanja, uvjetovani projektom u sklopu kojeg je bila planirana obnova najugroženijih južnih gradskih bedema, proveli na prostoru tzv. južnog gradskog obora (južnog obzida).

Taj dio grada je inače najnepodesniji za iskopavanje, budući da je riječ o terenu koji se strmo obrušava prema jugu te se cjelokupni građevinski šut i sav ostali materijal stoljećima nakupljao na tom dijelu. U nekim zonama nalaze se doslovce višemeterski nanosi šuta, k tomu u oštroj strmini u kojoj je teško usijecati se u nekim pravilnim sondama i izvlačiti ručno iskopanu zemlju i kamenje. Radi sigurnosnih razloga nije bilo moguće previše se "ukopavati" u blizini ruševnog južnog dijela bedema. Stoga su otvorene dvije sonde uz bočne bedeme "južnog obora" (u dokumentaciji označene kao sonda JO-1 i sonda JO-2), na pozicijama gdje su se uočavale bar neke naznake postojećih zidova (sl. 4-5). Ono do čega smo došli na toj prethodno nepreglednoj strmini terena koji nije odavao nikakve naznake korištenja, bilo je doista zanimljivo i svakako je nadopunilo naše spoznaje o korištenju južnog gradskog prostora. Naime, unutar obje sonde utvrdili smo ne samo zidove, nego i lijepo kameno popločanje podova na više razina i neke sasvim definirane prostore ili naznake prostorija. Zanimljivo je bilo otkriće načina na koji su ti prostori (prostorije) i njihove podnice bili rađeni. Naime, ispostavilo se da je cijeli južni

7 Ćirković 1964: 176.

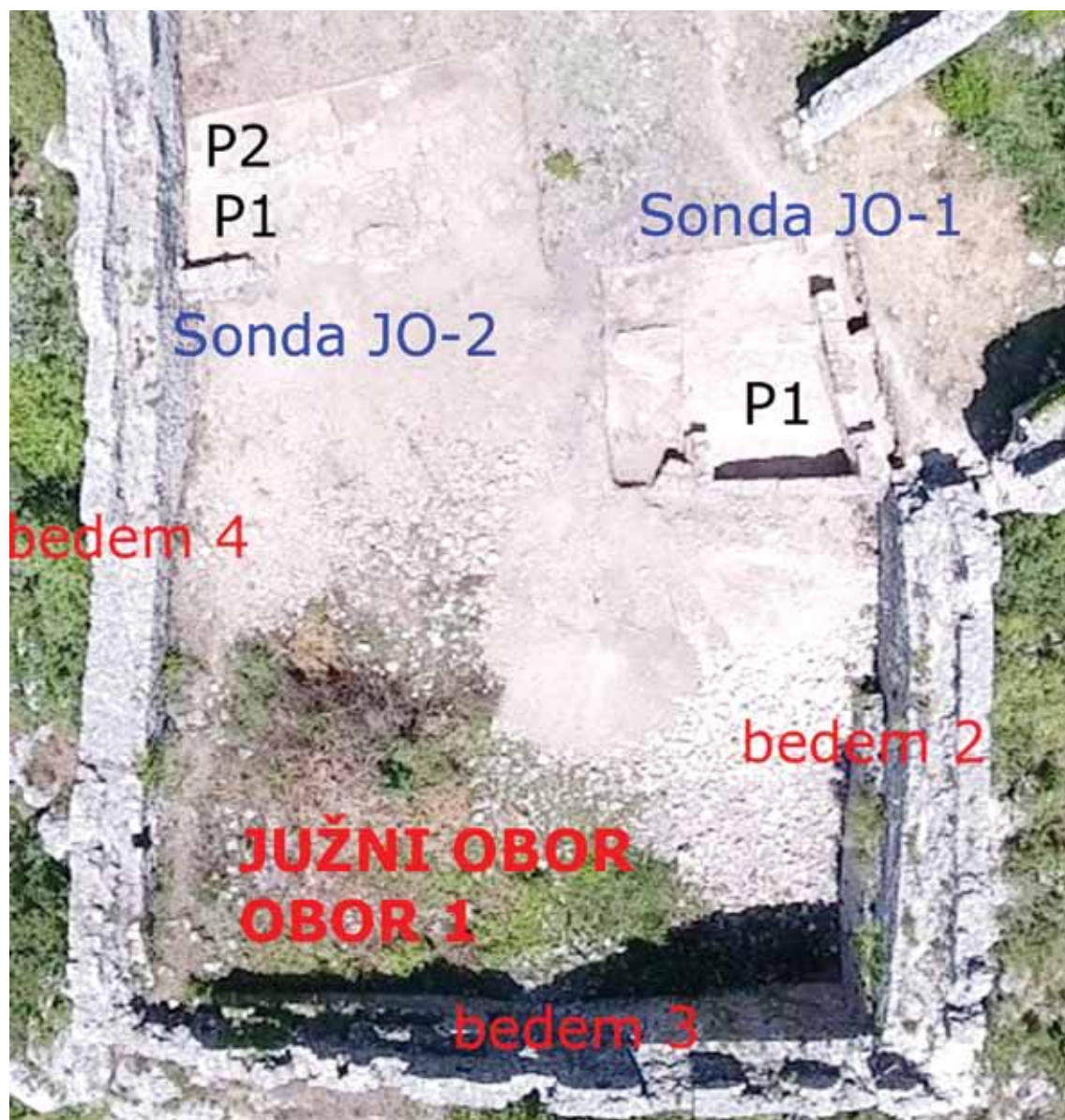
8 Thallóczy 1914: 398, a kasnije: Vego 1957: 71; Dinić 1978: 223, itd.

9 Ćirković 1964: 254.

10 Vego 1957: 71. Zaključak o padu grada pod tursku vlast 1477. godine dolazi od podatka iz *Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta Hercegovine* iz te godine, no ostaje vjerojatnost da se pad pod tursku okupaciju dogodio i nešto ranije (Mijatović 1996: 123). H. Šabanović smatra da je Ljubuški pod tursku vlast pao u periodu od 1468. do 1477. godine, a s njim je suglasan i A. Aličić (Šabanović 1959: 160; Aličić 1985: 187).

11 Bakula 1970 (prijevod): 160.

12 Renner 1900 (prijevod): 382.

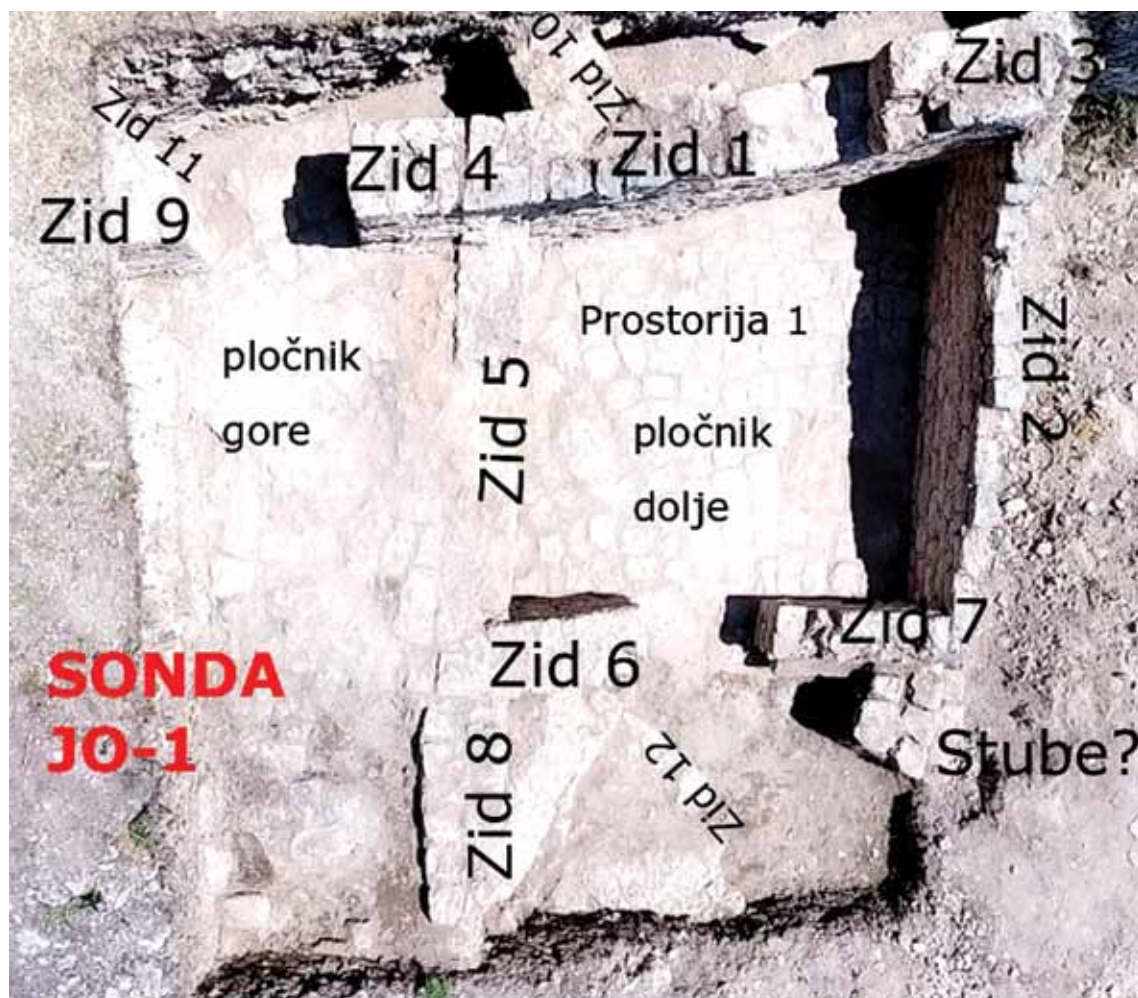

Sl. 4. Pogled na lokacije sonde JO-1 i JO-2 i sondu JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 4. View of the positions of the probes JO-1 and JO-2, and probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

prostor grada koji dosta strmo pada prema jugu bio u potpunosti iskorišten na način da su prostori terasasto usijecani uzduž bočnih bedema te izgrađeni izravno na izbojcima matične stijene pri čemu su pojedini zidovi jako loše utemeljeni i vjerojatno zbog toga vrlo urušeni. Čak je i za podnice od fino obrađenog kamenog popločanja vidljivo da su rađene na postojećim prirodnim čvrstim strukturama matične stijene, što povremeno i zbunjuje, jer primjerice nasred kvalitetnog popločanja nalazimo izbojak matične stijene na koji je samo nadograđeno popločanje pa izgleda kao da je ta stijena njegov integralni dio. Također unutar sonde JO-1 primijećeni su otvori (prolazi) za koje je odmah bilo jasno da njihov gornji otvor ide u razini popločanja ("gornji pločnik" u sondi JO-1), što znači da je bio korišten kao hodna površina te predstavlja prolaz iz neke od faza. Otvor ("prolaz") između zida 1 i zida 3 (unutar JO-1) visinom je manji od prosječne visine

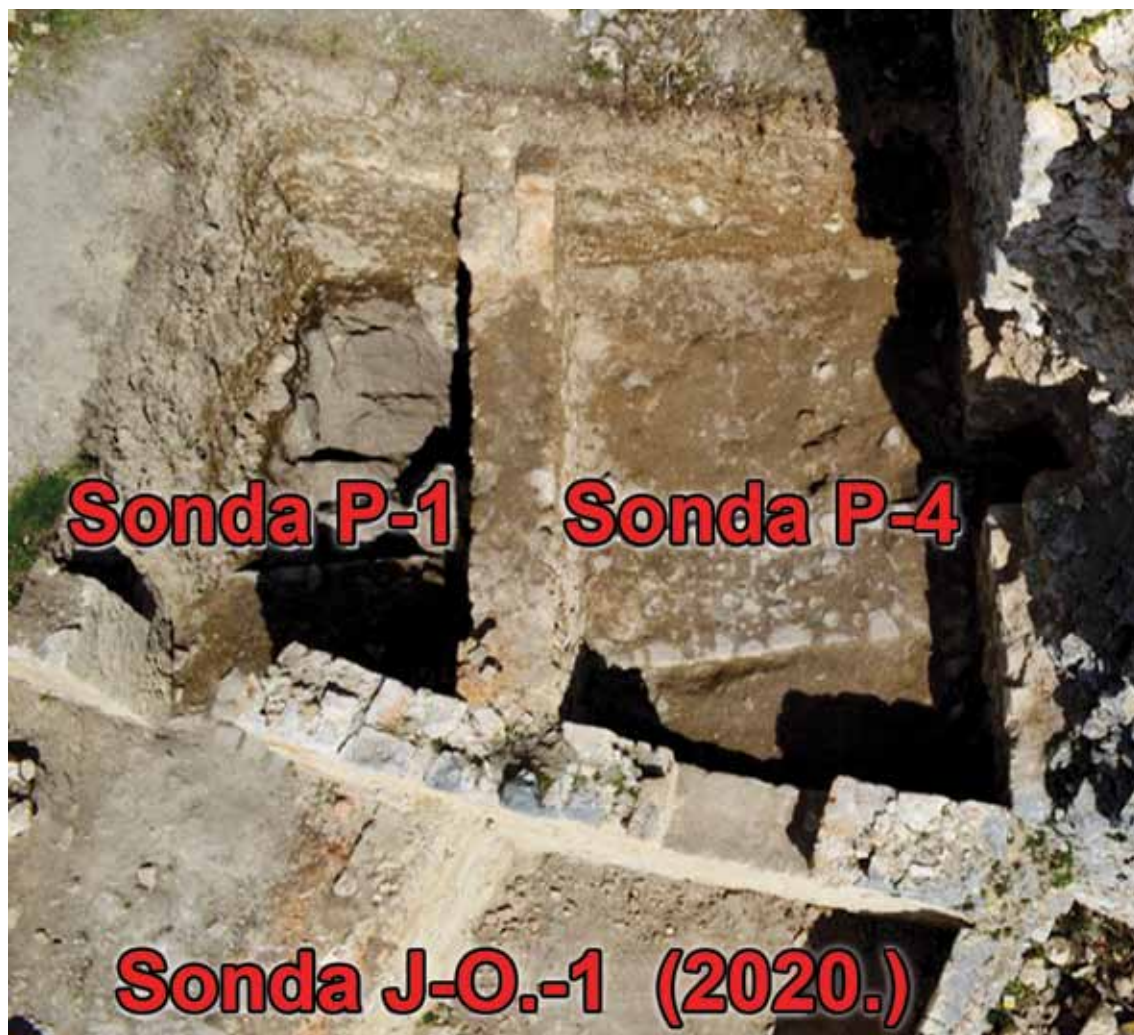
bilo kakve funkcionalne prostorije (ako promatramo prostoriju 1 u JO-1 kao jedan jasno formiran prostor), pa je logično pretpostaviti da to nije mogao biti idući kat a niti prozor, što se kasnije i utvrdilo kada je tijekom iduće kampanje (2021. godine) proširena sonda JO-1 u vidu sondi P-1 i P-4 (sl. 5–6). Jedina logična interpretacija toga otvora jest da se radi o dnu prolaza do kojega je morala voditi neka drvena konstrukcija iz donjeg dijela popločane prostorije 1 u sondi JO-1, odnosno prostorija 1 u JO-1 bi u tom kontekstu trebala biti neki vid predvorja u unutrašnji prostor, tj. dio neke veće cjeline. Nažalost, ni nakon druge istraživačke kampanje u kojoj smo također u produžetku istraživanja te sonde imali nanovo višemetarske nanose zemlje i šuta, ponovno nismo uspjeli riješiti pitanje nastavka te cjeline, ali smo došli do posve novih podataka na koje ćemo se u nastavku rada osvrnuti.

Ono što možemo konstatirati za prostor sonde JO-1 jest da je u njoj pronađen veći broj ulomaka kuhinjske i stolne keramike, stakla, metala, crijepova, što upućuje na to da se radi o prostoriji u neposrednoj blizini stambenog gradskog prostora. To bi bilo i logično očekivati s obzirom na to da je riječ o zoni lokaliteta koja je prvenstveno branjena središnjom glavnom kulom prema ulazu u grad i okolnim bedemima, te dvjema vrlo jakim

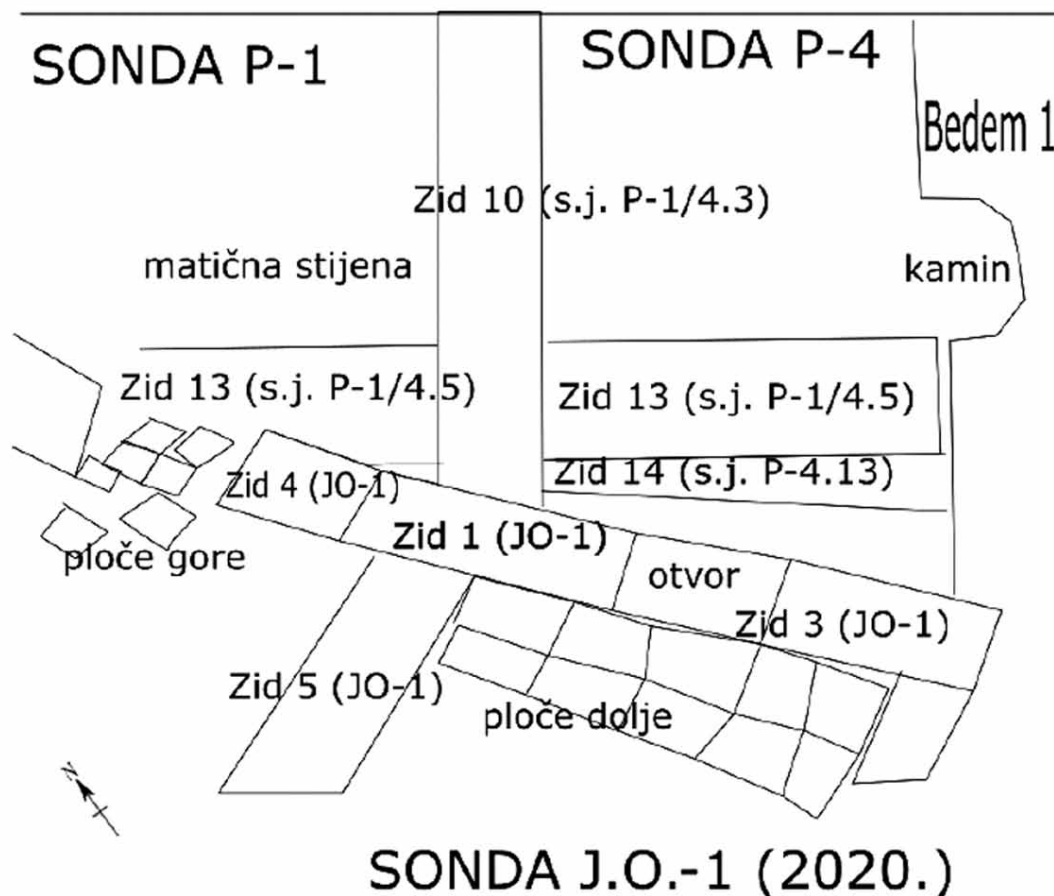

Sl. 5. Pogled na lokacije sondi JO-1 i JO-2 i sondu JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 5. View of the positions of the probes JO-1 and JO-2, and probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

kulama koje je štite prema prilično ravnom (i pogodnom za napad) tzv. velikom gradskom oboru za koji je razvidno da je utvrđen bedemima tek u osmanskome razdoblju. Koliko su navedene pretpostavke bliske istini moći će se utvrditi tek nekim novim arheološkim istraživanjima u toj zoni, a njih bi svakako u bliskoj budućnosti trebalo i provesti. Među zanimljive i svakako indikativne nalaze na tom istraženom dijelu terena treba spomenuti sljedeće predmete: metalni okov knjige ili drvene škrinjice (sl. 30), nalaze luksuzne uvozne glazirane keramike, domaću keramiku, ulomke staklenih posuda, ljuštore morskih školjki i dr. Svi ti nalazi odaju sliku života koji se tu odvijao prvenstveno tijekom prve polovice 15. stoljeća, u predosmanskome razdoblju. Novovjekovni nalazi su malobrojni i sporadični, a zastupljeni su tek s nekoliko fragmenata keramičkih lula i nekolicinom ulomaka glazirane osmanske keramike. Na osnovi pronađene arheološke građe u kojoj izostaju klasični nalazi osmanskog perioda koji bi upućivali na izrazitu stambenu komponentu, moglo bi se pretpostaviti da se na tom prostoru stambeni segment korištenja prekinuo negdje s osmanskim prodorom te da je lokalitet upotrebljavan za vojne straže. Za prostor sonde JO-1 važno je naglasiti da smo tu prostoriju (ili predprostoriju) otkrili i iskopali do podnice od finog popločanja (sl. 8) i da je ona u potpunosti bila zatrpana šutom s pomiješanim

Sl. 6. Pogled na lokacije sonde P-1 i P-4, u produžetku sonde JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 6 View of the positions of the probes P-1 and P-4 located in the continuation of the probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

Sl. 7. Pogled na lokacije sonde P-1 i P-4, u produžetku sonde JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 7. View of the positions of the probes P-1 and P-4 located in the continuation of the probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

nalazima. Intaktnog arheološkog sloja nije bilo, već samo oko 3 m šuta u strmini zarasloj korijenjem na koji je pri iskopavanju utrošena silna energija. Tijekom druge kampanje, kada smo istraživanja unutar sonde JO-1 proširili dublje na sonde P-1 i P-4, unutar obje sonde u donjim smo zonama ustanovili intaktne arheološke slojeve i nove zidove koji su bili posve neočekivani u tom dijelu te su iz temelja promijenili sve dosadašnje spoznaje o počecima korištenja tog lokaliteta.

Naime, ispostavilo se da se “gornji pločnik” iz sonde JO-1 nastavlja kroz otvor (prolaz) i ulazi u prostor sonde P-1, a nakon 1 m se gubi pa smo jedva mogli uočiti tragove podnice ispod čije razine su još ostatci zemlje po kamenu živcu koji vrlo nepravilno i duboko uranja u toj zoni. Utvrđeno je da se spomenuti gornji pločnik iz JO-1 zapravo uklapa na vrh jednog posve novog zida (zid 13) širine 99 cm za koji je odmah bilo jasno da je zidan u posve drugačijem opusu gradnje i da je dosta kvalitetniji od okolnih zidova, a kasnije se ispostavilo da se proteže i unutar sonde P-4 (sl. 9). Razgraničenje navedenih dviju sonde postavili smo na zidu 10 koji je očito kasniji i u gornjim zonama je zidan od sedre, tanji je i lošije kvalitete. Naša pretpostavka da bi zid 13 mogao biti stariji pokazala se točnom, jer smo u najdubljim slojevima, koji su srećom ostali intaktni, pronašli niz ulomaka kasnoantičke (ranobizantske) keramike (sl. 17–18).

Sl. 8. Pogled na “donji pločnik” u prostoriji 1 i lijevo gore “gornji pločnik” u sondi JO-1 nakon prve faze istraživanja (snimila: N. Čuljak) / Fig. 8. View of the “lower stone pavement” in Area 1 and “upper stone pavement” on the left after the first campaign of excavation (photo by N. Čuljak)

Sl. 9. Pogled na sonde P-1 i P-4 nakon druge faze istraživanja (snimio: M. Rašić) / Fig. 9. View of the Probes P-1 and P-4 after the second campaign of archaeological excavations (photo by M. Rašić)

Sl. 10. Pogled na zid 14, ispod zida 13 (snimio: M. Rašić) / Fig. 10. View of the Wall 14 under the Wall 13 (photo by M. Rašić)

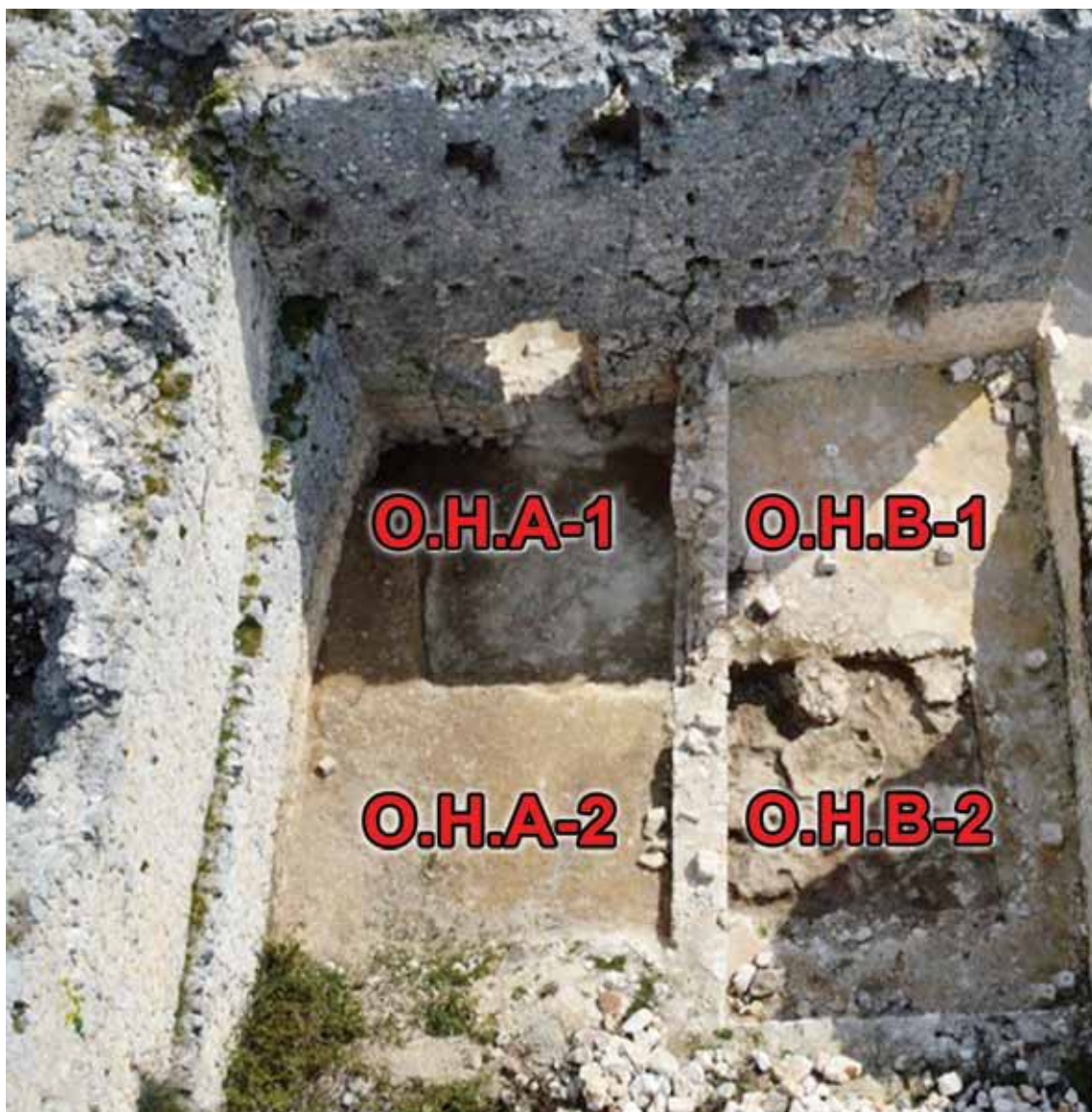
Ispod zida 13 nalazi se još jedna zidana konstrukcija koja bi mogla biti temeljna stopa toga zida, ali je vjerojatnije da se radi o ranijem zidu (nazvan zid 14). Uz tu je konstrukciju (sl. 10) pronađeno i najviše ulomaka spomenute ranobizantske keramike. Te su spoznaje svakako bacile posve novo svjetlo na pitanje početaka života cjelokupnog lokaliteta, jer upućuju na postojanje kule ili utvrde u kasnoantičkom (ranobizantskom) vremenu na čijim je ostacima sagrađen jedan dio kasnijeg srednjovjekovnog grada Ljubuškog. Pitanje koje ostaje na neki način otvoreno do očekivanih budućih istraživanja u nastavku sonde P-1 i P-4 jest kako je taj prostor doista funkcionirao u kasnom srednjem vijeku, ali i kasnije. Unutar gradskog bedema 1 (sonda P-4) bio je ugrađen kamin (sl. 9) čije je ožbukano dno u visini s kojom se može komunicirati s prolazom u zidu kojim se vjerojatno drvenim stubama spuštalo u prostoriju 1 (JO-1). To je bila i razina gornjeg pločnika, a ona je ujedno iznivelirani vrh zida 13. Materijal pronađen unutar kamina uglavnom se sastoji od različitih ulomaka željeznih predmeta koji bi se mogli datirati u 19. stoljeće. Ispod razine vrha zida 13 pronađeno je i nešto pomiješanog materijala, što također upućuje na neke preinake toga prostora ili naprosto pljačkaško prekopavanje u to vrijeme,¹³ no preciznije odgovore na sva otvorena pitanja na tom dijelu terena moći će se također dati samo ako dođe do novih arheoloških istraživanja.

13 Pljačkaško prekopavanje poznatih arheoloških lokaliteta diljem Bosne i Hercegovine bila su itekako prakticirana tijekom 19. stoljeća, što je zabilježeno i u literaturi. To su traganja za misterioznim "zakopanim blagom" i sl.

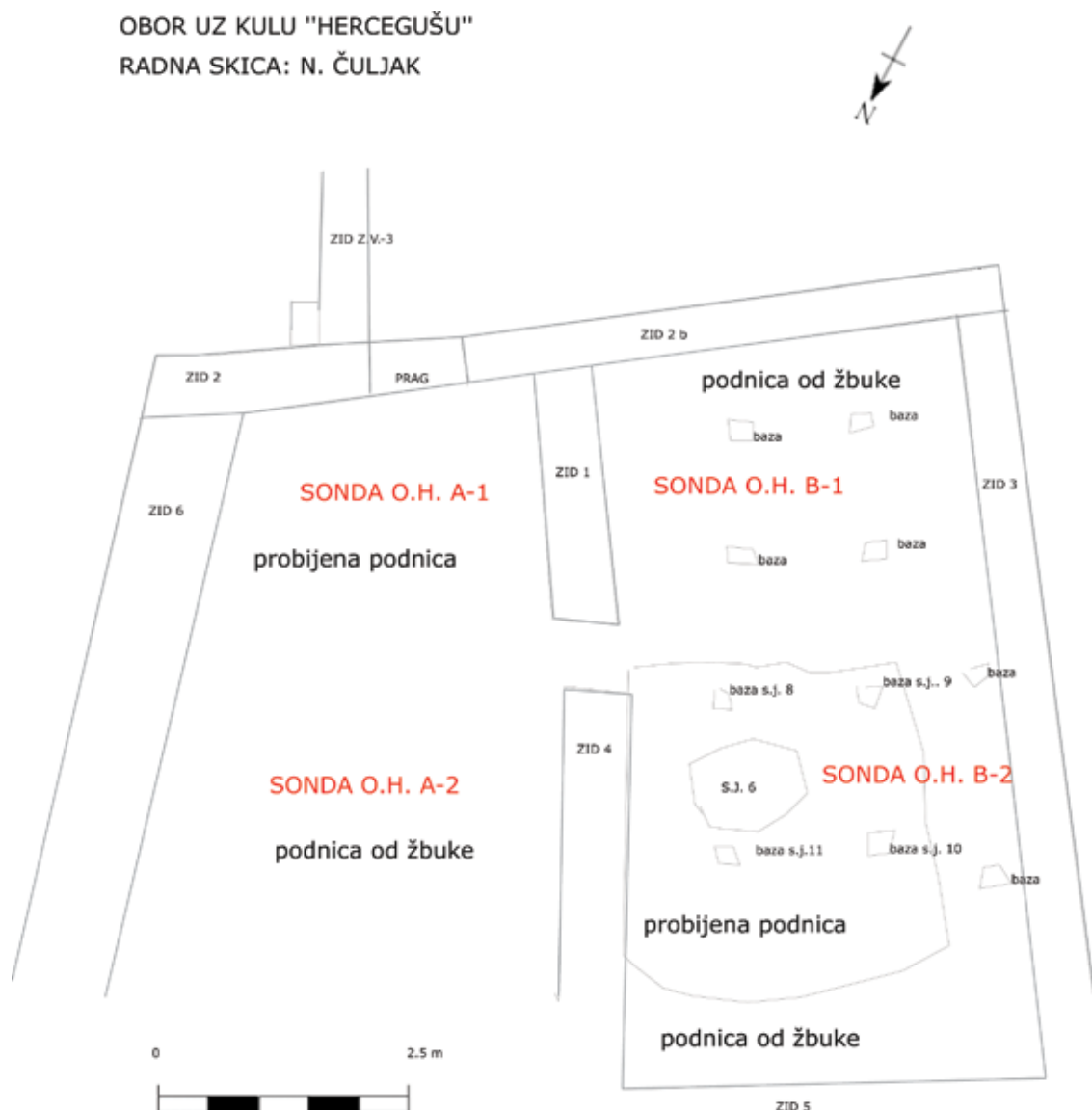
Arheološka istraživanja provedena u središnjem gradskom prostoru uz glavnu kulu "Hercegušu"

Jedan od naglasaka druge arheološke kampanje (2021. godine) bilo je istraživanje središnjeg gradskog prostora uz glavnu kulu, tzv. "Hercegušu". Nažalost, ta je kula definitivno obrušena tijekom naprijed spomenutog velikog potresa 1962. godine, pa je taj dio terena bio nedostupan za bilo kakva arheološka iskopavanja. Inače, cijeli se središnji prostor nalazi u definitivno raspadajućem stanju i slijede mu potpuna konzervacija i restauracija. Radi toga sonde smo mogli postaviti jedino na prednjem dijelu ograđenog prostora uz kulu (sl. 11–12).

Unutar ograđenog prostora koji je po dužini podijeljen zidovima i poprečno prolazom između tih zidova na četiri manje-više pravilne cjeline, otvorili smo četiri sonde (OHA-1, OHA-2, OHB-1 i OHB-2), a na ulazu u ograđeni prostor s vanjske strane

Sl. 11. Ograđeni prostor uz glavnu kulu "Hercegušu" i njegova radna orijentacijska skica (orijentacijske skice izradila: N. Čuljak) / Fig 11 Inner bailey by the main tower "Herceguša" and its plan (orientational sketches by N. Čuljak)

Sl. 12. Ograđeni prostor uz glavnu kulu "Hercegušu" i njegova radna orijentacijska skica (orijentacijske skice izradila: N. Čuljak) / Fig 12. Inner bailey by the main tower "Herceguša" and its plan (orientational sketches by N. Čuljak)

omanju sondu (P-2), samo za potrebe istraživanja ulaza u taj prostor. Kao što je vidi iz priložene skice, ulaz je bio s jugoistočne strane toga prostora, u zidu 2. U zidu su bile vidljive samo njegove naznake, međutim, kao "ulaz" se koristio razvaljeni dio u zidu 3 (OHB-1). Našim istraživanjima potvrđeno je da na podnoj razini (unutar OHB-1) ulaza nikada nije ni bilo, nego je samo riječ o obrušenom zidu koji je izvorno bio lijepo ožbukano s unutarnje strane. U cijelom središnjem prostoru zatekli smo velik pjeskoviti nanos građevinskog šuta s mnoštvom kamenih krovni ploča s odvaljenim kamenjem iz zida, smrvljenom žbukom i sl. Oko 60 cm iznad visine "gornje podnice" u građevinskom šutu bilo je pomiješano niz kulturnih nalaza među kojima je bilo dosta željeznih čavala, domaće keramike, životinjskih kostiju, crijepa i dr. U sve četiri unutarnje sonde utvrdili smo solidno sačuvanu "gornju podnicu" koja korespondira sa suženim ulazom u taj prostor, a kojemu odgovaraju vidljivi utori od vrata. U sondi OHA-1 i OHB-2 podnica je

Sl. 13. Prostor sonde OHB-1 s podnicom i ugrađenim bazama (snimila: E. Vučić) / Fig. 13. The area of the probe OHB-1 with plaster pavement floor and inlaid pillar bases (photo by E. Vučić)

Sl. 14. Istraženi prostor sonde OHB-2 u zoni probijene podnice (snimio: M. Rašić) / Fig. 14. Excavated area of the probe OHB-2 in the part of the plaster pavement floor which was broken in (photo by M. Rašić)

bila probijena (sl. 12), pa smo u tim zonama nastavili istraživanja. Jako dobro očuvana podnica bila je u sondi OHB-1 (sl. 13) gdje su pronađene u podnicu ugrađene kamene baze stupova. Neke od tih baza pronađene su i dislocirane u šutu, a za neke baze iz sonde OHB-2 također smo mogli utvrditi točne pozicije gdje su stajale (sl. 14). Unutar obiju sondi utvrđeno je 11 baza koje su se precizno mogle pozicionirati gdje su stajale.¹⁴

Unutar sonde OHA-1 utvrđeno je i postojanje "donje podnice" kojoj očito korespondira nekoć širi ulaz u taj prostor koji je u određenom vremenu sužen. Razmak između "donje" i "gornje" podnice iznosi 30-ak cm. I "donja podnica" bila je urušena i samo fragmentarno sačuvana. Ispod nje su ujedno i najstariji slojevi pronađeni u tom dijelu. S obzirom na to da smo i na tom mjestu imali potpunu destrukciju "donje podnice", ponovno smo mogli računati na miješanje nekih nalaza iz vremena gradnje "gornje podnice". Preliminarnim pregledom arheološkog materijala nismo mogli utvrditi nijedan siguran nalaz iz vremena nakon osmanskog osvajanja, tako da možemo pretpostaviti da je to i stvarni početak korištenja tog središnjeg dijela grada/utvrde, a koji upućuje na kasni srednji vijek.

Nalazi glazirane keramike upućuju na 15. stoljeće i predosmansko razdoblje, no još uvijek delikatno pitanje datacije cijelog istraženog dijela zahtijeva mnogo detaljnije proučavanje pronađenih arheoloških artefakata, prvenstveno keramičkih, ali i ostalih nalaza iz najstarijih stratigrafskih jedinica u toj zoni.

Želimo istaknuti da su, što se tiče dosadašnjih istraživanja, općenite naznake izostanka veće stambene prisutnosti na Starom gradu Ljubuškom u novom vijeku. Čak i u slučaju višestoljetnog rušenja i odvoženja materijala s toga lokaliteta, svejedno bismo morali imati u fragmentima mnogo više konkretnih nalaza koji upućuju na stambenu komponentu.¹⁵

Arheološka istraživanja provedena u prostoru između glavne kule i velike cisterne (sonda P-3)

Pri planiranju dodatnih sondi u drugim zonama gradskog prostora, odlučili smo otvoriti sondu (sonda P-3) unutar jednog prostora koji je djelovao kompaktno. Zbog položaja između velike cisterne i glavne kule, misao nam je bila da bi mogao rasvijetliti pitanje tog dijela lokaliteta bližeg ulazu u grad. Uskoro se ispostavilo da je to prostorija

14 Veći dio pronađenih lijepo klesanih baza mogli bi biti sekundarno iskorišteni kasnosrednjovjekovni (gotički) neukrašeni kapiteli koji su u primarnoj funkciji možda nosili neku kamenu svodnu konstrukciju. Podizanje drvenih stupova na kamene baze raznih dimenzija u osmanskoj arhitekturi na našim prostorima bila je uobičajena pojava. Primjer za to je npr. Morića han u Sarajevu, izvorno vjerojatno s kraja 16. stoljeća (Redžić 1983: 294).

15 Kao ilustraciju za tu činjenicu možda mogu poslužiti podatci turskog dužnosnika i putopisca Evlije Čelebije koji je boravio u našim krajevima oko sredine 17. stoljeća. On Ljubuški naziva *Lupuška vilayeti* (vilajet Ljubuški) za kojeg kaže da ga je želio posjetiti, ali mu to norinske gazije nisu odobrili rekavši mu "da je neprijatelj jako buntovan", tako da je odustao. Još na nekoliko mjesta Čelebi spominje Ljubuški, jednom u kontekstu svog boravka u Nevesinju koje su napali uskoci (između ostalog je spomenuo da Nevesinje općenito napadaju uskoci iz Ljubuškog i još nekoliko gradova). Izgleda da je upravo Čelebi donio naredbu da se isplati tri tisuće iz dubrovačkog harača za tri tisuće vojnika koji trebaju biti stražari u Ljubuškom i drugim važnim mjestima. Druga prigoda je Čelebijev boravak u Mostaru, kada im je za vrijeme klanjanja bajram-namaza stigla vijest o buntovnim Ljubušacima te su pošli s vojskom na njih, pri čemu je došlo do "teške borbe u nahijama Ljubuškog" (usp. Čelebi 1967: 192, 193, 268, 271, 412, 448, 449, 462 i 469). Činjenica da je Ljubuški prema riječima samog Čelebija spadao u "buntovne" gradove tog vremena i prostora može nam tako na neki način pomoći pri shvaćanju pitanja daljnjeg stambenog korištenja Starog grada Ljubuškog tijekom 17. stoljeća.

Sl. 15. Pogled na istraženu sondu P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 15. View of the researched probe P-3 (photo by N. Čuljak)

koja je, kako se čini prema arhitekturi i nalazima, bila izgrađena unutar postojećih okolnih struktura tijekom 19. stoljeća (sl. 15).

U njoj smo pronašli mnoštvo nalaza uglavnom iz toga vremena, a od zanimljivijih možemo istaknuti ulomke mača u koricama i malog brončanog topa sačuvanog u dva fragmenta (sl. 28). Sačuvani dio topovske cijevi ukupne je dužine oko 45 cm, s otvorom cijevi unutrašnjeg promjera 6,5 cm i promjerom vanjskog prstena 14,5 cm. Na cijevi se nalaze dva plastična rebra na međusobnom razmaku od 12 cm. Vrijedni spomena su i neki sitni nalazi poput vinskih staklenih boca s udubljenim dnom, ulomak porculanske lule ukrašene prikazom vojnika iz 19. stoljeća (sl. 25),¹⁶ kovanica iz 1859. godine (*Kreuzer*),¹⁷ metalne topovske kugle (sl. 29), puščane čahure s utisnutom godinom 1872. i dr. Svi navedeni nalazi upućuju na vjerojatni vojni karakter istražene prostorije (za smještaj stražarske posade i sl.).

Arheološka istraživanja provedena u prostoru tzv. Velikog obora

Za prostor tzv. velikog gradskog obora (velikog obzida) posve je jasno da su njegovi bedemi među zadnjim graditeljskim intervencijama (u smislu fortificiranja) na prostoru Staroga grada Ljubuškog. Naime, gradnja dvije jake kule koje štite južni gradski prostor bila bi posve suvišna da nisu u trenutku gradnje predstavljale zadnji lanac obrane, što znači da je tek nakon njihove izgradnje (u novom vijeku) gradski prostor proširen i na široki ravni prostor "velikog obora" i dodatno opasan bedemima. S druge strane to je

¹⁶ Zejnilhodžić 2013: 188–190.

¹⁷ Szaivert 1991: 241, br. 472B.

najbliži gradu ravni i široki prostor, pa bi nevjerovatno bilo uopće i pomisliti da nije bio na neki način korišten i tijekom kasnog srednjeg vijeka.

Sondu (sonda VO-1) postavili smo unutar "velikog obora", u blizini središnje kule (sl. 16). Ta je sonda rezultirala nailaskom na zanimljivu strukturu koja predstavlja kombinaciju posve neravne matične stijene i većih naslaga vapnenog morta, jer je to vjerojatno bilo i mjesto gdje se žbuka pripremala za uporabu u gradnji. U gotovo ravno zasječenom dijelu žbuke pronađen je jedan ukop (grob 1), a otprilike u istoj ravnini bila su još dva (grobovi 2 i 3). Riječ je o pokopima dvije mlađe i jedne odrasle osobe u običnim zemljanim rakama, bez grobne arhitekture, u opruženom položaju na leđima. Iznad grobova, točnije iznad središnjeg groba (grob 2), naknadno je poprečno sagrađen manji zid lošije kvalitete čiji smo središnji dio morali razgraditi da bismo mogli istražiti grob 2. S obzirom na to da je pri gradnji toga zida evidentno došlo do poremećaja slojeva, nije bilo moguće jasno utvrditi odnos grobova i keramičkih nalaza koji su zavedeni u dokumentaciji kao dio gornje zapune groba. Iskopi u sondi rezultirali su u cjelini otkrićem većega broja keramičkih ulomaka, ali i drugih nalaza. Većina tih nalaza pripada kasnom srednjem vijeku, no u gornjim slojevima oni su pomiješani s novovjekovnim nalazima.

Sl. 16. Pogled na sondu VO-1 (snimio: M. Rašić) / Fig. 16. View of the probe VO-1 (photo by M. Rašić)

Izbor nalaza pokretne arheološke građe pronađene tijekom arheoloških istraživanja 2020. i 2021. godine

Nakon kratkog opisa istraženih sondi u nastavku rada osvrnut ćemo se na dio pokretnih arheoloških nalaza pronađenih pri njihovom iskopavanju. Kao i na svim drugim kompleksnim naseobinskim lokalitetima, većinu nalaza čine ulomci keramičkih posuda. Zasad najstariji keramički ulomci pripadaju kasnoantičkom (ranobizantskom) horizontu. Riječ je uglavnom o ulomcima tipičnih amfora s više-manje gustim vodoravnim rebrima te drugih posuda, koji se po načinu izrade i ukrašavanja bez ikakve dvojbe mogu pripisati kasnoj antici, odnosno datiraju se u period od 5. do 7. stoljeća (sl. 17–18).¹⁸

Sl. 18. Ulomci kasnoantičke (ranobizantske) keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 18. Fragments of late antique (early Byzantine) pottery (photo by N. Čuljak)

su zastupljeni u svim sondama osim u sondi P-3 koja je recentnijeg nastanka (vjerojatno iz 19. stoljeća). Nešto lošije fakture i rađena s manje preciznosti je crvenkastosmeđa kuhinjska keramika debljih stijenki. U cjelini gledajući, uglavnom su zastupljeni jako mali ulomci keramičkih nalaza, pa je prije detaljnijih analiza koje tek slijede teško govoriti o konkretnim vrstama posuda. Ono što općenito možemo reći za keramički materijal domaće produkcije s ovog

Sl. 17. Ulomci kasnoantičke (ranobizantske) keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 17. Fragments of late antique (early Byzantine) pottery (photo by N. Čuljak)

Tipični keramički materijal pronađen na lokalitetu Stari grad Ljubuški većinom predstavlja kuhinjska keramika domaće produkcije koja je većinom neukrašena ili je ukrašena nizom karakterističnih kosih ureza i uboda (sl. 19) ili plastičnih motiva (sl. 20). To je u prvom redu keramika tamne boje s više tipova oboda. U većoj se mjeri pojavljuju primjerci s koso odrezanim obodima izvijenim prema van. Neki su obodi blago zaobljeni. Navedeni tipovi keramičkih posuda među pronađenom kuhinjskom keramikom djeluju kao najkvalitetniji i najreprezentativniji, a bili

Sl. 19. Ulomci domaće keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 19. Fragments of coarse kitchenware (photo by N. Čuljak)

18 Tomićić 1988: 45; Tomićić 1990: 159; 1994: 80–81; Topić *et. al.* 2019: 182 i T. XVII.

Sl. 20. Ulomak s plastičnim ukrasom (snimila: N. Čuljak)
/ Fig. 20. Fragment with applied decoration (photo by N. Čuljak)

poklopaca za pečenje (pekâ) koji spadaju u tipične nalaze na srednjovjekovnim gradovima užeg i šireg susjednog prostora.²⁰ Peke se ubrajaju u kuhinjsku keramiku, služile su za pečenje kruha, mesa i druge hrane, a za ovdje ilustrirani ulomak pronađen na Starom gradu Ljubuškom, s kružnim otvorom za zrak oko kojeg su radijalno raspoređeni kosi urezi (sl. 21), možemo reći da spada u karakterističnu keramiku koja se pojavljuje od 15. do 17. stoljeća.²¹

Osobito atraktivnu skupinu nalaza s lokaliteta Stari grad Ljubuški čini skupina

Sl. 22. Ulomak plitice – gravirana keramika (snimila: N. Čuljak)
/ Fig. 22. Fragment of a plate – ceramica graffita (photo by N. Čuljak)

lokaliteta (izuzev sonde P-3 i kasnoantičkih slojeva u sondama P-1 i P-4), jest da je riječ o tipičnoj kasnosrednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj keramici koja se pojavljuje na širem okolnom prostoru, kako na području današnje Bosne i Hercegovine, tako i susjednih zemalja.¹⁹

Među nalazima domaće produkcije valja spomenuti više ulomaka keramičkih

Sl. 21. Ulomak poklopca za pečenje – peke (snimila: N. Čuljak)
/ Fig. 21. Fragment of the special cooking pot “peka” (photo by N. Čuljak)

luksuzne uvozne glazirane stolne keramike. Nažalost, osim jednog većeg ulomka tanjura (arhajska gravirana keramika, 15. st.)²² nije pronađena nijedna manje-više cjelovita posuda, već je riječ o većem broju ulomaka. Zanimljivi su nalazi više ulomaka koje okvirno možemo datirati od sredine 15. do sredine 16. stoljeća, a vjerojatno pripadaju majoličkim vrčevima cvjetne

19 Usp. Gusar, Vujević 2016: 25–32; Tkalčec 2010: 60–74.

20 Keramičke peke (saće) na ovim su prostorima prisutne još od željeznog doba, a u upotrebi su se sačuvali sve do danas. U osmanskome vremenu raširile su se metalne varijante tog tipa kuhinjskog posuđa, i one u današnje vrijeme prevladavaju u uporabi.

21 Bikić 2003: 75–77; Bikić 1994: 80–81.

22 Gusar 2010: 61–106.

gotike s medaljonima obrubljenim ukrasom u obliku ljestvi (*a scaletta*) (sl. 23).²³

Vezano za osmanski period, kao što smo to već uvodno napomenuli, treba još jedanput istaknuti da je zasad inače bogati repertoar tipičnih predmeta vezanih uz to razdoblje izostao i tek je nekolicina sigurnih nalaza ulomaka posuda koji se mogu okarakterizirati kao takvi. Među

Sl. 24. Ulomak osmanske glazirane keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 24. Fragment of the Ottoman glazed ceramics (photo by N. Čuljak)

prostora jugoistočne Europe i okvirno se datiraju u 16. i 17. stoljeće.²⁴ Postoje indicije, koje je ipak potrebno dodatno provjeriti, da bi osmanskim sloju moglo pripadati još nekoliko ulomaka zdjele od kojih je jedan pronađen u istom sloju s ulomkom vrča, a drugi (vjerojatno od iste posude) u sloju ispod probijene podnice u sondi OHB-2.

Najveći dio ulomaka novovjekovne keramike znatno je mlađeg datuma i velikim dijelom upućuje na 19. stoljeće. Među zanimljivijim nalazima iz toga razdoblja jest npr. već naprijed spomenuti ulomak lule (sl. 25). U kontekstu duhanskih lula ističemo da na lokalitetu Stari grad nije pronađena nijedna manje-više cjelovita lula, ali je pronađeno više fragmenata koji

Sl. 23. Ulomci majoličkih vrčeva – cvjetna gotika (snimila: N. Čuljak) / Fig. 23. Fragments of maiolica jugs – from the Gothic-floral family (photo by N. Čuljak)

njima je ulomak ručke vrča osmanske glazirane keramike (sl. 24) pronađen u pomiješanom površinskom sloju na samom ulazu u ograđeni dio uz glavnu kulu "Hercegušu". Inače, kao što je poznato, ti zeleno glazirani vrčevi na stopi s izvijenim izlivnikom i sa specifičnom "razlivenom" glazurom karakteristični su za osmanske keramičke cjeline šireg

Sl. 25. Ulomak lule s vojničkim likom (snimila: N. Čuljak) / Fig. 25. Fragment of the pipe with the image of a soldier (photo by N. Čuljak)

²³ Gusar 2010: 127; Gusar, Visković 2012: 237–266.

²⁴ Bikić 2003: 125; Bikić 2017: 209–213; Popović, Simić 2020: 309.

pripadaju različitim tipovima tih inače vrlo čestih nalaza na lokalitetima sličnih obilježja.

Sl. 26. Primjerak potkove za obuću (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 26. Metal shoe heel tap (photo by N. Čuljak)

Od željeznih kovanih nalaza daleko najbrojniji u toj skupini su četverobridni čavli s nepravilnim okruglim ili pravokutnim glavama, pri čemu je zastupljen veći broj iznimno velikih primjeraka. Pronađeno je i mnoštvo različitih kovanih pločica od kojih su neke možda dijelovi pločastog oklopa. Isto tako zastupljeni su i razni trakasti željezni dijelovi koji su mogli imati najrazličitije funkcije, a na većini su vidljive po dužini utisnute rupice, što znači da su imali funkciju ojačanja nekih drvenih konstrukcija (možda vrata, bačava, drvenih vjedrica i sl.). Među kovanim predmetima svakako su zanimljivi nalazi potkova za obuću (sl. 26) koji su zastupljeni s nekoliko tipova usporedivih s klasifikacijom iz literature poznatih primjeraka. Potkove pronađene na Starom gradu Ljubuški okvirno bi se mogle datirati u 14. i 15. stoljeće,²⁵ osim onih tipološki drugačijih, mnogo

kvalitetnije izrade, koje potječu iz sonde P-3 i koje pripadaju 19. stoljeću.²⁶

Indikacija koja možda govori o namjeni prostora jest pronalazak većeg broja potkova unutar prostora P-1 u sondi JO-2. Među nalazima te skupine tek je jedan siguran ulomak koji se može okarakterizirati kao dio konjske potkove.

Od ratničke opreme, osim mogućih dijelova pločastog oklopa pronađen je i ulomak trna ostruge koji je držao zvjezdicu. Pronađeno je i nekoliko strelica s trnom, vrh koplja te jedan vereton s tuljcem za nasad drške (sl. 27).²⁷ Najvrjednije nalaze oružja predstavljaju naprijed opisani ulomci manjeg brončanog topa pronađeni u sondi P-3. Unutar prostorije P-3 pronađeno je i nekoliko teških metalnih topovskih kugli (sl. 29) promjera oko 6,5 cm. Na njima se po sredini vidi prsten, nastao uslijed lijevanja.

Sl. 27. Vereton (snimila: N. Čuljak) / Fig. 27. Arrowtip
(vereton) (photo by N. Čuljak)

25 Petrincec 1996: 26–27; Milošević 1998: 157, 288–290; Gudelj 2000: 185; Zekan 2004: 164–165, 169–170, T. I, 1–5; Gjurašin 2005: 169–170, sl. 9–10; Gudelj 2006: 77, 134; Gjurašin 2007: 13, slika dolje; Burić 2010: 276–277; Popović 2012: 213.

26 Možda nije dovoljno poznata činjenica da su potkove za obuću na našim prostorima korištene sve do 50-ih godina 20. stoljeća. Te U-potkove za pete u Hercegovini su se nazivale “nalče”, a postojale su i bodlje (zakovice) za dio ispod nožnih prstiju koje su se nazivale “cveke” (“šunegle”). Vojne cipele s “cvekama” zvale su se “cvekerice” (etnološki podatci dobiveni od gosp. Stojana Čuljka, rođenog 1941. godine).

27 Sijarić 2014: 336 i 411.

Sl. 28 Ulomci topa i topovske kugle iz sonde P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 28 Fragments of cannon and the cannonball from the Probe P-3 (photo by N. Čuljak)

Od brončanih metalnih nalaza zanimljiv je primjerak okova za knjigu ili škrinjicu s lijepim florealno izvedenim završetkom jednog kraka i rupicama za zakovice (sl. 30). Treba spomenuti i nalaz dijela brončane spone s pozlatom i umetkom od crvenog stakla (sl. 31). Nalazima spona na našim prostorima posvećeno je već više radova, a one se pojavljuju od kasnog srednjeg vijeka pa dalje u novi vijek kada prerastaju u drugačije oblike koji predstavljaju dio narodnih nošnji (u narodu zvane “pafte”).²⁸

Sl. 30. Metalni okov (snimila: N. Čuljak) / Fig. 30. Metal applique (photo by N. Čuljak)

Sl. 29. Ulomci topa i topovske kugle iz sonde P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 29. Fragments of cannon and the cannonball from the Probe P-3 (photo by N. Čuljak)

Za naš nalaz zasad nemamo odgovarajuću paralelu.

Na dijelu velikog gradskog obzida (“veliki obor”), u gornjim slojevima u kojima opažamo miješanje novovjekovnog sa starijim materijalom, pronašli smo primjerak metalne spone ukrašen

²⁸ Takve se spona pojavljuju već na nekropoli u Grborezima kod Livna. Potječu iz kasnog srednjeg vijeka, oblikovane su u kasnogotičkom stilu, a kasnije postaju (kao “pafte”) dio narodne nošnje sve do 20. stoljeća (Bešlić 1964: T. XXII,1–3 i XXXIX,3; Marić-Baković 2017: 74–91).

florealnim motivima (sl. 32). Za tu smo sponu paralelu (mađane identičnu) pronašli na kasnosrednjovjekovnom lokalitetu Manastir Resava, danas poznatijem kao Manastir Manasija u Republici Srbiji.²⁹ Ljubuški nalaz oblikovno odgovara onom srpskom, no način ukrašavanja i izvedbe florealnog ukrasa posve je drugačiji. U slučaju ljubuskog nalaza svakako je riječ o novovjekovnom artefaktu pri čemu, s određenom rezervom, ostavljamo mogućnost njegove uže datacije u 16.–17. stoljeće.³⁰

Sl. 32. Nalaz brončane spone ("pafta") s prostora "velikog obora" (snimila: N. Čuljak) / Fig. 32. Bronze clasp "pafta" from the area of the "big outer bailey" (photo by N. Čuljak)

"čase",³¹ kakvi primjeri su poznati iz literature, a oblikom bi odgovarali današnjoj zdjelici.

Motivu žira odgovarao bi i dio vegetabilnih motiva koji upućuju na lišće drveta hrasta,³² što simbolizira vječnost, jakost vjere,³³ a moglo bi biti u svezi s malim urezanim znakom križa ispod toga motiva. S druge strane, ako motiv promatramo kao neku čašicu kaleža i povežemo ga s dekorativnim motivima 15. stoljeća, paralelu nalazimo u renesansnom slikarstvu toga vremena³⁴ gdje se upravo vidi prikaz takvih narebrenih posuda iz kojih izranjaju vegetabilni motivi, koji kao ukras na stupovima u unutrašnjosti

Sl. 31. Dio brončane spone s pozlatom (snimila: N. Čuljak) / Fig. 31. Part of the gilded bronze clasp (photo by N. Čuljak)

Osim spomenutih nalaza, pronađena je još nekolicina predmeta osobne nošnje. Najzanimljiviji među njima su još jedna spona te bogato ukrašen predmet od tankog srebrnog lima za koji smo, po načinu na koji je nađen spljošten, u prvi mah zaključili da je riječ o narukvici, no kasnije smo uočili da taj predmet na rubovima ima rupice pa je vjerojatnije riječ o ukrasnoj aplici ili eventualno narukvici koja je mogla biti aplicirana na kožnu podlogu. Na njemu se ističe zanimljiv spektar vegetabilnih i florealnih ukrasa koji takoreći izrastaju iz jednog središnjeg uokvirenog kružnog ukrasa koji podsjeća na žir ili čašicu kaleža, odnosno model srednjovjekovne metalne

29 Trajkov (ur.) 2019: 17.

30 Usp. Ivanić 1995: 104.

31 Među rijetkim sačuvanim primjercima tog tipa umjetničkog obrta s prostora srednjovjekovnog Huma je i "čaša" humskog plemića Sanka Miltenovića (14. stoljeće) koja se danas čuva u Metropolitan Museum of Art (New York, SAD). Ona doduše nije izvana narebrena, ali ima drugih primjeraka "čaša" toga tipa koje to jesu. Detaljnije o takvim primjercima vidi u: Wenzel 1985: 5–39.

32 Lijep primjer prikaza motiva hrasta i žira s lišćem hrasta prikazanim kao na našem nalazu imamo u knjizi koju je objavio Peter Guentel (*Ein new kunstlich Modelbuch*). Knjiga potječe iz prve polovice 16. stoljeća, a čuva se u Metropolitan Museum of Art (New York, SAD).

33 Badurina (ur.) 2006: 286.

34 Hartt, Wilkins 2003: 396. Prikaz Rođenja Djevice.

Sl. 33. Srebrna narukvica ili aplika (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 33. Silver bracelet or applique (photo by N. Čuljak)

Sl. 34. Srebrna narukvica ili aplika (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 34. Silver bracelet or applique (photo by N. Čuljak)

bogatih renesansnih kuća odaju dojam izobilja i bogatstva. Taj predmet svakako zaslužuje podrobnije studije i zasigurno ćemo u daljnjim istraživanjima za njega pronaći još bližih i konkretnijih paralela.

Među sitnim metalnim uporabnim predmetima osobito se ističu nalazi naprstaka za šivanje (sl. 35) za koje znamo da su redovito pronalazeni na kasnosrednjovjekovnim gradovima, a detaljnije su obrađeni u znanstvenoj i stručnoj literaturi.³⁵ Pronađeno je nekoliko sasvim očuvanih primjeraka.

Numizmatički materijal pronađen u istraživanjima svodi se na svega nekoliko loše sačuvanih kovanica: turska akča,³⁶ mletački novac kovan za Dalmaciju i Albaniju s natpisom *Dalma et Alban* koji okvirno možemo datirati u 17. i 18. stoljeće³⁷ i već spomenuti *Kreuzer*³⁸ iz 19. st.

Većina staklenog materijala otkopana je u prostoriji unutar Sonde P-3 koja je po svemu sudeći u cijelosti izgrađena i korištena u 19. stoljeću. To su fini ulomci izrazito crvenog, prozirnog i maslinasto-zelenog stakla koje je očito pripadalo "običnim" bocama tog vremena. Manjih ulomaka stakla pronašli smo i u svim drugim sondama. Među njima je ulomak posve ravnog stakla zaobljenog ruba za koji se daje naslutiti da pripada

35 Čimin 2008: 208; Hirschler, Madiraca 2011: 233; Jašarević 2017: 165. Spomenuta literatura je samo selektivno navedena.

36 Ilkić, Vukušić 2012: 232.

37 Ilkić, Vukušić 2012: 216–225.

38 Szaivert 1991: 241, br. 472B.

srednjovjekovnom prozorskom staklu, odnosno okulu. Drugi zanimljivi ulomak (sl. 36) je dio stijenke staklene čaše s kapljičastim (bademastim) naljepkom (*Krautstrunk*), koja se okvirno datira u kasni srednji vijek.³⁹ Kao zanimljivost vezanu uz prehrambene navike kasnosrednjovjekovnih stanovnika Starog grada Ljubuškog, uz mnoštvo životinjskih kostiju koje uglavnom pripadaju stoci sitnog zuba (ovcama i kozama) pronađen je i manji broj morskih školjaka, priljepaka i dagnji.⁴⁰ Ta pojava nimalo ne čudi jer su Kosače između ostalog imali posjede na moru, ali je općenito i relativno mala udaljenost Ljubuškog od mora (čak gledajući iz perspektive kasnog srednjeg vijeka), pa su te namirnice lako mogle stići do prostora Starog grada.

Sl. 35. Naprstak za šivanje (snimila: N. Čuljak) / Fig. 35. Thimble for hand sewing (photo by N. Čuljak)

Sl. 36. Ulomak stijenke čaše s kapljičastim naljepkom (*Krautstrunk*) (snimila: N. Čuljak) / Fig. 36. Fragment of a cup decorated with "drop-shaped" applique (*Krautstrunk*) (photo by N. Čuljak)

Zaključak

Zaključno možemo istaknuti da je iskopavanjima provedenim 2020. i 2021. godine "arheološka priča" Starog grada Ljubuškog tek započela te da slijede daljnje studije i analize pronađenog materijala i zidanih struktura. Nadamo se da smo ovim radom uspjeti dati preliminarni uvid u provedena istraživanja i pronađenu arheološku građu koju na ovom mjestu prvi put i slikovno predstavljamo, a ujedno donosimo i naša promišljanja o njezinoj interpretaciji. Nastojali smo koliko-toliko sažeto se dotaći svih nalaza, no neke smo zasad morali izostaviti, a to se prvenstveno odnosi na dio reprezentativnijih nalaza u koje između ostalih spadaju i ulomci arhitektonske plastike, jer njihova obrada zahtijeva usporednu analizu s nalazima građe iz kasnosrednjovjekovnih

³⁹ Bikić 2011: 296; Topić 2015: 137-144.

⁴⁰ I na drugim srednjovjekovnim gradovima zabilježeni su nalazi ljuštura morskih školjki. U tom kontekstu vidi: Hirschler, Madiraca 2011: 234.

gradova šireg prostora, što u ovom trenutku nije bilo moguće. Istraživanjima smo došli do čitava niza novih spoznaja o tom hercegovačkom kulturno-povijesnom spomeniku koji je prethodio nastanku današnjega grada Ljubuškog. Najvažnije otkriće jesu zidovi izgrađeni na kamenu živcu (matičnoj stijeni) i ulomci različitih keramičkih posuda koji se mogu datirati u kasnoantičko (ranobizantsko) razdoblje, odnosno 6. i 7. stoljeće. To otkriće potvrdilo nam je postojanje kasnoantičke građevine na lokalitetu Stari grad Ljubuški, a ujedno je ostavilo i mogućnost pretpostavke o postojanju još starijeg objekta na tom prostoru. Time je ujedno utvrđeno da je kasnosrednjovjekovni i novovjekovni grad–utvrda jednim dijelom podignut na mjestu starije utvrde ili kule-osmatračnice. Mogućnost daljnje valorizacije rezultata tih istraživanja i pronađene arheološke građe zasigurno će iznjedriti još niz za znanost novih i korisnih podataka. Iskreno se nadamo da će doći i do nastavka arheoloških istraživanja na ovom lokalitetu, jer ćemo samo tako moći razriješiti brojne nedoumice koje nam ostaju nakon provedenih dviju kampanja. Time bismo se na neki način jedino mogli odužiti osnivačima današnje Hercegovine – plemićkoj obitelji Kosača, kasnosrednjovjekovnim gospodarima ovog grada/utvrde, ali još više žiteljima današnjeg Ljubuškog i našoj Hercegovini.

LITERATURA / LITERATURE

- Aličić 1985 Ahmed Aličić, Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI stoljeću, *100 godina muzeja u Humcu (1884–1984.)*, Ljubuški, 1985., 187–201.
- Badurina (ur.) 2006 Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006.
- Bakula 1970 Petar Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule)*, Mostar, 1970.
- Bešlagić 1964 Šefik Bešlagić, *Grborezi – srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo, 1964.
- Bikić 1994 Vesna Bikić, *Srednjovjekovna keramika Beograda*, Arheološki institut Beograd, Beograd, 1994.
- Bikić 2003 Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd, 2003.
- Bikić 2011 Vesna Bikić, Posuđe iz nekropola kasnog srednjeg veka na području centralnog Balkana, *Starinar LXI*, Beograd, 2011., 285–306.
- Bikić 2017 Vesna Bikić, Ottoman Glazed Pottery Standardisation, The Belgrade Fortress Evidence for Production Trends, *Glazed Pottery in the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th–18th centuries 2*, Kazan–Kishniev, 2017., 207–216.
- Burić 2010 Tonči Burić, Arheološki nalazi dekorativno-funkcionalnih dijelova obuće iz kasnoga srednjeg vijeka u Kaštelima, *AAr* 4/1, 2010., 271–279.
- Čelebi 1967 Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Čimin 2008 Robert Čimin, Metalni nalazi s utvrde Čanjevo, *Utvrdica Čanjevo: Istraživanja 2003–2007*, Visoko, 2008.
- Ćirković 1964 Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964.
- Filipović, Kurtović 2011 Emir O. Filipović, Esad Kurtović, Četiri bosanska Sokola, *Pregled LII/1*, Sarajevo, 2011., 83–114.
- Gjurašin 2005 Hrvoje Gjurašin, Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa, *ShP*, 3. s., 32, 2005., 163–193.
- Gjurašin 2007 Hrvoje Gjurašin, *Kasnosrednjovjekovna groblja općine Dugopolje (katalog izložbe)*, Split, 2007.
- Gudelj 2000 Ljubomir Gudelj, Podgreda – Dvorine u Studencima kod Imotskog. Prilog arheološkoj karti Zabiokovlja, *ShP*, 3. s., 27, 2000., 183–187.
- Gudelj 2006 Ljubomir Gudelj, *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila*, Split, 2006.
- Gusar 2010 Karla Gusar, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorski rad, Zadar, 2010.

- Gusar, Visković 2012 Karla Gusar, Eduard Visković, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, *Dani Stjepana Gunjače 2. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2"*. Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011, Split, 2012., 237–266.
- Gusar, Vujević 2016 Karla Gusar, Dario Vujević, *Utvrdna u Zemunik Donjem u srednjem i novom vijeku – Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine*, Zadar, 2016.
- Ilkić, Vukušić 2012 Mato Ilkić, Mirko Vukušić, Prilog poznavanju optjecaja novca u srednjem i ranom novom vijeku na području sjeverne Dalmacije, *Dani Stjepana Gunjače 2. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2"*. Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011, Split, 2012., 197–236.
- Hirschler, Madiraca 2011 Ivana Hirscher, Vinko Madiraca, Arheološko istraživanje unutrašnjosti prizemlja kule "C" dvora Veliki Tabor 2009. godine, *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda 2*, Zagreb, 2011.
- Ivanić 1995 Branka Ivanić, *Nakit iz zbirke Narodnog muzeja od 15. do početka 19. veka*, Beograd, 1995.
- Kovačević-Kojić 1976 Desanka Kovačević-Kojić, O naselju Drijeva i njegovu položaju, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XXI–XXVII*, Sarajevo, 1976., 29–37.
- Korać 2008 Dijana Korać, *Vjera u Humskoj zemlji*, Crkva na kamenu, Mostar, 2008.
- Hartt, Wilkins 2003 Frederick Hartt, David G. Wilkins, *History of Italian Renaissance Art (5th edition)*, London, 2003.
- Kurtović *et al.* 2018 Esad Kurtović, Lejla Nakaš, Drago Župarić, Ana Lalić, Dženan Dautović, *Codex diplomaticus Regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.
- Marić-Baković 2017 Marija Marić-Baković, Arheološko-etnološka i povijesno-umjetnička studija o razvitku livanjskih dvodijelnih spona, *Cleuna 2*, Livno, 2017., 74–91.
- Mijatović 1996 Anđelko Mijatović, Srednjovjekovne države, bosansko kraljevstvo i Hercegovina u vremenu i prostoru, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Mostar, 1996., 112–125.
- Milošević 1998 Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998.
- Petrinec 1996 Maja Petrinec, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Katalog), *ShP*, 3. s., 23, 1996., 7–137.
- Popović 2012 Marko Popović, *Maglički zamak*, Arheološki institut Beograd, Beograd, 2012.
- Popović, Simić 2020 Marko Popović, Gordana Simić, *Utvrdjenja srednjovjekovnog grada Novog Brda*, Beograd, 2020.
- Redžić 1983 Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, "Veselin Masleša"*, Sarajevo, 1983.

- Renner 1900 Henrik Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera* (prijevod), Mitrovica, 1900.
- Sijarić 2014 Mirsad Sijarić, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*, Sarajevo, 2014.
- Sivrić 2009 Marijan Sivrić, Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku, *Hercegovina franciscana*, god. V, br. 5, 2009., 51–80.
- Szaivert 1991 Eva Szaivert, *Münzkatalog Österreich Von Maria Theresia (1740) bis 1990*, Augsburg, 1991.
- Šabanović 1959 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1959.
- Thallóczy 1914 Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig, 1914.
- Tkalčec 2010 Tatjana Tkalčec, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome – deset sezona arheoloških istraživanja*, Zagreb, 2010.
- Tomičić 1988 Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *PIAZ* 5–6, 1988., 29–53.
- Tomičić 1990 Željko Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *VAMZ XXIII*, 1990., 139–162.
- Topić 2015 Nikolina Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.–19. st.) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*, doktorska disertacija, Zadar, 2015.
- Topić et al. 2019 Nikolina Topić, Željka Bedić, Vlasta Vyroubal, Mario Šlaus, Jadranka Barešić, Andreja Sironić, Mato Ilkić, Andrew M. T. Moore, Nikolina Drašković Vlašić, Inventar nalaza i višefazno groblje uz utvrdu Sokol u Konavlima, *AAdr* 13, 2019., 107–251.
- Trajkov (ur.) 2019 Jasmina Trajkov (ur.), *Darovi prošlosti – Akvizicije zavičajnog muzeja Jagodina 2013–2019*, Jagodina, 2019.
- Vego 1957 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Zejnilhodžić 2013 Elvin Zejnilhodžić, Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre, *HArch* 43, 2013., 163–191.
- Zekan 2004 Mate Zekan, Ranonovovjekovno groblje u Sutini – Šolići; *Zbornik o Zagori*, 7 (Neorić i Sutina), Split, 2004., 161–182.
- Wenzel 1985 Marian Wenzel, A Bosnian Kingdom Metalworking Tradition, *Peristil XXVII–XXVIII*, Zagreb, 1985., 5–39.

SUMMARY

Results of the archaeological excavations of the site Old Town of Ljubuški in western Herzegovina

In this paper we present the results of our archaeological excavations in the Old Town of Ljubuški. Old Town of Ljubuški is located on the hill of Buturovica, above the present town of Ljubuški located in western Herzegovina. The oldest mention of this town in historical records dates from 1435 and it pertains to the friars of the nearby Franciscan monastery which stood next to the church of Saint Catherine. The old Town of Ljubuški was a part of the feudal fiefdoms of the medieval noble family of Hranić-Kosača but it is best known for its ties to the Grand duke of Bosnian kingdom and the lord of the Hum, *herzog* Stjepan Vukčić Kosača (15th century). He was one of the most renowned feudal lords of this geographical area, especially due to his almost unchallenged and independent rule over the wider area of what is today the region of Herzegovina which also gets its name from his title of *herzog*. The archeological explorations at this locality were conducted during two exploratory phases; the first one was conducted in June of 2020, the second one in March of 2021. The significance of these explorations lies in the fact that they were the first archeological explorations conducted on this very important historical monument. This particular archeological site was on the list of monuments which were considered to be endangered. The entire area of the town's central tower was collapsed and most of the other walls were also structurally compromised and on the brink of collapse. So as a part of two larger EU projects of international co-operation, namely *FORT-NET* and *Heritage REVIVED* whose main goals were to conserve and restore the most structurally compromised battlements in the southern as well as the central area of the site, we have managed to conduct archeological excavations in the aforementioned areas. In those two phases, our exploration has covered a fairly large amount of said area which resulted in numerous new revelations concerning that particular site, the most interesting of which was the fact that the central area next to the main tower of the town does not have an older phase of construction but was constructed and used during the late medieval period. It seems that this locality saw the 'golden age' in the later part of medieval era and was subsequently used sporadically as a military outpost by the Ottomans. Among the findings there are many fragments of crude kitchen ceramic pottery, as well as some very nice fragments of glazed ceramics dating from the 15th century AD. The most important discovery was found within the southern part of the town area where the researchers found two walls from an older time period (early Byzantine, 6th century AD) with matching ceramics. These were found under the existing medieval structure. These findings have shed an entirely new light on our interpretation on how and for which purpose this site was used in its very beginning. We can now safely deduce that on this very location there had been a fortification from late Antiquity, whose remnants were later used to construct the medieval structure of Old Town in Ljubuški.

Translated by Emil Čuljak

TOMISLAV BILIĆ

DOI: 10.21857/yl4okfl719

Original scientific paper

Received: 9.II.2021.

Accepted: 24.VI.2021.

A HOARD OF DRACHMS OF APOLLONIA AND DYRRHACHIUM FROM THE CITY MUSEUM SISAČKA

The City Museum Sisak has obtained a hoard of imitations of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium allegedly found in the nearby Odra Sisačka in the early 1980s. The coins are most likely *subaerati*, poorly executed with no legends on the reverses (save for the abbreviated city name *DYP*) and two legends on the obverses (one nonsensical). Curiously, their die axes are aligned and oriented to 12h, and they were produced by four different die combinations. The distribution of both the original coins of Apollonia and Dyrrhachium and their imitations suggests that this hoard was almost certainly produced, and most likely also deposited, in the areas further to the east. The hoard is only the second example of a collective find consisting exclusively of imitations of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium (alongside the Romanian Troianul hoard), and the metrological analysis and comparative study alongside other similar hoards from Romania and Hungary has provided the means of dating the hoard in the early second half of the 1st c. BC.

Key words: Apollonia; Dyrrhachium; imitations; Odra Sisačka; Siscia; coin circulation / *Ključne riječi: Apolonija; Dirahij; imitacije; Odra Sisačka; Siscija; optjecaj novca*

The circumstances of the find and the description of the hoard

If authentic, the hoard reportedly found in the immediate vicinity of Sisak would almost certainly belong to the coin circulation of the pre-conquest period – i.e. the period prior to the Roman capture of the Late Iron Age settlement of Segest(ic)a. The issue of authenticity revolves around the unreliability of the report relating the actual find-site.¹ The find in question is a hoard of imitations of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium reportedly from Odra Sisačka (ca. 1800 m as the crow flies from the north-western corner of ancient Siscia), ‘representing a chance find of a hoard, according to the finder’s [or finders’] report’.² My attempts to obtain more information on the circumstances of the find from the intermediary responsible for the City Museum Sisak’s acquisition of the hoard remained futile, which speaks volumes on the reliability of the information he presented during the transaction. According to the memories of Zdenko Burkowski, at

1 This paper is an enlarged and updated version of the text published in Bilić 2020: 157–159. I would like to thank the GMS director Vlatko Čakširan and the GMS curators Iskra Bačani, Rosana Škrkulja and Tea Tomaš Barišić for giving me the opportunity to study and publish this hoard. My thanks also extend to Zdenko Burkowski, a former GMS curator, who first drew my attention to the hoard, and to Ivan Drnić, my colleague at the AMZ, who motivated me to study and publish it.

2 Burkowski 2008: 15. According to the typology offered in Sășianu 1987: 209–219, these imitations should be more properly classified as ‘counterfeits’. The hoard is mentioned in the files of the Numismatic department of the AMZ s.v.; Burkowski 1983: (4), (7)–(8); 2001: 14–15, 22–23 cat. 2–5; 2004: 29–30, 74 (cat. 131–133); 2008: 15, 26 (cat. 2–4); Mirnik 1996: 528.

Map 1. Yellow dashed rectangle: the assumed position of the Augustan-Tiberian military camp (after Drnić 2018); yellow dotted irregular oblong: Roman Siscia (after Demicheli *et al.* 2012); yellow dashed ellipse: Roman 1st-2nd c. structures and small finds excavated in 2010; blue ellipse: the north-western necropolis of Siscia (after Demicheli *et al.* 2012); blue dashed ellipse: 1st-2nd c. Roman necropolis; red dashed circle: the Late Iron Age settlement on the Pogorelac (after Drnić 2018); red dashed ellipse: the assumed position of the Late Iron Age settlement on the left bank of the Kupa (after Drnić 2018); red circle: the assumed find-site of the Odra hoard (made by T. Bilić, 2020) / Karta 1. Pravokutnik isprekidanih žutih linija: pretpostavljeni položaj vojnog logora iz augustovsko-tiberijskog razdoblja (prema Drnić 2018); izduženi nepravilni oblik omeđen žutom istočkanom linijom: rimska Siscija (prema Demicheli *et al.* 2012); isprekidana žuta elipsa: rimske strukture i pokretni nalazi 1.-2. st. otkriveni 2010.; plava elipsa: sjeverozapadna nekropola Siscije (prema Demicheli *et al.* 2012); isprekidana plava elipsa: rimska nekropola 1.-2. st.; crveni istočkani krug: mladeželjeznodobno naselje na Pogorelcu (prema Drnić 2018); isprekidana crvena elipsa: pretpostavljeni položaj mladeželjeznodobnog naselja na lijevoj obali Kupe (prema Drnić 2018); crveni krug: pretpostavljeno mjesto nalaza ostave iz Odra (izradio T. Bilić, 2020.)

the time a curator at the Museum, the hoard was found during the construction of a shed in Odra, more precisely, in the part of the village nearest to Sisak, i.e. at its easternmost part.³

The City Museum Sisak at present keeps 69 coins from this hoard. All coins appear to be *subaerati* (silver-coated coins with a copper or bronze core or coins made from a copper-silver alloy of an unknown ratio),⁴ and were produced by three obverse dies (with one of these appearing in two variants) and four reverse dies. Two die combinations share a single obverse die, with (type 1) or without (type 1A) the (nonsensical) inscription ΣΤΙΠ, while their reverse dies are different.⁵ The reverses of these coins imitate Dyrrhachian drachms, which also applies to another die combination with 23 pieces (type 2).⁶ All three combinations bear an inscription ΔΥΡ on the reverse and depict a cow on the obverse turned left. This particular orientation of the cow is characteristic of late Apollonian drachms, which opens the possibility that we are here dealing with hybrids; that is, it is possible that the obverses were imitating precisely the late Apollonian drachms. The reverse of the last of these three combinations has some symbols in the field to the left and right of the central motif. These symbols are reminiscent of similar symbols (club, spear tip, bow, lizard) appearing on Dyrrhachian (and Apollonian) staters much earlier than drachms. The flans on which this type was struck are somewhat larger (range 18,5–23 mm, average diameter ca. 20 mm, median diameter 20,75 mm) in comparison to the flans of the remaining three types. With these only two flans approximate 20 mm, while all are in the range of 16–20 mm with an average diameter of ca. 17,5 mm and a median diameter of 18 mm. The last type of imitations or counterfeits (type 3) emulates an Apollonian drachm bearing the name of the mint magistrate ΝΙΚΩΝ and a symbol in the exergue perhaps imitating *caduceus* – a symbol appearing on the original drachm of this type – on the obverse together with a cow turned right (on original drachms it is actually turned left), dating from the 60s BC or somewhat earlier;⁷ it appears that the reverse depiction on this type was derived from the reverse die of the preceding type rotated 90°, including the – now stylized – symbols to the left and right of the central motif.

Fig. 1. An original Apollonian drachm of the mint magistrate Nikon (Davissons Ltd. E-Auction 6 Lot 11; <https://davcoin.com/lot/e-auction-6-lot-11>) (left) and its imitation from the Odra hoard (GMS inv. 1227) (right) (photo by I. Krajcar, 2020) / Sl. 1. Originalna apolonijska drahma kovničkog magistrata Nikona (Davissons Ltd. E-Auction 6 Lot 11; <https://davcoin.com/lot/e-auction-6-lot-11>) (lijevo) i njezina imitacija iz odranske ostave (GMS inv. 1227) (desno) (fotografija I. Krajcar, 2020.)

- 3 Burkowsky, pers. comm., 2019. At a position immediately next to the right bank of the Odra, i.e. at the easternmost part of the modern village, some Roman structures and small finds (1st–2nd c. ware, coins from the 1st c. onwards) were excavated (Bačani 2010: 313–314). At the same time, the remains of a 1st–2nd c. necropolis were found on the left bank of the Odra (Bačani 2009: 291–292). No pre-Roman material was found at either of these positions.
- 4 The term ‘*subaerati*’ will be used throughout this paper heuristically in both senses due to the lack of metallurgical analysis of the coins.
- 5 The die combination with the obverse inscription: inv. nos. 1189–1190, 1195–1199, 1202–1206, 1243–1246, 1250; the die combination without the obverse inscription: inv. nos. 1188, 1191–1194, 1200, 1255–1256.
- 6 Inv. nos.: 1201, 1207–1226, 1252–1253.
- 7 Inv. nos.: 1227–1242, 1247–1249, 1251, 1254. For the date see Petrányi 1995–1996: 6 (series -18, 66/65 BC). Picard, Gjongecaj 2000: 159 (no. 60), date this emission to the third phase of Apollonian drachms (120/100–80/70 BC). The original drachms of this type are rather rare; a total of 17 pieces are known from the hoards of Dieci 1, Dieci 2, Bobaia and Taşad in Romania and Rupci, Sadovec and ‘NW Bulgaria’ in Bulgaria, nowhere exceeding five pieces (Petrányi 1995–1996: 6; Picard, Gjongecaj 2000: 159).

GMS inv. no.	obv.-rv. combination*	weight (g)	diameter (mm)	axis	no. on plates
1203	1	3.94	18	20° ccw	1
1198	1	3.85	18	10° ccw	2
1244	1	3.51	17.5	10° ccw	3
1243	1	3.45	17.5	10° ccw	4
1204	1	3.36	17	10° ccw	5
1246	1	3.32	18	20° ccw	6
1250	1	3.32	18	20° ccw	7
1197	1	3.26	16.5	20° ccw	8
1196	1	3.08	17.5	10° ccw	9
1205	1	3.06	17	20° ccw	10
1202	1	3.01	18	10° ccw	11
1206	1	2.92	16	10° ccw	12
1190	1	2.89	17	10° ccw	13
1195	1	2.89	16.5	10° ccw	14
1189	1	2.81	17	20° ccw	15
1199	1	2.73	17	20° ccw	16
1245	1	2.65	18	10° ccw	17
1256	1A	3.73	19	20° ccw	18
1188	1A	2.8	17	12	19
1194	1A	2.72	18	12	20
1192	1A	2.67	18	10° ccw	21
1193	1A	2.59	17	10° ccw	22
1200	1A	2.57	18	10° ccw	23
1191	1A	2.54	17	20° ccw	24
1255	1A	2.54	18	20° ccw	25
1225	2	3.67	21	12	26
1214	2	3.29	20	10° ccw	27
1217	2	3.26	21	12	28
1212	2	3.24	20	12	29
1222	2	3.24	20	12	30
1201	2	3.22	20	12	31
1216	2	3.09	19.5	12	32
1209	2	3.08	21	12	33
1218	2	3.06	19.5	12	34
1207	2	3.05	19.5	12	35
1253	2	3.03	19.5	10° ccw	36
1219	2	3.02	23	12	37
1208	2	3.01	20	12	38
1252	2	3.01	20	10° ccw	39
1226	2	2.94	19	12	40
1220	2	2.92	19	10° ccw	41
1210	2	2.89	18.5	12	42
1221	2	2.86	19	10° ccw	43

1213	2	2.76	19	12	44
1224	2	2.72	20	12	45
1223	2	2.68	19	10° ccw	46
1215	2	2.64	21	12	47
1211	2	2.56	19	12	48
1247	3	3.56	18	10° ccw	49
1236	3	3.55	19	10° ccw	50
1234	3	3.24	19	10° ccw	51
1233	3	3.19	20	10° ccw	52
1254	3	3.19	18	10° ccw	53
1248	3	3.16	17	12	54
1239	3	3.03	17.5	10° ccw	55
1240	3	3.01	18	10° ccw	56
1241	3	3	18	12	57
1227	3	2.97	19	10° ccw	58
1251	3	2.92	18	10° ccw	59
1231	3	2.85	18	10° ccw	60
1229	3	2.83	18	10° ccw	61
1232	3	2.81	18	10° ccw	62
1237	3	2.77	18	10° ccw	63
1238	3	2.75	20	12	64
1249	3	2.67	17	10° ccw	65
1228	3	2.66	18	10° ccw	66
1235	3	2.51	17.5	10° ccw	67
1230	3	2.48	17	10° ccw	68
1242	3	2.15	17	12	69

Table 1. The drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the Odra Sisačka hoard (*1 = obv. 1 + rv. 1; 1A = obv. 1 + rv. 2; 2 = obv. 2 + rv. 3; 3 = obv. 3 + rv. 4) / Tablica 1. *Drahme Apolonije i Dirahija iz Odre Sisačke* (*1 = av. 1 + rv. 1; 1A = av. 1 + rv. 2; 2 = av. 2 + rv. 3; 3 = av. 3 + rv. 4)

The die-axes orientations

The coins from the Odra hoard display a rather unusual technological characteristic. All drachms were struck with almost no deviation between the obverse and reverse orientations, i.e. with an axis orientation of 12h/0°. This is somewhat unusual for this type of coins. Twenty-three coins were aligned precisely at 12h/0° (with a tolerance of ca. 5° during measurement), 36 coins deviate ca. 10° (always in the counterclockwise direction), while ten coins deviate ca. 20° (also always in the counterclockwise direction). For this level of precision the craftsman had to align the dies mechanically, for example by hinged dies, or with some other device, which is a rather unexpected technological proficiency in a LIA counterfeiter; otherwise, some other, less precise, method of marking the die alignment could have been used, for which a clear motivation is difficult to discern.⁸

⁸ For the methods of obtaining fixed die alignments see Macdonald 1906: 178; De Callatay 1996: 90–96; Haymann, Hollstein 2016: 386, 391. Mechanically fixed dies did not appear before the 3rd c. AD; prior to this period a deviation of ca. 1h (30°) in both directions was tolerated (De Callatay 1996: 93; Haymann, Hollstein 2016: 391). The coins from the Odra Sisačka hoard, with the maximal deviation of 20°, fit into this category of material.

Moreover, contemporary numismatic studies emphasize the value of the appearance of aligned dies as an 'authenticity test' for the specimens from a certain emission, whether in relation to ancient or modern counterfeits.⁹ At the same time, a study focusing on this particular issue has made clear that the original drachms of Apollonia and Dyrrhachium in general do not show an inclination towards the use of aligned dies; the latest emissions of Apollonian drachms, showing a certain inclination to a die axis orientation of 6h, might prove to be an exception to this rule.¹⁰ My analysis of the drachms of Apollonia (204) and Dyrrhachium (181) kept at the Zagreb Archaeological Museum partially supports de Callataÿ's conclusion, but not without certain qualifications.¹¹ In the corpus of analysed coins only the orientations to cardinal directions (12, 3, 6, 9 h) surpassed 10% of the total number of coins. Moreover, all eight cardinal orientations (four in Apollonian and four in Dyrrhachian coins) surpassed the 10% share. The share of orientations to cardinal directions was 58,56% (Dyrrhachium) and 51,97% (Apollonia). These percentages suggest that some orientations were preferred, while others were used much less frequently. If the tolerance of 1h/30° in relation to an ideal orientation of 12h is accepted, 25,49% Apollonian coins and 19,88% Dyrrhachian are aligned to this particular direction. Furthermore, the orientations to sectors ('12', '3', '6', '9') defined in these terms are rather evenly distributed: Dyrrhachium: 19,88% – 25,96% – 20,99% – 33,14%; Apollonia: 25,49% – 26,96% – 25,98% – 21,56%. These percentages make the idea of a dominant orientation to 12h highly unlikely. Thus the supposition that the aligned dies were used by the counterfeiter in order to adjust his product to original coins has to be discarded. In any case, the quality of execution of these coins, especially the reverses, would certainly be a more obvious criterion in determining their authenticity, much more than the somewhat abstract die orientation. Some coins are cracked on the rim, suggesting that they were struck when the flan has already cooled off.¹²

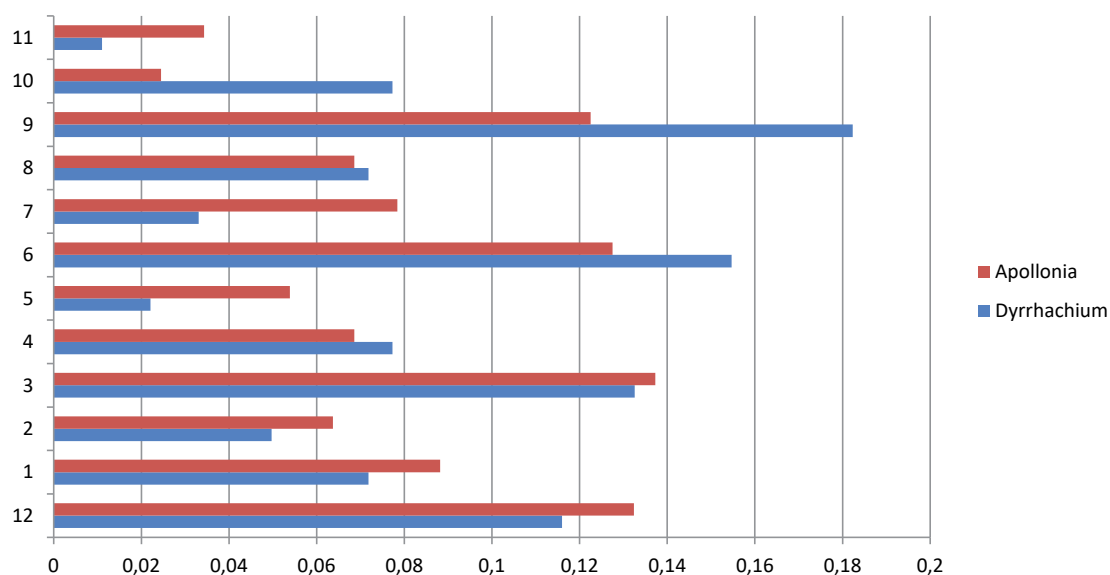

Fig. 2. The die axis orientations of the Apollonian and Dyrrhachian drachms from the AMZ collection (made by T. Bilić, 2020) / Sl. 2. Orijentacije osi drahmi Apolonije i Dirahija iz fundusa AMZ-a (izradio T. Bilić, 2020.)

⁹ Mildenberg 1989: 23–29; De Callataÿ 1996: 12, 97–100; Haymannn, Hollstein 2016: 382, 390.

¹⁰ De Callataÿ 1996: 53.

¹¹ In comparison, De Callataÿ has analysed 117 coins of Apollonia and 312 coins of Dyrrhachium from the Copenhagen, Cambridge and Tübingen collections (De Callataÿ 1996: 53, n. 200).

¹² Rant 2000: 34, 38.

Comparanda

The imitations of drachms from the Odra Sisačka hoard are somewhat reminiscent of the corpus of imitations or counterfeits kept in the Museum of Slavonia in Osijek, and which were probably found in the area of Osijek. Their production is attributed to the Scordisci, and they are made of poor-quality silver, silver-coated bronze or simply bronze, most often imitating the latest emissions of Apollonian and Dyrrhachian drachms, which are indeed the most numerous types found in the region.¹³ One bronze (originally suberate?) imitation of a Dyrrhachium drachm is serrated, reflecting the influence of Republican *denarii*, which circulated in the area partially contemporaneously with the Adriatic drachms (see below).¹⁴ This particular coin imitates the Dyrrhachian drachm with the legend ΜΕΝΙΣΚΟΣ on the obverse, which was struck in the second half of the 50s BC, so it could not have been made prior to this date.¹⁵ At the same time, the Odra Sisačka imitations can be compared with the hoard of 417 *subaerati* of Dyrrhachian drachms, as well as Apollonia/Dyrrhachium hybrids (Dyrrhachian obverse/Apollonian reverse), from Troianul in Muntenia.¹⁶ Along with the Odra hoard, the Troianul hoard is the only find of this type that consists solely of imitations/counterfeits. It was found during ploughing in a ceramic vessel; soon afterwards a trial trench was excavated at the find site, which yielded a small number of additional coins.¹⁷ In this way, the authenticity of this find seems undisputable. All coins in this hoard were struck by ten obverse and only four reverse dies, but as much as 401 coins were struck by only two reverse dies.¹⁸ The legends on the obverse and, especially, reverse are full of mistakes and often nonsensical, but the depictions – especially reverse – are more faithful to the originals in comparison with the Odra pieces. Unfortunately, the die axis orientations of the coins from this hoard are not recorded, so the Troianul hoard cannot be compared in this particular way with the unusual technological aspect of the production of the Odra drachms noted above.

Metrological considerations

The weights of Apollonian and Dyrrhachian drachms can be used as an indication of the authenticity of coins and, to some extent, as the chronological indicator for separate emissions. The average weight of the Odra Sisačka drachms – in the range of 2,15–3,94 g – is precisely 3,00 g, with the average weight of type 1 drachms being 3,18 g, that of

13 Göricke-Lukić 2004: 38–39, 41–45, cat. 9–23; 2018: 42–43, 58–61, cat. 27–41. For imitations and counterfeits of Apollonian and Dyrrhachian drachms see also Sășianu 1980: 68–70, Popović 1987: 114–115, Meta 2012, 25; 2015: 243–245, and, especially, Sășianu 1987. The popularity of these imitations/counterfeits is reflected in the find of casting moulds for imitations of Dyrrhachian drachms, as well as the cast silver-coated drachms themselves, at Zboryanovo (or Sboryanovo) in NE Bulgaria (Dzanev, Prokopov 2007: 74; Paunov 2013: 167). Mitrea 1981–1982: 48 (cf. Sășianu 1987: 218) believed that the imitations found in the ‘Geto-Dacian’ territory were produced in the Adriatic mints themselves, or perhaps in their immediate vicinity, which is clearly repudiated by the Zboryanovo (or Sboryanovo) find.

14 Göricke-Lukić 2004: 42, cat. 14; 2018: 59, cat. 33.

15 Petrányi -8 to -3, i.e. 55–50 BC (Petrányi 1995–1996: 11, cf. <https://asklapiadas.ancients.info/05dDyrIssues.html>). According to Meta 2015: 125–130, this is the last (86th) emission of the latest (V) phase of the Dyrrhachian mint (80/70–60/55 BC).

16 Mitrea 1981–1982: 32–33 recognizes the categories of *subaerati*, bronze pieces without a visible silver coating and pieces that appear to have been made of silver; Sășianu 1987: 217–218 treats them all as *subaerati*.

17 Mitrea 1981–1982: 31.

18 Mitrea 1981–1982: 35–36.

type 1A 2,77 g, type 2 3,01g and type 3 2,92 g. The median weight of drachms is 3,05 g if all specimens are included, but 3,02 g if extremely light (2,15 g) and extremely heavy (four pieces heavier than 3,67 g) coins are excluded. The median weight of type 1 is 3,30 g (3,08 g if two extremely heavy coins are excluded); the median weight of type 1A is 3,14 g (2,67 g if one extremely heavy coin is excluded); the median weight of type 2 is 3,12 g (2,93 g if one extremely heavy coin is excluded); the median weight of type 3 is 2,86 g (3,02 if one extremely light and two extremely heavy coins are excluded). The vast majority of coins (64, 92,75%) falls in the weight range from 2,45 to 3,60 g (with one lighter and four heavier pieces), while the largest number of coins (8) lies within the weight range of 3,00–3,05 g.

	average weight	median weight	median weight without extremes	range (>90%)
total	3,00 g	3,05 g	3,02 g	2,45–3,60 g (>90%)
type 1	3,18 g	3,30 g	3,08 g	
type 1A	2,77 g	3,14 g	2,67 g	
type 2	3,01 g	3,12 g	2,93 g	
type 3	2,92 g	2,86 g	3,02 g	
NIKΩN		3,32 g		3,18–3,46 g

Table 2. The weights of the drachms from the Odra hoard by types and the weight of the drachms issued by magistrate Nikon / *Tablica 2. Težine drahmi iz odranske ostave po tipovima te težina drahmi magistrata Nikona*

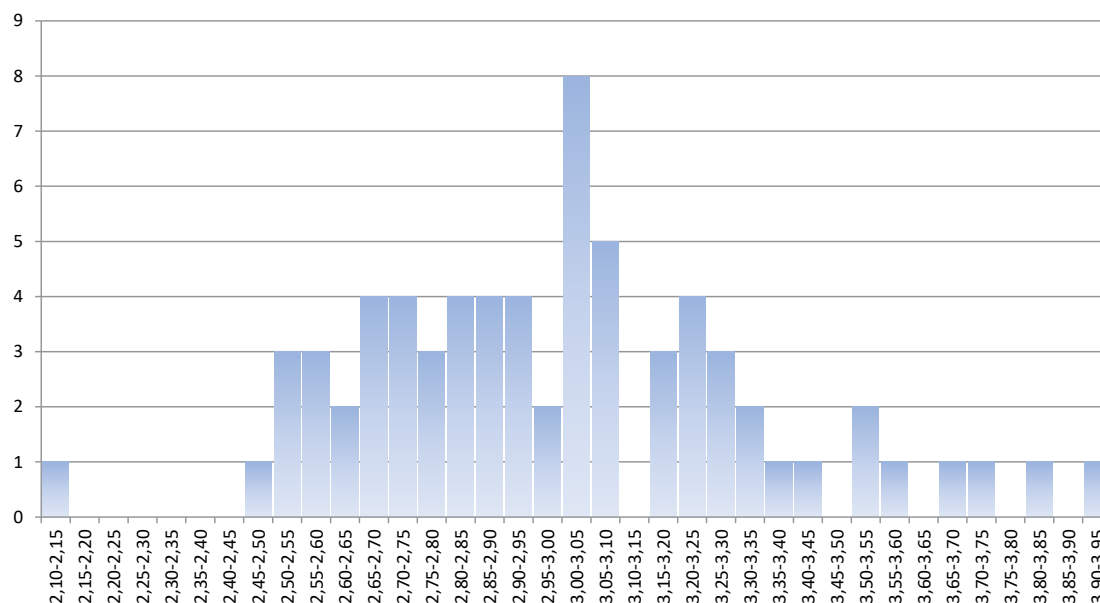

Fig. 3. Histogram of the weights of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the Odra hoard (made by T. Bilić, 2020) / *Sl. 3. Histogram težina drahmi Apolonije i Dirahija iz odranske ostave (izradio T. Bilić, 2020.)*

Although an ideal official weight standard certainly existed, the actual weights of Apollonian and Dyrrhachian drachms were in practice inconsistent, whether between separate emissions or between individual coins of the same emission.¹⁹ Thus the median weight of Apollonian drachms is between 2,92 and 3,30 g (range from 2,89 g to 3,46 g in a 95% confidence interval); the lower limit advances to 3,13 g if the last three emissions

¹⁹ Meta 2012: 22; 2015: 6 and Ujes-Morgan 2012: 368 note the ideal weight of drachms as ca. 3,40 g, Meta 2015: 185 that of ca. 3,30/3,40 g, while Picard, Gjongecaj 2001: 248–249 recognize a weight range of 3,00–3,20 g.

are excluded.²⁰ The median weight of the coins (15 in all) issued by the mint magistrate Nikon, perhaps the model for the Odra Sisačka type 3 coins, was 3,32 g, with the lightest piece of 3,18 g and the heaviest of 3,46 g.²¹ At the same time, the median weight of Dyrrhachian drachms was between 2,71 and 3,37 g (range from 2,44 g to 3,69 g in a 95% confidence interval); the lower limit advances to 3,15 g if the last five emissions are excluded, while in this case the lightest coin in a 95% confidence interval rises to 3,06 g.²² It appears that the weights of the latest emissions of Apollonian and Dyrrhachian drachms are somewhat reduced,²³ but this is somewhat compromised by the existence of specimens of late Apollonian drachms from the weight range of 2,20–2,50 g and those of ca. 3,30 g of the same emission.²⁴

In terms of hoards, the original Apollonian drachms from the Drăgești hoard encompass a weight range of 2,50–3,00 g, that from the Tašad hoard are mostly lighter than 3,00 g, while the pieces from the Dieci 2 hoard are all heavier than 3,00 g;²⁵ the greatest number (249, 91,54%) of the original drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the Pânade hoard falls in the weight range of 3,06–3,45 g.²⁶ Since the weights of the original drachms vary significantly, it does not seem prudent to assert that the imitations of Apollonian drachms are reduced in comparison to the originals.²⁷

The weights of imitations themselves also show some significant variations. Thus the imitations and counterfeits from the Museum of Slavonia, perhaps found in the area of modern Osijek, have an average weight of 2,58 g, in the range of 2,0–3,6 g. The median weight of these coins is 3,0 g, but if the two heaviest coins of 3,6 g, which stand out considerably with their weight, are excluded, the median weight is 2,6 g. Twelve out of the total of 15 coins are lighter than 3,0 g (more precisely, they fall in the range of 2,0–2,6 g).²⁸ On the other hand, one Apollonia (obv.)/Dyrrhachium (rv.) hybrid and the imitations of Apollonian and Dyrrhachian drachms from the Doboz hoard are all heavier than 3,00 g (3,01–3,73 g),²⁹ while the imitations of Apollonian drachms of poor silver from the Sacalasau Nou hoard fall in the weight range of 2,05–3,68 g.³⁰ The imitations of Dyrrhachian drachms of better quality in general weight between 3,11–3,40 g, while those of lesser quality encompass the range of 2,11–3,10 g, with the Dyrrhachian *subaerati* weighing between 2,11 and 3,00 g.³¹ This weight distribution shows how difficult it is to claim that the imitations are reduced in weight in comparison to the original products of the two Adriatic mints.

20 Petrányi 1995–1996: 7.

21 Petrányi 1995–1996: 7.

22 Petrányi 1995–1996: 11.

23 Petrányi 1995–1996: 8–9 for Apollonia from 59/58 BC onwards and for Dyrrhachian issues from 60/59 BC onwards, Petrányi 1995–1996: 11, cf. <https://asklapiadas.ancients.info/05dDyrIssues.html> (Meta 2015: 118–130, 232–238 dates the last (V) phase of Dyrrhachian mint to 80/70–60/55); Meta 2015: 204 with Figs. 11–12, 236 with Fig. 16 on p. 237, for Dyrrhachian phase V.

24 Sășianu 1987: 213.

25 Sășianu 1987: 213. With respect to the Drăgești hoard, this applies to 45 out of 68 drachms (66,2%; Sășianu 1980: 123) of the emissions selected by Sășianu; but of the total of 123 original drachms in the hoard, only 66 (53,66%) weigh less than 3,00 g. For the Tašad hoard see Sășianu 1980: 173; for the Dieci 2 hoard see Sășianu 1980: 112–113.

26 Mitrea 1981–1982: 43; Conovici 1986–1991: 55, Fig. 11 (265 pieces, 95,32%).

27 Sășianu 1987: 213.

28 Göricke-Lukić 2004: 41–45, cat. 9–23; 2018: 58–61, cat. 27–41.

29 Biró Sey, Goldman 1978: 233, nos. 136–139, 144; Sășianu 1987: 215.

30 Sășianu 1980: 146–147; 1987: 216 (where it is claimed that all imitative drachms from this hoard are lighter than 2,70 g, which is contradicted by the data published in the earlier publication).

31 Sășianu 1987: 217–218.

As already mentioned, the Odra Sisačka hoard finds its best parallel in the Troianul hoard, which makes a comparison with the weights of these *subaerati* of Dyrrhachian drachms and Apollonia/Dyrrhachium hybrids (Dyrrhachian obverse/Apollonian reverse) of utmost importance. The weights of *subaerati* hybrids (84) from the Romanian hoard lay within a range of 1,50–3,30 g.³² The majority of drachms (338, 83,05%) are in the weight range of 2,16–3,00 g (with 32 lighter and 37 heavier coins);³³ the average weight of all coins is 2,59 g, while the largest number of drachms (41) is in the weight range of 2,46–2,50.³⁴ However, contrary to our expectations, the comparison of the hoards from Odra and Troianul reveals significant dissimilarities between the weight structures of these two hoards of Apollonian and Dyrrhachian subaerate hybrids. The average weight of the coins in these two hoards is significantly different (Odra 3,00 g : Troianul 2,59 g),³⁵ which also applies to their respective median weights (Odra 3,02 or 3,05 g : Troianul ca. 2,50 g). At the same time, the weight range of the coins from the Troianul hoard – excluding the extreme specimens – is significantly lower in comparison to the weight range of the coins from the Odra hoard (Troianul 2,16–3,00 g : Odra 2,45–3,60 g). Furthermore, the weight structure of the Odra hoard is more similar to that of the Čelopek (Kosovo) hoard, which consists mostly (>90%) of Apollonian drachms of the very late ΝΙΚΟΝΟΣ-ΣΩΣΙΚΡΑΤΗΣ emission (Petrányi -2, 50/49 BC = Picard, Gjongjecaj 74),³⁶ and to several Romanian (Drăgești, Tașad) and Hungarian (Doboz, near the Romanian border, Békés county) hoards.³⁷ The largest number of coins from these hoards is represented by the latest Apollonian emissions (Drăgești: Petrányi -9 to -2; Tașad: Petrányi -10 to -2; Doboz: Petrányi -9 to -1),³⁸ i.e. the period 58–48 BC according to Petrányi or 80/70–48 BC according to Picard, Gjongjecaj 2000, 156.

The median weight of the coins from the Odra hoard (3,02 or 3,05 g) is similar to the median weight of the Čelopek hoard (ca. 2,95 g)³⁹ and the median weight of the coins from the Doboz hoard (3,155 g, or 3,06 g if the heaviest and the lightest coins, which deviate significantly from the rest, are deduced); it is also somewhat similar to the median weight of the coins from the Drăgești hoard (2,86 g if the four extremely heavy and the same number of extremely light coins are excluded) and the Tașad hoard (2,825 g if the two extremely light and one extremely heavy coin are excluded).

At the same time, the weight range of the coins from the Odra hoard (2,45–3,60 g, >90%) is also similar to the weight ranges of the hoards from Čelopek (2,55–3,35 g, >95%), Doboz (2,80–3,50 g, >95%), Drăgești (2,55–3,33 g, >90%) and Tașad (2,50–3,15 g, >95%). The Odra hoard is the most similar to the Drăgești hoard in terms of weight structure

32 Sășianu 1987: 218.

33 Mitrea 1981–1982: 41, has a tally of 336 coins in the range of 2,20–3,00 g, but his Fig. 2 on p. 40 does not bear this out (the actual number is 326).

34 Mitrea 1981–1982: 40, 42; Conovici 1986–1991: 64.

35 The Odra hoard is similar in this particular aspect to the hoards from Doboz (average weight 3,13 g; Biró Sey, Goldman 1978: 231–233), Drăgești (average weight 2,94 g; Sășianu 1980: 122–124) and Tașad (average weight 2,86 g; Sășianu 1980: 173–174). It shares some other structural characteristics with these hoards, of which more will be said in the remainder of this text. The average weights of the coins in the Dieci 2 (3,18 g; Sășianu 1980: 112–119) and Pećinci (3,16 g; Popović 1978: 9–17) hoards are also worthy of comparison.

36 Popović 1976: 175–179; the hoard also contained two imitations, one each of Apollonia and Dyrrhachium.

37 The Romanian hoards Cermei and Talpe should be added to this group of hoards, but since individual coin weights are not available for these hoards, they will not be discussed here. Conovici 1986–1991: 52, Fig. 6 is a combined analysis of these five hoards.

38 Petrányi 1995–1996: 6. This also applies to the Cermei hoard (Petrányi -9 to -3), which will not be analysed on the level of coin here.

39 Although Popović 1976 does not record the weights of individual coins, it is possible to read them off of his diagram (Popović 1976: 177, Fig. 2), although only in intervals of 0,05 g.

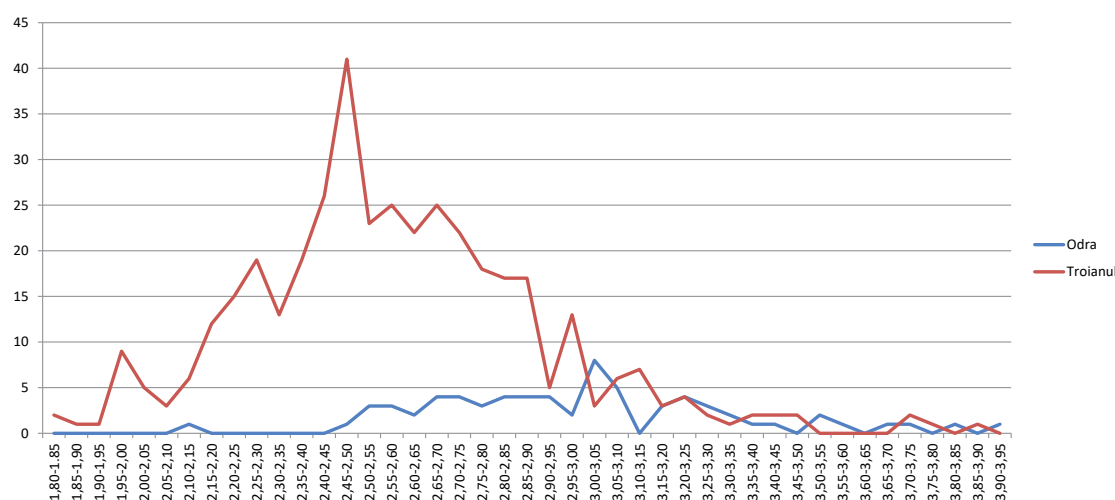

Fig. 4. Histogram of the weights of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the Odra hoard in comparison with the weights of the drachms from the Troianul hoard (made by T. Bilić, 2020) / Sl. 4. Usporedni histogram težina drahmi Apolonije i Dirahija iz odranske ostave s težinama drahmi iz ostave Troianul (izradio T. Bilić, 2020.)

(see Figs. 5–8) and, in a somewhat lesser measure, to the hoards from Doboz and Tašad, while the Čelopek hoard is somewhat different from these four hoards in this respect.

The Doboz hoard consists mostly of drachms of Apollonia (133), together with several Dyrrhachian drachms (4), but also contains three imitations of Apollonia and a single imitation of a Dyrrhachian drachm, with a single hybrid.⁴⁰ The hoard from Drăgești also consists mostly of drachms of Apollonia (127), but also contained five imitations.⁴¹ Similarly, the Tašad hoard mostly contained Apollonian drachms (64), along with several Dyrrhachian drachms (4) and a single imitation of an Apollonian drachm.⁴² The somewhat earlier Dieci 2 hoard can be compared with these hoards; it consisted of earlier emissions of Apollonian and Dyrrhachian drachms in comparison with these other hoards.⁴³ Together with 52 drachms of Apollonia and 201 drachms of Dyrrhachium (with eight indeterminable drachms), the hoard also contained two Dyrrhachian *subaerati* and 43 Dyrrhachian and a single Apollonian imitation. The median weight of the coins from this hoard is 3,10 g (excluding the six lightest coins), while they fall in the range of 2,65–3,55 (>95%). These values are comparable with the Odra numbers, as well as with similar hoards from Romania and Hungary, but this particular hoard belongs to an earlier chronological horizon. It also differs from the hoards enumerated above in its weight structure, which is clearly displayed in the parallel histograms of the weights of the Apollonian and Dyrrhachian drachms from the Odra hoard and the weights of drachms from other hoards discussed in this section (Figs. 5–9).

Finally, the median weight, as well as the weight range, of the coins from the Pećinci hoard (Syrmia) is comparable to the aforementioned Romanian and Hungarian hoards.

40 Biró Sey, Goldman 1978: 231–233. A Republican *denarius* was also contained in the hoard, RRC 282.2 of 118 BC (Biró Sey, Goldman 1978: 231, no. 1).

41 Sășianu 1980: 122–124. Three Republican *denarii* were also contained in the hoard, RRC 250.1, 328.1 and 352.1a of 132, 100 and 85 BC, respectively (Sășianu 1980: 124, nos. 134–136).

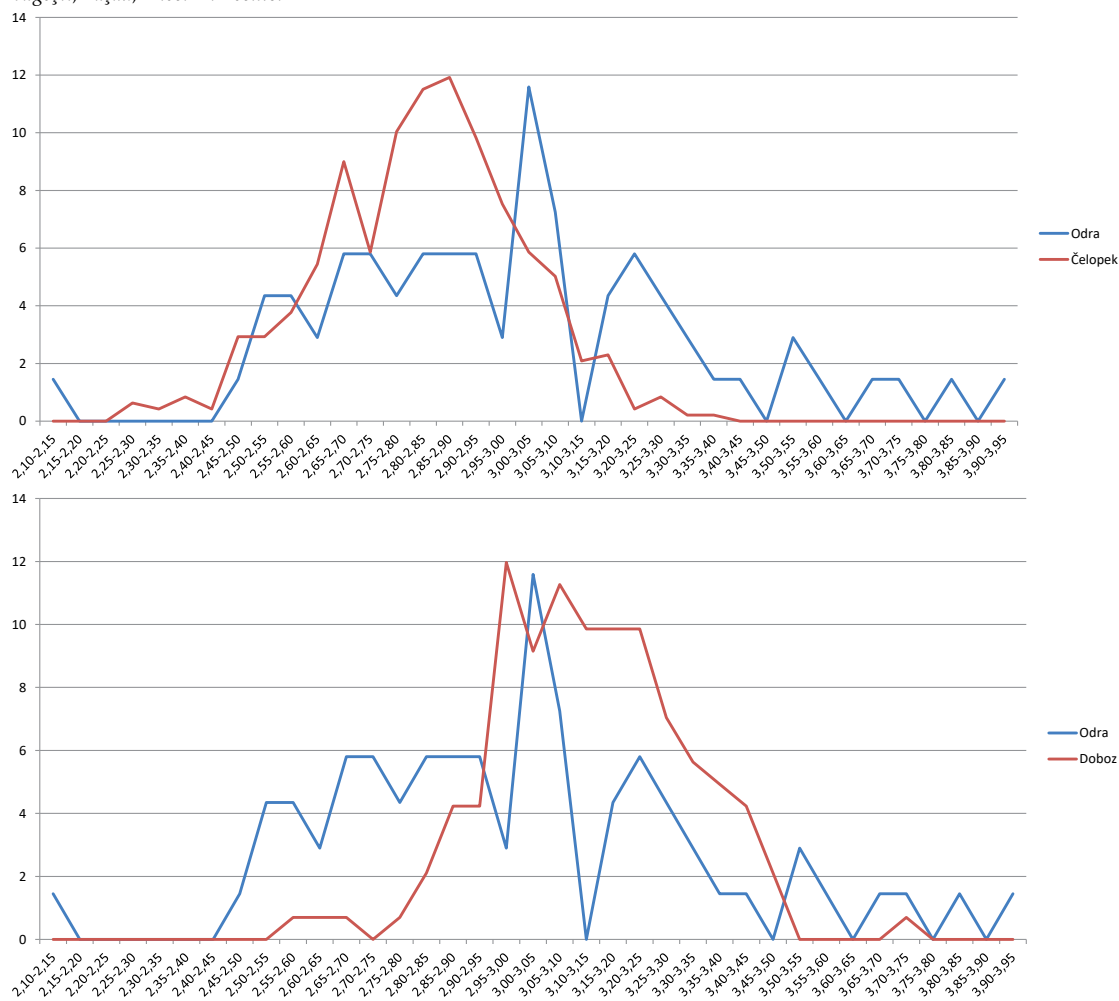
42 Sășianu 1980: 173–174.

43 Apollonian drachms of phase III Picard, Gjongjecaj (120/100–80/70 BC) or 85–60 BC Petrányi (Petrányi 1995–1996: 6; <https://asklapiadas.ancients.info/05eApollIssues.html>); Dyrrhachian drachms -32 to -8 Petrányi, ca. 92–54 BC (Petrányi 1995–1996: 10; <https://asklapiadas.ancients.info/05dDyrIssues.html>), according to Meta 2015: 118–130, 223–238 issued in the last two phases (IV–V) of the Dyrrhachian mint, 120–60/55 BC.

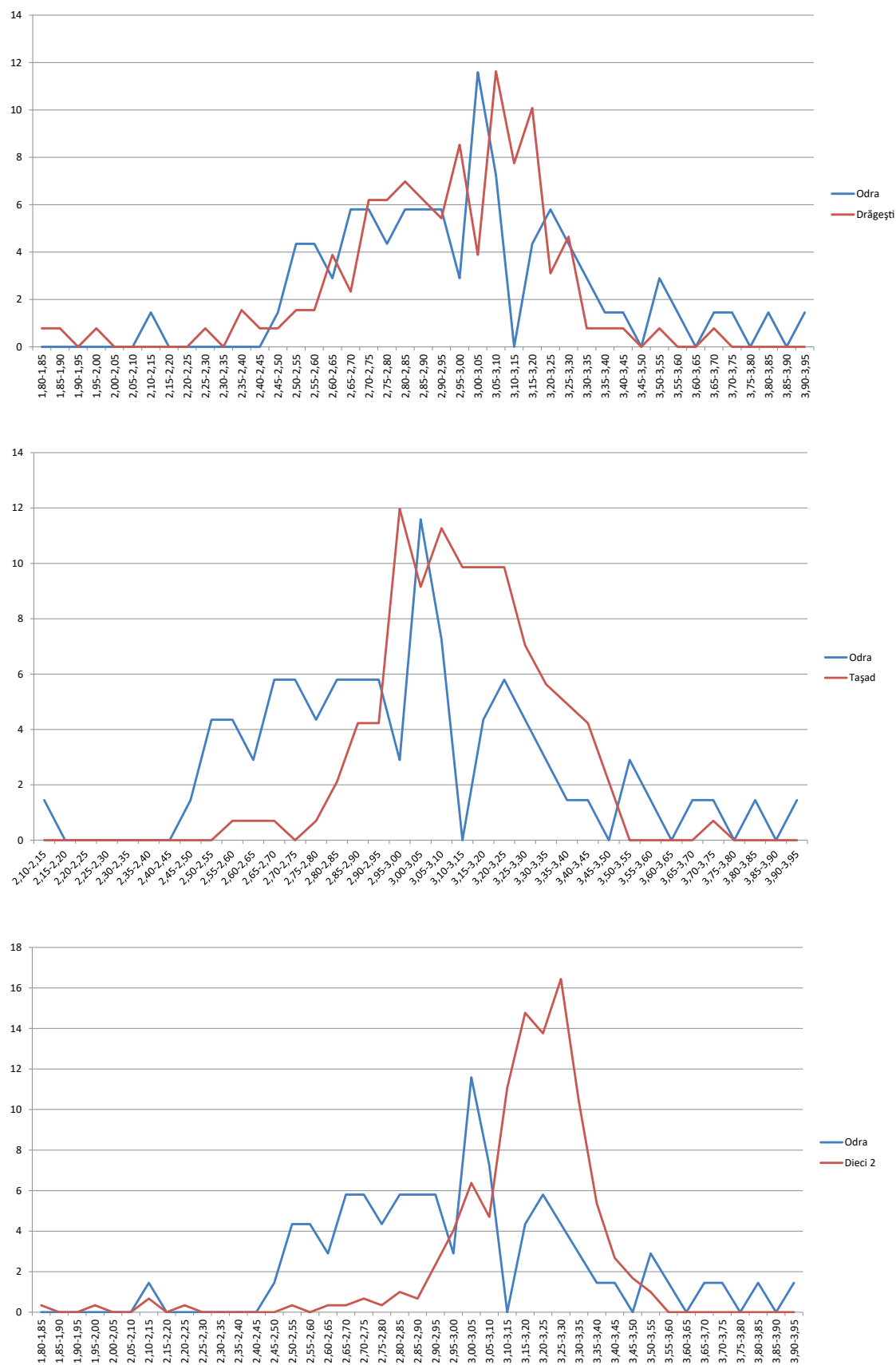
Furthermore, this hoard is composed mainly of the latest issues of the Dyrrhachian mint (Petrányi -10 to -2 = Meta V/84–86), dated to 57–49 BC by Petrányi or 80/70–60/55 BC by Meta,⁴⁴ together with a small number of the latest issues of the mint of Apollonia (Petrányi -9 to -3), dated to 56–50 BC according to Petrányi or 80/70–48 BC according to Picard, Gjongjecaj 2000, 156, and also four imitations of Dyrrhachian drachms.⁴⁵ However, the weight structure of the Pećinci hoard is significantly different from the weight structure of the coins from the Odra hoard (**Fig. 10**).

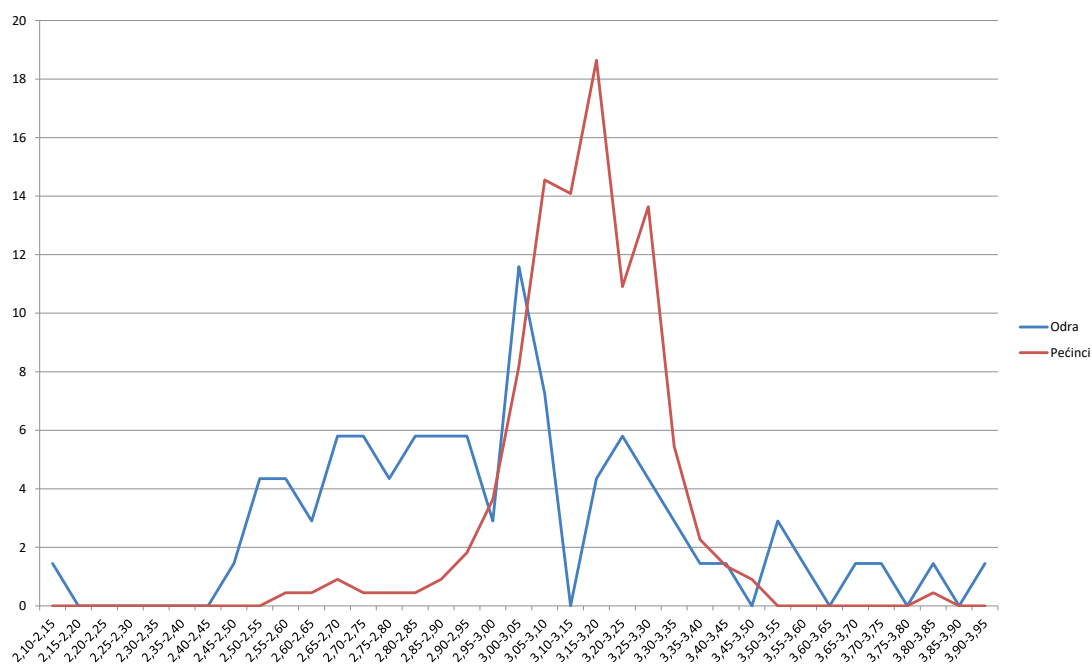
	average weight	median weight	median weight without extremes	range (>90%)	A	D	I	R
Odra	3,00 g	3,05 g	3,02 g	2,45–3,60 g (>90%)	-	-	+	-
Čelopek		ca. 2,95 g		2,55–3,35 g (>95%)	+	-	+	-
Doboz	3,13 g	3,155g	3,06 g	2,80–3,50 g (>95%)	+	+	+	+
Drăgești	2,94 g		2,86 g	2,55–3,33 g (>90%)	+	-	+	+
Taşad	2,86 g		2,825 g	2,50–3,15 g (>95%)	+	+	+	-
Dieci 2	3,18 g		3,10 g	2,65–3,55 (>95%)	+	+	+	-
Pećinci	3,16 g	3,205	3,175 g	2,85–3,50 (>95%)	+	+	+	-

Table 3. The weights and composition of the Odra hoard in comparison with the hoards from Čelopek, Doboz, Drăgești, Taşad, Dieci 2 and Pećinci / Tablica 3. Pregled težina i sastava odranske ostave u usporedbi s ostavama Čelopek, Doboz, Drăgești, Taşad, Dieci 2 i Pećinci

⁴⁴ Petrányi 1995–1996: 10; <https://asklapiadas.ancients.info/05dDyrIssues.html>; Meta 2015: 118–130, 232–238.
⁴⁵ Popović 1978.

Figs 5–10. Parallel histograms of the weights of Apollonian and Dyrrhachian drachms from the Odra, Čelopek, Doboz, Drăgești, Tašad, Dieci 2 and Pećinci hoards (in percentages) (made by T. Bilić, 2020) / Sl. 5–10. Usporedni histogrami težina drachmi Apolonije i Dirahija iz odranske ostave s težinama drachmi iz ostava Čelopek, Doboz, Drăgești, Tašad, Dieci 2 i Pećinci (u postotcima) (izradio T. Bilić, 2020.)

In this way the metrological analysis suggests that the Odra hoard can be dated to a period similar to the one to which the hoards from Doboz, Drăgești and Tašad (as well as Pećinci) belong, that is, after 48 BC. But it is important to emphasize that this method of determining chronological positions is very insecure and must be understood only as a tentative suggestion. The Odra hoard, together with its Troianul counterpart, is the only hoard of Apollonian and Dyrrhachian drachms that consists exclusively of imitations. They also share the characteristic of being of a very poor quality, both in terms of the quality of metal used for their production (*subaerati*) and the (un)faithfulness of die displays to the originals, especially the reverse dies. But while the Troianul drachms are somewhat more faithful to the original representations – the reverses of the Odra drachms, except from the legend ΔYP , do not show any ambition to reproduce the original legends – the weights of the Odra coins are significantly larger and thus closer to the original drachms. The average and median weight, as well as the weight structure, of the Odra hoard is much more similar to several Romanian and eastern Hungarian hoards that consist of original drachms produced in the latest phases of the two Adriatic mints. These hoards, although dominated by Apollonian and/or Dyrrhachian drachms, also contained a smaller number of imitations (Čelopek 2, <0,5%, with 4 *subaerati* total of 1,26%; Doboz 5, ca. 3,5%; Drăgești 6, 4,4%; Tašad 1, <1,5%). Alongside Troianul and Odra, the only hoard that contained a large number and proportion of imitations is the somewhat earlier Dieci 2 hoard with 46 *subaerati* and imitations, ca. 15% of the total number of coins. However, all imitations from these hoards, including those from the Troianul hoard, attempt, however incompetently, to reproduce the legends from the original drachms.⁴⁶ The lack of any ambition to this effect makes the counterfeiter of the coins from the Odra hoard a unique forger of Apollonian and Dyrrhachian coins.

46 Troianul: Mitrea 1981–1982: 45–46, T. I–II; Čelopek: Popović 1976, T. IV: 28–29; Doboz: Biró Sey, Goldman 1978: 229, Fig. 7, 136–139, 144; Dieci 2: Sășianu 1980: T. XX–XXI.

Distribution and circulation

The distribution of drachms produced in the two Adriatic mints and their imitations supports the chronological positioning of the Odra Sisačka find reached by the metrological analysis of the hoard. Furthermore, the analysis of the distribution of this coinage suggests, but does not prove, the original provenance (in the meaning of find-site) of the hoard 'from Odra Sisačka' or the region in which the coins contained in the hoard were struck. Since the drachms of Apollonia and Dyrrhachium were almost completely replaced in the early second half of the 1st c. BC in Pannonia by the Roman Republican *denarii*, it can be presumed that their imitations or counterfeits appeared at least shortly prior to this event. This replacement could hardly have taken place much earlier, since the drachms of these two mints themselves arrived in greater numbers in this region only during the previous several decades of the 1st c. BC.⁴⁷ In this sense, if the find-site of the 'Odra' hoard were authentic, it would belong to the margins of coin circulation in ancient Sisak in the period not long prior to the Roman conquest of the LIA settlement. But since there are legitimate doubts that these imitations or counterfeits were actually produced somewhere else, this find cannot be taken unequivocally as representing a testimony of the coin circulation in the area of Sisak in the Late Iron Age. It is important to emphasize that the drachms of Apollonia and Dyrrhachium were not included in the standard ancient coin circulation in the area of Sisak and north-western Croatia,⁴⁸ which raises the question of the motivation of the hypothetical local counterfeiter.⁴⁹ It seems more probable that these imitations or counterfeits were produced in the regions further to the east, i.e. in the territory of modern Romania, northern Serbia, eastern Hungary or northern Bulgaria, which is further supported by the distribution of the emission of the Apollonian drachm bearing the name of the mint magistrate ΝΙΚΩΝ on the obverse, as well as the distribution of imitations and counterfeits of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium.⁵⁰ Thus, taking into account the metrological and stylistic analysis, the most likely scenario is that the imitations were produced somewhere in the central or eastern Balkans area, probably in the 40s BC. But it is much more difficult to reconstruct how they arrived to the City Museum Sisak. If we are willing to put our trust in the words of the middleman by whose mediation the find arrived to the Museum, then we are obliged

47 For a review of opinions on this subject see Bilić 2014: 266–267, 273, 275–276; to the literature there cited one should add Meta 2012: 24–25, 29, 31; 2015: 223–225, 232–235, 260–267. Dizdar 2016: 42 suggests, on the basis of surface finds of the coins of Apollonia and Dyrrhachium on the site of Blato in Vinkovci, where the finds from Lt D1 period (i.e., prior to ca. 80 BC) are dominant, that these coins, together with Roman Republican *denarii*, arrived to southern Pannonia in a somewhat earlier period. By courtesy of Marko Dizdar I have had the opportunity to examine the photographs of the numismatic finds from the site of Blato, which do not support Dizdar's hypothesis. I had a total of six coins of Apollonia and Dyrrhachium at my disposal, all of which are undoubtedly dated to the latest periods of activity of these mints, in the period corresponding in archaeological terms precisely to Lt D2. These are the drachms of Dyrrhachium Petrányi -7 and -6 (of 54 and 53 BC, respectively) = Meta V/86 (the latest emission of the last period of activity of Dyrrhachian mint 80/70–60/55 BC), drachms of Apollonia Petrányi -6 (two specimens) and -4 (53 and 51 BC, respectively) = Picard, Gjongjecaj 69 and 67 (the last period of activity of the mint of Apollonia, 80/70–48 BC), and one Apollonian hybrid (obverse Petrányi -9 of 56 BC = Picard, Gjongjecaj 70; reverse Petrányi -11 or -5 of 58 or 52 BC = Picard, Gjongjecaj 72–74; all Picard, Gjongjecaj emissions belong to the last period of activity of the mint of Apollonia, 80/70–48 BC).

48 Only four pieces were found in Sisak, one of which is a hemidrachm (Bilić 2017a: 460, 468, nos. 28–31), with mere two examples in the north-western Croatia outside Sisak, one of which is a bronze imitation (Bilić 2017b: 226, 239, nos. 8–9).

49 Cf. Göricke-Lukić 2004: 38; 2018: 43.

50 A distribution map of imitations and counterfeits of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium is reproduced in Săşianu 1987: 211, Fig. 2.

to accept the modern Odra Sisačka, in the immediate surroundings of ancient Segest(ic)a/Siscia, as the find site of these imitations of drachms produced in the central or eastern Balkans. But if the distribution and area of circulation of Apollonian and Dyrrhachian drachms, as well as their imitations, is taken into account, that is, their almost complete absence from the area of south-western Pannonia, the central or eastern Balkans emerges as a more plausible region of origin of the hoard, i.e. the hoard would in this case have been deposited most probably somewhere in the region during or not long after the 40s BC. In this scenario Sisak would have been used as a well-known site that provided 'legitimation' of the find within the framework of south-western Pannonia.

Naturally, despite the almost total absence of drachms of Apollonia and Dyrrhachium and their imitations from the area of south-western Pannonia, the possibility that the coins from the Odra hoard were imported in the region during the Late Iron Age cannot be categorically discarded. In this scenario the Scordisci, the eastern neighbours of the carriers of the material culture of the eastern spread of the Mokronog group,⁵¹ would probably be the decisive agents in the production and/or the transfer of the coins from the Odra hoard from the regions further to the east.⁵² Indeed, the drachms of Apollonia and Dyrrhachium were an important feature of the coin circulation in the territory of the Scordisci (without raising the question of the function of these and other coins in the Scordiscan society, i.e. whether they were used as money or para-monetary objects), where a number of hoards and individual finds of this coinage were found.⁵³ Also, as already mentioned, the imitations of these types of coins were undoubtedly present on the Scordiscan territory, more precisely, in the area of the modern eastern Slavonia.⁵⁴ At the same time, some tangible relations existed between the inhabitants of Segest(ic)a/Siscia and the Scordisci in the Late Iron Age, including the appearance of the coins of the Scordisci in Siscia itself.⁵⁵ It was previously proposed that the rare finds of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium in Sisak should be understood as related to the contacts with the Scordisci.⁵⁶ Also, a modest number of Tauriscan coins, who were the carriers of the material culture of the Mokronog group, was present in coin circulation in the Scordiscan area.⁵⁷ From this perspective the immediate surroundings of Sisak cannot be completely discarded as the location of the deposition of the hoard, although it seems more likely that it was deposited and eventually recovered in the areas further to the east and that it only arrived to Sisak in the period immediately prior to its acquisition by the City Museum.

51 I.e. the Taurisci, Dizdar 2011: 71–73, 89–90; 2013: 11–12; cf. Šašel-Kos 1997: 25.

52 The hoard was associated with the Scordisci in Bilić 2015: 68; 2017a: 460–461.

53 See Ujes-Morgan 2012.

54 Göricke-Lukić 2004: 38–39, 41–45, cat. 9–23; 2018: 42–43, 58–61, cat. 27–41.

55 Bilić 2015: 68; 2017a: 458, 461, 466.

56 Bilić 2015: 68; 2017a: 460, 466. The same would apply to several Macedonian and Epirote bronze coins (Bilić 2015: 68; 2017a: 460).

57 Bilić 2012: 362, 364, 365, Fig. 3; 2017a: 462–463.

TYPE 1

Plates I–IV. The coins from the Odra hoard (photos by I. Krajcar, 2021) / Table I–IV. Kovanice iz ostave iz Odre Sisačke (fotografije I. Krajcar, 2021.)

Pl. / T. I: 1. GMS inv. no. / br. 1203
Pl. / T. I: 2. GMS inv. no. / br. 1198
Pl. / T. I: 3. GMS inv. no. / br. 1244
Pl. / T. I: 4. GMS inv. no. / br. 1243
Pl. / T. I: 5. GMS inv. no. / br. 1204
Pl. / T. I: 6. GMS inv. no. / br. 1246
Pl. / T. I: 7. GMS inv. no. / br. 1250
Pl. / T. I: 8. GMS inv. no. / br. 1197
Pl. / T. I: 9. GMS inv. no. / br. 1196
Pl. / T. I: 10. GMS inv. no. / br. 1205
Pl. / T. I: 11. GMS inv. no. / br. 1202
Pl. / T. I: 12. GMS inv. no. / br. 1206
Pl. / T. I: 13. GMS inv. no. / br. 1190
Pl. / T. I: 14. GMS inv. no. / br. 1195
Pl. / T. I: 15. GMS inv. no. / br. 1189
Pl. / T. I: 16. GMS inv. no. / br. 1199
Pl. / T. I: 17. GMS inv. no. / br. 1245
Pl. / T. I: 18. GMS inv. no. / br. 1256
Pl. / T. I: 19. GMS inv. no. / br. 1188
Pl. / T. I: 20. GMS inv. no. / br. 1194
Pl. / T. I: 21. GMS inv. no. / br. 1192
Pl. / T. II: 22. GMS inv. no. / br. 1193
Pl. / T. II: 23. GMS inv. no. / br. 1200

Pl. / T. II: 24. GMS inv. no. / br. 1191
Pl. / T. II: 25. GMS inv. no. / br. 1255
Pl. / T. II: 26. GMS inv. no. / br. 1225
Pl. / T. II: 27. GMS inv. no. / br. 1214
Pl. / T. II: 28. GMS inv. no. / br. 1217
Pl. / T. II: 29. GMS inv. no. / br. 1212
Pl. / T. II: 30. GMS inv. no. / br. 1222
Pl. / T. II: 31. GMS inv. no. / br. 1201
Pl. / T. II: 32. GMS inv. no. / br. 1216
Pl. / T. II: 33. GMS inv. no. / br. 1209
Pl. / T. II: 34. GMS inv. no. / br. 1218
Pl. / T. II: 35. GMS inv. no. / br. 1207
Pl. / T. II: 36. GMS inv. no. / br. 1253
Pl. / T. II: 37. GMS inv. no. / br. 1219
Pl. / T. II: 38. GMS inv. no. / br. 1208
Pl. / T. II: 39. GMS inv. no. / br. 1252
Pl. / T. II: 40. GMS inv. no. / br. 1226
Pl. / T. II: 41. GMS inv. no. / br. 1220
Pl. / T. II: 42. GMS inv. no. / br. 1210
Pl. / T. III: 43. GMS inv. no. / br. 1221
Pl. / T. III: 44. GMS inv. no. / br. 1213
Pl. / T. III: 45. GMS inv. no. / br. 1224
Pl. / T. III: 46. GMS inv. no. / br. 1223

Pl. / T. III: 47. GMS inv. no. / br. 1215
Pl. / T. III: 48. GMS inv. no. / br. 1211
Pl. / T. III: 49. GMS inv. no. / br. 1247
Pl. / T. III: 50. GMS inv. no. / br. 1236
Pl. / T. III: 51. GMS inv. no. / br. 1234
Pl. / T. III: 52. GMS inv. no. / br. 1233
Pl. / T. III: 53. GMS inv. no. / br. 1254
Pl. / T. III: 54. GMS inv. no. / br. 1248
Pl. / T. III: 55. GMS inv. no. / br. 1239
Pl. / T. III: 56. GMS inv. no. / br. 1240
Pl. / T. III: 57. GMS inv. no. / br. 1241
Pl. / T. III: 58. GMS inv. no. / br. 1227
Pl. / T. III: 59. GMS inv. no. / br. 1251
Pl. / T. III: 60. GMS inv. no. / br. 1231
Pl. / T. III: 61. GMS inv. no. / br. 1229
Pl. / T. III: 62. GMS inv. no. / br. 1232
Pl. / T. III: 63. GMS inv. no. / br. 1237
Pl. / T. IV: 64. GMS inv. no. / br. 1238
Pl. / T. IV: 65. GMS inv. no. / br. 1249
Pl. / T. IV: 66. GMS inv. no. / br. 1228
Pl. / T. IV: 67. GMS inv. no. / br. 1235
Pl. / T. IV: 68. GMS inv. no. / br. 1230
Pl. / T. IV: 69. GMS inv. no. / br. 1242

LITERATURE / LITERATURA

- Baćani 2009 Iskra Baćani, Sisak – Komunalna zona (AN 4), in: Z. Wiewegh (Ed.), *HAG* 6, 2009., 291–292.
- Baćani 2010 Iskra Baćani, Odra – Staro Pračno (AN 4), in: Z. Wiewegh (Ed.), *HAG* 7, 2010., 313–314.
- Bilić 2012 Tomislav Bilić, Coin Circulation 3rd Century BC – AD 193, in: B. Migotti (Ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, British Archaeological Reports International Series 2393, Archaeopress, Oxford, 2012., 359–388.
- Bilić 2014 Tomislav Bilić, A hoard of Republican *denarii* from Prud, near Bosanski Šamac / Ostava republikanskih denara iz Pruda kod Bosanskog Šamca, *VAMZ* 47, 2014., 253–283.
- Bilić 2015 Tomislav Bilić, Predcarski novac iz Siska / Pre-imperial coins from Sisak, u: / in: R. Škrkulja, T. Tomaš Barišić (ur. / Eds.), 35. *prije Krista / 35 years before Christ*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2015., 65–69.
- Bilić 2017a Tomislav Bilić, Pre-Imperial coinage from Sisak, in: D. Demicheli (ur. / Ed.), *Illyrica antiqua – in honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the International Conference Šibenik, 12th–15th September 2013*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017., 457–478.
- Bilić 2017b Tomislav Bilić, Coin circulation in the pre-Imperial period in north-west Croatia, *VAMZ* 50, 2017., 223–253.
- Bilić 2020 Tomislav Bilić, Mlađeželjeznodobni numizmatički nalazi s područja Siska / Late Iron Age numismatic finds from the area of Sisak, u: / in: I. Drnić (ur. / Ed.), *Segestika i Siscija – naselje s početka povijesti / Segestica and Siscia – A Settlement from the Beginning of History*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2020., 150–159.
- Biró Sey, Goldman 1978 Katalin Biró Sey, György Goldman, A dobozi görög éremlelet, *Archaeologiai Értesítő* 105, 1978., 223–234.
- Burkowsky 1983 Zdenko Burkowsky, *Skupni nalazi srebrnog novca na području Siska*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 1983.
- Burkowsky 2001 Zdenko Burkowsky, *Novac u Sisku kroz minula stoljeća*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2001.
- Burkowsky 2004 Zdenko Burkowsky, *Željezo doba u Sisku i Moslavini*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2004.
- Burkowsky 2008 Zdenko Burkowsky, *Katalog numizmatike Gradskog muzeja Siska. Predrimsko i rimsko ranocarsko razdoblje. Svezak 1.*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2008.
- Conovici 1986–1991 Niculae Conovici, Noi contribuții privind circulația drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia: aspectul metrologic, *Buletinul Societății Numismatice Române* 80–85.134–139, 1986–1991., 67–75.
- Demicheli et al. 2012 Dino Demicheli, Ivan Radman-Livaja, Zoran Wiewegh, List of personal names on a ceramic bowl fragment from Siscia, in: M. Fuchs, R. Sylvestre, C. Schmidt Heidenreich (éds.), *Inscriptions mineures: Nouveautés et réflexions. Actes du premier Colloque Ductus, 19–20 juin 2008*, P. Lang, Bern–Berlin–Bruxelles, 2012., 185–192.
- De Callataÿ 1996 François De Callataÿ, *Les monnaies grecques et l'orientation des axes*, *Glaux* 12, Edizioni ennerre, Milano, 1996.

- Dizdar 2011 Marko Dizdar, The La Tène culture in central Croatia: The problem of the Eastern border of the Taurisci in the Podravina region, in: M. Guštin, M. Jevtić (Eds.), *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Univerza na Primorskem, Koper, 2011., 71–90.
- Dizdar 2013 Marko Dizdar, *Zvonimirovo – Veliko polje. Groblje latenske kulture 1 / A Cemetery of the La Tène Culture 1*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2013.
- Drnić 2018 Ivan Drnić, Segestika i Siscija – od ruba imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia – from the periphery of the Empire to a provincial center, u: / in: I. Drnić (ur. / Ed.), *Segestika i Siscija – od ruba imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia – from the Periphery of the Empire to a Provincial Center*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2018., 7–21.
- Dzanev, Prokopov 2007 Georgi Dzanev, Ilya Prokopov, Coin Hoard and Coins from II–I c. BC. Collection of the Historical Museum Razgrad, in: I. Prokopov, R. Gushterakliev, G. Dzanev, *Numismatic Collection of the Historical Museum Lovech (Anc. Melita) & Numismatic Collection of the Historical Museum Razgrad (Anc. Abritus)*, Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria 1, Provias, Sofia, 2007., 69–103.
- Göricke-Lukić 2004 Hermine Göricke-Lukić, Novčani opticaj u Osijeku i okolici prije rimskog osvajanja, *OZ* 27, 2004., 35–48.
- Göricke-Lukić 2018 Hermine Göricke-Lukić, *Mursa u svjetlu numizmatičkih nalaza 1.–3. stoljeća / Mursa in the Light of Numismatic Finds from the 1st–3rd century*, Mursa Aeterna 7, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Muzej Slavonije u Osijeku, Osijek, 2018.
- Haymannn, Hollstein 2016 Florian Haymannn, Wilhelm Hollstein, Beobachtungen zur Prägetechnik republikanischer Münzen: Die Stempelstellung, in: F. Haymannn, W. Hollstein, M. Jehne (Hrsg.), *Neue Forschungen zur Münzprägung der Römischen Republik. Beiträge zum internationalen Kolloquium im Residenzschloss Dresden 19.–21. Juni 2014*, Nomismata, Historisch-numismatische Forschungen 8, Habelt, Bonn, 2016., 381–392.
- Macdonald 1906 George Macdonald, Fixed and loose dies in ancient coinage, in: G. F. Hill (Ed.), *Corolla Numismatica. Numismatic essays in honour of B. V. Head*, Oxford University Press, London–New York–Toronto, 1906., 178–188.
- Meta 2012 Albana Meta, Names and mintmarks at the mint of Dyrrhachium (c. 270-60/55 BC): a case study, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 158, 2012., 21–38.
- Meta 2015 Albana Meta, *Le monnayage en argent de Dyrrachion (375-60/55 av. J.-C.)*, Recherches archéologiques francoalbanaises 1, École Française d'Athènes, Athens, 2015.
- Mildenberg 1989 Leo Mildenberg, Those ridiculous arrows. On the meaning of the die position, *Nomismatika Chronika* 8, 1989., 23–27.
- Mirnik 1996 Ivan Mirnik, A Contribution to the Study of the Circulation of the Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in Southern Pannonian Plain, *Annotazioni numismatiche* 24, 1996., 526–529.

- Mitrea 1981–1982 Bucur Mitrea, Monede false grecești descoperite în Dacia. Tezaurul de la Troianul, *Buletinul Societății Numismatice Române* 75–76.129–130, 1981–1982., 31–59.
- Paunov 2013 Evgeni Paunov, *From Koine to Romanitas: The numismatic evidence for Roman expansion and settlement in Bulgaria in antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC – AD 98/117)*, Ph.D. thesis, Cardiff University, Cardiff, 2013.
- Petrányi 1995–1996 Gyula Petrányi, Relative chronology of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the final period of minting, *Numizmatikai Közlöny* 94–95, 1995–1996., 3–18.
- Picard, Gjongecaj 2000 Olivier Picard, Shpresa Gjongecaj, Les drachmes d'Apollonia à la vache allaitant, *Revue numismatique* 155, 2000., 137–160.
- Picard, Gjongecaj 2001 Olivier Picard, Shpresa Gjongecaj, Apollonia et le monnayage épirote: le trésor de Bakërr, *Revue numismatique* 157, 2001., 233–249.
- Popović 1976 Petar Popović, Ostava drahmi Apolonije iz Čelopeka kod Peći, *Starinar* 27, 1976., 175–179.
- Popović 1978 Petar Popović, Ostava drahmi Apolonije i Dirahiona iz Pećinaca, *Numizmatičar* 1, 1978., 9–22.
- Popović 1987 Petar Popović, *Novac Skordiska*, Arheološki institut Beograd – Matica srpska, Beograd–Novi Sad, 1987.
- Rant 2000 Andrej Rant, Novčarska tehnologija noričkih i panonskih Kelta / Mint technology of Norican and Pannonian Celts, u: / in: J. Dobrinić (ur. / Ed.), *Zbornik radova 2. Međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj, 15.–17. listopada 1998. / Proceedings of the 2nd International Numismatic Congress in Croatia, October 15–17, 1998*, Dobrinić & Dobrinić, Hrvatsko numizmatičko društvo, Opatija, 2000., 33–41.
- Sășianu 1980 Alexandru Sășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980.
- Sășianu 1987 Alexandru Sășianu, Imitations and counterfeits of the Apollonia and Dyrrhachium type drachmas and their circulation, in: P. Cabanes (éd.), *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité I, Actes du Colloque international de Clermont-Ferrand (22–25 octobre 1984)*, Adosa, Clermont-Ferrand, 1987., 209–219.
- Šašel-Kos 1997 Marjeta Šašel-Kos, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia, in: B. Djurić, I. Lazar (Hrsg.), *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Situla* 36, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 1997., 21–42.
- Ujes-Morgan 2012 Dubravka Ujes-Morgan, 1st Century BC Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Territory of the Scordisci. A Prologue to the Roman Conquest of the Balkans, in: E. Paunov, S. Filipova (Eds.), *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ: Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata*, Faber, Veliko Turnovo, 2012., 367–387.

SAŽETAK

Ostava imitacija drahmi Apolonije i Dirahija iz Gradskog muzeja Sisak

Gradski muzej Sisak nabavio je tijekom ranih 1980-ih ostavu imitacija drahmi Apolonije i Dirahija navodno pronađenu u obližnjoj Odri Sisačkoj. Kovanice su najvjerojatnije suberati, loše su izrađene, bez legendi na reversima (osim skraćenog oblika imena grada ΔYP) i s dvije legende na aversima, od kojih je jedna besmislena. Neobično je to što su orijentacije osi poravnate prema 12h, a sve kovanice su izrađene sa svega četiri kombinacije pečata. Distribucija originalnih kovanica Apolonije i Dirahija, kao i njihovih imitacija, sugerira da su drahme iz ove ostave gotovo sigurno izrađene, a vjerojatno i odložene, u područjima istočnije od Panonije. Ostava je tek drugi skupni nalaz koji se sastoji isključivo od imitacija Apolonije i Dirahija (uz ostavu iz rumunjskog Troianula), a metrološka analiza ostave, kao i usporedba s drugim sličnim ostavama iz Rumunjske i Mađarske, omogućila je njezino datiranje u ranu drugu polovicu 1. st. pr. Kr.

MARIO NOVAK, ŽELJKA BEDIĆ,
DŽENI LOS, ZRINKA PREMUŽIĆ

DOI: 10.21857/y7v64t0wxy

Original scientific paper

Received: 3.V.2021.

Accepted: 24.VI.2021.

BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF THE 15TH–17TH CENTURY POPULATION FROM ZRIN, CONTINENTAL CROATIA

The fortress of Zrin is one of the most important and well-known fortifications from the Late Medieval/Early Modern periods in Croatia. However, we have very scant information on the mortality, health, diet, and lifestyle of the people inhabiting the village of Zrin during this period. Recent archaeological excavations conducted around the church of the Discovery of the Holy Cross in Zrin provided an excellent opportunity to learn more about various aspects of the life and death of these people through the analysis of skeletal and dental remains. Archaeological context and direct radiocarbon dates place the recovered burials between the 15th and 17th centuries CE. The analysis of 32 skeletons revealed the presence of eight subadults and 24 adults. Palaeodontological and isotopic data indicate a mixed protein-carbohydrate diet with heavy emphasis on C4-type plants such as millet. The presence of various skeletal indicators of intense physical activity strongly suggests hard labour while performing every-day chores in and around the house. Physiological stress, especially during childhood, was widespread and frequent – it was probably the consequence of the synergistic effect of inadequate diet, metabolic and infectious diseases. Most of the observed injuries were a result of accidents associated with rural lifestyle rather than intentional violence. The studied assemblage is small and fragmented, and therefore, all results and hypotheses based on these results have to be taken with caution.

Key words: skeletal remains; Late Medieval Period; Early Modern Period; continental Croatia; demography; average height; diet; isotopic studies; physiological stress; injuries
/ Ključne riječi: koštani ostaci; kasni srednji vijek; rani novi vijek; kontinentalna Hrvatska; demografija; prosječna visina; prehrana; izotopska istraživanja; fiziološki stres, ozljede

Introduction

Zrin is a settlement located in Sisak-Moslavina County on the southern slopes of the central part of the Zrinska gora (**Map 1**). The whole area is dominated by the Zrin fortress that is situated on a hilltop above the village of Zrin. Furthermore, it is located on an important road that has been connecting Una river valley with river Kupa across Zrinska gora from the prehistoric period to the present day. Based on the preserved architectural forms, it is assumed that the fortress was built as early as the end of the 12th and the beginning of the 13th century CE¹. The oldest mention of Zrin fortress dates to 1295 and is found in a document issued by viceroy Stjepan Babonić². The fortress was owned by the Babonić counts until 1328 when it was sold to Toth-Lovričan family. However, in 1347 king Louis of Anjou donated Zrin to an aristocratic family of Šubić (who consequently took the name

1 Kekez, Regan 2020.

2 Kekez, Regan 2020.

Šubić Zrinski) in exchange for the fortress of Ostrovica³. Šubić Zrinski family significantly enlarged the fortress and it became their main seat of power until it was occupied by the Ottoman Turks led by Ferhad Pasha Sokolović in 1577. It stayed under the Ottoman occupation until the summer of 1689 when the Croatian forces led by Ivan Drašković defeated the Ottomans and liberated the fortress⁴. After the Great Turkish War (1683–1689) and the liberation of this part of Croatia, the location of the fortress was no longer strategically important which gradually affected its maintenance. The fortress of Zrin was completely abandoned after the fire at the beginning of the 19th century. The fortress was bombed and additionally destroyed during the Second World War⁵.

As can be seen from the information presented above, ample historic written records are speaking about the history of the fortress. However, we have almost no information about the people inhabiting the village of Zrin, i.e. the members of the lower social classes who lived in the settlement and not in the fortress itself. Fortunately, recent archaeological excavations conducted around the church of the Discovery of the Holy Cross in Zrin revealed a certain number of burials dated to the Late Medieval/Early Modern periods thus providing an excellent opportunity to learn more about various aspects of life and death of these people.

On the other hand, numerous bioarchaeological studies of the Late Medieval/Early Modern populations from continental Croatia have been published so far. Population-based analyses dealing with general bioarchaeological data were published for Nova Rača⁶, Torčec⁷, Ivankovo⁸, Ilok⁹, Zagreb – Opatovina¹⁰, Tomaš¹¹, Kamengrad¹², and Đakovo (phase II)¹³. Furthermore, the studies discussing more specific topics such as the intentional violence¹⁴, dental health¹⁵, various vertebral pathologies¹⁶, subadult stress¹⁷, and deviant burials¹⁸ were also published together with those describing certain pathological disorders like tuberculosis¹⁹, syphilis²⁰, hydrocephalus²¹, and cerebral palsy²². And finally, three papers dealt with monastic skeletal assemblages from this time period²³.

The main aim of this paper is to provide a detailed picture of the biological characteristics of the people inhabiting the village of Zrin between the 15th and 17th centuries CE based on a comprehensive bioarchaeological analysis of their skeletal and dental remains. New, previously unknown, information on the demography, health, diet, and

3 Pleše, Sekulić 2014.

4 Kekez, Regan 2020.

5 Pleše, Sekulić 2014.

6 Šlaus 2000; Jakovljević, Šlaus 2003.

7 Šlaus *et al.* 2003; Novak, Krznar 2010.

8 Krznar, Hajdu 2020.

9 Novak *et al.* 2017; Rimpf, Novak 2020.

10 Šlaus *et al.* 2007.

11 Šlaus 2002.

12 Šlaus 2002.

13 Šlaus 2002.

14 Šlaus 1994; Šlaus, Novak 2006; Krznar *et al.* 2010; Šlaus *et al.* 2010; Bedić *et al.* 2019a.

15 Šlaus *et al.* 1997, 2018; Novak *et al.* 2010.

16 Novak, Šlaus 2011.

17 Novak *et al.* 2009.

18 Krznar, Bedić 2016.

19 Krznar, Novak, 2013; Bedić *et al.* 2015.

20 Šlaus, Novak 2007; Lauc *et al.* 2015.

21 Bedić *et al.* 2019b.

22 Novak *et al.* 2014.

23 Novak 2013; Vyroubal *et al.* 2016; Janeš, Bedić 2020.

lifestyle of this population will be presented and compared with similar data from other Croatian contemporaneous sites. Carbon and nitrogen isotopic data for four individuals who were also directly radiocarbon dated will be additionally presented and discussed.

Map 1. Map showing the geographic location of Zrin (base map credit: USGS National Map Viewer, <http://viewer.nationalmap.gov/viewer/>) / Karta 1. Karta koja prikazuje zemljopisni položaj Zrina (preuzeto s: USGS National Map Viewer, <http://viewer.nationalmap.gov/viewer/>)

Archaeological context

Archaeological rescue excavations carried out during the spring and summer of 2018 by “Kaducej” company were conducted on the slope of the hill where the remains of the church of the Discovery of the Holy Cross in Zrin are located. This excavation, comprising the area of approximately 122 m², is a continuation of the excavations carried out by the City Museum of Sisak during which three development phases of the church were established. The discovery of burials during the latest excavation that can be associated with the existing church provides a clearer picture of the Zrin parish church as well as the whole settlement and its inhabitants.

Stratigraphic excavation of the layers up to the relative depth of 1–1.3 m revealed three different phases of the site. The stratigraphy of the excavated surface consists of different layers that have the properties of backfills due to the presence of large quantities of dislocated human skeletal remains in their composition (especially layer SU 30, representing dislocated backfill in a secondary use). At the top of the surfaces of the layers that are interpretive in the archaeological sense numerous burials with visible fillings and human remains were found. The recovered human remains are extremely poorly preserved, probably due to the chemical properties of the soil. All recorded skeletons were laid on their backs with the hands laid on the torsos, oriented west-east with their heads to the west (Figs 1–2). There were no material artefacts recovered from the graves apart from some iron nails and wedges that represent the remains of wooden coffins. Furthermore, several multiple burials have been observed within the same burial

pit where the skeletons were positioned side by side or one above the other. Because some burials were positioned under the western profile of the excavation surface it seems that the cemetery extends towards the west, i.e. towards the plateau of the hill that was included in the recent excavation. Based on stratigraphy, it seemed that dislocated human remains found within the backfill layers were chronologically different from those found within the undisturbed burials.

However, four human bone samples from different contexts provided uniform absolute dates: the sample from burial 17 (Beta-511492) is dated between 1458 and 1635 cal CE (95.4% probability, 350 +/- 30 BP); the sample from the backfill SU 6 (Beta-511493) is dated between 1426 and 1618 cal CE (95.4% probability, 420 +/- 30 BP), while two samples recovered by the police during the construction of the church foundations (Beta-511494 and Beta-511495) are dated between 1440 and 1630 cal CE (95.4% probability, 390 +/- 30 BP), and between 1446 and 1634 cal CE (95.4% probability, 370 +/- 30 BP) respectively. Therefore, these four direct radiocarbon dates place the use of the cemetery to the Late Medieval/Early Modern periods (between the 15th and 17th centuries CE), i.e. approximately to the period when the area around Zrin was threatened by the Ottomans, but also during the Ottoman rule over the region.

Some archaeological finds such as fragments of ceramic and glass vessels as well as metal finds were recovered from the strata located directly below the topsoil layer. Given their characteristics, these can be dated from the Early Modern Period up to the present times.

Fig. 1. The skeleton from G 14 *in situ* (photo by B. Rožanković) / Sl. 1. Kostur iz groba 14 *in situ* (snimio B. Rožanković)

Fig. 2. The skeleton from G 15 *in situ* (photo by B. Rožanković) / Sl. 2. Kostur iz groba 15 *in situ* (snimio B. Rožanković)

Bioarchaeological methods

The skeletal remains were analysed at the Centre for Applied Bioanthropology of the Institute for Anthropological Research in Zagreb, Croatia. Studied human remains from Zrin originate from undisturbed burials, but some are from non-burial contexts (backfills, in a secondary position). Here we will present the results of conventional bioarchaeological analysis only for those skeletons which were recovered from *in situ* burials, and not from secondary positions such as backfills. The sex and the age-at-death of the analysed individuals were established using methods described by Buikstra and Ubelaker²⁴, and Klales²⁵. All subadults were divided into three age groups according to the recommendations proposed by Powers²⁶, with some modifications in the youngest age category. These categories are: infants/younger children (birth to 5 years), older children (6 to 11 years) and adolescents (12 to 17 years). Adults were assigned to one of the three age categories: young adults (18 to 35 years), middle adults (36 to 50 years) and old adults (over 50 years). The stature estimation was calculated for adult individuals by using formulae proposed by Trotter²⁷ (based on the maximum femur length).

All individuals were analysed for the possible presence of various pathological changes usually seen in archaeological samples. These include: ante-mortem tooth loss

²⁴ Buikstra, Ubelaker 1994.

²⁵ Klales 2020.

²⁶ Powers 2008.

²⁷ Trotter 1970.

(AMTL)²⁸, caries²⁹, calculus³⁰, degenerative osteoarthritis³¹, Schmorl's nodes³², benign cortical defects at muscle attachment sites³³, *cribra orbitalia*³⁴, sub-periosteal new bone formation³⁵, and injuries (trauma). All observed conditions were documented according to criteria described by Ortner³⁶, and Aufderheide and Rodríguez-Martín³⁷.

The samples were taken from four individuals for radiocarbon dating who also provided carbon and nitrogen stable isotopes data that are important for the reconstruction of the diet of these individuals³⁸. These analyses have been conducted at Beta Analytic laboratory, USA.

Results

Most of the studied skeletons are characterised by poor preservation and pronounced fragmentation with medium cortical damage due to post-mortem erosion and weathering. Unfortunately, this had a significant negative impact on the final results of the analysis.

The total number of skeletons retrieved from burials is 32 (**Tab. 1**). Of these, eight (25%) belong to children (two infants/younger children, two older children, and four

28 Ante-mortem tooth loss (AMTL) is a good indicator of health in archaeological populations. There are various factors that contribute to AMTL, such as changes in dietary consistency, diseases as a result of nutritional deficiency, trauma, and cultural or ritual removal of teeth (Lukacs 2007). AMTL could also occur as a result of different alveolar diseases, most commonly the inflammation of gums (gingivitis) (Ortner 2003).

29 Caries is a disease that is most recognizable by the hole in a tooth that is a result of the progressive decalcification of enamel or dentine (White, Folkens 2005) caused by the bacteria and solutes of the oral fluids (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998).

30 A detailed macroscopic examination of the teeth deposits distinguished true dental calculus from post-mortem deposits such as sand or soil. Analysis of dental calculus in past populations may provide useful information regarding their dietary habits and nutrition, although the exact meaning of the development of calculus is not yet fully understood (Delgado-Darias *et al.* 2006). However, most authors agree that the occurrence of dental calculus is mostly associated with diet (Lillie 1996; Lieverse 1999).

31 Osteoarthritis is one of the most common types of arthritis, also known as degenerative joint disease (White, Folkens 2005). Osteoarthritis is characterized by the destruction of the articular cartilage in a joint and vertebral discs, accompanied by bony lipping (osteophytes) and spur formation adjacent to the joint (White, Folkens 2005). Degenerative osteoarthritis is generally viewed as a result of advanced age, but also repetitive mechanical loading and movement (Knüsel *et al.* 1997; van der Merwe *et al.* 2006).

32 Schmorl's node is a herniation of the intervertebral disc penetrating into the vertebral body; it can appear on any vertebra but tends to concentrate in the lower thoracic and lumbar regions (Ortner 2003). It mostly appears as an indentation around the midline of the vertebral plate.

33 Benign cortical defects usually manifest as narrow elongated depressions with smooth cortical edges and irregular bottom located at sites for muscles attachments (Silverman *et al.* 1993). The aetiology of these defects can be associated with strenuous activity of the pectoral girdle (Mann, Murphy 1990). Severe skeletal changes involving the pectoral girdle and upper limbs, especially *pectoralis major* muscles and costo-clavicular ligaments, have been observed in numerous skeletal collections where they were associated with activities involving watercraft propulsion such as long-term and intensive use of paddles and/or oars.

34 *Cribriform orbitalia* is an indicator of subadult stress. It manifests in a form of lesions on the orbital roof, generally in the form of bilateral pitting of the orbital part of the frontal bone (Mittler, van Gerven 1994; White, Folkens 2005). The lesion usually develops in fullest during infancy (not at birth) (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998) and is most commonly associated with anaemia and malnutrition in childhood (Mensforth *et al.* 1978; Walker *et al.* 2009).

35 Sub-periosteal new bone formation is a non-specific change in the bone which is visible on the periosteum – a membrane that covers the outer surface of bones except in areas of articulation (White, Folkens 2005). Any irritation of the periosteum may result in new bone formation on the underlying bone, and this may be caused by not only infection or inflammation but also by other factors such as trauma; it can be acute or chronic (White, Folkens 2005).

36 Ortner 2003.

37 Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998.

38 For more information on this subject see DeNiro 1985; van Klinken 1999.

Grave	Sex/age	Pathology (yes/no)
1	Unknown, 14–16y	No
3	Unknown, 6–10y	No
4	Female, +50y	Yes
5	Unknown, 1–5y	Yes
6	Unknown, 1.5–2y	Yes
7	Male, +50y	Yes
9	Unknown, 15–17y	Yes
10 A	Male, 38–48y	Yes
10 B	Female, 20–25y	No
11	Male +50y	Yes
12	Male, 35–45y	Yes
14 A	Unknown, 7–9y	Yes
14 B	Female, 20–25y	No
15	Male, +50y	Yes
16	Male, 34–45y	Yes
18	Male, 35–45y	Yes
19	Male, 35–42y	Yes
21	Unknown, adult	Yes
22	Female, 28–35y	Yes
23	Unknown, adult	No
24	Unknown, adult	No
25	Female, 25–35y	Yes
26	Unknown, 11–12y	No
27	Male, 40–50y	Yes
28	Probably female, 18–25y	Yes
29	Female, 40–50y	Yes
30	Male, 35–45y	Yes
31	Unknown, 15–17	Yes
32	Female, 18–25y	No
33	Female, 35–45y	Yes
34	Unknown, adult	No
35	Male, 35–50y	Yes

Tab. 1. Sex/age distribution and pathological features by grave / Tab. 1. Raspodjela po spolu i dobi te patološke promjene po pojedinom grobu

adolescents) and 24 (75%) to adults (11 males, nine females and four adults whose sex could not be established). In males, eight individuals belong to the “middle adults” age group and three individuals to the “old adults” age group; in females, six individuals belong to the “young adults” age group, two to “middle adults”, and one individual belongs to “old adults”. The average-age-at-death for adult individuals from Zrin is 39.4 years.

It was possible to estimate the stature of ten adult individuals: four females and six males. The average height of females is 161.6 cm (ranging between 156.6 and 170.9 cm), and of males 170.5 cm (ranging between 160.9 and 184.7 cm).

As far as pathological changes are concerned, slightly over two-thirds (23/32) of all analysed skeletons exhibit some kind of pathological lesion. Dento-alveolar lesions are the most prevalent pathologies recorded in Zrin: ante-mortem tooth loss was observed in eight adult individuals and 12.9% (36/278) of alveoli belonging to adults, caries was observed in eight adult individuals and 16.1% (26/161) of teeth belonging to adults, while dental calculus was observed in nine adult individuals or 66.5% (107/161) of teeth belonging to adults. Vertebral osteoarthritis is the second most prevalent pathology recorded in Zrin – it was observed in nine adult individuals and 26.4% (51/193) of all adult vertebrae: it is most prevalent on the lumbar vertebrae (33.3% or 17/51), followed by the cervical vertebrae (25% or 12/48) and finally by the thoracic vertebrae (23.4% or 22/94). Schmorl's nodes were recorded in eight adult individuals and 20% (29/145) of thoracic and lumbar adult vertebrae: these were more frequent in the thoracic (23.4% or 22/94) than in the lumbar vertebrae (13.7% or 7/51). Benign cortical defects at muscle attachment sites were observed in two individuals with benign cortical defects present at the site for *pectoralis major* and *teres major* muscles of both humeri (**Fig. 3**). Sub-periosteal new bone formation of non-specific origin was observed in five individuals (subadults and adults) with the tibiae and the fibulae as the most affected elements; all recorded cases were healed and remodelled at the time of death. *Cribra orbitalia* was recorded in two skeletons (one adult and one child); both cases were healed and remodelled at the time of death. And lastly, three adult

Fig. 3. Benign cortical defect at site for *pectoralis major* and *teres major* muscles of the right humerus, G 9 (photo by M. Novak)
/ Sl. 3. Benigni kortikalni defekt na hvatištu mišića *pectoralis major* i *teres major* desne nadlaktične kosti, grob 9 (snimio M. Novak)

Fig. 4. Ante-mortem injury of the 7th right rib with pseudoarthrosis, G 11 (photo by M. Novak) / Sl. 4. Zaživotna ozljeda sedmog desnog rebra s pseudoartrozom, grob 11 (snimio M. Novak)

individuals exhibit signs of skeletal trauma: (i) older male (G 11) shows evidence of ante-mortem injury of the 7th right rib with pseudoarthrosis (false joint; **Fig. 4**); (ii) the skeleton of an older male (G 15) exhibits multiple ante-mortem rib fractures (6th and 7th right, 10th left with pseudoarthrosis) and T11 vertebral compression body fracture (**Fig. 5**); and (iii) middle-aged male (G 16) shows evidence of ante-mortem condylar fracture of the head of the proximal phalanx of the right hand.

In terms of isotopic data, the average value of four human samples from Zrin for $\delta^{13}\text{C}$ is -15.8‰ (ranging between -17.7 and -14.3‰), and for $\delta^{15}\text{N}$ the average value is 9.0‰ (ranging between 8.6 and 9.4‰).

Fig. 5. Ante-mortem T11 vertebral body compression fracture, G 15 (photo by M. Novak) / Sl. 5. Zaživotna kompresijska fraktura tijela 11. prsnog kralješka, grob 15 (snimio M. Novak)

Discussion

First, we have to mention that the analysed skeletal assemblage from Zrin is relatively small and that most of the skeletons are fragmented/partially preserved. Furthermore, these skeletons were recovered during the rescue excavation of only a small part of the site and not from the excavation covering the cemetery in its entirety. As such, this assemblage most probably does not reflect the true demographic and epidemiological distribution of the population living in Zrin between the 15th and 17th centuries CE. However, the data presented in this paper are the only available biological information about these people so far, and should be of significant help in our attempt to reconstruct numerous details on their demography, health, diet, and lifestyle.

The sex and age distribution analysis of the Zrin skeletal assemblage reveals that people of both sexes and all age groups were buried at the cemetery around the church of the Discovery of the Holy Cross. However, two details stand out: (i) very few (only two) individuals can be placed into the youngest age group, and (ii) distinctive difference in age distribution between the sexes, i.e. most females belong to the “young adults” age group while most males belong to the “middle adults” age group. Regarding the underrepresentation of the youngest individuals in the analysed assemblage, this may be explained by the small excavated plot that did not contain the remains of neonates/

infants. In other words, it is quite possible that the recent excavations in Zrin completely missed the part of the cemetery where the unbaptized (youngest) children were buried as postulated by the Church rules³⁹. A similar situation was already recorded in several Medieval/Early Modern Period skeletal series from Croatia⁴⁰. The pronounced sex difference in mortality, i.e. higher female mortality in younger age groups (between the age of 15 and 30 years) has been observed in numerous archaeological populations⁴¹. This coincides with a period when females give most births, especially in the past, so some authors associate this occurrence with complications due to pregnancy and birth. Of course, the pronounced female mortality in younger age groups cannot be explained only by the previously mentioned factors because the female mortality in archaeological populations may be also affected by infectious diseases, quality of diet, and so on. Most probably, a combination of these factors resulted in a much higher female mortality in younger age groups in Zrin.

The average height of the Zrin individuals fits well into the similar data available from other Croatian contemporaneous sites. The average height of females from Zrin is 161.6 cm which is almost identical to that of females from the Early Medieval site of Svećurje – Žestinj (161.1 cm)⁴² and somewhat higher for the females from Early Medieval Šarengrad (155.5 cm)⁴³. The height of Zrin males is 170.5 cm and as such stands between the values recorded in Šarengrad (167.1 cm)⁴⁴, Tribalj (172.8 cm)⁴⁵ and Svećurje (175 cm)⁴⁶.

The high prevalence of dento-alveolar lesions in Zrin such as caries, alveolar diseases and dental calculus suggests poor oral health of the majority of the adults from this assemblage. Similar values were recorded in many Medieval/Early Modern Period sites from continental Croatia⁴⁷. Such dento-alveolar lesion frequencies in a population are also indicative of a certain type of diet because numerous palaeodontological studies suggest that there is a correlation between high frequency of caries (and calculus) and the type of diet involving frequent consumption of carbohydrates, i.e., the lifestyle based on agriculture and growing crops⁴⁸. Therefore, it is safe to assume that the diet of most inhabitants of Zrin during this period was based on grains with only occasional consumption of animal protein. The diet of past populations can be reconstructed in more detail by using carbon and nitrogen stable isotopes from bone collagen. In this case we obtained isotopic data for four individuals from Zrin. These data clearly indicate that these four individuals form a compact whole in terms of diet, implying a mixed, protein-carbohydrate diet with an accentuated C4-type plant intake, millet being the most obvious suspect. These assumptions are furthermore supported by historic records such as *urbarium* of the Pauline monastery in Streza, dated to the 15th century, which describes the amount and structure of levies peasants had to provide for their feudal lords⁴⁹. The *urbarium* lists in detail the types of food consumed by the members of lower social classes during this period in continental

39 For more details see Tkalčec 2016.

40 Krznar, Hajdu 2020; Novak, Hajdu, in press.

41 For example Acsádi, Nemeskéri 1970; Owsley, Bass 1979; Arriaza *et al.* 1988; Šlaus 2000.

42 Anterić, Bašić 2015.

43 Carić *et al.* 2019.

44 Carić *et al.* 2019.

45 Novak, Hajdu, in press.

46 Anterić, Bašić 2015.

47 Šlaus *et al.* 1997; Novak *et al.* 2010, 2017; Krznar, Hajdu 2020.

48 Lieverse 1999; Šlaus *et al.* 2011.

49 Kolar Dimitrijević 2003.

Croatia. According to this document, millet was the most important crop and was the base of every-day diet because it was easy to grow, it has a short vegetation period, and can be sown in dry and sandy ground. Wheat was considered the most important grain for making bread, while buckwheat and sorghum were important in the every-day diet as well; rye and barley were also cultivated in large amounts. On the other hand, pork, poultry, and fish were the most common sources of protein for Croatian peasants of the time⁵⁰.

The presence of various indicators of intense physical activity such as osteoarthritis, Schmorl's nodes and benign cortical defects at muscle attachment sites found in numerous adult skeletons from Zrin strongly suggests hard labour while performing every-day chores⁵¹. Intense physical labor that most of the analyzed adults from Zrin were exposed to affected mostly the spine and the upper arms and might have involved a whole series of activities such as work in and around the house, work in the field and with cattle, and possibly even the practice of *kulluk* (strictly enforced obligation for public labor imposed by the Ottomans)⁵². The prevalence and patterning of the pathologies associated with chronic mechanical stress that were observed in Zrin are, again, very similar to the values recorded in other contemporaneous sites from continental Croatia such as Nova Rača⁵³, Ivankovo⁵⁴, Ilok⁵⁵, and so on.

Several cases of skeletal indicators of subadult stress and infectious diseases (*cribra orbitalia* and sub-periosteal new bone formation) indicate the frequent occurrence of physiological stress in individuals from the studied population. Again, similar results were noticed in other contemporaneous sites from this area⁵⁶. These episodes of physiological stress were probably the consequence of the synergistic effect of different biological and sociocultural factors, such as inadequate diet, infectious diseases, anaemia, and some other, yet undetermined, factors. However, one has to bear in mind that due to poor skeletal preservation the actual prevalence of recorded pathologies was probably much higher and that some pathologies were even completely lost due to post-mortem damage of skeletal remains.

Skeletal injuries were recorded in three adult males from Zrin. All observed fractures occurred ante-mortem indicating that they were not directly associated with the cause and manner of death of the analysed individuals. The observed injuries are mostly located in the region of the torso (ribs and vertebrae). Vertebral compression fracture could have been sustained as a result of a hyperflexion injury caused by vertical force such as jump from a height⁵⁷, but also as a result of osteoporosis⁵⁸. Rib fractures are one of the most common types of injuries found in archaeological populations – they occur as a result of habitual or work-related activities⁵⁹, but can also occur as a result of direct trauma such as blows or a fall/impact on a hard object⁶⁰. And finally, phalanx fractures of

50 Adamček 1980.

51 For more details see Novak, Šlaus 2011.

52 E.g. Holjevac, Močanin 2007.

53 Šlaus 2000.

54 Krznar, Hajdu 2020.

55 Novak *et al.* 2017.

56 Novak *et al.* 2009.

57 Cooper *et al.* 1993.

58 Roberts, Manchester 2007.

59 Lovell 1997.

60 Adams Crawford 1987.

the hand like the one seen in Zrin are some of the most common fractures⁶¹, and they are most usually associated with every-day activities such as sports⁶². There is a complete lack of skeletal evidence in the analysed assemblage that would point to intentional violence; it seems that the observed injuries were a result of accidents associated with rural lifestyle rather than violent episodes. However, the skeletal sample in question is quite small and fragmented and at the moment we cannot make any firm conclusions.

Conclusion

As previously mentioned, up until now we had almost no biological information about the people inhabiting the village of Zrin (and the whole region) between the 15th and 17th centuries. The data presented here is the first glimpse into mortality, health, diet, and lifestyle of these people based on the analysis of their skeletal and dental remains. Furthermore, we presented the first isotopic data for Late Medieval/Early Modern periods individuals from the region which allowed a much better insight into their diet. Demographic and pathological characteristics of the inhabitants of Zrin are similar to those recorded at other contemporaneous sites from continental Croatia suggesting that there were no significant differences in the quality of life between various rural sites from this time period. And finally, we have to emphasise that the studied assemblage is quite small and fragmented, so consequently, all obtained results as well as hypotheses based on these results have to be taken with caution until a larger skeletal sample becomes available for study.

Acknowledgements

The authors wish to thank Josip Burmaz from “Kaducej” d.o.o.

61 Hove 1993.

62 Yoong *et al.* 2010.

LITERATURE / LITERATURA

- Acsádi, Nemeskéri 1970 G. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Adamček 1980 J. Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1980.
- Adams Crawford 1987 J. Adams Crawford, *Outline of fractures*, Longman, Edinburgh, 1987.
- Anterić, Bašić 2015 I. Anterić, Ž. Bašić, Paleodemografska i paleopatološka analiza srednjovjekovnog groblja Svećurje – Žestinj, *ShP* 42, 2015, 213–229.
- Arriaza *et al.* 1988 B. Arriaza, M. Allison, E. Gerstze, Maternal mortality in Pre-Columbian Indians of Arica, Chile, *AJPhA* 77, 1988, 35–41.
- Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998 A. C. Aufderheide, C. Rodríguez-Martín, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Bedić *et al.* 2015 Ž. Bedić, V. Vyrubal, T. Tkalčec, M. Šlaus, A case of childhood tuberculosis from Modern Period burial from Crkvari, Northern Croatia, *Podravina* 14, 2015, 64–72.
- Bedić *et al.* 2019a Ž. Bedić, A. Janeš, M. Šlaus, Anthropological analysis of trauma frequencies and distribution in the skeletal series from the Benedictine monastery of St Margaret in Bijela, Croatia, *CAntr* 43, 2019, 141–146.
- Bedić *et al.* 2019b Ž. Bedić, A. Azinović Bebek, M. Čavka, M. Šlaus, A case of hydrocephalus in a child from early modern period Žumberak, Croatia, *International Journal of Paleopathology* 26, 2019, 1–7.
- Buikstra, Ubelaker 1994 J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey, Fayetteville, 1994.
- Carić *et al.* 2019 M. Carić, B. Zagorc, D. Ložnjak Dizdar, A. Rapan Papeša, A. Rimpf, M. Čavka, I. Janković, M. Novak, Bioarchaeology of the Late Avar population from Šarengrad – Klopare: preliminary results, *PIAZ* 36, 2019, 161–180.
- Cooper *et al.* 1993 C. Cooper, T. O'Neill, A. Silman, Epidemiology of vertebral fractures. European Vertebral Osteoporosis Study Group, *Bone* 14, 1993, 89–97.
- Delgado-Darias *et al.* 2006 T. Delgado-Darias, J. Velasco-Vázquez, M. Arnay-de-la-Rosa, E. Martín-Rodríguez, E. González-Reimers, Calculus, periodontal disease and tooth decay among the prehispanic population from Gran Canaria, *Journal of Archaeological Science* 33, 2006, 663–670.
- DeNiro 1985 M. J. DeNiro, Postmortem preservation and alteration of *in vivo* bone collagen isotope ratios in relation to palaeodietary reconstruction, *Nature* 317, 1985, 806–809.
- Goodman, Rose 1991 A. H. Goodman, J. C. Rose, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (Eds), *Advances in dental anthropology*, Wiley – Liss, New York, 1991, 279–294.
- Hawkey, Merbs 1995 D. E. Hawkey, C. F. Merbs, Activity-induced musculoskeletal stress markers (MSM) and subsistence strategy changes

- among ancient Hudson Bay Eskimo, *International Journal of Osteoarchaeology* 5, 1995, 324–338.
- Hillson 1996 S. Hillson, *Dental anthropology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Holjevac, Moačanin 2007 Ž. Holjevac, N. Moačanin, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb, 2007.
- Hove 1993 L. M. Hove, Fractures of the hand. Distribution and relative incidence, *Scandinavian Journal of Plastic and Reconstructive Surgery and Hand Surgery* 27, 1993, 317–319.
- Jakovljević, Šlaus 2003 G. Jakovljević, M. Šlaus, Rača i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači u svjetlu povijesnih i arheološko-antropoloških istraživanja, in: B. Čečuk (Ed.), *Arheološka istraživanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i pogrebni ritusi na teritoriju Hrvatske*, IzdHAD 21, 2003, 121–144.
- Janeš, Bedić 2020 A. Janeš, Ž. Bedić, Death in the convent: Burials in a Benedictine monastery, in: S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, J. Belaj, T. Tkalčec (Eds), *Life and death in mediaeval and early modern times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2020, 189–201.
- Kekez, Regan 2020 Hrvoje Kekez, Krešimir Regan, *Zrin: srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih – tordi grad, urbana aglomeracija i posjed*, Srednja Europa, Zagreb, 2020.
- Klales 2020 A. R. Klales, *Sex estimation of the human skeleton. History, methods, and emerging techniques*, Academic Press, London, 2020.
- Knüsel *et al.* 1997 C. J. Knüsel, S. Gögel, D. Lucy, Comparative degenerative joint disease of the vertebral column in the medieval monastic cemetery of the Gilbertine Priory of St. Andrew, Fishergate, York, England, *AJPhA* 103, 1997, 481–495.
- Kolar Dimitrijević 2003 Mira Kolar Dimitrijević, *Urbar pavlinskog samostana u Strezi 1477. godine*, *Podravina* 2, 2003, 103–123.
- Krznar *et al.* 2010 S. Krznar, J. Belaj, Ž. Bedić, Prilog poznavanju nasilja u kasnosrednjovjekovnom Ivancu (grobovi 202 i 204) / A contribution to the knowledge of violence in the Late Middle Ages in Ivanec (graves 202 and 204), *PIAZ* 27, 2010, 225–240.
- Krznar, Novak 2013 S. Krznar, M. Novak, A case of skeletal tuberculosis from St. John the Baptist site in Ivankovo near Vinkovci, *PIAZ* 30, 2013, 93–106.
- Krznar, Bedić 2016 S. Krznar, Ž. Bedić, Neuobičajeni ritus pokopavanja u srednjem i novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske, in: S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, J. Belaj (Eds), *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2016, 203–220.
- Krznar, Hajdu 2020 Siniša Krznar, Tamas Hajdu, Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna populacija iz Ivankova, istočna Hrvatska: rezultati (bio)arheološke analize, *PIAZ* 37, 2020, 165–194.
- Lauc *et al.* 2015 T. Lauc, C. Fornai, Z. Premužić, M. Vodanović, G. W. Weber, B. Mašić, P. Rajić Šikanjić, Dental stigmata and enamel thickness in a probable case of congenital syphilis from XVI century Croatia, *Archives of Oral Biology* 60, 2015, 1554–1564.

- Lillie 1996 M. C. Lillie, Mesolithic and Neolithic populations of Ukraine: indications of diet from dental pathology, *Current Anthropology* 37, 1996, 35–42.
- Lieverse 1999 A. Lieverse, Diet and the aetiology of dental calculus, *International Journal of Osteoarchaeology* 9, 1999, 219–232.
- Lovell 1997 N. C. Lovell, Trauma analysis in paleopathology, *Yearbook of Physical Anthropology* 40, 1997, 139–170.
- Lukacs 2007 J. R. Lukacs, Dental trauma and antemortem tooth loss in prehistoric Canary Islanders: prevalence and contributing factors, *International Journal of Osteoarchaeology* 17, 2007, 153–173.
- Mann, Murphy 1990 W. R. Mann, P. S. Murphy, *Regional atlas of bone disease*, C. C. Thomas, Springfield, 1990.
- Mensforth *et al.* 1978 R. P. Mensforth, C. O. Lovejoy, J. W. Lallo, G. J. Armelagos, The role of constitutional factors, diet, and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology* 2, 1978, 1–59.
- Mittler, van Gerven 1994 D. M. Mittler, D. P. van Gerven, Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti, *AJPhA* 93, 1994, 287–297.
- Novak *et al.* 2009 M. Novak, M. Šlaus, M. Pasarić, Subadult stress in the medieval and early modern populations of continental Croatia, *PIAZ* 26, 2009, 247–270.
- Novak, Krznar 2010 M. Novak, S. Krznar, Prilozi poznavanju uvjeta i kvalitete života u ranonovovjekovnom podravskom selu na primjeru Torčeca kraj Koprivnice, *Podravina* 9, 2010, 59–88.
- Novak *et al.* 2010 M. Novak, M. Šlaus, V. Vyroubal, Ž. Bedić, Dental pathologies in rural mediaeval populations from continental Croatia, *Anthropologiai Közlemények* 51, 2010, 11–21.
- Novak, Šlaus 2011 M. Novak, M. Šlaus, Vertebral pathologies in two early Modern period (16th–19th century) populations from Croatia, *AJPhA* 145, 2011, 270–281.
- Novak 2013 Mario Novak, Antropološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Rudina – benediktinski samostan Sv. Mihovila, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Požegi* 2, 2013, 115–136.
- Novak *et al.* 2014 Mario Novak, Mislav Čavka, Mario Šlaus, Two cases of neurogenic paralysis in medieval skeletal samples from Croatia, *International Journal of Paleopathology* 7, 2014, 25–32.
- Novak *et al.* 2017 M. Novak, A. Rimpf, Ž. Bedić, S. Krznar, I. Janković, Reconstructing medieval lifestyles: an example of Ilok, eastern Croatia, *Acta Musei Tiberopolitani* 2, 2017, 171–180.
- Novak, Hajdu, in press M. Novak, T. Hajdu, Život i smrt u zaleđu Kvarnerskog zaljeva tijekom srednjeg vijeka: bioarheološka analiza ljudskih koštanih ostataka iz Triblja, iskopavanja 2015. godine, *Acta Histriae* (in press).
- Ortner 2003 D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Academic Press, London, 2003.

- Owsley, Bass 1979 D. W. Owsley, W. M. Bass, A demographic analysis of skeletons from the Larson site (39WW2), Walworth County, South Dakota: vital statistics, *AJPhA* 51, 1979, 145–154.
- Pleše, Sekulić 2014 T. Pleše, P. Sekulić, Stari gradovi i utvrde Moslavačke i Zrinske gore: problemi istraživanja, konzerviranja i prezentiranja, *ShP* 41, 2014, 243–251.
- Powers 2008 N. Powers, *Human osteology method statement*, Museum of London, London, 2008.
- Rimpf, Novak 2020 A. Rimpf, M. Novak, Evliya Çelebi and the town cemetery of Ilok, in: S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, J. Belaj, T. Tkalčec (Eds), *Life and death in mediaeval and early modern times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2020, 239–260.
- Roberts, Manchester 2007 C. A. Roberts, K. Manchester, *The archaeology of disease*, Cornell University Press, Ithaca, 2007.
- Silverman *et al.* 1993 F. N. Silverman, B. D. Coley, J. P. Kuhn, *Caffey's pediatric X-ray diagnosis*, Mosby, St. Louis, 1993.
- Šlaus 1994 M. Šlaus, Osteological evidence for peri-mortem trauma and occupational stress in two medieval skeletons from Croatia, *CAntr* 18, 1994, 165–175.
- Šlaus *et al.* 1997 M. Šlaus, A. Pećina-Hrnčević, G. Jakovljević, Dental disease in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *CAntr* 21, 1997, 561–572.
- Šlaus 2000 M. Šlaus, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *AJPhA* 111, 2000, 193–209.
- Šlaus 2002 M. Šlaus, *The bioarchaeology of continental Croatia: An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, BAR international series, 1021, Archaeopress, Oxford, 2002.
- Šlaus *et al.* 2003 M. Šlaus, M. Novak, S. Krznar, Paleodemografska i paleopatološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Torčec – Cirkvišće kraj Koprivnice, *Podravina* 2, 2003, 37–48.
- Šlaus, Novak 2006 M. Šlaus, M. Novak, Analiza trauma u srednjovjekovnim uzorcima iz Kliškovca i Crkvara / An analysis of traumas in medieval samples from Kliškovac and Crkvari, *PIAZ* 23, 2006, 213–228.
- Šlaus, Novak 2007 M. Šlaus, M. Novak, Slučaj veneričnog sifilisa u novovjekovnom horizontu grobova kraj crkve Svetog Lovre u Crkvarama / A case of venereal syphilis in the Modern Age horizon of graves near the church of St. Lawrence in Crkvari, *PIAZ* 24, 2007, 503–510.
- Šlaus *et al.* 2007 M. Šlaus, M. Novak, Ž. Bedić, V. Vyroubal, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu, *ARR* 15, 2007, 211–247.
- Šlaus *et al.* 2010 M. Šlaus, M. Novak, V. Vyroubal, Ž. Bedić, The harsh life on the 15th century Croatia – Ottoman Empire military border: Analyzing and identifying the reasons for the massacre in Čepin, *AJPhA* 141, 2010, 358–372.

- Šlaus *et al.* 2011 M. Šlaus, Ž. Bedić, P. Rajić Šikanjić, M. Vodanović, A. Domic Kunić, Dental health at the transition from the Late Antique to the early Medieval period on Croatia's eastern Adriatic coast, *International Journal of Osteoarchaeology* 21, 2011, 577–590.
- Šlaus *et al.* 2018 M. Šlaus, Ž. Bedić, A. Bačić, J. Bradić, M. Vodanović, H. Brkić, Endemic warfare and dental health in historic period archaeological series from Croatia, *International Journal of Osteoarchaeology* 28, 2018, 65–74.
- Trotter 1970 M. L. Trotter, Estimation of stature from intact limb bones, in: T. D. Stewart (Ed.), *Personal identification in mass disasters*, Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, Washington DC, 1970, 71–83.
- van der Merwe *et al.* 2006 A. E. van der Merwe, M. Y. Işcan, E. N. L'Abbè, The pattern of vertebral osteophyte development in a South African population, *International Journal of Osteoarchaeology* 16, 2006, 459–464.
- van Klinken 1999 G. J. van Klinken, Bone collagen quality indicators for palaeodietary and radiocarbon measurements, *Journal of Archaeological Science* 26, 1999, 687–695.
- Vyroubal *et al.* 2016 V. Vyroubal, T. Pleše, M. Novak, Rezultati antropološke analize osteološkog materijala pronađenog u crkvi pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi – prijedlog povijesno-arhivske kontekstualizacije i interpretacije, in: S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, T. Tkalcic, J. Belaj (Eds), *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Institut za arheologiju, Zagreb, 2016, 87–106.
- White, Folkens 2005 T. D. White, P. A. Folkens, *The human bone manual*, Academic Press, London, 2005.
- Walker *et al.* 2009 P. L. Walker, R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. A. Andrushko, The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency anemia hypothesis, *AJPhA* 139, 2009, 109–125.
- Yoong *et al.* 2010 P. Yoong, R. W. Goodwin, A. Chojnowski, Phalangeal fractures of the hand, *Clinical Radiology* 65, 2010, 773–780.

SAŽETAK

Bioarheološka analiza stanovništva Zrina, kontinentalna Hrvatska, iz 15.–17. stoljeća

Utvrdra Zrin jedan je od najznačajnijih i najpoznatijih fortifikacijskih objekata iz razdoblja kasnog srednjeg i ranog novog vijeka na području Hrvatske. Unatoč tomu, do danas je poznato vrlo malo detalja o demografiji, općem zdravlju, prehrani i svakodnevnom životu ljudi koji su nastanjivali selo Zrin tijekom ovog perioda. No, nedavna arheološka istraživanja provedena uokolo crkve Našašća sv. Križa u Zrinu pružila su odličnu priliku za nova saznanja o različitim aspektima života i smrti ovih ljudi, kroz analizu njihovih koštanih i zubnih ostataka.

Arheološki kontekst i radiokarbonska datacija smještaju otkrivene grobove u razdoblje između 15. i 17. stoljeća. Analiza 32 kostura otkrila je da su u ovom uzorku prisutni ostaci osmero djece i 24 odrasle osobe. Paleodontološki i izotopni podaci sugeriraju miješanu prehranu s velikim udjelom C4 biljaka kao što je proso. Prisutnost različitih pokazatelja intenzivne fizičke aktivnosti sugerira da je uvelike bio zastupljen teški fizički rad tijekom obavljanja svakodnevnih poslova u kući i polju. Fiziološki stres, posebice onaj koji se pojavljuje tijekom djetinjstva, bio je čest i raširen – najvjerojatnije kao posljedica sinergističkog djelovanja neadekvatne prehrane, zaraznih bolesti i anemije. Većina zabilježenih ozljeda rezultat su nesreća povezanih s ruralnim načinom života, a ne namjernog nasilja. Analizirani uzorak relativno je malen i fragmentiran te je stoga sve rezultate i hipoteze temeljene na tim rezultatima potrebno uzeti s dozom opreza.

BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF THE LATE ANTIQUE SKELETONS FROM THE OREŠAC – LUKA II SITE

Orešac (*Bolentio*) is situated near Suhopolje in the Virovitica–Podravina County. Based on the various finds, the site is dated between the 1st and 4th centuries. Archaeological excavations are conducted since the 80s of the 20th century, however the skeletal material studied in this paper derive from the excavations carried in the 1997 by the Institute of Archaeology under the guide of T. Sekelj Ivančan.

For the purpose of the analysis the following pathologies were observed: *cribra orbitalia*, linear enamel hypoplasia, non specific periostitis, caries, alveolar pathologies, Schmorl's nodes, osteoarthritis on vertebrae and joints, benign cortical defects and estimation of height.

Relatively low frequencies of the biological and physical stress recorded among the analysed individuals suggest better quality of life in comparison to other late antique populations. Since the obtained results refer only to a small part of the excavated cemetery, further excavations and anthropological analyses are needed in order to supplement the existing knowledge and receive new information about the population that lived in the area of today's Orešac.

Key words: Orešac – Luka II; *Bolentio*; anthropological analysis; pathologies; average height / Ključne riječi: Orešac – Luka II; *Bolentio*; antropološka analiza; patologije; prosječna visina

Introduction

Most of the late antique cemeteries that were archaeologically explored and anthropologically analysed are situated in the east part of Croatia (Štrbinci (*Certissia*), Osijek (*Mursa*), Vinkovci (*Cibalae*), Zmajevac). A certain number of published bioarchaeological scientific papers have emerged in the last 25 years.¹ Only few cemeteries derive from the other parts of the continental Croatia: Sisak–Pogorelac² and Tekić – Treštanovačka gradina³ and this study opened the possibility for the publication of another late antique site.

It is well known Roman site recorded on Peutinger's map under the name *Bolentio*, which Ivan Kukuljević Sakcinski placed in Orešac.⁴ It is situated near Suhopolje in the Virovitica–Podravina County. First archaeological excavations were conducted in the 80s of the 20th century in collaboration of the Archaeological Museum in Zagreb and the Virovitica Municipal Museum when D. Nemeth Ehrlich located the residential part of the settlement and necropolis.⁵ Based on the various finds (bricks, mortar, frescoes,

1 Šlaus 1998, 2001; Šlaus *et al.* 2004a, 2004b; Bedić *et al.* 2009; Novak *et al.* 2009; Vyroubal *et al.* 2013.

2 Bedić, Drnić 2020.

3 Bedić *et al.* 2013.

4 Kukuljević Sakcinski 1873: 92.

5 Nemeth Ehrlich 1986.

pottery, glass, jewellery, coins and other items used in everyday life) it is thought that this was a large and important Roman city of long duration (1st–4th century).⁶

Contrary to numerous finds of material culture from this site there are no historical records about people inhabiting Orešac, work they performed, health, diet and other aspects of their everyday life. For this reason human osteological material excavated at this site is important because it can provide the data for reconstructing the life and death of this community. In order to obtain the results following pathologies were included: *cribra orbitalia*, linear enamel hypoplasia, non specific periostitis, caries, alveolar pathologies, Schmorl's nodes, osteoarthritis on vertebrae and joints, and estimation of height.

Material and methods

The site of Orešac – Luka II (Orešac in further text) was excavated in 1997 by the Institute of Archaeology under the direction of Tajana Sekelj Ivančan in collaboration with Silvija Salajić from the Virovitica Municipal Museum.

Five simple graves arranged in two rows contained skeletons placed in an east-west orientation with the head to the west. Two graves were damaged by ploughing and lacked grave goods. In other three graves bronze belt buckles, a belt mount and two coins were found. The coins of Julian II the Apostate and Valens date the graves in the second half of the 4th century.⁷

The skeletal material was kept at the Institute of Archaeology in Zagreb until 2010 when it was transferred to the Croatian Academy of Sciences and Arts for anthropological analysis.

One previous paper employing paleoradiological research – CT scan and radiography was published. Skeletons from graves 2 and 3 were analysed in context how “increased” radiographic opacities in some air sinus(es) and medullar cavities of tubular bones can mimic possible pathology.⁸

Sex and age on the skeletons from the Orešac were estimated using standard anthropological methods.⁹

Cribra orbitalia appears on the orbital roof as a porous, slightly bulging bone in active or healed form. Although the aetiology is complicated, it is thought to be an anaemia resulting from the iron deficiency. Unhygienic living conditions, chronic gastrointestinal ailments, inadequate diet or endemic parasitism can cause this condition.¹⁰ All skeletons with at least one preserved orbit were included in the study.

A macroscopic defect on the surface of the tooth enamel is called linear enamel hypoplasia which arises due to acute, time-limited stresses. Usually it is related to vitamin deficiency, the presence of anaemia, starvation, mental and/or physical trauma.¹¹ In the study were included maxillary incisors, mandibular and maxillary canines because incisors and canines are more susceptible to enamel hypoplasia, and canines take a relatively long time to develop.¹²

6 Salajić 2001: 11.

7 Sekelj Ivančan 1999.

8 Boljunčić 2017.

9 Buikstra, Ubelaker 2004.

10 Hengen 1971; Mensforth *et al.* 1978; Stuart-Macadam 1985.

11 Pindborg 1970; Goodman, Armelagos 1985; Goodman, Rose 1991.

12 Goodman, Rose 1991; Lysell *et al.* 1962.

Periostitis is pathological change affecting the external (periosteal) surface of the bone and it is the most common form of non-specific periosteal reactions found in archaeological populations. It is caused by non-specific bacterial infections, traumas, specific infectious diseases or metabolic diseases.¹³ For the purpose of this study, periostitis was diagnosed only in skeletons exhibiting at least 50% of all long bones.

Caries is demineralisation of the inorganic part of the tooth, and the destruction of the organic part of the tooth by organic acids that develop as a result of bacterial fermentation of dietary carbohydrates.¹⁴ The frequency and the type of carious changes depend on the type and consistency of the consumed food,¹⁵ pH value inside the oral cavity, dental hygiene, age of an individual, gum disease, presence of fluoride in diet and water¹⁶ and food preparation techniques.¹⁷

Alveolar pathologies are defined as presence of alveolar abscess or antemortem tooth loss. An alveolar abscess occurs when bacteria from tooth spreads through the root to dental alveoli where an opening in the cortical bone is created due to pressure of the accumulated puss.¹⁸ If infected tooth due to abscess falls out and the tooth socket shows any sign of alveolar bone resorption the process is considered as antemortem tooth loss.¹⁹ This is a complex process caused by advanced dental caries, dental wear, nutritional deficiency diseases, cultural or ritual ablation, and trauma.²⁰

Osteoarthritis is a degenerative chronic joint disease characterised by the degradation of articular cartilage and the loss of cartilage. On the edges of the articular surface a progressive formation of osteophytes occur. Physical activity and mechanical load to the joints are the most common causes of osteoarthritis.²¹ In the anthropological analysis all major joints (shoulders, elbows, hips, and knees) as well as all vertebrae were analysed if at least half of the joint surfaces were present.

Schmorl's nodes are the result of the protrusion of the intervertebral disc into the vertebral body. They can be recognized on the superior or inferior surface of the vertebral body as shallow rounded or kidney-shaped defects. Their existence is typically associated with strong mechanical loads on the spine.²² Well preserved thoracic and lumbar vertebrae of adults were included in the analysis.

Benign cortical defects are recognized as narrow elongated depressions with smooth cortical edges and irregular bottom placed at sites for muscles attachments.²³

In order to calculate the average height of adults all well preserved femurs were included in the study. The maximum length of the femur was inserted into a regression formula developed by Trotter.²⁴

As the sample was small, comparisons with other sites should be taken with a caution. For the same reason it was not possible to conduct a statistical analysis.

13 Mann, Murphy 1990; Ortner 2003.

14 Larsen 1997.

15 Wells 1975; Powell 1985.

16 Bowen 1994; Woodward, Walker 1994.

17 Silverstone *et al.* 1981.

18 Lukacs 1989.

19 Ortner, Putschar 1981.

20 Lukacs 2007.

21 Hough, Sokoloff 1989; McKeag 1992.

22 Schmorl, Junghanns 1971.

23 Silverman *et al.* 1993.

24 Trotter 1970.

Results

Only five skeletons from five excavated graves were analyzed – four males (80%) and one subadult (20%).

All adults from the sample died between 25 and 55 years of age. The average age at death for males was 38.5 years.

Cribra orbitalia was not recorded in the Orešac sample although three orbits were well preserved. The linear enamel hypoplasia per tooth in males exhibited 72.7% (8/11). Non-specific periostitis was found in one out of four (25.0%) adults, and it was in healed form.

Caries frequency per tooth in the Orešac adult sample was 5% (5/101). Alveolar diseases were observed on 7 out of 95 adult alveolae (7.4%).

The vertebral osteoarthritis was found in only one out of 49 vertebrae (2.0%) while joint osteoarthritis was recorded in one out of 10 joints (10%). Osteoarthritic change was recorded in right shoulder.

Schmorl's nodes were found in 5 out of 37 vertebrae (13.5%). Benign cortical defects were recorded in three individuals: rhomboid fossa on the right clavicle of a male from grave 5, *pectoralis maior* on both humeri of a male from grave 3 and *latissimus dorsi* on the right humerus of a male from grave 1 (Fig. 1).

Altogether 3 cortical defects on 7 humeri (42.9%) and 1 pronounced rhomboid fossa on 4 well preserved clavicles (25.0%) were found.

The only fracture was recorded on the right talus of a male from grave 1 (Fig. 2).

It was an antemortem (healed) fracture on the *facies articularis calcanearis* recognized by the fracture line measuring 21 mm and imprinted bone surface.

The average height calculated based on the height of three male femurs is 174.9 ± 3.27 cm, with the shortest male being 169.7 ± 3.94 cm tall, while the highest one 178.7 ± 3.27 cm.

The only subadult in the sample was aged between 2 and 3 years at the time of death. It was poorly preserved, with only lower part

Fig. 1. Benign cortical defect at *latissimus dorsi* muscle attachment on the right humerus of a male from grave 1 (photo by Ž. Bedić) / Sl. 1. Benigni kortikalni defekt na hvatištu mišića *latissimus dorsi* desne nadlaktične kosti muškarca iz groba 1 (snimila: Ž. Bedić)

Fig. 2. Antemortem fracture on the right talus of a male from grave 1 (photo by Ž. Bedić) / Sl. 2. Antemortalna fraktura desne skočne kosti muškarca iz groba 1 (snimila: Ž. Bedić)

of the body from the pelvic bones to the feet. The only pathology he exhibited was mild healed periostitis on both tibiae.

Discussion

It has to be emphasised that exceptionally small sample was analysed in the study because the site has not been fully explored. The material belongs to a small excavated part of the cemetery therefore it cannot represent the whole population. This is especially recognized in the demographic distribution where most of the sample is consisted of males while females are completely missing. Subadults are represented by only one individual. Nevertheless, collected biological data contribute to new insights into living conditions of the people who inhabited former *Bolentio*.

Since among adult subsample only males were present, biological indicators were compared to males from several late antique skeletal samples²⁵ from continental Croatia (**Table 1**). Besides the same chronological period, these sites were part of the similar ecological environment.

The remains of the western necropolis of Sisak – Pogorelac were registered on the right bank of the Kupa River. Archaeological excavations were conducted from 2012 until 2019 by the Archaeological Museum in Zagreb under the guidance of I. Drnić. According to elements of costume of the deceased and grave goods the cemetery was dated to a period from the end of the 3rd century to the first half of the 5th century.²⁶ 28 skeletons were anthropologically analysed: twelve males, eight females and eight subadults.²⁷

Treštanovačka gradina site situated north of Tekić near Požega was systematically excavated between 1972 and 2007 by the archaeologist D. Sokač-Štimac from the Town Museum in Požega. 124 graves oriented W-E with heads on the west were unearthed and rich grave goods date the necropolis to the second half of the 4th century.²⁸

Anthropological analysis was carried on dental and skeletal remains of 28 individuals from 27 graves – thirteen males, six females, six subadults, one probably male, and two adult individuals of indeterminable sex.²⁹

The excavations of the late antique cemetery in Štrbinci near Đakovo have been systematically conducted from 1999 under the leadership of B. Migotti from the Department of Archaeology of the Croatian Academy of Sciences and Arts and I. Pavlović

25 Bedić, Drnić 2020; Bedić *et al.* 2013; Novak *et al.* 2009.

26 Drnić, Groh 2018; Bedić, Drnić 2020.

27 Bedić, Drnić 2020.

28 Sokač-Štimac 1997, 2005, 2006; Sokač-Štimac, Bulat 1974.

29 Bedić *et al.* 2013.

from the Museum of the Đakovo Region (until 2004).³⁰ Numerous grave goods date the use of this cemetery to the second half of the 4th century and possibly to the beginning of the 5th century.³¹ The Štrbinci sample consists of 139 individuals of whom 61 were males, 44 females and 34 subadults.³²

Table 1. Comparison with other late antique skeletal samples from continental Croatia / Tablica 1. Usporedba s drugim primjercima kasnoantičkih kostura iz kontinentalne Hrvatske

	Orešac – Luka II	Sisak – Pogorelac	Tekić	Štrbinci
Average age at death	38.5	34.2	37.8	39.0
Cribra orbitalia	0.0	42.9	–*	26.4
LEH	72.7	76.3	–*	56.9
Periostitis	25.0	42.4	–*	44.4
Caries	5.0	9.0	7.6	8.8
Alv. bone disease	7.4	7.3	15.1	7.3
Schmorl's nodes	13.5	27.4	44.3	20.9
Vertebral OA	2.0	14.7	32.1	15.8
Joint OA	10.0	14.6	28.2	32.4

* Information about frequency of certain pathological condition not available for male sample.

Average age at death in males from Orešac was similar to Tekić – Treštanovačka gradina and Štrbinci sample, while males from Sisak – Pogorelac lived quite shorter.

In comparison to other sites Orešac sample exhibited low frequencies of *cribra orbitalia* and non-specific periostitis while the frequency of LEH is similar to Sisak – Pogorelac site and higher than in the Štrbinci site. These frequencies of LEH were noted in sedentary populations which base their diet on agriculture.³³

Factors such as metabolic disorders, contagious diseases, parasitism, starvation etc. can induce the occurrence of the indicators of subadult stress, especially during the childhood.³⁴ All skeletal indicators of subadult stress suggest that males in the Orešac sample were exposed to some level of physiological stress, but not a major one.

Caries frequency in males from the Orešac sample were lower than in other three sites, however frequencies between 5 and 9% in all late antique sites suggest economy based on hunting and agriculture,³⁵ i.e. the similar proportion of carbohydrates and proteins in the diet. Unfortunately, stable isotope analyses which can provide the information about an individual's diet during their lifetime based on the proportion of carbon and nitrogen isotopes in the body were not conducted in any of the late antique sites from continental Croatia thus unabling the diet reconstruction.

Alveolar bone diseases in the Orešac sample are similar to frequencies recorded in Sisak – Pogorelac and Štrbinci which is twice less than noted in Treštanovačka gradina. Earlier, some studies have shown that caries is the most important cause of alveolar diseases,³⁶ so it would be reasonable to consider it as the main etiological factor in the Orešac sample.

³⁰ Migotti, Pavlović 2005.

³¹ Migotti 2006.

³² Novak *et al.* 2009.

³³ Lanphear 1990.

³⁴ Stuart-Macadam 1991; Ortner 2003; Brickley, Ives 2008; Walker *et al.* 2009; Guatelli-Steinberg, Lukacs 1999.

³⁵ Lukacs 1989.

³⁶ Littleton, Frohlich 1993; Hillson 2000.

The Orešac sample exhibits a lower frequency of vertebral osteoarthritis as well as the frequency of osteoarthritis of joints compared to other late antique sites. Since it was previously noted that osteoarthritis mostly develops as a result of mechanical stress and physical activity, it can be concluded that analysed males did not perform the jobs that required hard labour.

The same situation is with another indicator of hard physical labour – Schmorl's nodes. Among all late antique series the Orešac sample shows the lowest frequency of this pathology. Since they suggest a continuous mechanical load exerted on the spine³⁷ it would be implied that males from the Orešac did not experienced strong mechanical burdens on the spine.

On the other hand in the Orešac sample a high frequency of benign cortical defects was noted. Three out of four males displayed certain changes related to prominent points of muscular attachment, one on clavicle and two on humeri. These changes are usually interpreted as an excessive use of muscles.³⁸ Therefore this result is not in accordance with previous conclusion. It is possible that the reason lies in the preservation of the skeletons where long bones were relatively well preserved being able to present a realistic frequency of benign cortical defects as opposed to vertebrae and joints which were half missing.

The only fracture recorded in the sample was antemortem fracture (occurred before death and healed well) of the right talus. Fractures like this usually result from high energy impacts or a fall from a significant height³⁹ which would mean it can be attributed to accident. Unlike Orešac, in other sites an occasional occurrence of intentional violence was present, for example in Štrbinci two nasal fractures, in Tekić two cranial fractures and in Sisak one cranial fracture and two defensive fractures on left ulnae.

The average height for males in Orešac is 174.9 ± 3.27 cm, which is 10 cm higher than calculated average stature for males in Tekić (164.9 ± 3.27). Average height for other two sites was not estimated.

Someone's height during the development is determined by the genetic component as well as by the environmental factors such as diet, psychosocial stress, diseases and living conditions.⁴⁰ A study performed on the modern population concluded that a better diet and fewer pathological conditions result in a larger height.⁴¹ Therefore, it is possible that the lower frequency of all pathologies in the Orešac sample is a realistic representation of the quality of life, regardless of the unrepresentative sample.

Since only one subadult was present in the sample, the comparison with other sites was not applicable. The only recorded pathology, a mild healed periostitis on both tibiae testifies of certain biological stress which this child survived.

37 Schmorl, Junghanns 1971.

38 Resnick, Greenway 1982.

39 Adelaar, Madrian 2004.

40 Batty *et al.* 2009: 137–152.

41 Bogin 1998.

Conclusion

The results of the detailed anthropological analysis conducted on the skeletal remains from the Orešac – Luka II site have revealed relatively low frequencies of the biological stress (*cribra orbitalia*, linear enamel hypoplasia and non-specific periostitis) and physical stress correlated with hard labour (degenerative osteoarthritis and Schmorl's nodes). Only indicators that stand out are benign cortical defects and the average height. Compared to other late antique series from continental Croatia, which was situated in the same climate-environmental system, the Orešac sample exhibits a better health condition in all categories.

Since the obtained results refer only to a small part of the excavated cemetery, further excavations and anthropological analyses are needed in order to supplement the existing knowledge and receive new information about the population that lived in the area of today's Orešac.

Acknowledgements

The author would like to thank Tajana Sekelj Ivančan from the Institute of Archaeology and Mario Novak from the Institute for Anthropological Research.

LITERATURE / LITERATURA

- Adelaar, Madrian 2004 R. S. Adelaar, J. R. Madrian, Avascular necrosis of the talus, *Orthopedic Clinics of North America* 35(3), 2004., 383–395.
- Batty *et al.* 2009 G. D. Batty, M. J. Shipley, D. Gunnell, R. Huxley, M. Kivimaki, M. Woodward, C. Man Ying Lee, G. D. Smith, Height, wealth, and health: an overview with new data from three longitudinal studies, *Economics & Human Biology* 7, 2009, 137–152.
- Bedić *et al.* 2009 Ž. Bedić, M. Novak, M. Šlaus, Dentalna oboljenja s tri kasno-antička nalazišta u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, *ARR* 16, 2009., 247–263.
- Bedić *et al.* 2013 Ž. Bedić, M. Novak, M. Šlaus, Anthropological analysis of the human skeletal remains from the late antique necropolis (4th century AD) of Tekić-Treštanovačka gradina near Požega, *ARR* 17, 2013., 301–320.
- Bedić, Drnić 2020 Ž. Bedić, I. Drnić, Arheološka i bioarheološka slika kasnoantičkog nalazišta Sisak-Pogorelac, in: *Knjiga sažetaka sa znanstvenog skupa Arheološka istraživanja u Sisačko-moslavačkoj županiji*, Sisak, 2020., 30.
- Bogin 1998 B. Bogin, The tall and the short of it, *Discover* 19(2), 1998., 40–44.
- Boljunčić 2017 J. Boljunčić, Dodatni rezultati istraživanja arheoloških ljudskih ostataka s dvaju nalazišta u sjevernoj i istočnoj Hrvatskoj na planu primjene računalne tomografije (CT-a), *Annales Instituti Archaeologici* XIII, 2017., 175–181.
- Bowen, 1994 W. H. Bowen, Food components and caries, *Advances in Dental Research* 8, 1994., 215–220.
- Brickley, Ives 2008 M. Brickley, R. Ives, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Academic Press, Amsterdam, 2008.
- Buikstra, Ubelaker 1994 J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey, Fayetteville, 1994.
- Drnić, Groh 2018 I. Drnić, S. Groh, Iskopavanja i geofizička prospekcija željeznodobnog i rimskog nalazišta na poziciji Sisak-Pogorelac (2012.–2017.), *VAMZ* LI, 3. serija, 2018., 67–140.
- Goodman, Armelagos 1985 A. H. Goodman, G. J. Armelagos, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *AJPhA* 68, 1985., 479–493.
- Goodman, Rose 1991 A. H. Goodman, J. C. Rose, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (Eds), *Advances in dental anthropology*, Wiley-Liss, New York, 1991., 279–294.
- Guatelli-Steinberg, Lukacs, 1999 D. Guatelli-Steinberg, J. R. Lukacs, Interpreting sex differences in enamel hypoplasia in human and non-human primates: Developmental, environmental and cultural considerations, *Yearbook of Physical Anthropology* 42, 1999., 73–126.
- Hengen 1971 O. P. Hengen, Cribra Orbitalia: Pathogenesis and Probable Aetiology, *Homo* 22, 1971., 57–75.

- Hillson 2000 S. Hillson, Dental Pathology, in: M. A. Katzenberg, S. R. Saunders (Eds), *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, Wiley-Liss, New York, 2000., 249–286.
- Hough, Sokoloff 1989 A. J. Hough, L. Sokoloff, Pathology of osteoarthritis, in: D. J. McCarty (Ed.), *Arthritis and Allied Conditions*, Lea and Febiger, Philadelphia, 1989., 1571–1594.
- Kukuljević Sakcinski 1873 I. Kukuljević Sakcinski, Panonija rimska, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXIII*, 1873., 86–157.
- Lanphear 1990 K. M. Lanphear, Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasias in a Historic Skeletal Sample, *AJPhA* 81, 1990., 35–43.
- Larsen 1997 C. S. Larsen, *Bioarchaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Littleton, Frohlich 1993 J. Littleton, B. Frohlich, Fish-eaters and farmers: dental pathology in the Arabian Gulf, *AJPhA* 92, 1993., 427–447.
- Lukacs 1989 J. R. Lukacs, Dental Paleopathology: Methods for Reconstructing Dietary Patterns, in: M. Y. Iscan, K. R. Kennedy (Eds), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Alan R. Liss, New York, 1989., 261–286.
- Lukacs 2007 J. R. Lukacs, Dental trauma and antemortem tooth loss in prehistoric Canary Islanders: prevalence and contributing factors, *International Journal of Osteoarchaeology* 17, 2007., 153–173.
- Lysell *et al.* 1962 L. Lysell, B. Magnusson, B. Thilander, Time and order of eruption of the primary teeth: A longitudinal study, *Odontologisk Revy* 13, 217–234.
- Mann, Murphy 1990 R. W. Mann, S. P. Murphy, *Regional atlas of bone disease*, C. C. Thomas, Springfield, 1990.
- McKeag 1992 D. B. McKeag, The Relationship of Osteoarthritis and Exercise, *Clinics in Sports Medicine* 11, 1992., 471–478.
- Mensforth *et al.* 1978 R. P. Mensforth, C. O. Lovejoy, J. W. Lallo, G. J. Armelagos, The role of constitutional factors, diet, and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology* 2, 1978., 1–59.
- Migotti 2006 B. Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR* 15, 2006., 125–209.
- Migotti, Pavlović 2005 B. Migotti, I. Pavlović, Štrbinci, *HAG* I, 2005., 12–15.
- Nemeth Ehrlich 1986 D. Nemeth Ehrlich, Arheološka istraživanja u Orešcu kod Virovitice, *Virovitički zbornik 1234–1984*, Virovitica, 1986., 103–106.
- Novak *et al.* 2009 M. Novak, Z. Premužić, V. Vyroubal, M. Šlaus, Bioarchaeology of the late Antique population from Štrbinci, *ARR* 16, 2009., 265–326.
- Novak, Šlaus 2010 M. Novak, M. Šlaus, Bone Traumas in Late Antique Populations from Croatia, *Collegium antropologicum* 34(4), 2010., 1239–1248.
- Ortner 2003 D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Academic Press, London, 2003.
- Ortner, Putschar 1981 D. J. Ortner, W. G. J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1981.

- Pindborg 1970 J. J. Pindborg, *Pathology of the dental hard tissues*, W. B. Saunders, Philadelphia, 1970.
- Powell 1985 M. L. Powell, The Analysis of Dental Wear and Caries for Dietary Reconstruction, in: R. I. Gilbert, J. H. Mielke (Eds), *The Analysis of Prehistoric Diets*, Academic Press Inc., New York, 1985.
- Resnick, G. Greenway, 1982 D. Resnick, G. Greenway, Distal femoral cortical defects, irregularities and excavations, *Radiology* 143(2), 1982., 345–349.
- Salajić 2001 S. Salajić, Od neolitika do srednjeg vijeka, in: S. Salajić (Ed.), *Arheologija virovitičkog kraja* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Virovitica, 2001., 5–15.
- Schmorl, Junghanns 1971 G. Schmorl, H. Junghanns, *The Human Spine in Health and Disease*, Grune and Stratton, New York, 1971.
- Sekelj Ivančan 1999 T. Sekelj Ivančan, Kasnoantičko groblje Orešac – Luka II, *OA* 23–24, 1999.–2000., 203–215.
- Silverman *et al.* 1993 F. N. Silverman, B. D. Coley, J. P. Kuhn, *Caffey's pediatric X-ray diagnosis*, Mosby, St. Louis, 1993.
- Silverstone *et al.* 1981 L. M. Silverstone, J. S. Wefel, B. F. Zimmerman, B. H. Clarkson, M. J. Featherstone, Remineralisation of natural and artificial lesions in human dental enamel in vitro, *Caries Research* 15, 1981., 138–157.
- Sokač-Štimac 1977 D. Sokač-Štimac, Arheološka iskapanja Muzeja Požeške kotline, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 1, 1977., 43–54.
- Sokač-Štimac 2005 D. Sokač-Štimac, Treštanovačka gradina, *HAG* 1, 2004., 48–49.
- Sokač-Štimac 2006 D. Sokač-Štimac, Treštanovačka gradina, *HAG* 2, 2005., 66–67.
- Sokač-Štimac, Bulat 1974 D. Sokač-Štimac, M. Bulat, Rimska nekropola na Treštanovačkoj gradini, *Požeški zbornik* 4, 1974., 115–140.
- Stuart-Macadam 1985 P. Stuart-Macadam, Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition, *AJPhA* 66, 1985., 391–398.
- Stuart-Macadam 1991 P. Stuart-Macadam, Nutritional deficiency diseases: a survey of scurvy, rickets, and iron-deficiency anemia, in: M. Y. Işcan, K. A. R. Kennedy (Eds), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Liss, New York, 1991., 201–222.
- Šlaus 1998 M. Šlaus, Antropološka analiza osteološkog materijala, in: B. Migotti (Ed.), *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1998., 121–134.
- Šlaus 2001 M. Šlaus, Bioarchaeological research of the Štrbinci skeletal series, *ARR* 13, 2001., 205–224.
- Šlaus *et al.* 2004a M. Šlaus, M. Novak, D. Kollmann, The Štrbinci skeletal series in context of other Late Antique skeletal series from continental Croatia, *ARR* 14, 2004., 247–292.
- Šlaus *et al.* 2004b M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, H. Brkić, Life stress on the Roman limes in continental Croatia, *Homo* 54, 2004., 240–263.
- Trotter 1970 M. L. Trotter, Estimation of stature from intact limb bones, in: T. D. Stewart (Ed.), *Personal identification in mass disasters*, Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, Washington, 1970., 71–83.
- Vyroubal *et al.* 2013 V. Vyroubal, J. Perić Peručić, M. Šlaus, Biological Indicators of Subadult Stress in the Late Antique Population of Cibalae and Štrbinci, *ARR* 17, 2013., 321–337.

- Walker *et al.* 2009 P. L. Walker, R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. A. Andrushko, The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency anemia hypothesis, *AJPhA* 139, 2009., 109–125.
- Wells 1975 C. Wells, Prehistoric and historical changes in nutritional diseases and associated conditions, *Progress in Food and Nutrition Science* 1, 1975., 729–779.
- Woodward, Walker 1994 M. Woodward, A. R. P. Walker, Sugar consumption and dental caries: Evidence from 90 countries, *British Dental Journal* 176, 1994., 297–302.

SAŽETAK

Bioarheološka analiza kasnoantičkih kostura s nalazišta Orešac – Luka II

Orešac (*Bolentio*) se nalazi pored Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. Na temelju raznolikih nalaza, nalazište se datira između 1. i 4. stoljeća. Arheološka istraživanja provode se od 80-ih godina prošlog stoljeća, međutim koštani materijal analiziran u ovome radu potječe iz istraživanja provedenog 1997. godine od Instituta za arheologiju i Tajane Sekelj Ivančan.

Za potrebe ovog rada analizirane su sljedeće patologije: *cribra orbitalia*, hipoplazija zubne cakline, nespecifični periostitis, karijes, alveolarna oboljenja, Schmorlovi defekti, osteoartritis na kralješcima i velikim zglobovima, benigni kortikalni defekti te prosječna visina.

U analiziranom uzorku zabilježene su relativno niske učestalosti biološkog i fizičkog stresa, što bi sugeriralo bolju kvalitetu života u usporedbi s ostalim kasnoantičkim populacijama. S obzirom na to da se dobiveni rezultati odnose na mali dio istraženog groblja, potrebna su buduća iskopavanja i antropološke analize, kako bi se nadopunili postojeći podaci i dobile nove informacije o populaciji koja je obitavala na području današnjeg Orešca.

Emilio Marin, *Mursa. Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva / Colonia Aelia at the Limes of the Roman Empire*, edicija *Mursa aeterna* IV, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Znanstveno vijeće za antropologijska istraživanja i Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Zagreb–Osijek, 2018.

U nakladi Akademijinih Znanstvenog vijeća za antropologijska istraživanja i Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku te u sunakladi Muzeja Slavonije Osijek, Hrvatskog katoličkog sveučilišta, Osječko-baranjske županije, Grada Osijeka i Ministarstva kulture Republike Hrvatske, a pod egidom glavnog urednika Andrije Mutnjakovića, objavljeno je divot-izdanje *Mursa. Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva*, iz pera Emilija Marina, uvaženog i svjetski priznatog znanstvenika, sveučilišnog profesora i visokog magistrata.

Ovo nije prva prigoda u kojoj se znanstvena zajednica upoznaje sa spomenutom monografijom, što i ne čudi s obzirom na to da je od njenog objavljivanja proteklo nekoliko godina. No, knjiga takvog formata zaslužuje više osvrta, tim više što sadržava višestruke aspekte života rimskodobne Murse koji su neiscrpivo vrelo promišljanja i raspravljanja.

Ovo, doduše, nije niti nova tema – godine 2014. u istoj je seriji (kao I. svezak edicije *Mursa aeterna*) objavljena monografija Danice Pinterović, naslovljena jednostavno *Mursa* (u kojoj se naš autor pojavljuje kao autor kratke sinteze antičke Murse). Četiri godine poslije Emilio Marin u stanovitom smislu kreće od te točke, ali s novim pristupom i otvorivši neka područja kojima se Danica Pinterović nije bavila. Marinova knjiga u tom smislu zaokružuje dosadašnje spoznaje o Mursi, tom iznimno važnom panonskom urbanom središtu, sagledavši je iz geografskog, povijesnog, arheološkog, arhitektonskog, religijskog i kulturološkog kuta gledanja. Obje su monografije tehnički isto koncipirane (obje su objelodanjene u okviru iste serije – *Mursa* Danice Pinterović kao I. svezak, *Mursa* Emilija Marina kao IV. svezak, dok je II. svezak posvećen velikom osječkom mostu, a III. osječkom Nutarnjem gradu). Tekst je dvojezični (lijevi stupac na hrvatskom, desni na engleskom jeziku), obogaćen je obiljem kvalitetnog ilustrativnog materijala (fotografijama vrhunske umjetničke razine, crtežima, kartama) a prati ga ustaljeni znanstveni aparat (bilješke, popis literature i popis ilustracija). *Mursa* Danice Pinterović obuhvatila je puno širi vremenski raspon (od pretpovijesti do kasne antike), što se neminovno odrazilo u sažetijem narativu o pojedinom povijesnom razdoblju. Treba, osim toga, imati na umu da je riječ o ponovljenom izdanju izvorno objavljenom 1978. godine (*Mursa i njeno područje u antičko doba*, Centar za znanstveni rad JAZU, Osijek) pa se stoga Marinova *Mursa* neminovno osvrće i na rezultate arheoloških istraživanja koja su u međuvremenu (tijekom proteklih četrdeset godina) obogatila znanstvene spoznaje o tom lokalitetu. Marinova *Mursa* osim toga poprilično mjesta posvećuje kasnijoj povijesti Murse – njezinoj kršćanskoj fazi, povijesnim trvenjima tijekom kasne antike u kojima je Mursa često bila poprište, razdoblju razaranja i kraja Murse kao i novovjekovnom interesu za proučavanje mursijske baštine – temama kojima do ove prilike nije bila posvećena adekvatna pozornost.

Emilio Marin usredotočio se na Hadrijanovu Mursu, podignutu na rang kolonije, odabravši je predstaviti na specifičan način – kroz tematske cjeline koje u glavnim crtama poštuju kronološki slijed, iako nerijetko ponovo kreću s neke prethodne točke na lenti vremena i tako unutar sebe tvore vlastiti ciklus. Nakon uvodnih riječi akad. Pavla Rudana o ozračju u kojemu je knjiga nastala te kratkog predgovora iz pera glavnog i odgovornog urednika akad. Andrije Mutnjakovića, autor se u prologu osvrće na razvoj i ulogu limesa koji je Rimsko Carstvo u dugoj liniji razgraničavao od barbarika.

U prvom poglavlju, naslovljenom *Zemlja*, obrađeni su geografija panonskog Međuriječja (prostora omeđenog Dravom, Savom i Dunavom) kroz narative povijesnih izvora, a potom geografski kontekst unutar kojega je smještena Mursa te povijesni kontekst koji rasvjetljuje nastanak i razvlog tog panonskog grada do Hadrijanova vremena. Drugo poglavlje (*Grad*) posvećeno je osnivanju Hadrijanove kolonije u Mursi; s glavnim narativom isprepliću se podaci koji ocrtavaju arhitektonske i urbanističke aspekte rimskodobnog grada, kao i dosadašnja promišljanja o arheološkim ostacima Hadrijanove kolonije koji se nalaze ispod današnjeg grada, pa su zbog toga razmjerno nedostupni neometanom arheološkom istraživanju. Riječ je ne samo o arhitektonskim ostacima, nego i o pokretnoj arheološkoj građi koju autor predstavlja kroz umjetnička i zanatska ostvarenja, kroz carski kult i potragu za stadionom i klesarskom radionicom. Sljedeće poglavlje (*Bogovi*) prikaz je religijskog života Murse, rekonstruiranog na temelju zavjetnih natpisa pojedinim bogovima rimskog i istočnjačkog panteona, kao i na temelju reljefnih i skulpturalnih prikaza pojedinih božanstava. Poglavlje naslovljeno *Kršćanstvo* logični je kronološki nastavak prethodnoga, i u njemu autor predstavlja malobrojne kršćanske nalaze iz Murse, kao i građu koja bi mogla pripadati ranokršćanskom horizontu, a ne propušta nas upoznati ni s trvenjima koja su tijekom 4. stoljeća potresala vjersku domenu života u Mursi i Carstvu općenito.

Peto poglavlje (*Bitke za Carstvo*) sadrži pregled oružanih sukoba koji su se tijekom života kolonije u Mursi odigrali u njezinoj okolini, počevši od vremena njenog osnivača Hadrijana pa sve do sredine 4. stoljeća. Poglavlje *Stanovnici* bavi se etničkom slikom populacije Murse, kao i Mursijcima u "dijaspori" te došljacima u Mursu (trgovcima, vojnicima, rimskim administrativnim osobljem), a sve na temelju epigrafičkih svjedočanstava. Ovdje kronološki ciklus počinje od početka, i autor analizira građu nastalu prije osnutka kolonije, kao i onu koja pripada mursijskoj koloniji. U sedmom poglavlju (*Između Italije i Dunava*) autor Mursu smješta u kontekst rimskih kopnenih i riječnih puteva koji su građu omogućili živu komunikaciju i trgovinu s velikim trgovačkim i obrtničkim središtima šireg područja. Sljedeće je poglavlje (*Kraj Murse*) posvećeno okolnostima koje su dovele do postupnog zamiranja urbanog života u rimskodobnoj Mursi, dok se u posljednjem poglavlju (*Mursa rediviva*) autor osvrće na dosadašnja istraživanja ovog iznimno važnog panonskog lokaliteta, počevši od Matije Petra Katančića, preko Josipa Brunšmida, Viktora Hoffillera i Josipa Jurja Strossmayera pa sve do suvremenih povjesničara i arheologa koji istražuju bogatu ostavštinu antičke Murse. Monumentalna monografija završava autorovim epilogom u kojemu se on osvrće na vlastiti znanstveni rad i u taj kontekst stavlja i svoje zanimanje za Mursu.

Knjigu prati uobičajeni znanstveni aparat: bilješke (njih ukupno 792), smještene nakon teksta vjerojatno kako ne bi odvlačile pozornost čitatelja od glavnog narativa, pozamašna bibliografija (252 naslova relevantne znanstvene literature) te popis ilustracija (155 fotografija vrhunske kakvoće, crteža i karata).

Monografija Emilija Marina prvi je put bila predstavljena u Osijeku, u prostorijama Arheološkog muzeja, 26. travnja 2019., a potom i u Zagrebu, u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 11. lipnja 2019. godine. Na predstavljanju u Osijeku istaknuto je kako su arheološki ostaci Murse razmjerno skromni (zbog već spomenute činjenice da je današnji Osijek nalegao na rimskodobnog prethodnika), ali da je njena povijesna vrijednost golema. Na tom tragu, na predstavljanju u Zagrebu akad. Mladen Obad Šćitaroci istaknuo je da "o Mursi nema puno podataka u povijesnim dokumentima, a malo je i arheoloških tragova pa je pravo umijeće osmisлити i napisati ovakvu knjigu", a

akad. Rajko Bratož, član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Marinovu je *Mursu* nazvao primjerom "totalne povijesti" jer obuhvaća sve raspoložive izvore (antičke, srednjovjekovne i novovjekovne). Ova knjiga obuhvaća i širok dijapazon tema, pruživši pregršt informacija iz područja geografije, povijesti, ekonomije, demografije, lingvistike, kulture, religije... – multidisciplinarnost je jedna od najizrazitijih vrijednosti Marinove *Murse*, knjige koja čitatelju omogućava uvid u sve vidove života u jednom rimskodobnom gradu. To je, osim toga, i jedna od malobrojnih knjiga posvećenih nekom gradu u panonskom dijelu Ilirika (osim *Murse*, svoju monografiju zasad ima samo Sirmij, a uskoro će je, nadajmo se, dobiti i Segestika / Siscija), u kojoj se dosadašnje spoznaje spajaju s autorovim promišljanjima i rezultatima istraživanja, a sve potkrijepljeno ilustrativnim materijalom koji daje priliku da se autorov narativ iščita i na drugačiji (slikovni) način. Zahvaljujući dvojezičnosti, *Mursa* će zasigurno pronaći svoj put prema svjetskoj znanstvenoj zajednici, itekako zainteresiranoj (a dosad zbog jezične barijere većinom zakinu- toj) za panonsku antiku.

Marinova monografija neka bude poticaj objavljivanju sličnih knjiga o drugim gradovima iliričkog područja – kako o onima čiji je procvat uvjetovan grčkom kolonizacijom, tako i o većim urbanim cjelinama iz rimskog doba. Hrvatska u tome pogledu itekako ima što pokazati europskoj i svjetskoj znanstvenoj zajednici, a *Mursa* neka bude uzor na koji se način može predstaviti naša povijesna i arheološka baština.

Alka Domić Kunić

Željko Tomičić, *Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save*, Zagreb–Požega, 2019.

Knjiga akademika Željka Tomičića *Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save*, objavljena potkraj 2019., sveobuhvatna je sinteza arheoloških spoznaja o grobnim nalazima iz ranoga i razvijenog srednjeg vijeka koji su u literaturi poznati kao nalazi bjelobrdske tipa, bjelobrdske kulturne pripadnosti ili bjelobrdskega kulturnog kruga. Knjigom su posebno obuhvaćeni bjelobrdski nalazi iz međurječja Mure, Drave, Dunava i Save na području današnjih država Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine te Srbije. Bjelobrdski kulturni krug manifestira se inače na mnogo širem području Karpatske kotline, te su u knjizi uključeni i osvrti na lokalitete izvan užeg područja istraživanja kako bi se ocrtao položaj međurječja u širem kontekstu ranoga i razvijenog srednjeg vijeka u srednjoj i jugoistočnoj Europi.

Knjiga je opsegom vrlo velika, obuhvaća 642 stranice dvostupčanog teksta unutar kojega su uvršteni i brojni ilustrativni prilozi – fotografije, crteži, grafikoni, tablice itd. Sadržaj je podijeljen na sljedeća poglavlja: 1. Uvod, 2. Povijest istraživanja, 3. Spektar oblika grobnog inventara i njihova rasprostranjenost, 4. Groblja Bjelobrdskega kulturnog kruga, 5. Apsolutna kronologija Bjelobrdskega kulturnog kruga, 6. Spoznaje bioarheologije, 7. Zaključna razmatranja, 8. Kataloški pregled nalazišta, 9. Bibliografija, popis literature i priloga, 10. Summary, 11. Zahvale, 12. O autoru. Najopsežnija i najkompleksnija su dva poglavlja, 3. i 4., koja zajedno obuhvaćaju preko 450 stranica. Značenje knjige i problematike kojom se bavi predočit će osvrt na sadržaje pojedinih poglavlja, iz čega može proizaći i zaključak o njezinom znanstvenom doprinosu i mjestu unutar literature o srednjovjekovnim grobljima i s njima povezanom građom.

U Uvodu autor raspravlja o grobljima i grobnim nalazima te njihovoj važnosti kao arheoloških izvora. Upravo u tom području jako se ispoljava vezanost arheologije uz druge znanosti i interdisciplinarni ili multidisciplinarni karakter istraživanja. U kratkoj skici povijesnih prilika u ranome srednjem vijeku autor naglašava povezanost južne Panonije s Hrvatskom i ne ističe posebno značenje Mađara.

Povijest istraživanja bjelobrdskega kulturnog kruga podijeljena je na četiri razdoblja. Prvo razdoblje odnosi se na prvu etapu istraživanja datiranu od 1870. do 1915. Godine 1870. u perivoju dvorca grofova Drašković u Velikom Bukovcu otkriveni su prvi grobovi s nalazima bjelobrdskega obilježja. Ti nalazi bili su poticaj da već sljedeće godine don Šime Ljubić, ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu, poduzme pokusno sondiranje u Velikom Bukovcu. Prvo razdoblje općenito karakteriziraju slučajni nalazi, ali i prva sustavna arheološka istraživanja, posebno na eponimnom lokalitetu, Bijelom Brdu kod Osijeka. Tada je objavljena i prva značajna studija o bjelobrdskim grobljima u Hrvatskoj, studija Josipa Brunšmida iz 1904. Brunšmidove analize i interpretacije nalaza Ž. Tomičić često spominje u različitim poglavljima svoje knjige, iz čega se ogleda vrijednost i značenje prvih, pionirskih istraživanja. Drugo razdoblje obuhvaća vrijeme između dvaju svjetskih ratova. Tada nije bilo značajnijih istraživanja, a ističu se akvizicije Arheološkog muzeja u Zagrebu, primjerice iz Vukovara. L. Niederle je 1921. godine prvi dao naziv *bjelobrdska kultura*, što je ubrzo potaknulo polemike o etničkim nosiocima arheološkog materijala i o opravdanosti samoga naziva. Treće razdoblje u istraživanjima bjelobrdskega kulturnog kruga Ž. Tomičić datira od 1945. do 1990. godine. To je svakako najplodnije razdoblje u kojem su provedena brojna istraživanja (primjerice Ptuj – Grad, Vukovar – Lijeva

bara, Batajnica, Gomjenica, Mačvanska Mitrovica, Mahovljani, Đelekovec, Josipovo...) i objavljen niz radova. Ističu se i brojne rasprave i teorijska promišljanja o karakteru bjelobrdskeg kulturnog kruga. Tomičić se posebno osvrnuo na koncepte brojnih autora, osobito G. Fehéra, Z. Váňa, B. Szőkea, Z. Vinskog, S. Ercegović, Cs. Bálinta, J. Gieslera i A. Kissa. Dok su neka promišljanja neprihvatljiva, poput onih B. Szőkea koji je potpuno negirao slavenski udio u ostavštini iz 10. i 11. st., ističe se niz vrijednih doprinosa u razradi položaja bjelobrdskeg kulturnog kruga. Možda se ovdje posebno ističe rad Z. Vinskog, S. Ercegović i J. Gieslera. Zdenko Vinski i Slavenka Ercegović Pavlović istaknuli su se i terenskim radom i objavljenim radovima, dok je Jochen Giesler dao veliki doprinos proučavanju horizontalne stratigrafije grobalja i razradi tipologije bjelobrdskeg nalaza. Potkraj ovoga razdoblja autor monografije koju ovdje predstavljamo, Željko Tomičić, obranio je doktorsku disertaciju posvećenu bjelobrdskeg grobljima u međurječju, koja je svakako rezultat intenzivnog rada na problematici bjelobrdskeg kulturnog kruga i pokazatelj njegovih budućih znanstvenih interesa, što je dovelo i do nastanka nove opsežne sinteze. Četvrto razdoblje istraživanja u novoj je knjizi datirano od 1990. do 2015. Autor tu spominje velika nova istraživanja i objavljene radove, ali detaljniji uvidi o novim rezultatima ostavljeni su, na neki način, budućim sintetičkim osvrtima, dok se Tomičićeva sinteza najviše zasniva na ranije istraženim grobljima o kojima je i sam objavio niz pojedinačnih radova i studija čiji su rezultati ugrađeni i u novu knjigu.

Treće poglavlje posvećeno je pojedinim tipovima nalaza. Vrlo je detaljno i na gotovo 200 stranica predložen čitav spektar nalaza unutar bjelobrdskeg grobalja. U analizi je primijenjena metoda serijacije koja omogućava relativno kronološko pozicioniranje nalaza. Tipološka razmatranja usko se nadovezuju na ranije predloženi tipološko-kronološki okvir Jochena Gieslera, tako da su zadržane njegove oznake za pojedine tipove nalaza. Ž. Tomičić je Gieslerov sustav u nekim dijelovima dopunio i uveo je nekoliko dodatnih tipova nalaza. Iz pregleda cijele tipologije može se zaključiti o ujednačenom spektru nalaza, koji se u velikoj mjeri razlikuje od tipoloških obilježja nalaza u drugim ranosrednjovjekovnim područjima, primjerice u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji.

Autor na početku raspravlja o mogućim izvorima i utjecajima u oblikovanju bjelobrdskeg nalaza. Uvodi kategoriju protobjelobrdske prijelazne faze i navodi brojne primjere predmeta iz kasne antike, ranoga Bizanta, avaroslavenske kulture itd. koji su mogli biti prototipovi za srodne nalaze iz bjelobrdskeg kulturnog kruga. Važno je da je riječ o brojnim nalazima koji se datiraju puno prije dolaska Mađara, što pokazuje da spektar bjelobrdskeg nalaza ne nastaje pod izravnim utjecajem Mađara. Za polumjesečaste privjeske, primjerice, postoje kasnoantički prototipovi koji su mogli poslužiti kao uzori. Kategorija protobjelobrdske faze podrazumijeva postojanje srodnih oblika u puno ranijem vremenu, slično kao kod povijesno-umjetničkih kategorija poput protoromanike ili protorenesanse koje označavaju postojanje stilskih obilježja romanike ili renesanse puno ranije od nastupa tih stilova. Tako pojedina protoromanička ostvarenja, poput neke građevine iz 9. st., nagovještavaju kasniji puni razvoj stila. Kategorija protobjelobrdske faze objašnjava vremenski okvir u naslovu Tomičićeve knjige. Donja vremenska granica stavljena je u 9. st., puno ranije od uobičajenog datiranja početka bjelobrdskeg lokaliteta. Isto tako, u knjizi je pomaknuta gornja granica trajanja bjelobrdskeg kruga, do sredine 13. st. odnosno čak do 14. st., ako se uzmu u obzir i slavonski banovci iz 13. i 14. stoljeća.

Analiza svakoga tipa nalaza unutar bjelobrdskeg kulturnog kruga predstavlja zasebnu pojedinačnu raspravu. Analiza počinje predstavljanjem tipova nakita za glavu, naušnica i sljepoočničarki. Autor se posebno osvrnuo na horizontalno-stratografske

pokazatelje o relativno-kronološkom položaju pojedinih tipova naušnica, čime se osobito bavio i J. Giesler. Sigurno se može prihvatiti postojanje starijih tipova naušnica (tipovi G. 14 – G. 16) i mlađeg tipa (G. 17b). Među novim tipovima kojima je dopunjena Gieslerova tipološka shema nalaze se trojagodne lijevane naušnice, izdvojene kao tip 16b. Klasične četverojagodne lijevane naušnice označene su kao varijanta 16a. U Tomičićevoj knjizi postojeća tipologija bjelobrdskih nalaza dopunjena je na temelju novih nalaza ili zahvaljujući uočavanju tipoloških posebnosti. Što se tiče najpoznatijih bjelobrdskih naušnica, onih tipa G. 17a i 17b, na temelju njihove pojave u novije istraženim grobljima u Hrvatskoj mogla su biti iznesena dodatna zapažanja. Na groblju Zvonimirovo obje varijante pronađene su u istom grobu. Na groblju Zagreb – Stenjevec pronađeno je čak 30 primjeraka lijevane varijante G. 17b i 6 primjeraka filigranskih volinijskih naušnica tip G. 17a. Varijanta G. 17b trajala je relativno dugo, jer se takve naušnice na grobljima Sv. Juraj u Trnju i Josipovo nalaze u kontekstu pojave kasne faze II. stupnja bjelobrdске kulture. Osobito važne spoznaje o volinijskim naušnicama proizašle su iz analize groblja Bagruša u sjevernoj Bosni, o čemu će biti riječi kasnije u ovom osvrtu.

U knjizi su opširno razmatrane i omiljene bjelobrdске S-karičice, poznate u različitim kontekstima i izvan bjelobrdskih grobalja. Na bjelobrdskim grobljima, u kombinaciji s drugim tipičnim nalazima, predstavljaju svakako izraziti nakitni oblik bjelobrdškoga kulturnog kruga.

Među novim tipovima nalaza posebno mjesto imaju naušnice-sljepoočničarke s trima jagodama od filigranske žice – tip Si. Stenjevec. Taj tip naušnice K. Simoni nazvala je tip Stenjevec, jer su pronađene u većem broju u jednom grobu na groblju Stenjevec. Ta raskošna filigranska varijanta koja se datira u kraj 11. i početak 12. st. znatno obogaćuje repertoar bjelobrdskih naušnica-sljepoočničarki.

U pregledu nakita za vrat i prsa u novoj sintezi Ž. Tomičića nalaze se opširna, korisna razmatranja. Osobito je korisno razmatranje o poliedarskim perlama i kauri pužićima. Tomičić daje mnogo zanimljivih podataka o tim tipovima nalaza, o njihovom porijeklu i značenju unutar bjelobrdskih zajednica. Isto tako, posebno mjesto pripada dvodijelnim privjescima, praporcima i lunulastim privjescima. Tomičić, uz pojedinačnu pojavu navedenih privjesaka, navodi posebne tipove ogrlica od dvodijelnih privjesaka, praporaca i lunulastih privjesaka. Navedeni ukrasni oblici često su tumačeni kao staromađarski elementi. U literaturi im je pridavana znatna pozornost, pa je tako Ž. Demo detaljno razradio tipologiju dvodijelnih privjesaka, među kojima neki tipovi predstavljaju proizvode radionica u južnoj Panoniji (Sisak), dok su neki uvoz iz Mađarske. Što se tiče lunulastih privjesaka, prisutni su na vrlo širokom području. Primjerak lunulastog privjeska otkriven je unutar staromađarskog groblja Bolšie Tigani iz 8. st. Na području Rusije lunulasti privjesci česti su i unutar slavenskih nalaza od 10. do 12. st. Jasno je da lunulasti privjesci imaju vrlo široki krug nositelja i da su rasprostranjeni na vrlo velikom području, tako da nikako nisu posebna staromađarska tvorevina, pogotovo ako se imaju u vidu slični kasnoantički privjesci.

U knjizi je sistematski analiziran i nakit za ruke, narukvice i prstenje. Ovdje samo spominjemo ukazivanje na brojne kasnoantičke varijante narukvica sa zmijskim glavama, što ponovno upućuje na moguće lokalno ishodište tog nakitnog oblika.

U potpoglavlju o numizmatičkim nalazima prikazani su različiti tipovi novca pronađeni u bjelobrdskim grobovima. Novac iz zatvorenih grobnih cjelina ima posebno značenje u izradi apsolutne kronologije, o čemu je u knjizi riječ i u drugim poglavljima.

U pregledu nalaza s bjelobrdskih lokaliteta još su posebno obrađeni križevi-privjesci, keramika, oružje i jahačka oprema. Posljednja grupa nalaza može se povezati sa staromađarskom komponentom i mađarskim utjecajima. Izraziti staromađarski nalazi iz ove grupe u Hrvatskoj se pojavljuju samo na groblju Vukovar – Lijeva bara.

Četvrto veliko poglavlje u knjizi donosi detaljnu analizu izabranih bjelobrdskih lokaliteta. To je najopsežniji dio knjige, s gotovo 300 stranica (str. 217–503). Analizirana je građa s četrnaest lokaliteta na kojima su istražena bjelobrdska groblja, te bjelobrdski nalazi koji se pripisuju Šenkovcu pokraj Čakovca. Prva analiza posvećena je eponimnom lokalitetu Bijelo Brdo II. U prikaz su uvrštene i ranije neobjavljene izvorne bilješke i terenski crteži Josipa Brunšmida. Proučena su obilježja svih 236 ranosrednjovjekovnih grobova, a posebno je izdvojeno 68 grobnih cjelina s inventarom koji je omogućavao detaljnu analizu odnosno zaključke o relativno-kronološkim odnosima. Tomičić je na temelju provedene analize pokazao da se groblje u Bijelom Brdu širilo od juga i jugoistoka i da nikako nije riječ o središnjoj jezgri oko koje bi se koncentrično širili novi grobovi, kako je to tumačio A. Kiss. Sljedeće potpoglavlje posvećeno je Vukovaru – Lijevoj bari. O tom zasada najvećem bjelobrdskom groblju u Hrvatskoj postoji znatna literatura unutar koje se posebno ističe kataloška obrada svih grobova Željka Deme. U horizontalno-stratigrafskoj analizi u novoj knjizi najstarija skupina grobova prepoznata je u južnom dijelu groblja. Najstarije grobove obilježavaju predmeti iz staromađarskog kulturnog kruga, a vremenski ova faza neposredno prethodi ranoj bjelobrdskoj fazi i znači određeni prijelazni period. Tomičić dalje razrađuje stratigrafiju groblja kroz četiri faze i datira njegovo korištenje do kraja 11. st. odnosno do kraja kasne faze II. stupnja bjelobrdske kulture. Slijedi analiza nalaza iz Velikog Bukovca, gdje su u 19. st. otkriveni bjelobrdski grobovi. Iako je riječ o manjem broju grobova, nalazi se mogu datirati kroz duže vremensko razdoblje, otprilike do sredine druge polovice 11. st. Sljedeće groblje čija je detaljna analiza predložena u knjizi veliko je groblje Ptuj – Grad. Na tom lokalitetu pronađeni su brojni nalazi, osobito nakit, što omogućava detaljnu horizontalno-stratigrafsku analizu. Trajanje groblja protegnuto je od prijelazne faze do gotovo kraja 11. stoljeća. Brojnost naušnica na tom groblju upućuje na Ptuj kao mogući radionički centar. Sljedeći lokalitet, Popovec – Bregi, prilično se razlikuje s obzirom da je riječ samo o manjem broju grobova inače devastiranog groblja. Na tom lokalitetu, koji je prepoznat zahvaljujući slučajnim nalazima, provedeno je nekoliko manjih sondažnih istraživanja od kojih je ona iz 1988. vodio Ž. Tomičić. Na lokalitetu se nalazilo bjelobrdsko groblje na redove, a otkriveni nalazi datiraju se od sredine 10. do sredine 11. st. Sljedeća potpoglavlja posvećena su važnim grobljima s područja sjeverne Bosne. Riječ je o lokalitetima Junuzovci, Mahovljani, Bagruša i Gomjenica. U Junuzovcima, blizu lijeve obale Vrbasa, početkom 20. st. istraženo je nekoliko grobova, nakon prethodnih slučajnih nalaza. Inventar je zanimljiv, a primjetni su i utjecaji iz starohrvatskog kulturnog kruga. Tomičić nalaze datira u prijelaznu fazu i stupanj Bijelo Brdo I. Lokalitet Mahovljani – Kužno groblje također je smješten uz rijeku Vrbas. Ranosrednjovjekovno groblje istražila je Nada Miletić koja je, uz niz drugih istraživača, znatno pridonijela poznavanju bjelobrdskog kulturnog kruga. Ističu se brojne naušnice, karičice, prstenje i drugi nalazi. Posebna pojava su naušnice-sljepoočničarke s petljama i jednom ili tri bikonične šuplje jagode. Tomičić tim naušnicama daje posebne tipološke oznake i smatra da predstavljaju lokalne varijante nastale u domaćim radionicama pod utjecajem starohrvatskih naušnica sa šuplim jagodama. Groblje Bagruša u selu Petoševci na lijevoj obali Vrbasa posebno se ističe svojim izuzetno zanimljivim grobnim nalazima.

Lokalitet je istraživao Zdravko Žeravica. Pored 161 skeletnog groba pronađena su dva ukopa u urnama. Pored različitih tipova bjelobrdskih naušnica na groblju su otkrivene i jednojagodne naušnice-sljepoočničarke starohrvatskog tipa. Lokalitet je posebno važan i zbog rano datiranih naušnica tipa G. 17a i G. 17b odnosno filigranske i lijevane varijante tzv. volinijskih naušnica. Na Bagruši se ti tipovi datiraju prije kraja 10. st. Tomićić na temelju takve datacije raspravlja o mogućim drugim ishodištima tih naušnica osim importa iz Volinije. Vidljivo je kako nova istraživanja, poput istraživanja na lokalitetu Bagruša, omogućavaju nove interpretacije nekih ključnih pojava i nalaza unutar bjelobrdskega kulturnog kruga. Ovaj lokalitet upućuje na vjerojatno ranije početke manifestiranja bjelobrdskega kulturnog kruga. Naime, u nekim grobovima pronađeni su staromađarski i velikomoravski nalazi koji se mogu datirati u kraj 9. st. Proizlazi da već potkraj 9. st. nastaju obrisi bjelobrdskega kulturnog kruga nastalog na starijim temeljima i pod različitim kulturnim utjecajima. Groblje Bagruša Tomićić datira vrlo rano, prije početka prijelazne faze, i ograničava njegovo trajanje do u I. stupanj bjelobrdske kulture. Posljednje analizirano sjevernobosansko groblje nalazi se južno od Prijedora u selu Gomjenica. Lokalitet s 246 grobova istražila je N. Miletić. Primjećuje se mješoviti karakter nalaza s pojavom starohrvatskih elemenata. Stratigrafijom groblja bavili su se J. Giesler i N. Miletić, a njihova istraživanja dopunjava Ž. Tomićić koji datira groblje od prijelazne faze do u kasnu fazu stupnja Bijelo Brdo II.

Analizu bjelobrdskih lokaliteta autor dalje nastavlja predstavljajući vlastita istraživanja grobalja Sv. Juraj u Trnju, Josipovo – Ciganka, Zvonimirovo – Veliko polje i Suhopolje – Kliškovac. Uz ta groblja dana je analiza nalaza koji se u literaturi navode kao nalazi iz Šenkovca, ali njihovo točno porijeklo nije sigurno. Također, na kraju poglavlja dana je analiza horizontalne stratigrafije najvećeg bjelobrdskega groblja u Karpatskoj kotlini, groblja Majs – Udvar u mađarskom dijelu Baranje. Sve te analize otkrivaju obilježja bjelobrdskega grobalja i nalaza te pridonose razumijevanju arheološkog materijala koji umnogome obilježava rani, ali i razvijeni srednji vijek u kontinentalnoj Hrvatskoj i širem europskom području.

Peto poglavlje u knjizi posvećeno je apsolutnoj kronologiji bjelobrdskega kulturnog kruga. Autor uvodi protobjelobrdsku prijelaznu fazu koja obuhvaća vrijeme prije 900. godine odnosno početka tzv. prijelazne faze bjelobrdske kulture. Protobjelobrdski nalazi prepoznaju se u širokom krugu nalaza od mlađeg željeznog doba do 9. st. Prijelazna faza datirana je od 900. do 965. Zatim slijedi I. stupanj bjelobrdske kulture s ranom i kasnom fazom u ukupnom trajanju od 965. do 1030. godine. II. stupanj bjelobrdske kulture, također s dvije faze, datiran je od 1030. do 1100. Dosta velik broj Gieslerovih podataka, koji su dobiveni na temelju lokaliteta u Transdanubiji, dobio je potvrdu u Tomićićevim raščlambama grobalja u međurječju. To govori o prihvatljivosti korištenja Gieslerovog kronološkog sistema koji velikim dijelom ulazi u Tomićićev prijedlog apsolutne kronologije bjelobrdskega kulturnog kruga. Kao novi stupanj Tomićić uvodi III. stupanj bjelobrdske kulture datiran između 1100. i 1250. odnosno 1300. godine. Tijekom 12. i 13. st. i dalje pojavljuju se karičice sa S-petljom te novac u funkciji obola, a početkom novoga stupnja pojavljuju se zanimljive filigranske naušnice tipa Si. Stenjevec. Sve to govori o sličnim tipovima nalaza kao i u grobljima ranijih faza te o opravdanosti dužega datiranja bjelobrdskega kulturnog kruga.

Sljedeće kratko poglavlje posvećeno je bioarheološkim istraživanjima. Navode se dosadašnji rezultati istraživanja bjelobrdskega populacija koja su provodili znanstvenici

iz Antropološkog centra Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Rezultati upućuju na porast stanovništva, intenzivniju trgovinu i promet kao uzročnike nekih ustanovljenih pojava na osteološkom materijalu.

Sedmo poglavlje naslovljeno je Zaključna razmatranja. U kratkoj povijesnoj skici predložen je položaj proučavanog prostora južne Panonije odnosno međurječja Mure, Drave, Dunava i Save na raskrsnici prometnih komunikacija i interesnih sfera političkih čimbenika ranoga srednjeg vijeka. Zatim su glavni predmeti istraživanja, groblja i grobni nalazi, stavljani u širi istraživački kontekst arheologije te su razmotreni stanje istraživanja naselja i problematika crkvenih grobalja i crkvene arhitekture. Iznaseni su primjeri starijih (Mrsunjski lug, Mačvanska Mitrovica) i novijih istraživanja (Beketinci – Bentež, Velika Gorica – Šepkovića, Suhopolje – Kliškovac), koja su dala dragocjene podatke i upućuju na pravce budućih istraživanja. Tako je na kraju knjige, na temelju dostignutih spoznaja, autor mogao nagovijestiti buduće ciljeve istraživanja koja bi trebala upotpuniti postojeće rezultate.

Osmo poglavlje donosi Katalog nalazišta. Katalog sadrži podatke o 77 lokaliteta, među kojima su i neki slučajni nalazi i vjerojatni položaji bjelobrdskih grobalja. Među lokalitetima su i neka groblja koja u knjizi nisu opširnije razmatrana, pa kataloški podaci dopunjuju sliku o grobljima ranoga i razvijenog srednjeg vijeka na istraživanom području.

Knjiga završava Bibliografijom, Sažetkom na engleskom jeziku, Zahvalama i Životopisom autora Željka Tomičića.

Predstavljena knjiga omogućava upoznavanje s osobito zastupljenom skupinom ranosrednjovjekovnih arheoloških lokaliteta na području međurječja Mure, Drave, Dunava i Save. Ona stoga može biti korisno štivo širem krugu čitatelja. Međutim, prvenstveno će biti zanimljiva arheolozima, povjesničarima i znanstvenicima srodnih interesa. Kroz vrlo detaljnu analizu horizontalne stratigrafije većeg broja značajnih bjelobrdskih grobalja autor je izdvojio tipične nalaze za pojedine vremenske odsječke i potvrdio postojanje specifičnog horizonta nalaza u ranome srednjem vijeku, koji se može djelomično pratiti i u većem dijelu razvijenoga srednjeg vijeka. Analiza pojedinih tipova nalaza u istočnom i zapadnom dijelu međurječja govori o znatnom udjelu prethodnih oblikovnih tradicija iz kasne antike i avaroslavenskog razdoblja, kao i o bizantskim utjecajima koji su pridonijeli genezi bjelobrdske kulturne kruga. U toj genezi mađarski utjecaji nisu imali posebno važno mjesto, a nikako prevladavajuće značenje, kako se tumači u dijelu literature. Jasno izdvojeni spektar nalaza koji se redovito susreće na analiziranim lokalitetima govori o realnom postojanju jednog zasebnog kulturnog kruga, koji se primjereno naziva bjelobrdskim i zbog duge tradicije takvog označavanja, koju Tomičić osnažuje iznošenjem znanstvene valorizacije eponimnog lokaliteta, groblja Bijelo Brdo II.

S novom knjigom Željka Tomičića dobili smo suvremenu sintezu spoznaja o bjelobrdske kulturne kruga na južnom području njegova prostiranja. Spoznaje iznesene u knjizi pridonijet će sveukupnom sagledavanju te primarno ranosrednjovjekovne manifestacije unutar Karpatske kotline. S obzirom na veličinu prostora i dugo vremensko trajanje čini se da je potpunije sagledavanje geneze i obilježja arheološkog materijala moguće unutar užih, regionalnih okvira. Međurječje Mure, Drave, Dunava i Save izrazito je regionalan prostor, više povezan s mediteranskim i bizantskim središtima od drugih dijelova Karpatske kotline. Te činjenice istaknute su u

analizi brojnih tipova nalaza u knjizi Željka Tomičića. Knjiga će sigurno biti nezaobilazno štivo pri novim objavama materijala i studijama o bjelobrdskim nalazima, a, uz sintetičku obradu grobalja s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske u dalmatinskom zaleđu Maje Petrinec, predstavlja drugu suvremenu sintezu o ranosrednjovjekovnim grobljima na području današnje Hrvatske.

Mirja Jarak

Zdenko Vinski – život i znanstveni rad. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine, M. Jarak, M. Bunčić (ur.), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2020.

Zbornik *Zdenko Vinski – život i znanstveni rad* objavljen je 2020. godine u suradnji Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zbornik donosi tekstove koji su nastali temeljem izlaganja na istoimenom međunarodnom znanstvenom skupu održanom 8. studenoga 2016. u organizaciji spomenutih ustanova. Skup je održan u prostorijama Arheološkog muzeja u Zagrebu povodom dvadesete obljetnice smrti znamenitog arheologa Zdenka Vinskog (1913.–1996.). Urednice zbornika su Mirja Jarak, redovita profesorica na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, i Maja Bunčić, viša kustosica Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zbornik broji 322 stranice, većeg je formata, tvrdih korica i bogato je ilustriran. Nakon preliminarnih stranica slijedi sadržaj i predgovor. U predgovoru urednice ukratko predstavljaju zbornik te prikazuju znanstveni i profesionalni rad Zdenka Vinskog kojega Odsjek za arheologiju pamti kao pokretača sustavnog studija srednjovjekovne arheologije, a Arheološki muzej kao svog dugogodišnjeg kustosa. Slijedi program znanstvenog skupa u kojem su navedena sva izlaganja. Međutim, od 22 izlaganja njih je 15 dobilo svoj tekstualni oblik u formi članka. Svaki članak ima sažetak s ključnim riječima i sažetak na stranom jeziku nakon teksta rada. Pisani su pretežno na hrvatskom jeziku, a dva slovenska arheologa odlučila su se za engleski odnosno slovenski jezik. Radovi se mogu tematski grupirati: prva dva rada tiču se osobne povijesti Zdenka Vinskog i njegove obitelji, a potom kroz tri rada pratimo opsežno razmatranje znanstvenog i istraživačkog rada tijekom njegovog životnog vijeka. Ovi se radovi ističu brojnim privatnim obiteljskim fotografijama te fotografijama druženja na terenskim istraživanjima i znanstvenim skupovima. Zatim slijede radovi posvećeni specifičnim problematikama i interesima Zdenka Vinskog: velikoj seobi naroda, karolinškim nalazima u Hrvatskoj te kasnosrednjovjekovnim temama. Nekoliko informacija o izložbi *Fotoalbum obitelji Vinski*, koja je popratila znanstveni skup, nalazimo na kraju zbornika.

Zbornik počinje člankom "Obitelj Weiss/Vinski – pokušaj kolektivne biografije" autora Ivana Mirnika i Branka Ostajmera, koji predstavlja židovsku obitelj Weiss od dolaska u Osijek iz Mađarske 1860-ih do suočavanja s ratnim previranjima 1940-ih godina. Biografija počinje opširnijim pregledom života poduzetnika Franje Weissa, rodonačelnika hrvatske grane obitelji. Upravo je on ostvario zamjetni poslovni uspjeh čime je osigurao daljnji društveni uspon svoje djece. Tako se Oton, inače uspješni bankar i otac Zdenka Vinskog, preselio u Zagreb, gdje se obitelj povezala s dobrostojećim zagrebačkim židovskim obiteljima. Neposredno prije ukinuća Austro-Ugarske Otonova strana obitelji, uključujući sinove Zdenka i Ivu, mijenja prezime u Vinski. Tijekom Drugog svjetskog rata, za vrijeme NDH, mnogi članovi obitelji gube svoje živote. Rad se kraćim dijelom dotiče obrazovanja i poslovnog puta Zdenka Vinskog.

Rad "Zdenko Vinski u vrtlogu Drugoga svjetskog rata" Ane Solter osvrće se na život Zdenka Vinskog u turbulentnim ratnim godinama rekonstruiran uz pomoć njegove osobne korespondencije. Tekst započinje prikazom obrazovanja, od pučke škole do diplomskog i doktorskog studija na Filozofskom fakultetu u Beču gdje je studirao etnologiju s antropologijom, pretpovijest i kulturnu povijest Balkana. Po završetku studija Vinski svoje radove šalje na adrese raznih domaćih i svjetskih institucija,

pokušavajući proširiti profesionalne kontakte i naći posao. Nažalost, u osvitlu ratnih previranja židovski status obitelji postao je otegotna okolnost. Profesionalne kontakte ipak stječe pa su oni, zajedno s drugim političkim vezama, imali veliku ulogu u barem djelomičnom osiguranju obitelji od opasnosti novog režima. Godine 1945. zapošljava se u Arheološkom muzeju u Zagrebu gdje je radio do umirovljenja.

Pred Drugi svjetski rat (1937.) Zdenko Vinski je doktorirao, a tekst koji je nastao preradbom disertacije predstavlja njegov prvi istraživački rad. Uslijedilo je 50 godina objavljivanja te više od stotinu znanstvenih i stručnih radova. Cjelokupnu bibliografiju i pregled evolucije znanstvenog interesa donosi Željko Demo u svom radu "Istraživanja i teme u znanstvenim djelima dr. Zdenka Vinskog". Vinski se etnološkim temama bavio do Drugog svjetskog rata, a arheologijom tijekom rata, posebice po zaposlenju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Tada ga najviše interesiraju Panonski Slaveni i gradišta, a 1950-ih godina fokus prebacuje na arheološku ostavštinu panonskih Germana, a onda i na njihove suvremenike, romanizirane starosjedioce. U 1960-im godinama proširuje interes na ranosrednjovjekovnu baštinu Dalmacije, posebice na naoružanje. No, najvažnije radove o mačevima piše krajem 1970-ih i 1980-ih godina, nakon odlaska u mirovinu. Demo ističe mnogobrojna sudjelovanja Vinskog na kongresima i znanstvenim skupovima te pisanje radova na stranim jezicima.

"Muzejski rad dr. Zdenka Vinskog – terenska istraživanja, izložbe i rad na zbirkama" Maje Bunčić donosi osvrt na poslove koje je Vinski obavljao kao dugogodišnji kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu. Oni uključuju terenska istraživanja te obradu, objavu i prezentaciju arheološke građe. U intenzivnim poslijeratnim terenskim istraživanjima Muzej je stavio naglasak na istraživanje naselja svih razdoblja, s posebnim naglaskom na slavenskoj arheologiji. U radu se opisuju okolnosti tih istraživanja kojima je uvelike obogaćen fundus Muzeja. Vinski je kao voditelj ili suradnik sudjelovao u mnogim istraživanjima diljem Jugoslavije, ali posebno se ističu znamenita hrvatska srednjovjekovna nalazišta Bijelo Brdo – Bajer, Vukovar – Lijeva Bara, Brodski Drenovac, Mrsunjski lug i Knin – Greblje. Radio je na sistematizaciji muzejske građe i osamostaljivanju srednjovjekovne zbirke Muzeja.

Zdenko Vinski je, zajedno sa svojom suprugom arheologinjom Ksenijom Vinski-Gasparini, cijeloga života punio police svoje privatne biblioteke pa je zadnjih godina njihovih života postavljeno pitanje njezine sudbine. Kako prenosi rad "Biblioteka Ksenija i Zdenko Vinski" Ive Cvitan, knjižničarke u muzejskoj knjižnici, vrijednost te velike zbirke arheološke literature službeno je prepoznata već tada i Muzeju je osigurana državna financijska potpora pri otkupu. Autorica se osvrće na put biblioteke do Muzeja i proces njezine obrade u knjižnici. Biblioteka broji više od 10.000 svezaka raznih publikacija pretežno arheološke tematike, a dodatnu vrijednost predstavljaju posvete brojnih stručnjaka s kojima je bračni par održavao kontakte, potpisi vlasnika (*ex libris*) te bilješke na marginama. Biblioteka je dostupna javnosti, prema želji Vinskih.

Neke od tih naslova Vinski je kupio i u Ljubljani. Mitja Guštin se u članku "Profesor Zdenko Vinski u Ljubljani – nekoliko predmeta polikromnog stila i njihovo mjesto u riznici seobe naroda" prisjeća svog profesora na studiju arheologije Sveučilišta u Ljubljani gdje je Vinski bio pozvan predavati u akademskim godinama 1967./1968. i 1970./1971. Autor podsjeća da je Vinski rado surađivao sa slovenskim arheolozima i iskreno se zanimao za istraživanja i interpretaciju arheološkog materijala s lokaliteta Bled – Pristava i Kranj – Lajh. Guštinov rad spomen je na seminarski rad koji je autor

bio napisao za profesora Vinskog, a koji se ticao polikromnog stila u Jugoslaviji, kojim se bavio i Vinski. Ovim putem autor je predstavio grupu predmeta (fibulu u obliku cikade, privjesak u obliku ribe i par fibula u obliku ptice grabljivice) ukrašenih polikromijom, kupljenih 2016. godine na sajmu antikviteta u Grazu, za koje se pretpostavlja da potječu iz okolice Brze Palanke u Srbiji.

Svojeg dugogodišnjeg poznanstva s Vinskim prisjeća se Željko Tomičić u članku "Dr. Zdenko Vinski – međimurska epizoda". Autor ističe na koje je sve načine Vinski zadužio hrvatsku arheologiju i daje posebni osvrt na njegov interes za ranosrednjovjekovne nalaze iz Muzeja Međimurja, gdje je autor radio kao kustos. Radi se ponajprije o nalazima iz pretpostavljenog uništenog avaroslavenskog groblja na šljunčari kod Preloga (oružje, konjska oprema, posude) te karolinškom maču s drvenim balčakom i stremenu nađenima u šljunčari na položaju Diven kod Cirkovljana. Tomičiću je upravo Vinski bio mentor disertacije koju je napisao na temu tzv. bjelobrdskog kulturnog kompleksa, a u članku daje pregled međimurskih grobalja bjelobrdske provenijencije.

Anita Rapan Papeša se pak u radu "Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu – 60 godina poslije" osvrnula na trenutno stanje istraženosti srijemskih lokaliteta i naša saznanja o razdoblju velike seobe naroda u usporedbi s vremenom kada je o tome pisao Vinski. Prvu sintezu srijemskih i baranjskih nalazišta iz vremena seobe naroda napisao je upravo Zdenko Vinski, a ovaj članak naslovljen je po uzoru na nju. Autorica ističe da je ipak došlo do određenog porasta u broju lokaliteta (u Srijemu sa 7 na 18, u Baranji s 3 na 9), a do revidiranja ranijih tumačenja došlo je u kontekstu antičkih gradova (Sirmij i Cibale) gdje se živjelo nešto dulje nego što se to prije smatralo. Također, imamo nova saznanja o stanovanju i naseljima germanskih došljaka.

Članak "Bow brooches with three oval gemstone settings on a semi-circular head from Narona, Hemmingen, Collegno and Avigliana" Gojka Tice govori o lučnim fibulama s tri ovalna ležišta za drago kamenje iz Narone (položaj Njive – Podstrana) i njihovim analogijama s područja Austrije i Italije. O takvim nalazima i načinu njihova dolaska u Dalmaciju u vrijeme dok su ondje boravili Ostrogoti pisao je i Vinski u članku "O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana (...)". Tica izlaže različita mišljenja porijekla takvih fibula te prezentira svoj stav, a priča i o ustaljenim načinima interpretacije germanske nošnje. Smatra da se u slučaju Narone radi o paru zapadnogermanskih fibula nošenih na istočnogermanski način, koje dolaze s područja središnje Europe koju su u kasnom 5. i prvoj polovici 6. stoljeća naseljavali Alemanni i Tirinžani.

O vremenu seobe naroda u Sloveniji piše Slavko Ciglencečki u radu naslovljenom "Arheologija preseljavanja ljudstev v jugovzhodnoalpskem območju pred letom 1980 in novejši izsledki". Rad je na slovenskom, a na kraju članka nalazi se sažetak na engleskom jeziku. Ciglencečki je odabrao godinu 1980. kao svojevrsnu razdjelnicu jer je tada objavljena monografija o poznatom groblju Kranj – Lajh u kojoj je Zdenko Vinski problematiku seobe naroda sagledao na cjeloviti način i iznio opsežnu interpretaciju materijala. Rad inače donosi kraći pregled istraživanja do 1980. i nakon te godine. U međuvremenu je otkriveno dosta utvrđenih visinskih naselja u kojima je moguće potvrditi ostrogotsku, a onda i langobardsku prisutnost u 5. i 6. stoljeću. Autor ističe stratešku poziciju jugoistočne alpske regije koja predstavlja najlakši prilaz Italiji i koja je pogodovala izmjeni raznih barbarskih skupina.

"Crtice iz hrvatskoga ranog srednjeg vijeka – karolinški nalazi iz kraja 8. i prve pol. 9. stoljeća" Mirje Jarak donose osvrt na pisanje Zdenka Vinskog o karolinškim nalazima

i njegove rasprave uspoređuju s današnjim tumačenjima. Članak se detaljnije dotiče grobova odličnika u drvenim lijesovima s Crkvine u Biskupiji te karolinških nalaza ostruga i ostružnih garnitura. Vinski je u više navrata razmatrao datiranje biskupijskih grobova, a posebno je zaslužan za prezentiranje biskupijskih nalaza inozemnim znanstvenicima. Prihvatio je posebni horizont Biskupija – Crkvina i datirao ga oko 800. godine, što i danas vrijedi. Rad također razmatra doprinos Vinskog u obradi problematike anglokarolinškog životinjskog stila (ili stila Tasilova kaleža) prilikom objave jezičaca iz Gornjih Vrbjana i Medvedičke, koje on nije datirao znatno drugačije nego što se datiraju danas.

Tekstove Zdenka Vinskog o karolinškim mačevima prezentirao je Goran Bilogrivić u radu "Ranosrednjovjekovni mačevi pod lupom Zdenka Vinskog". Tema je to o kojoj je Vinski pisao tijekom tridesetak godina, a Bilogrivić je izdvojio dva glavna (ranije i kasnije) te jedno prijelazno razdoblje. Vinski je u svojim prvim radovima 1950-ih godina dao pregled razvoja ranosrednjovjekovnih mačeva, obrađivao je karolinške mačeve iz Hrvatske i u hrvatsku arheološku literaturu uveo Petersenovu tipologiju. Međutim, tijekom vremena ipak je mijenjao mišljenje o dataciji tih mačeva i njihovom podrijetlu. Veliku važnost imao je njegov boravak u Göttingenu (1963.) gdje se upoznao s brojnom literaturom i novim metodama proučavanja mačeva, što je kasnije primijenio u analizi mačeva iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije. Autor se kratko dotiče problematike mača iz Koljana, darovanog etiopskom caru.

O pitanjima arheološke ostavštine Panonskih Slavena i drugih stanovnika savsko-dravskog međuriječja od 10. do 12. stoljeća pisao je Krešimir Filipec u članku "Zdenko Vinski i rani srednji vijek u savsko-dravskom međuriječju s posebnim osvrtom na diferenciranje bjelobrdске kulture u regionalnom smislu". Bjelobrdsku kulturu, definiranu u 20. stoljeću kao ponešto kontroverzan i uvjetno prihvaćen pojam nasuprot mađarskim interpretacijama, Vinski je smatrao prihvatljivim rješenjem i branio njeno postojanje. Iznio je tezu o mogućnosti njenog diferenciranja u regionalnom smislu te je izdvojio istočnu i zapadnu skupinu. Filipec pak razmatra opravdanost interpretiranja arheološke ostavštine Karpatske kotline na takav način, koji je u ovom obliku još uvijek prisutan u suvremenoj hrvatskoj arheološkoj literaturi. Ističe, međutim, da teza Vinskog o regionalnim specifičnostima odražava stvarno stanje.

Tatjana Tkalčec se u radu "Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj" osvrnula na doprinos Vinskog u definiranju tog tipa lokaliteta i na njegova pionirska terenska istraživanja gradišta u Hrvatskoj. Upravo je on predložio stručni termin "gradište" nasuprot prapovijesnih "gradina" koje označavaju lokalitete sličnog tipa, ali drugačijeg vremena. Njegova istraživanja Sv. Petra Ludbreškog i Mrsunjskog luga (1948./1949.) danas su posve nezaobilazna za sve znanstvenike koji se bave tom problematikom – a ona i dalje postoji. Njegovo rano datiranje ovih lokaliteta, po uzoru na zapadnoslavenska gradišta, danas više nije prihvaćeno, a autorica prikazuje novija istraživanja koja gradišta naših prostora datiraju u razvijeni i kasni srednji vijek, čak i u početak novog vijeka. Što se ranosrednjovjekovnih gradišta tiče, autorica naglašava da trenutno nije moguće dokazati njihovo postojanje.

Posljednji rad u ovome zborniku, "Stanje istraženosti, tipologija i terminologija srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih pećnjaka sjeverne Hrvatske", napisala je Ivana Škiljan. Autorica donosi osvrt na povijest kaljevih peći i objašnjava njihove funkcije i sastavne dijelove. Kaljeve peći vrlo su se brzo proširile diljem Europe, uključujući Ugarsku i savsko-dravsko međuriječje. Škiljan prikazuje dosadašnja istraživanja i objave

hrvatskih znanstvenika koje su uslijedile nakon prvog nalaza pećnjaka na Mrsunjskom lugu. Ističe da na njemačkom jeziku, za razliku od hrvatskog, postoji vrlo razrađena terminologija, što predstavlja određeni izazov za domaće znanstvenike. Zato ovim putem daje prijedloge novih hrvatskih termina i poneku izmjenu postojećih. Predlaže i tipologiju sastavnih dijelova kaljeve peći uzimajući u obzir istraživanja i objave pećnjaka s područja srednjovjekovne Slavonije.

Zbornik donosi pogled na rad izrazito svestranog arheologa i znanstvenika koji u svom opusu nije propustio pisati niti o jednom stoljeću srednjeg vijeka, a određeni doprinos dao je i prapovijesnoj arheologiji. Uz domaću znanstvenu zajednicu pamti ga i ona inozemna, s kojom je bio u stalnom kontaktu i kojoj je u više navrata predstavio hrvatsku arheološku baštinu. Mora se reći da je bio jedan od vodećih stručnjaka srednjovjekovnog razdoblja svog vremena, ostavio je svoj pečat u mnogim temama, a posebice u onima o kojima je često pisao i kojima se uvijek vraćao. Njegov profesionalni i znanstveni rad uvelike je cijenjen i danas, što pokazuje znanstveni skup organiziran u njegovu čast, kao i svi članci u ovom zborniku koji se prisjećaju velikana hrvatske arheologije. Zbornik je namijenjen svima koji se bave temama u kojima je on bio svojevrstan autoritet i koji ovim putem mogu steći dodatan uvid u doprinos Zdenka Vinskog u tom području, kao i pročitati ponešto o suvremenim istraživanjima i saznanjima. Pomoći može i studentima arheologije koji se još uvijek mogu susresti s nekim od njegovih članaka u popisu literature, a ovdje mogu dobiti koju informaciju više.

Petra Jeršek

History and Archaeology of South-Eastern Europe. From the Roman Period to the French Revolution, Trivent Publishing, Budapest

Protekla 2020. godina, osim pandemije i potresa, donijela je i neke novosti vezane uz organizaciju znanstvenoistraživačkih jedinica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zavod za povijesne i društvene znanosti u Zagrebu dobio je novog upravitelja, dr. sc. Damira Karbića, prethodno upravitelja samo Odsjeka za povijesne znanosti, a mjesto voditelja Odsjeka za povijesne znanosti i Odsjeka za arheologiju pripalo je akademiku Željku Tomičiću. Isprepletenost dviju sestrinskih znanosti rezultirala je i prvim zajedničkim poduhvatom Odsjeka za povijesne znanosti i Odsjeka za arheologiju. Riječ je o novoj seriji pod naslovom *History and Archaeology of South-Eastern Europe. From the Roman Period to the French Revolution*. Iz samog je naslova vidljivo da će serija obuhvaćati široki vremenski raspon kako bismo mogli udovoljiti našim budućim suradnicama i suradnicima. Serija će se ostvariti unutar Trivent Publishing.

Trivent Publishing komercijalna je izdavačka kuća iz Budimpešte, osnovana prije više od 25 godina, koja se bavi objavljivanjem akademskih knjiga. Posebno je čini to što su je stvorili ljudi iz akademske zajednice za ljude u toj istoj akademskoj zajednici s ciljem olakšavanja prenošenja i širenja znanja i spoznaja, ne samo u svoju korist već i u korist šire zainteresirane populacije. Zbog toga Trivent Publishing potiče publikacije s otvorenim pristupom (*open access*) kako bi najbolje odgovarale potrebama suvremene znanosti, te kako bi to znanje bilo dostupno širom svijeta.

Trivent služi akademskoj zajednici objavljujući recenzirane sveske posvećene akademskim, ali i terenskim istraživanjima. Glavni fokus je na objavljivanju knjiga iz općeg područja povijesti i specifičnog područja srednjovjekovnih studija, kroz njihov srednjovjekovni ogranak Trivent Medieval. Taj je ogranak sve obimniji i trenutno sadrži 11 serija knjiga o različitim temama, od povijesti umjetnosti do konjičke povijesti. Druga dva ogranka Trivent Publishing su Trivent Violence & Conflict i Trivent Ethics in Science & Technology, koji objavljuju knjige posvećene proučavanju filozofije sukoba i kriminologije (uključujući *Philosophical Journal of Conflict and Violence*), kao i bioetiku i primijenjenu filozofiju. Sjedište im je na budimskoj strani Dunava, u budimpeštanskom XI. okrugu. Detalji o njihovoj djelatnosti mogu se pronaći na mrežnoj poveznici: <https://trivent-publishing.eu/>

Trivent Medieval, kako je već naglašeno, najraznolikiji je dio poduhvata izdavačke kuće. Broji jedanaest serija koje obrađuju teme poput povijesti magije i religije, istočnoeuropske vizualne kulture i Bizanta, rodne povijesti, povijesti i umjetnosti, istraživanja o srednjem vijeku, mediteranske studije o antici i srednjem vijeku, papinstvu i kršćanstvu, karolinškom svijetu itd. Urednica Trivent Medieval je Teodora Artimon, koja nam je ujedno ponudila da sudjelujemo u cijelom ovom poduhvatu i na taj način iskazala veliko povjerenje u naše sposobnosti kako pronalaska tako i odabira kvalitetnih tekstova za seriju. Drugi urednici dolaze podjednako iz Europe i iz Amerike. Među njima su Maria Allesia Rossi s Princetona, Monica Ann Walker Vadilio sa Sveučilišta u Oxfordu, Anastasija Ropa iz Latvijske akademije i mnogi drugi. Kao što je to slučaj i kod nas, na pojedinim serijama često surađuje po dvoje urednika.

Naslov naše serije jest *History and Archaeology of South-Eastern Europe. From the Roman Period to the French Revolution* (<https://trivent-publishing.eu/68-history-archaeology-of-se-europe>). U njoj se objavljuju zbornici radova i monografije na engleskom jeziku. Predviđeni

ritam objave je jedna knjiga godišnje, no moguće su i iznimke. Tekst bi trebalo predati na engleskom jeziku. Recenzentski postupak koji će se provoditi je tzv. *double blind* postupak koji istovremeno osigurava i anonimnost i nepristranost, ali i prijavu u relevantne baze podataka. Važno je naglasiti da za objavu teksta nema autorskih subvencija koje su najčešće prisutne kod ostalih, nehumanističkih znanosti. Što se tiče formata, riječ je o klasičnom B5 formatu.

Ovom smo serijom željele prošiti, ali i prezentirati recentne spoznaje iz povijesti i arheologije jugoistočnog ruba Europe u dugom trajanju, od rimskog razdoblja do pada Ancien Régime. Konkretno, to bi značilo od 1. stoljeća prije Krista do kraja 18. stoljeća. Pod jugoistočnom Europom podrazumijevamo ona područja na kojima se danas nalaze Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Grčka, Bugarska i južni dijelovi Rumunjske, dok se ostatak teritorija Rumunjske, Mađarske i Slovačke, kao i Turske i Italije uključuje kao najbliži komparativni materijal, pa je stoga moguće uzeti u razmatranje djela koja obrađuju ta područja. To je područje u svojoj dugoj povijesti istovremeno bilo i unificirano i podijeljeno: ponajviše ga je naseljavalo slavensko stanovništvo, kao i druge autohtone i useljeničke balkanske populacije (Vlasi, Albanci, Grci, Romi, Židovi); bilo je podijeljeno na temelju svoje pripadnosti istočnom i zapadnom kršćanstvu, kao i latinskoj ili grčkoj i slavenskoj pismenosti s konstantnim promjenama i preklapanjima granica između političkih, kulturnih i konfesionalnih jedinica, od carstva do nacionalnih država. S ekonomske pak strane na to se područje gledalo kao na most između Zapada i Levanta.

Sama serija fokusirat će se na različite aspekte društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih i konfesionalnih okolnosti i razvoja tog područja u cjelini, kao i pojedinih jedinica u njegovom sastavu. Baš kako i nas dvije predstavljamo naše dvije jedinice u sastavu novouskrslog Zavoda Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Urednički odbor smo birale na način da su podjednako zastupljeni stručnjaci iz povijesti i iz arheologije, kako bismo vam ponudili što širi raspon tema i pomoć u čitavoj proceduri (Nada Zečević, Goldsmiths University of London; Mihailo Popović, Die Österreichische Akademie der Wissenschaften; Krisztina Arany, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; Inga Vilogorac Brčić, Sveučilište u Zagrebu; Jelena Jarić, University of Oxford; Csaba Szabo, Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu / Szegedi Tudományegyetem; Dubravka Božić Bogović, Sveučilište u Rijeci).

U posljednje vrijeme mnoge svjetske izdavačke kuće pokretale su mnoge serije koje se bave spomenutim zemljopisnim područjem. Jedna od njih zasigurno je Brillova serija *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450* koju uređuju Florin Curta i Dušan Zupka, ili *Central European Medieval Studies* izdavača Amsterdam University Press koji uređuje Nada Zečević. Ondje se podjednako mogu naći i povijesni i arheološki radovi, no ovom našom serijom, koja zasigurno pokriva izrazito široko geografsko područje i dugačak vremenski period, želimo pružiti našim kolegama priliku da objavljuju djela na engleskom jeziku kako bi bila dostupnija, ali prvenstveno vidljivija široj znanstvenoj publici. Isto tako, specifičnost je Trivent Publishing što se trudi ostati znanstveno relevantan, pa su stoga nužne prijave u različite baze (npr. WoS). Trenutno je u pripremi prva knjiga te serije, naslovljena *Entangled Histories of People and Places in South-Eastern Europe (4th–16th Centuries)*, kojoj su urednici Kosana Jovanović, Suzana Miljan i Goran Bilogrivić. Knjiga je rezultat izlaganja održanih u svibnju 2019. na *Četvrtoj medievističkoj znanstvenoj radionici u Rijeci*, održanoj na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci. Riječ je o međunarodnoj radionici pokrenutoj 2013. godine sa svrhom da se mladi istraživači

srednjeg vijeka, bez obzira na discipline, međusobno upoznaju i tako stvaraju bazu za kasnija istraživanja. Stoga na ovaj način pozivamo kolege, arheologe i povjesničare podjednako, da se odazovu našem pozivu i pošalju svoje uratke ili na adrese Odsjeka za arheologiju (Lj. Perinić) odnosno Odsjeka za povijesne znanosti (S. Miljan), ili na adresu: historyandarchaeologytrivent@gmail.com.

Kao zaključak, ovo je tek prva od mnogih budućih uspješnih suradnji unutar sestrinskih znanstvenih disciplina našeg Zavoda, koja je započela u trenutno iznimno turbulentnom razdoblju koje se ovaj put zbiva na globalnoj razini.

Suzana Miljan, Ljubica Perinić

KRATICE / ABBREVIATIONS

AAAd	<i>Antichità Altoadriatiche</i> , Aquileia
AAdr	<i>Archaeologia Adriatica</i> , Zadar
AAntH	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest
AArchH	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest
AE	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris
AEM	<i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn</i> , Wien
AI	<i>Archaeologia Iugoslavica</i> , Beograd
AIA	<i>Annales Instituti Archaeologici</i> , Zagreb
AIJ	V. Hoffiller, B. Saria (Hršt.), <i>Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft 1: Noricum und Pannonia Superior</i> , Zagreb, 1938.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i> , Boston
AJPhA	<i>American Journal of Physical Anthropology</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang in der Römische Welt</i> , Berlin–New York
AP	<i>Arheološki pregled</i> , Beograd–Ljubljana
ARR	<i>Arheološki radovi i rasprave</i> , Zagreb
AV	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana
BAR	<i>British Archaeological Reports</i> , Oxford
BD	<i>Bullettino di storia e archeologia dalmata</i> , Split
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i> , Cambridge
CAntr	<i>Collegium Antropologicum</i> , Zagreb
CIG	<i>Corpus inscriptionum Graecarum</i> , auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussiae edidit Augustus Boeckh Academiae socius, Berolini
CIL	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> , consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum, Berolini
CIRh	<i>Corpus inscriptionum Rhenanarum</i> , consilio et auctoritate Societatis antiquariorum Rhenanae edidit Guilelmus Brambach, Elberfeldae, 1868.
CJ	<i>Classical Journal</i> , Montmouth
CQ	<i>Classical Quarterly</i> , Cambridge
Diadora	<i>Diadora – glasilo Arheološkog muzeja u Zadru</i> , Zadar
DjANUBiH	<i>Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo
FA	<i>Folia Archaeologica</i> , Budapest
FGrH	F. Jacoby (Hrsg.), <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin–Leiden
FHG	C. Müller et al. (Hrsg.), <i>Fragmenta historicorum Graecorum</i> , Paris
GGM	C. Müller (Hrsg.), <i>Geographi Graeci minores</i> , Paris
GGMS	<i>Godišnjak Gradskog muzeja Sisak</i> , Sisak
GodCBI	<i>Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja</i> , Sarajevo
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo
HAG	<i>Hrvatski arheološki godišnjak</i> , Zagreb
HAnt	<i>Histria Antiqua</i> , Pula
HArch	<i>Histria Archaeologica</i> , Pula
ILJug	A. et J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt</i> , I (1963.), II (1978.), III (1986.), Ljubljana

<i>Inscr. It.</i>	<i>Inscriptiones Italiae, Academiae italicae consociatae ediderunt, Roma</i>
<i>It. Ant.</i>	<i>Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, ex libris manu scriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder, Berolini, impensis Friderici Nicolai, MDCCCXLVIII</i>
<i>IzdHAD</i>	<i>Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, razni gradovi</i>
<i>JÖAI</i>	<i>Jahrbuch des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, Wien</i>
<i>JRA</i>	<i>Journal of Roman Archaeology, Ann Arbor</i>
<i>JRGZM</i>	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz</i>
<i>KM</i>	<i>Katalogi in monografije, Ljubljana</i>
<i>LCL</i>	<i>Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge–London</i>
<i>OA</i>	<i>Opuscula Archaeologica, Zagreb</i>
<i>ObHAD</i>	<i>Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb</i>
<i>OPEL</i>	Barnabás Lőrincz, András Mócsy, Ádám Szabó (Eds), <i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , editio nova aucta et emendata, ex materia ab Andras Mocsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Maria Szilagyi collecta, Budapest, 2005.
<i>OZ</i>	<i>Osječki zbornik, Osijek</i>
<i>PBSR</i>	<i>Papers of the British School at Rome, London</i>
<i>PIAZ</i>	<i>Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb</i>
<i>PJZ</i>	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo</i>
<i>PWRE</i>	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart</i>
<i>PZ</i>	<i>Požeški zbornik, Požega</i>
<i>RFFZd</i>	<i>Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti, Zadar</i>
<i>RIB</i>	<i>Roman Inscriptions of Britain, Eds R. G. Collingwood, R. P. Wright, Oxford, 1965.</i>
<i>RIU</i>	<i>Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest</i>
<i>ShP</i>	<i>Starohrvatska prosvjeta, Split</i>
<i>SZ</i>	<i>Senjski zbornik, Senj</i>
<i>TLL</i>	<i>Thesaurus Linguae Latinae, München</i>
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split (vidi VAPD)</i>
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb</i>
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split (vidi VAHD)</i>
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb</i>
<i>WMBH</i>	<i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien un Herzegovina, Wien</i>
<i>VMPK</i>	<i>Vjesnik Muzeja Požeške kotline, Požega</i>

UPUTE AUTORIMA / SUBMISSION GUIDELINES

Rok za predaju rukopisa

Za broj u tekućoj kalendarskoj godini rukopisi se predaju najkasnije do 30. travnja te godine. Za rukopise predane nakon naznačenog datuma smatrat će se da su ponuđeni za objavljivanje u sljedećem broju *Arheoloških radova i rasprava*, ili će se na zahtjev vratiti autoru. Datumom zaprimanja rukopisa smatra se dan kad je Uredništvo preuzelo rukopis uređen prema ovdje propisanim uputama i opremljen pripadajućim prilogima. Rukopis koji nije uređen prema spomenutim uputama ili mu nedostaju pojedini prilozi, bit će vraćen autoru na doradu.

Način predaje rukopisa

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku na elektroničku adresu: arr@hazu.hr, ili na CD-u odnosno DVD-u na adresu Uredništva: Alka Domić Kunić, Odsjek za arheologiju HAZU, Ulica Ante Kovačića 5, 10000 Zagreb.

Recenzija rukopisa

Predajom rukopisa autor pristaje na recenzentski postupak. Uredništvo odlučuje kojim će se recenzentima poslati pojedini pristigli rad (svaki rad podliježe dvjema recenzijama). Nakon što se rad ocijeni, autor je dužan unijeti eventualne promjene prema priloženoj recenziji i uputama Uredništva.

Osnovni podaci o rukopisu

Rukopis se predaje kao tri zasebna MS Word dokumenta, i to:

Word datoteka s naslovom rada i podacima o autoru, s apstraktom, ključnim riječima i tekstom rada (naslovljena: Ime i prezime autora_Naslov rada)

Word datoteka s popisom literature i eventualnih antičkih izvora, kao i slikovnih priloga (naslovljena: Ime i prezime autora_Popisi)

Submission deadline

Manuscripts intended for publication in the issue planned for the current calendar year ought to be submitted by 30 April of the current year at the latest. Manuscripts submitted after this date will either be considered offered for publication in the following issue of the journal *Arheološki radovi i rasprave / Acta et dissertationes archaeologicae* or returned at the author's request. Submission date is considered the date when the Editorial Board takes over the manuscript composed adhering to the guidelines set hereinafter, and equipped with accompanying enclosures. Manuscripts that either have not been composed in accordance with the given guidelines or lack individual enclosures will be returned to the authors for revision.

Submission

Manuscripts ought to be sent in digital format to the electronic address: arr@hazu.hr / on CD or DVD to the address of the Editorial Board: Alka Domić Kunić, Odsjek za arheologiju HAZU, Ulica Ante Kovačića 5, 10000 Zagreb.

Manuscript review

By submitting their manuscripts, authors agree to review procedure. The Editorial Board chooses the reviewers for each individual submitted paper (every paper shall undergo two reviews). After the review of the paper, the author will be obliged to include potential changes according to the review and the instructions received from the Editorial Board.

Basic information regarding manuscripts

Manuscripts ought to be submitted consisting of three separate MS Word documents, as follows:

Word datoteka s tekstom sažetka (naslovljena: Ime i prezime autora_Sazetak).

Slikovni prilozi šalju se u zasebnim datotekama, naslovljeni: Ime i prezime autora_Sl 1 (ili T 1 za tablu, ili K 1 za kartu, ili Tabl 1 za tablicu), itd. Molimo slikovne priloge ne ubacivati u tekst samoga rada!

Rukopis treba biti napisan u Times New Roman pismu, veličinom slova 12, s proredom 1,5 i poravnanjem na lijevu stranu (*Align Left*). Za riječi napisane grčkim alfabetom koristi se pismo Athena Unicode.

Bilješke se ubacuju kao *Footnotes*, na kraju svake stranice (ne kao *Endnotes*, na kraju čitavog teksta). Bilješke valja pisati u Times New Roman pismu, veličinom slova 10, s proredom 1,5 i poravnanjem na lijevu stranu. U bilješkama se nalaze pripadajuća literatura koju autor citira ili se na nju poziva u tekstu (za način citiranja literature vidi niže, pod „Obavezni dijelovi rukopisa“ – „6) tekst rada“), ili dodatna objašnjenja uz glavni tekst.

Pojedini odlomci teksta razdvajaju se tipkom *Enter*. Molimo u rukopisu općenito ne koristiti formatiranje niti tabulator!

U rukopisu treba naznačiti mjesta kamo će se ubaciti pojedini slikovni prilozi (primjerice, Sl. 1; T. 1; karta 1; tablica 1). Naznaku molimo označiti žutom bojom koristeći opciju za isticanje teksta bojom (*Text Highlight Color*).

Uredništvo prihvća radove na hrvatskom, engleskom, njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku.

Radovi napisani na hrvatskom moraju sadržavati ove dijelove i na engleskom jeziku: naslov, ključne riječi, sažetak (*summary* – molimo da se navede autor prijevoda) i legende uz ilustrativnu građu. Radovi napisani na nekom od stranih jezika sadržavat će ove dijelove na hrvatskom: naslov, ključne riječi, sažetak i legende uz ilustrativnu građu.

Autori odgovaraju za jezičnu ispravnost tekstova – to se osobito tiče tekstova napisanih na stranom jeziku.

Word database including the title of the paper and information on the author, with abstract, keywords and the text of the paper (entitled: Name and surname of the author_Title of the paper)

Word database including literature (and antique sources if applicable), as well as tables, maps and figures (entitled: Name and surname of the author_Lists)

Word database including the text of the summary (entitled: Name and surname of the author_Summary).

Tables, maps and figures ought to be sent in separate databases, entitled: Name and surname of the author_Fig 1 (T 1 for larger table, M 1 for map; Tabl 1 for table), etc. Please do not include the enclosures into the text of the paper!

Manuscripts ought to be typed in the Times New Roman font, size 12, with spacing 1.5 and left alignment. For words written in Greek alphabet, please use the Athena Unicode font.

Remarks ought to be entered as Footnotes, at the end of page (not as Endnotes, at the end of the complete text). Remarks ought to be typed in the Times New Roman font, size 10, with spacing 1.5 and left alignment. Remarks ought to include either the accompanying literature cited or referred to by the author in the text (for the manner of literature citing, see under *Mandatory parts of manuscript* – 6) *The text of the paper*) or additional explanations accompanying the main text.

Paragraphs ought to be divided by the key *Enter*. Please avoid formatting or tabulator in the manuscript!

Places to insert individual illustrations (e.g. Fig. 1; T. 1; map 1; table 1) are to be marked in the manuscript. Please mark the indication in yellow using the Text Highlight Color option.

The Editorial Board accepts papers in Croatian, English, German, Italian and French.

Papers written in Croatian ought to include the following parts in English as well: title, keywords, summary (with the

Dijelovi rukopisa

Rukopis se mora sastojati od sljedećih dijelova:

1. Ime i prezime autora
2. Naslov rada
3. Podaci o autoru: ime i prezime (te akademski stupanj odnosno pripadajuća titula), adresa (naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ulica i kućni broj, grad i poštanski broj) i elektronička adresa (e-mail)
4. Kratak apstrakt (najviše 300 riječi)
5. Ključne riječi (do 10 riječi)
6. Tekst rada

Osnovni parametri za pisanje teksta i bilježaka nalaze se u „Osnovnim podacima o rukopisu“.

Literatura koja se citira u bilješkama skraćuje se na sljedeći način: prezime autora, godina citiranog naslova, broj pripadajuće stranice (takozvani harvardski način citiranja) – primjerice:

Tomičić 1997: 250–252; Migotti 2012: 62, bilj. 4.

Ukoliko se u istoj bilješci citiraju dvije ili više bibliografskih jedinica istog autora, navodi se ovako:

Tomičić 1990: 42; 2009: 750.

Ukoliko se u bilješci citira više različitih bibliografskih jedinica, valja ih poredati kronološki prema godini objavljivanja. Pojedine citirane bibliografske jedinice odvaja točka-zarez.

Citirane stranice se odvajaju crtom, a ne crticom (spojnicom).

Ulomke iz antičkih izvora valja navoditi u prijevodu; ukoliko je neophodan tekst u izvorniku, latinski tekst stavlja se u kurziv (*Italic*), a za grčki se koristi pismo Athena Unicode (kako je navedeno i u „Osnovni podaci o rukopisu“). Antičke autore valja

name of the author of the translation) and captions accompanying illustrations. Papers written in any of the foreign languages ought to include the same parts in Croatian as well: title, keywords, summary (stating the name of the author of translation) and captions accompanying illustrations.

The authors are responsible for the linguistic correctness of the texts – in particular as regards texts composed in foreign languages.

Mandatory parts of manuscript

Manuscripts ought to include the following parts:

1. The author's name and surname
2. The title of the paper
3. The author's personal data: name and surname (and academic degree or title), address (name of the institution where the author is employed, street and number, city and postal code), electronic address (e-mail)
4. Brief abstract (max. 300 words)
5. Keywords (up to 10 words)
6. The text of the paper

The basic parameters for composing the text and the footnotes are to be found in the *Basic information regarding manuscripts*.

Literature cited in footnotes ought to be abbreviated in the following manner: surname of the author, year of the cited title, number of the page (the so-called Harvard referencing / citation) – for instance:

Tomičić 1997: 250–252; Migotti 2012: 62, rem. 4.

If two or more bibliographic units by the same author are cited in the same footnote, it is to be stated thus:

Tomičić 1990: 42; 2009: 750.

If several diverse bibliographic units are cited in the same footnote, they

citirati prema kraticama navedenima u Oxford Classical Dictionary (<https://oxfordre.com/classics/page/3993>).

Kada se u tekstu poziva na pojedinu sliku, tablu, kartu ili tablicu, valja u zagradi navesti primjerice: (Sl. 6); (T. II); (T. VI: 2); (T. IX: 3–5); (T. IV: 2, 5–7); (Karta 1); (Tabl. 1).

Molimo označite u tekstu mjesta gdje će se ubaciti prilozi, kao što je to navedeno u „Osnovnim podacima o rukopisu“.

Prvih šest točaka odnosi se na dijelove rukopisa koji se objedinjuju u jednom dokumentu (vidi „Osnovni podaci o rukopisu“).

7. Popis bibliografskih jedinica nosi naslov „Literatura“ (na jeziku na kojem je napisan rad). Jedinice se navode abecednim redom, s obzirom na prezime autora odnosno urednika. Prvo se navodi skraćeni oblik bibliografske jedinice (kakav se koristi u bilješkama), a ispod njega, u novom redu, puna bibliografska jedinica, primjerice:

Zaninović 2015

Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

Ukoliko su knjiga ili zbornik radova objavljeni na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova (razdvojene kosom crtom). Uz knjige i zbornike radova valja navesti izdavača i mjesto izdanja. Uz zbornike radova valja navesti i podatak o mjestu i vremenu održavanja kongresa:

Balen-Letunić 2004

Dubravka Balen-Letunić, *The Iapodes / Die Japoden*, u: / in: D. Balen-Letunić (ur. / Ed. / Hrsg.), *Ratnici na razmeđu istoka i zapada / Warriors at the crossroads of East and West / Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004., 211–384

Šašel Kos 1999

Marjeta Šašel Kos, *Octavian's Campaigns (35–33 B.C.) in Southern Illyricum*, in:

ought to be listed in chronological order according to publication year. Individual cited bibliographic units are to be divided by semicolon.

Cited pages are to be divided by dash, not by hyphen.

Fragments from antique sources ought to be stated in translation; if the text in the original version is needed, the Latin text is to be put in *Italic*, whereas for Greek, the Athena Unicode format is to be used (as stated in the *Basic information regarding manuscripts*). Antique authors ought to be cited according to the abbreviations published in the Oxford Classical Dictionary (<https://oxfordre.com/classics/page/3993>).

When an individual figure, larger table, map or table is referred to in the text, this ought to be stated in brackets thus: (Fig. 6); (T. II); (T. VI: 2); (T. IX: 3–5); (T. IV: 2, 5–7); (Map 1); (Tabl. 1).

Please mark in the text places to insert enclosures, as set in the *Basic information regarding manuscripts*.

The first six points refer to the parts of manuscript that ought to be comprised in one document (see *Basic information regarding manuscripts*).

7. The list of bibliographic units is entitled *Literature* (in the original language of the paper). The units are to be stated in alphabetic order, with regard to the surname of the author or the editor. First the abridged form of the bibliographic unit (as used in footnotes) is stated, and following, in the next line, the complete bibliographic unit, e.g.:

Zaninović 2015

Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

If a book or proceedings have been published in two languages, both variants of the title ought to be stated (divided by slash). The publisher and place of publication ought to be stated

P. Cabanes (éd.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996)*, Paris, 1999, 255-264

Naslove časopisa valja navesti cjelovite (ne u skraćenom obliku), ukoliko u popisu kratica u ovome časopisu ne postoji pripadajuća kratica:

Migotti 2007

Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR* 15, 2007., 125-209

Griffieth *et al.* 1980

M. T. Griffieth, R. A. Dailey, S. Ofner, Bilateral spontaneous subperiosteal hematoma of the orbits: a case report, *The Archives of Ophthalmology* 115, 1980, 679-680

Ukoliko je članak u časopisu objavljen na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova (odvojene kosom crtom):

Čelhar, Ilkić 2019

Martina Čelhar, Mato Ilkić, Nalazi hispan-skoga novca s istočne jadranske obale i iz njezina zaleđa / Finds of Hispanian coins on the eastern Adriatic coast and its hinterland, *VAHD* 12, 2019., 33-55

Ako se godište časopisa ne podudara s godinom objave, godište časopisa navodi se u zagradi:

Dizdar 2005

Marko Dizdar, Grob LT 11 iz Zvonimirova – primjer dvojnog pokopa latenske kulture, *OA* 28 (2004.), 2005., 41-89

Kada bibliografska jedinica ima dva ili više autora, njihova se prezimena odvajaju zarezima. Pri citiranju više od tri autora navodi se prvi autor uz oznaku *et al.*; cjelovita bibliografska jedinica sadržavat će imena svih autora:

Migotti *et al.* 1998

Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić, *Accede ad Ceertissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog*

accompanying a book or proceedings. Information on the venue and date of the congress ought to be stated accompanying proceedings:

Balen-Letunić 2004

Dubravka Balen-Letunić, The Iapodes / Die Japoden, u: / in: D. Balen-Letunić (ur. / Ed. / Hrsg.), *Ratnici na razmeđu istoka i zapada / Warriors at the crossroads of East and West / Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004., 211-384

Šašel Kos 1999

Marjeta Šašel Kos, Octavian's Campaigns (35-33 B.C.) in Southern Illyricum, in: P. Cabanes (éd.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996)*, Paris, 1999, 255-264

Complete titles of journals ought to be stated (not their abridged form), unless the list of abbreviations in this journal includes the appropriate abbreviation:

Migotti 2007

Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR* 15, 2007., 125-209

Griffieth *et al.* 1980

M. T. Griffieth, R. A. Dailey, S. Ofner, Bilateral spontaneous subperiosteal hematoma of the orbits: a case report, *The Archives of Ophthalmology* 115, 1980, 679-680

If a paper has been published in a journal in two languages, both variants of the title ought to be stated (divided by slash):

Čelhar, Ilkić 2019

Martina Čelhar, Mato Ilkić, Nalazi hispan-skoga novca s istočne jadranske obale i iz njezina zaleđa / Finds of Hispanian coins on the eastern Adriatic coast and its hinterland, *VAHD* 12, 2019., 33-55

If the year of the journal differs from the publication year, the year of the journal is to be stated in brackets:

nalazišta Štrbinci kod Đakova, HAZU, Zagreb, 1998.

Ako je autor u istoj godini objavio dva ili više radova, navodi se ovako:

Tomičić 1990a

Željko Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *VAMZ*, 3. s., XXIII, 1990., 139–162

Tomičić 1990b

Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *PIAZ* 5–6 (1988.–1989.), 1990., 29–53

Ako se citiraju radovi dva (ili više) autora istog prezimena, uz prezime se navodi i inicijal imena:

D. Rendić-Miočević 1980

Duje Rendić-Miočević, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, *Diadora* 9, 1980., 229–250

A. Rendić-Miočević 2012

Ante Rendić-Miočević, Rivers and river deities in Roman period in the Croatian part of Pannonia, *Histria antiqua* 21, 2012., 293–305

Za elektroničke izvore navodi se pripadajući link, uz oznaku datuma kad je posjećen:

Mapping History Project, *Greek and Phoenician Colonization*, <https://mappinghistory.uoregon.edu/english/EU/EU05-00.html> (27. 1. 2021.)

Ukoliko se citirani naslov nalaz u pripremi ili tisku, to je potrebno spomenuti u zagradi na kraju bibliografske jedinice.

Mjesto izdavanja se ne prevodi na hrvatski jezik – primjerice, ne valja reći „Beč“ nego „Wien“, kao niti „Budimpešta“ već „Budapest“.

U kurziv (*Italic*) stavljaju se naslovi knjiga, zbornika i časopisa; naslovi radova ostaju u običnom pismu.

Dizdar 2005

Marko Dizdar, Grob LT 11 iz Zvonimirova – primjer dvojnog pokopa latenske kulture, *OA* 28 (2004.), 2005., 41–89

If a bibliographic unit includes two or more authors, their surnames are to be divided by commas. When citing more than three authors, the first author is named followed by *et al.*; the complete bibliographic unit lists the names of all authors:

Migotti *et al.* 1998

Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić, *Accede ad Ceertisiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, HAZU, Zagreb, 1998.

If two or more papers of the same author were published in the same year, it is to be stated thus:

Tomičić 1990a

Željko Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *VAMZ*, 3. s., XXIII, 1990., 139–162

Tomičić 1990b

Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *PIAZ* 5–6 (1988.–1989.), 1990., 29–53

If papers by two (or more) authors of the same surname are cited, the initial of the name ought to be added with each surname:

D. Rendić-Miočević 1980

Duje Rendić-Miočević, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, *Diadora* 9, 1980., 229–250

A. Rendić-Miočević 2012

Ante Rendić-Miočević, Rivers and river deities in Roman period in the Croatian part of Pannonia, *Histria antiqua* 21, 2012., 293–305

For electronic sources, the associated link ought to be stated, together with the date of visit:

Ukoliko se u radu koriste antički izvori, njihov popis prethodi popisu recentne literature, ali je obuhvaćen naslovom „Literatura“. Izvore valja navoditi po istom načelu kao i recentnu literaturu: prvo u skraćenom obliku, a zatim punu bibliografsku jedinicu:

Tac. *Ann.*

Kornelije Tacit, *Anali. Sabrana djela Kornelija Tacita, sv. I*, preveo i priredio Josip Miklič, Biblioteka: Grčki i rimski klasici, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.

Izvore u tekstu valja citirati sukladno kraticama navedenima u izdanju *Oxford Classical Dictionary* (<https://oxfordre.com/classics/page/3993>); za naslove djela na grčkom valja koristiti pismo Athena Unicode.

Ukoliko rad sadrži slikovne priloge, nakon „Literature“ slijedi „Popis priloga“ koji mora sadržavati kratak opis s naznačenim autorstvom; svaka legenda pod slikovnim prilogom mora biti prevedena i na engleski (ako je rad pisan na hrvatskom jeziku):

Sl. 16. Tlocrt dijela istočnog groblja kolonije Murse (izradio T. Leleković) / *Fig. 16. Plan of the segment of the east cemetery of colonia Aelia Mursa (made by T. Leleković)*

Ako je prilog preuzet iz objavljene literature, citira se njegova bibliografska jedinica:

Sl. 15. Tlocrt I. heroona u Kalydonu (prema E. Dyggve 1948) / *Fig. 15. Plan of Heroon I in Kalydon (after E. Dyggve 1948)*

Ako je prilog dodatno obrađen, navodi se i taj podatak:

Fig. 1. The location of the Liburni (after Google maps, modified by D. Dzino) / *Sl. 1. Smještaj Liburna (prema Google kartama, prilagodio D. Džino)*

Ako prilog prikazuje predmet pohranjen u nekoj zbirci ili ustanovi, treba navesti ustanovu i autora fotografije odnosno

Mapping History Project, *Greek and Phoenician Colonization*, <https://mappinghistory.uoregon.edu/english/EU/EU05-00.html> (27. 1. 2021.)

If a cited title is in preparation or print, this ought to be stated in brackets following the bibliographic unit.

Place of publication should not be translated into Croatian – e.g. *Wien*, not *Beč*; *Budapest*, not *Budimpešta*.

The titles of books, proceedings and journals ought to be written in the Italic; the titles of papers ought to be typed in regular font.

If antique sources have been used in the paper, their list precedes the list of recent literature, but is to be included under the title *Literature*. Sources are to be stated according to the same principle as recent literature: first in the abridged form, and then the complete bibliographic unit:

Tac. *Ann.*

Kornelije Tacit, *Anali. Sabrana djela Kornelija Tacita, sv. I*, preveo i priredio Josip Miklič, Biblioteka: Grčki i rimski klasici, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.

Sources ought to be cited in the text in accordance with the abbreviations listed in the *Oxford Classical Dictionary* (<https://oxfordre.com/classics/page/3993>); for titles of works in Greek, please use the Athena Unicode font.

If a paper includes illustrations, there ought to be a *List of enclosures* following *Literature*. This list ought to contain a brief description stating the authorship; each caption accompanying an illustration ought to be translated into English (if the paper is originally in Croatian):

Sl. 16. Tlocrt dijela istočnog groblja kolonije Murse (izradio T. Leleković) / *Fig. 16. Plan of the segment of the east cemetery of colonia Aelia Mursa (made by T. Leleković)*

If an enclosure has been taken from published literature, its bibliographic unit is to be cited:

crteža, te eventualno inventarni broj pod kojim je dotični prilog zaveden:

Sl. 10. Natpis o Certisiji (snimak: Arheološki muzej u Zagrebu, N. Kobasić) / Fig. 10. *Inscription mentioning Certissia (photo: Archaeological Museum in Zagreb, N. Kobasić)*

Popis izvora, literature i popis priloga čini drugi Word dokument od ukupno tri dokumenta koji tvore rukopis rada (vidi „Osnovni podaci o rukopisu“).

8. Sažetak

Sažetak može činiti do 20% duljine rada. Za tekst rada napisan na hrvatskom, sažetak će biti na engleskom jeziku; ako je tekst rada na stranom jeziku, sažetak će biti na hrvatskom. Autori mogu predati sažetak na hrvatskom ili na engleskom jeziku, uz naznaku prevoditelja.

Nakon što rad bude objavljen u *Arheološkim radovima i raspravama*, autori dobivaju po jedan primjerak časopisa i svoj rad u PDF formatu.

Hvala što se držite ovih uputa!

Uredništvo

Sl. 15. Tlocrt I. heroona u Kalydonu (prema E. Dyggve 1948) / Fig. 15. *Plan of Heroon I in Kalydon (after E. Dyggve 1948)*

If an enclosure has been additionally modified, this ought to be stated as well:

Fig. 1. The location of the Liburni (after Google maps, modified by D. Dzino) / Sl. 1. *Smještaj Liburna (prema Google kartama, prilagodio D. Džino)*

If an enclosure shows an item in the safekeeping in a collection or an institution, the institution and the author of the photograph or drawing ought to be stated, and, potentially, the inventory number under which the subject enclosure has been entered:

Sl. 10. Natpis o Certisiji (snimak: Arheološki muzej u Zagrebu, N. Kobasić) / Fig. 10. *Inscription mentioning Certissia (photo: Archaeological Museum in Zagreb, N. Kobasić)*

List of sources, literature and the list of enclosures form the second Word document out of the three documents forming the manuscript of the paper (see *Basic information regarding manuscripts*).

8. Summary

The summary may take up to 20% of the length of the paper. The summary of the text of the paper composed in Croatian ought to be in English, whilst the summary of the text of the paper composed in a foreign language ought to be in Croatian. The authors may submit their summaries either in Croatian or in English. The name of the translator ought to be included.

After publication in the journal *Arheološki radovi i rasprave* / *Acta et dissertationes archaeologicae*, every author will receive a copy of the journal and their paper in the PDF format.

Thank you for adhering to the guidelines!

The Editorial Board

PODACI O AUTORIMA / *AUTHOR INFORMATION*

Marko Banda, mag. archaeol.
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: mabanda@ffzg.hr

Dr. sc. Željka Bedić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Antropološki centar
Ante Kovačića 5, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: zbedic@hazu.hr

Dr. sc. Tomislav Bilić
Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: tbilic@amz.hr

Dr. sc. Katarina Botić
Institut za arheologiju
Jurjevska 15, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: kbotic@iarh.hr

Filip Budić, mag. archaeol. et hist.
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Katedra za staru povijest
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: fbudic@ffzg.hr

Akad. Nenad Cambi
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru
Obala kneza Trpimira 8, 23000 Zadar, Republika Hrvatska
e-mail: nenad.cambi@xnet.hr

Doc. dr. sc. Nina Čuljak
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odjel za arheologiju
Matice hrvatske b.b., 88000 Mostar, Republika Bosna i Hercegovina
e-mail: nina.culjak@ff.sum.ba

Dr. sc. Alka Domić Kunić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za arheologiju
Ante Kovačića 5, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: adomic@hazu.hr

Prof. dr. sc. Ivor Janković
Institut za antropologiju
Ljudevita Gaja 32, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
University of Wyoming, Department of Anthropology
Laramie, WY, 82071, SAD
e-mail: ivor@inantro.hr

Prof. dr. sc. Mirja Jarak
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: mjarak@ffzg.hr

Prof. dr. sc. Ivor Karavanić
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
University of Wyoming, Department of Anthropology
Laramie, WY, 82071, SAD
e-mail: ikaravan@ffzg.hr

Dr. sc. Ines Krajcar Bronić
Institut "Ruđer Bošković", Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti
Bijenička cesta 54, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: krajcar@irb.hr

Dženi Los
Kaducej d.o.o.
Papandopulova 27, 21000 Split, Republika Hrvatska
e-mail: dzenilos@hotmail.com

Dr. sc. Milan Lovenjak
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
e-mail: milan.lovenjak@ff.uni-lj.si

Dr. sc. Daria Ložnjak Dizdar
Institut za arheologiju
Jurjevska 15, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: dldizdar@iarh.hr

Dr. sc. Branka Migotti
II Zagorska 10, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: branka.migotti@gmail.com

Dr. sc. Mario Novak
Institut za antropologiju, Centar za primijenjenu bioantropologiju
Ljudevita Gaja 32, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: mario.novak@inantro.hr

Dr. sc. Zrinka Premužić
Gajnice 6, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: zrinka.premuzic@gmail.com

Dr. sc. Petra Rajić Šikanjić
Institut za antropologiju, Centar za primijenjenu bioantropologiju
Ljudevita Gaja 32, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: petra@inantro.hr

Dr. sc. Andreja Sironić
Institut "Ruđer Bošković", Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti
Bijenička cesta 54, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: Andreja.Sironic@irb.hr

Prof. dr. sc. Ante Uglešić
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar
e-mail: auglesic@unizd.hr
Kruno Zubčić
Hrvatski restauratorski zavod, Odjel za podvodnu arheologiju
Nike Grškovića 23, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: kzubcic@hrz.hr

Arheološki radovi i rasprave, 20 (2021.)

Nakladnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Za nakladnika: akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Grafička urednica: Martina Delišimunović

Lektorica: Alka Domić Kunić

Naklada: 300 primjeraka

Tisak: Stega tisak

Tiskano u veljači 2022.

Arheološki radovi i rasprave izlaze godišnje.

126,00 kn

ISSN 0570-8958

